

TIGHT BINDING BOOK

THE BOOK WAS DRENCHED

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192253

UNIVERSAL
LIBRARY

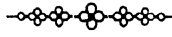

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळीची पुस्तकमाला

पुस्तक ७६ वें.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

हे पुस्तक

डॉ. प्रो. पांडुरंग दामोदर गुणे, एम्. ए., पीएच्. डी.,

यांनी लिहिले.

[प्रथमावृत्ति.]

प्रकाशक:

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी,

गिरगांव-मुंबई.

Printed & Published by K R. Mitra,
at the Manoranjan Press, 1, Girgaon Rd, Bombay.

वडिलांचे चरणीं.

प्रस्तावना.

मी जर्मनींत असतांना उन्हाळ्याच्या वगैरे ज्या सुत्र्या मला मिळत, त्या मी प्रवासांत घालवीत असें. हा प्रवास जर्मनी, स्वित्सरलंड, इटाली, पश्चिम ऑस्ट्रिया व अंशतः फ्रान्स आणि इंग्लंड या देशांतून झाला. निरनिराळे लोक, त्यांच्या चालीरीति, लहानमोठीं शहरें, त्यांतील ऐतिहासिक व इतर दृष्टींनीं पाहण्यासारखीं स्थळें, आल्प्स पर्वत, त्यांतील व इतर ठिकाणचीं सरोवरे, नद्या वगैरे पाहून मनाला जें वाटे, तें मी माझे शिष्य व आप्त कै. शंकर विनायक चौकर यांस, व रा. द. कृ. मोहनी, हल्लीं हेडमास्तर, वर्धा, यांनां पत्रद्वारा कळवीत असें. हीं पत्रें येतील तशीं 'फर्गसन कॉलेज त्रैमासिकांत' निवड करून छापवावीं, अशी या दोघांची मनीषा त्यांनीं मला कळविली होती. पण १९१२ अखेर रा. चौकर वारले, व हें काम तसेंच राहिलें. हीं सर्व पत्रें रा. चौकरांचे वडील व रा. मोहनी यांच्या कृपेनें मला परत मिळालीं, याबद्दल मी दोघांचाहि आभारी आहे.

माझ्या कांहीं मित्रांनीं तीं मूळ पत्रें पाहिलीं व तीं छापवून काढा, असें त्यांनीं प्रोत्साहन दिल्यावरून पुस्तकरूपानें तीं महाराष्ट्राचक-वर्गापुढें मांडिलीं आहेत. या पुस्तकांत दिलेलीं चित्रें कांहीं आयनीं विकत घेतलेलीं आहेत व कांहीं मी आपल्या कॅमेऱ्यानें घेतलेलीं आहेत.

फर्गसन कॉलेज, पुणे,
२४ नोव्हेंबर, १९१५.

}

पांडुरंग दामोदर गुणे.

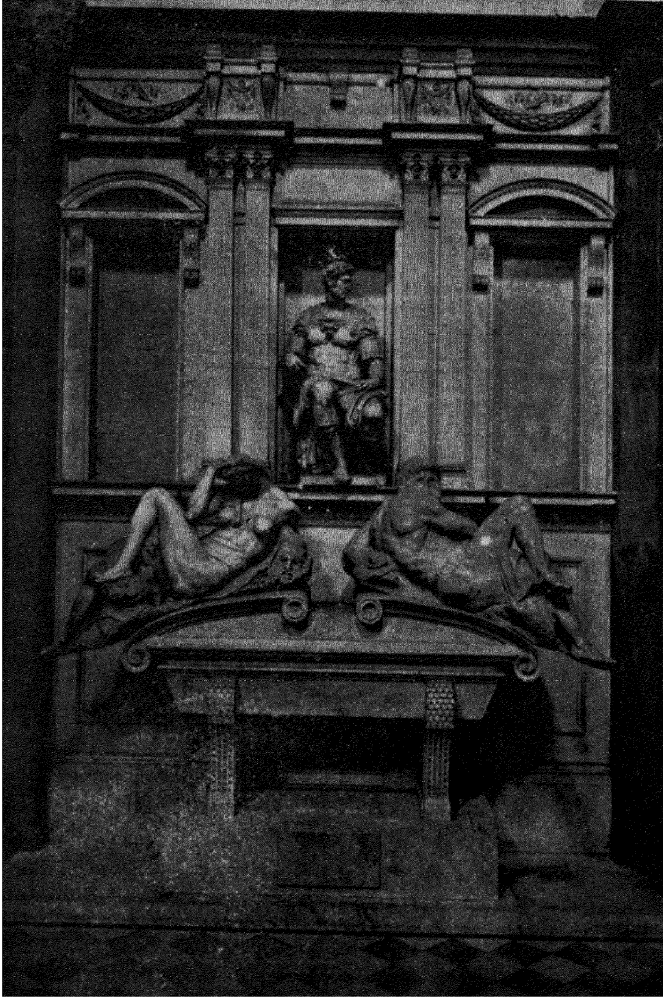

चित्रांची अनुक्रमणिका.

१ साग्रिस्टिया नुओव्हा. (दर्शनी चित्र.)	
२ फामिलीएन् आबेन्ड.	४
३ एका मुलीच्या शाळेचा डिरेक्टर.	५
४ कोअर स्टुडेंट.	७
५ बाझल्.	९
६ लेमन्.	९
७ बेर्गबान्.	११
८ माय्रिगेन्.	११
९ शाफहौसेन्.	१२
१० कलोन येथील देऊळ.	१६
११ प्रो. ब्रुगमान्.	१८
१२ किंग आर्थर्.	२५
१३ पोन्ते रिआल्लो.	२६
१४ कनाल ग्रान्दे.	२८
१५ सान्ता चेचिलिया.	२९
१६ कॅथीड्रल-फ्लॅरेन्स.	२९
१७ फोर्नारीना-फ्लॅरेन्स.	३१
१८ युद्धाचे परिणाम.	३१
१९ दाविद.	३१
२० वसंत.	३१
२१ लेआ, मोझेस्, राहेल्.	३२
२२ 'डायाना' व्हॅटिकन्-रोम.	३५
२३ मार्स.	३५
२४ पाओलीना बोनापार्ट.	३५
२५ फोर्नारीना-रोम.	३५
२६ काम्पानीले.	३६
२७ क्रोमो.	३७

‘साग्रिस्टिया जुओन्हा’ अथवा मेदिचींचा गाभारा, (पान ३०७).

माझा यूरोपांतील प्रवास.

एडन, १५।९।१०.

मी ज्या बोटींतून प्रवास करण्याचें ठरविलें तिचें नांव 'ओशियाना.' ही पी. ओ. कंपनीची साधारण लहानपैकीच बोट आहे. ही बोट बरीच आंत 'बॅलर्ड पीयर'पासून दूर उभी केली असल्यामुळें आह्मांला 'स्टीम-लॉच'मधून तेथवर जावें लागलें. कधीहि न केलेल्या जलपर्यटनाचा आरंभ तो ! व पोहोंचण्यास आलेली आतड्डमित्रमंडळी आह्मांकडे अश्रूपूर्ण डोळ्यांनीं पाहत उभी राहिलेली ! त्यामुळें आजवर कधीहि न अनुभविलेली अशी मनाची स्थिति झाली. लॉचच्या पुढल्या टोंकांत उघड्यावर उभें राहून आह्मी सारखे किनाऱ्याकडे टक लावून पहात होतो. लॉच जो जो दूर चालली, तो तो पीयरवरील मंडळी अस्पष्ट दिसूं लागली. शेवटीं बोटीच्या बाजूला आह्मी गेलों, व वर चढण्याच्या धांदलींत किनाऱ्याकडचें लक्ष्य कमी झालें. आपलें सर्वस्व किनाऱ्यावर व आपण मात्र त्यापासून क्षणक्षण दूर जात आहों, व तेंहि क्षणांत रूपें बदलणाऱ्या अविश्वसनीय समुद्राच्या पाठीवर ! हा विचार सतत मनांत घोळे !

बोट सव्वाचार वाजतां सुरू झाली—(ता. १० सप्टेंबरचा तो दिवस होता), व मी अगदीं वरच्या मजल्यावर उघड्या 'डेक'वर जाऊन किनाऱ्याकडे पाहत बसलों. क्षणोक्षणीं तो दूर जात होता व मुंबईच्या त्या परिचित इमारती प्रतिक्षणीं अस्पष्ट दिसूं लागल्या. होतांहोतां अगदीं लांब क्षितेजाजवळजवळ किनाऱ्याची अस्पष्ट काळी रेषा मात्र दिसे. दोन तासांनंतर तीहि दिसेनाशी झाली. ह्मणून निरुत्साह होऊन

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मी परत खाली जाऊं लागलों. जातांना आपले पाय आपल्या स्वाधीन नाहीत, लटपटत हेलकावे खात आपण जातो, डोकें फिरतें, तोंडाची रुचि बिघडून मळमळल्यासारखें होतें, असें माझ्या लक्ष्यांत आलें. यापूर्वी निरनिराळ्या आजारांचे अनुभव मला आले होते; पण हा आजार फारच चमत्कारिक वाटूं लागला. खोलींत आपण कसे पोचतो असें मला झालें. नंतर खोलींत जो बिछाना धरला तो येथवर येईतो सोडला नाही.

माझी खोली गलबताच्या अगदीं मागच्या टोंकाला असल्यामुळें माझें आंथरूण विलक्षण हाले, व जरा डोकें वर काढलें, कीं, घेरी आलीच असे होई !

पहिल्या दिवशीं 'डेकचेअर' (उघड्या डेकवर वारा घेत आरामांत पडण्याची खुर्ची) शोधित असतां एक मौज उडाली. खुर्ची कोठेंहि सापडेना. शेवटीं 'डेकस्ट्युअर्ड'ला विचारावें ह्मणून गेलों, तो स्ट्युअर्डचा पादरा पोपाक करून कवटी झांकण्यापुरती काळी टोपी घातलेला एक गृहस्थ एका बाईची (अर्थात् इंग्लिश) खुर्ची पाहून देत होता. त्याच्याजवळ जाऊन 'माझीहि खुर्ची सांपडत नाही, तो पाहून घाल काय ?' असें मी त्याला ह्मणालों. तो त्यानें मजकडे पाहून फक्त गालांत स्मित केलें. तेव्हां केवळ पोपाकावरून आपण फसलों, असें माझ्या लक्ष्यांत आलें, व मी दुसरीकडे गेलो.

आमच्या खोल्यांचे 'ट्युअर्ड' बहुतेक गोव्याकडील क्रिश्चन आहेत. आमचा ह्यातारा 'गामा' आमच्यासाठीं बरा झट्टे. आह्मी चार दिवस पडून होतो, तोवर चहा, बिस्किटे, दुपारीं कांजी अगर पेज, मध्यें फळें, संध्याकाळीं दूध वगैरे आणून देऊन, आह्मांला बळेंच घ्यायला लावी. त्याच्या त्या धेडगुजरी हिंदुस्तानी बोलण्यानें मौज वाटे. 'तुम बोला,' 'हम लाता,' 'चहा खाव अच्छा,' 'आरारूट खाव,' 'उलाटी नय करेगा,' वगैरे बडबड तो आह्मांभोंवतीं नित्य उठून करी. वेळींअवेळीं पाबरल्यामुळें घंटा वाजवून त्याला बोलावले, कीं, कधीं कधीं तो त्रासे,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

व 'तुम घंटी बजाता, क्यापटन बोम मारता' इत्यादि त्रासून हणणे. विचाऱ्या ह्याताऱ्याची कीव येई; पण करावें काय ?

गलबतांतील यंत्रांचा धडपडाट व बाहेर लाटांचा गोंगाट यायोगें प्रथम बराच त्रास झाला; पण आतां त्याची सवय होत चालली आहे. समुद्राचें पाणी निळें आहे. त्यांतील लाटा जेव्हां एकमेकींवर आपटतात, तेव्हां फेंसाबरोबरच मोठाल्या मोत्यांएवढाले तुषार उत्पन्न होऊन पाण्याच्या सपाटीवर बरेच लांबवर खेळत जातात, तेव्हां अपूर्व मौज दिसते. समुद्राला जर घननीळ परमेश्वराची उपमा दिली, तर ही तुषारश्रेणी त्याच्या गळ्यांतील कौस्तुभयुक्त मौक्तिकसरच साजेल. बोटीच्या बाजूला लाटा फुटून फेंसच फेंस होतो, व त्याची तिच्या सभोवार लहानमोठीं वर्तुळें किंचित् निळसर पण शुभ्र अशीं पसरतात. पांढऱ्या व निळ्या फुलांनीं गुंफलेल्या माळेची कांहींशी शोभा यांत दिसते.

पहिल्या दिवशी काय ती जमीन दिसली. पुढें जमिनीचें नांव नाही. वर आकाश, खाली पाणी व पाण्यावर फक्त आमचीच बोट भुतासारखी चाललेली. एकादा पक्षीसुद्धां विचारा येत नाहीं! अलीकडील उत्तमोत्तम शास्त्रीय उपकरणांनीं सजवलेली—वाफेनें चालणारी आमची बोट, तरी आह्मांला प्रथम भीति वाटे; मग १९ व्या शतकांत वाऱ्याच्या स्वच्छंदी मेहरबानीवर सर्वथैव अवलंबून असलेल्या शिडांच्या गलबतांत बसून वाटेला तिकडे वाहवल्यासारखें जाणाऱ्या कोलंबसाला व विशेषतः त्याच्या बरोबरच्या बाजारबुणग्यांनां कसें वाटलें असावें ?

आमच्या या बोटीवर हिंदुमुसलमान मिळून तीसबत्तीस हिंदी विद्यार्थी आहेत. कांहीं बॅरिस्टर, तर कांहीं डॉक्टर, व कोणी एंजिनीयर होण्यासाठीं जात आहेत. बॅरिस्टरीकडेच भरणा—तोहि अगदीं कच्चा भरणा फार आहे. कारण, पुढल्या वर्षापासून तिकडे प्रवेशाला परीक्षा ठेवून मर्यादा (पुष्कळांनां मज्जावच !) घालण्यांत आली आहे.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

यांत कांहींजण तर पुरत्या दोन इंग्रजी इयत्ताहि न झालेले असे आहेत ! अशा या भरताडाचें कसें होणार कोण जाणे ! यांपैकीं एक पंजाबी मुलगा फक्त सोळा वर्षांचा आहे आपल्या महाराष्ट्र बाजूकडील आणखी एकच आहे. बरेचजण यापूर्वीच गेल्याचें समजतें. आज तीनचार दिवसांत आणखीहि कांहींच्या ओळखी झाल्या. कारण हिंदु-स्तानांत जरी आह्मी दूरदूरचे राहणारे असलों, तरी सर्वच सारखे-देश सोडून दूर जाणारे असल्यामुळे सर्वांना आपण एकच आहों असें वाटतें.

सुष्ट, १८१९१०.

मागलें पत्र पाठविल्यानंतर तांबड्या समुद्रांत आलों. याला तांबडा समुद्र कां ह्मणतात न कळे; पाणी जसें असावें तसें निळसर आहे. दोन्ही बाजूंनी लांबवर उजवीकडून आरबस्तानच्या व डावीकडून आफ्रिकेच्या पर्वतांच्या ओळी भुरकट तांबड्याशा दिसतात. ह्मणून तर नसेल ना असें नांव पडलें ?

तीन दिवस समुद्र अगदीं शांत होता. बिलकूल त्रास झाला नाही. सकाळीं ९, दुपारीं १ व रात्रीं ७ वाजतां जेवणाला सर्वांबरोबर वरती ' डायनिंग सलून 'मध्ये जाऊं लागलों आहे. तेथें भात, दूधभोंपळा-टोमाटो-कसल्या तरी शेंगा वगैरे पिठांत मिसळून केलेली एक तऱ्हेची पिवळी आमटी, कधीं तुरीचें वरण, पापड, गोड लोणचें व गव्हांच्या रोत्या हे पदार्थ तीनदां मिळूं शकतात; त्यामुळे जेवणाचें ठीक जुळलें आहे. पण हें जुळवून आणावें लागलें, तो प्रकार असाः—

पहिले चार दिवस अंधरुणावरच पडून होतों, तेव्हां खाण्यापिण्याचा फारसा प्रश्नच नव्हता. पुढें सर्वांना जशीं हुषारी आली, तसा हा विचार उत्पन्न झाला. सहज दहाबाराजण गप्पा मारीत असतां हा विषय निघाला. आह्मांकडून खाण्यापिण्याचेसुद्धां पैसे कंपनीनें चोपून घेतले आहेत, तेव्हां आह्मांला रुचेल तें खाण्यापिण्यास देणें कंपनीला भाग आहे. आपण सेकंड स्ट्यूअर्ड (दुसऱ्या वर्गांतील डायनिंग् पारलरचा बलुवाधपक्ष)-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

कडे जाऊन त्याशी भांडून भाता-वरणाची सोय करूंक वगैरे गोष्टी कांहींजणांनीं जोरानें सांगितल्या, व सेकंडस्ट्युअर्डकडे जाण्याचें ठरलें. सेकंड स्ट्युअर्ड कांहीं बोका नव्हता, पण त्याच्या गळ्यांत घांट बांधण्याची वेळ आली, तेव्हां सर्वजण 'मी नाहीं बुवा' ह्मणून मागें सरले. शेवटीं मीं स्ट्युअर्डला भेटून दहाबारा जणांची वर सांगितल्याप्रमाणें व्यवस्था करविली.

गलब्रतावरच रोजच्या स्नानाची व्यवस्था आहे. यासाठीं लहानलहान खोल्या असतात. त्यांत एकेक टबू अगर द्रोणाकृति भांडें ठेवलेलें असतें. हें खाऱ्या पाण्यानें भरून त्यांत उतरावें लागतें. यांत उतरतांना बाणाच्या कादंबरींत वर्णन केलेल्या चन्द्रापीडाच्या स्नानासाठीं तयार असलेल्या 'जलद्रोणीची' आठवण झाली. या पाण्यांत स्नान झाल्यावर, अर्धा घागरभर गोडें पाणी एका बकेटांत ठेवलेलें असतें, तें स्पंजनें घेऊन त्याने अंग चोळून काढावें, ह्मणजे खाऱ्या पाण्यानें अंग खाजण्याचा प्रसंग येत नाही.

आज जरा वारा सुटून समुद्रांत लाटा येत आहेत; पण मला-मलाचसें काय, कोणालाहि-त्रिलकुल त्राम होत नाहीं. बहुतेक दिवस वरती डेक्कर मांडव दिलेला असतो, तेथें खुर्ची टाकून बसावें लागतें. कारण खोलींत उकाडा फार होतो. यूरोपियन उतारू 'डेक कॉईट' (दोरखंडाच्या वर्तुळां)-नीं खेळतात; अगर एका फळ्यावरील चौकटीच्या घरांत आंकडे लिहिलेले अमतात, त्यांवर बारीक वाळूनें भरलेल्या पिशव्या फेंकतात. पत्तेही खेळतात. रात्रीं गाणेंबजावणें करतात. अशा नानाप्रकारच्या करमणुकींत वेळ घालवण्याचा प्रयत्न ते करतात. हिंदी उतारू आपापसांत गप्पा मारीत अगर पत्ते खेळत वेळ मारून नेतात. यूरोपियन उतारूंचे खेळ पाहत उभें राहण्यांतहि त्यांनां करमणूक वाटते.

रोज पांचसात तरी गलब्रतें बाजूनें लांबून जातांना भेटतात. सत्रां यांची फार मौज वाटते. लांबवर क्षितिजाजवळ एकादी काळसर

माझा यूरोपांतील प्रवास.

छाया सरपटत चालली आहे, असा भास होतो. या छायेवर ओळीने आठदहा तरी दिवे दिसतात. यांचा एकाद्या वेळेला तुटलेल्या तान्यां-सारखा मनावर परिणाम होतो. रात्रीच्या शांत, गंभीर वेळीं हा देखावा विचाराला कांहीं गंभीर, कांहीं भयप्रद असें अवर्णनीय वळण देतो. दिवसा भेटणारीं गलबते व उडणारे मासे (हे पाण्यांतून वर लंब गोलाकृति उड्डाण घेतघेत जात असतात) व मासे धरणारे पक्षी यांच्या गडबडीमुळे करमणूक होते. शिवाय सर्व हिंदी विद्यार्थी सल्लो-ख्यानें, प्रेमानें वागतात, त्यामुळे मनाला बरेचसें समाधान होतें. क्षण-भरसुद्धां एकटेपणा न सांपडल्यामुळे, खेदजनक विचारांनां बहुतेक वावच मिळत नाहीं.

मार्सेल्स २५।१।२०.

सुएझला आह्मी बोट सोडून किनाऱ्याकडे गेलों नाहीं. बोटीवर डॉक्टरचे तपासणीचा फार्स झाल्यावर, कामावलेल्या कातड्यासारख्या उन्हांनें तांबूस झालेल्या रंगाचे दहाबारा आरब फेरीवाले शिंपाच्या पोंवळ्यांच्या लहानसहान वस्तु, मण्यांच्या माळा, चित्रांचीं कार्डे, बारीक-सारीक नक्षीचें लांकडी सामान, द्राक्षे वगैरे घेऊन भराभर गलबतावर चढले. ते आपल्या जिनसांची कांहींचे कांहींच किंमत सांगत. गिन्हाई-कानें जपून बरीच कमी किंमत सांगावी, तरी ती तेव्हांच कबूल करून जिनस गिन्हाईकाच्या गळ्यांत बांधून पसार होण्यांत यांचा हात-खंडा दिसे.

ता. १९सोमवारीं दुपारीं १२॥ वाजतां सुएझ सोडलें. येथून पुढें प्रसिद्ध सुएझचा कालवा लागला. हा कालवा १०० मैल लांब असून फक्त चारएकशें फूट रुंद व सुमारे तीसपसतीस फूट खोल आहे. तांबडा समुद्र व भूमध्यसमुद्र यांस हा जोडतो. हा कालवा खणून जहाजांनां व तद्वारा यूरोपच्या प्रचंड व्यापाराला मार्ग सुगम करून देण्याची कल्पित एका फ्रेंच इंजिनियराची. हा कालवा ईजिप्त व आशियांतलें तुर्कस्तान

माझा यूरोपांतील प्रवास.

यांच्या मध्ये, तुर्कीच्या राज्यांत व इंग्लिश-फ्रेंच कंपनीच्या ताब्यांत, अशी याची त्रिविध कहाणी आहे.

बारीक वाळूमय प्रदेशांत हा असल्यामुळे यांतून जहाज अगदी हळू हळू जणजे ताशी ९।३ मैलांच्या वेगाने चालवे लागते. रुंदी फार कमी, हळून फक्त दोनच जहाजे जोडीने जाऊ शकतात. दोन्ही बाजूनी किनारा सरासरी कासराभरावर नाही. एके बाजूने पालेस्तैन व दुसरीने ईजिप्त यांची वाळवंटी जमीन लांबवर दिसते. चोहीकडे अगदी रखरखीत. झाडे बहुतेक नाहीतच.

संध्याकाळच्या सुमाराला कालवा एका सरोवरांत मिळाला. त्याच्या त्या स्तब्ध, हिरव्या पाण्यावरून गलबत हंसाप्रमाणे संध्य पोहत चालले होते. गलबत एकदम नांगरून पडलेले तर नाही ना, असा भास होई. संध्याकाळचे ताबूस कोवळे सूर्यकिरण त्या सरोवरावर पडून, त्याचे पाणी वितळविलेल्या काचेच्या रसाच्या खोल थराप्रमाणे चकाकत होते. मध्येच एकाद्या ठिकाणी पाण्याच्या कडेकडेने गलबताबरोबर धावणाऱ्या, बहुतेक वल्लहीन अशा, फेलाहीन अगर आरब भिकाऱ्यांची ' बक्षीश, बक्षीश ' अशी कर्कश आरोळी कानावर पडे व सृष्टि-शोभेत तह्यीन होणाऱ्या मनाचा विक्षेप होई. संध्याकाळ झाली तशी भोंवतीची शोभा विशेष प्रसन्न व गंभीर वाटू लागली. आकाशाच्या भव्य घुमटांत चंद्राचा घुमता दिवा जसजसा वरवर हेलकावू लागला, तसतशी तसल्या रखरखीत वाळूच्या मैदानावरमुद्धा किंचित् उदासीन भव्यपणाची छटा पसरू लागली. सरोवराचे फारसे न हलणारे पाणी, सुमारे शुद्धचतुर्दशीच्या सुकत्याच उगवलेल्या चंद्राची त्यावर पडलेली किरणे, व सभोंवताली वस्ती वगैरे नसल्यामुळे भासणारा शुक्लपणा, यांचा मनावर फारच गंभीर परिणाम झाला, व ही मौज पहात एका समान आभेरुनीच्या विद्यार्थ्याशी गप्पा मारीत रात्री साडेनऊपवेतो डेकच्या अगदी मागच्या टोंकावर उघड्यावर उभा राहिलो.

माझा यूरापाताल प्रवास.

पहाटे दोन वाजण्याच्या सुमाराला माझ्या खोलीच्या अगदी वर जड सांखळीचा खडखडाट सुरू झाला व मी जागा झालों. पुढचे 'पोर्टसेड' बंदर आलें असावे हणून उठलों व 'ड्रेसिंग गाउन' अंगावर चढवून बाहेर पडलों. डाव्या हाताला किनारा अगदी जवळ कांहीं फुटांच्या अंतरावर होता, व त्यावर उंच मजलेदार इमारती काळोखाचे फांघरून घेऊन गाढ झोपी गेलेल्या अस्पष्ट दिसत होत्या. उजव्या बाजूला आखात लांबवर—किती लांबवर याची कल्पना येईना—पसरलें आहे असे वाटे, व त्यांत आसपास नांगरून पडलेल्या गलबतांच्या अंधुक आकृति त्यांवरील लुकलुकणाऱ्या दिव्यांमुळे प्रचंड (पाण) घुबडांप्रमाणें दिसत !

सकाळीं (ता. २०) फराळ केल्यावर होडींत बसून आह्मी पांचसहाजण मिळून गांवांत गेलों. एकमेकांशीं काटकोन करून गेलेले मोठमोठे रस्ते, त्यांवर उंच तीनचार मजली घरे, त्यांतून दुतर्फा दुकानें वगैरे देखावा यूरोपियन शहराचा होता; पण दुकानदार, रस्त्यावरून रिकामटेकडे फिरणारे उतारूनां मारूनमुटकून शहर दाखवूं पहाणारे मार्गदर्शक, संगीत भिकारी व अजागळ पोलिस शिपायी यांचा तो कमावलेला तांबूस काळसर रंग, रस्त्यावरील अगणित धूळ हीं शहराच्या पौर्वात्यपणाची बालंबाल खात्री पटवीत होती. दुकानें पहावीं तीं आपलीं निरूपयोगी—भेटी दाखल देण्याच्या—प्रेषभारामाच्या वस्तूंची, व त्यांस गिऱ्हाईक पूर्वेकडून पश्चिमेकडे व पश्चिमेकडून पूर्वेकडे जाणारेणारे प्रवासी. दुकानांतील व्यवहार सगळा अर्थात् पौर्वात्य तऱ्हेचा; कोणतीहि क्षुद्रवस्तु मागा, बरेचसे शिल्प किंमत प्रथम सांगावयाची व गिऱ्हाईक फार चिकित्सेखोर असेल तर त्याला कांहीं पेन्सांला द्यावयाची अशी आपली यांची वहिवाटच ! नवीनच प्रवासी असला, तर त्याला हे तेव्हांच बनवतात.

पोर्टसेड दुपारी ४ ला सोडलें व थोड्या वेळानें घननील 'मेडिटरे-नियन (भूमध्य)' समुद्राचे प्रथम दर्शन झालें. तांबड्या समुद्राइतका

माझा यूरोपातील प्रवास.

हा शांत नाही. तो एकाद्या मोठ्या सरोवरासारखा वाटतो; यांत मात्र शिरतांच समुद्रत्व अनुभवाला येते. बोट थोडी हाळू लागते व पाण्याचा पृष्ठभाग नांगरलेल्या काळ्याभेर शेतासारखा नतोनत दिसतो. दृष्टि पोंचेल इतक्या प्रदेशावर लाटा व त्यांवर पांढरा शुभ्र फेंस असें लांबवर दिसते. लाटांचा गहन निळा रंग व फेंसाचा स्फटिकाहून पांढरा रंग दोन्हीही विरोधानें फारच खुद्दन दिसतात. पण ही बहार फार वेळ पाहवली नाही. पुढें समुद्र जास्त खवळला व मला दोन दिवस खोली धरावी लागली.

तेविसावीला सकाळीं आंधोळ करून डेकर गेलों, तों आह्मी इताली व सिसिलीच्या मधल्या 'मेसिना' सामुद्रधुनींतून जात आहों, असें कळलें. आमच्या उजवीकडे पर्वतांचे तटचेतट दिसूं लागले. हे पर्वत तांबड्या समुद्राच्या दोन्ही किनाऱ्याच्या बाजूंस दिसणाऱ्या पर्वतांसारखे रखरखीत शुद्ध फत्तरी असे नव्हते. यांवर सर्वभर हिरवीगार वनश्री हंसतांना दिसे, व तिला आच्छादन करण्यासाठींच कां काय वरून पर्वतशिखरांनां भुरकट मेघांचें वेष्टन पडलें होतें. डोंगरांच्या पायथ्याशीं तांबड्या कौलांचीं व उंचउंच धुराच्या चिमण्यांचीं शहरें, व झाडींतून प्रेक्षकांशीं जणूं काय लपंडाव खेळणारीं खेडीं दिसत. हीं शहरें व खेडीं अर्धे लपतळपत, अर्धे धांवत जाणाऱ्या शुभ्र निर्झरांनीं ठिकाठिकाणीं विभागलेलीं दिसत. त्या पर्वतश्रेणींतील निरनिराळ्या टेंकड्यांवर तांबड्या शहरांच्या योगें बुट्टीदार दिसणारे, व लहानमोठ्या निर्झरांचे शुभ्र रुपेरी कांठ असलेले निरनिराळे शाळूच पसरलेले आहेत कां काय, असें वाटे. हीं रंगांची सळमिसळ मनहरण करून घेणारी अशी भासली. उपासानंतर पकान्नाच्या भोजनासारखी आज स्थिति झाली. मधूनच एक आगगाडी धूर बाहेर सोडीत सापासारखी वळणें घेन चाललेली दिसे. तिनें या सृष्टिसौंदर्यांतहि मनुष्याच्या चळवळीची साक्ष पत्रविली. सरासरी तासाभरानें सिसिलीचे डोंगर आमच्या डावीकडे

माझा यूरोपांतील प्रवास.

हळुहळू दृग्गोचर होऊं लागले, व मग मेसिनाच्या दोन्ही बाजूंला या दोन्ही पर्वतश्रेणींची जगू रार्धाच सुरू झाली. दोन्हीहि आपापल्या सौंदर्याच्या तोऱ्यांतच असून आपल्या पायाजवळ पडलेल्या जलमय आरशांत आपलें प्रतिबिंब पाहण्यांत चूर झाल्या आहेत असें दिसे. या सामुद्रधुनींतून जहाजाला साधारण इंग्रजी ९ सारखें बळण घेऊन जावें लागलें. प्रथम ईशान्येकडे नंतर सरळ पश्चिमेकडे व पुनः ईशान्येकडे असा त्याचा रोंख होता. मेसिना जेथें अगदीं चिंचोळी झाली आहे, तेथें एका बाजूला तो लोकांच्या नित्य व्यवहारांतील ह्मणींत स्थान पावून अजरामर झालेला 'शिला' नांवाचा कडा आपल्या भिंत्र्यांची कमान करून आह्मांकडे पाहत आहे, असा मला भास झाला. हा देखावा अंतरामुळें पुसटपुसट होऊं लागला, तसा मी परत खालीं आलों. तो खरोखर शहाणपणाच केला ह्मणावयाचा. कारण दोन्हीकडून पर्वतांनीं आपल्यास असें कोंडींत धरावें याचा राग येऊनच कीं काय, ममुद्र खवळूं लागला. संध्याकाळच्या सुमाराला तर त्याचा क्रोध वाढला, त्याबरोबर आमची त्रेधाहि वाढली.

दुसऱ्या दिवशीं (ता. २४) सकाळींहि अस्वस्थच होतो. गामाला बोलावले, तोहि आठदहा जणांच्या हालहालचाकरीनें त्रासला होता. तो प्रथम कांहीं बडबड करून गेला. पण नंतर पुनः मला पिण्यासाठीं कांजी वगैरे घेऊन आला. मी रागावलों असें वाटून मांड्या समजुतीसाठीं त्यानें टकळीं सुरू केली. ती अशीः—' No water bring sir. Deck steward fight sir, I come, tea bring. You take, no vomit. Bread take, vomit.' या त्याच्या बडबडीनें मला हंसूं आलें. काय बिचान्याचें जीवित! अशी बाराबत्तर, व त्यांतहि आणखी दरखेपेला नव्या उताखंची चाकरी करण्यांत त्याचें आयुष्य गेलें. लंडनच्या त्याच्या किती तरी खेपा झालेल्या आहेत. पगार अवघा १५।२० रुपये महिना. घर्गें मुळांवाळांचें मोठें कुटुंब आहे ह्मणून सांगतो.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

दुपारीं ४।४॥ वाजतां कोणी कॉर्सिका हणून ओरडलें. त्याबरोबर नेपोलियनची मूर्ति व कीर्ति डोळ्यांसमोर उभी राहून मी आंथरुणावरून एकदम उठलों व पोर्टहोलामधून पाहूं लागलों. मला स्पष्टशी कल्पना आली नाही. एक शुष्क बेट आहे असें वाटलें. मनाची अस्वस्थताहि असें वाटण्यास कारण झाली असावी. संध्याकाळीं बांधाबांध केली. कारण आतां उद्यां सकाळीं पुनः जमिनीवर पाय ठेवावयाचा व नंतर आगगाडीनें फ्रान्स देश ओलांडून इंग्लंडकडे जावयाचें ! हणून मनाची जरा आनंदाची धांदल उडाली. सर्व आठपून लवकरच निजलों, तों कोणी माझा पाय खाजवल्याचा भास झाला. अर्धा उठून पहातों तों दोन इंग्रजी गृहस्थ डेकस्ट्युअर्डसाठीं वर्गणी गोळा करावयाला आले होते. मोठ्यानें हंसणें, थट्टा करणें, मध्येच थोडा आरडाओरडा करणें असे सलगीचे प्रकार त्यांनीं प्रथमच केलेले पाहून जरा आश्चर्य वाटलें; पण आतां आह्मी यूरोपाजवळ आलेले, व गलबतावरची ही शेवटची रात्र हणून तिच्या सन्मानार्थ यांनीं सुरेचें प्रमाणाबाहेर सेवन केल्याचा भास झाला. कदाचित् तसें खरें नसेलहि.

या संध्याकाळीं शेजारच्या खोलींतल्या पंजाबी गृहस्थानें संधान बांधून एका स्वच्छ मुसलमान खलाशाकडून कांहीं चपात्या व ' दाल ' (फोडणीचें घट्ट वरण) आणली. आह्मी दोघेचौघे त्याच्या खोलींत घुसलों व त्या दालचपातीवर यथेच्छ ताव मारला किती मिष्ट लागली ती हणून सांगूं !

२१, प्रिम्रोज हिल रोड, हॅम्पस्टेड, लंडन,

एन. डब्ल्यू., ३० सप्टेंबर १९१०.

मासॅल्सला ता. २५ रविवारीं सकाळीं जमिनीला पाय लागला. सामान 'प्रिडले अँड कंपनी'च्या एजंटाच्या हवालीं करून गांवांत निघालों. गाडीवाह्याला इंग्रजी येत नव्हतें व आह्मांला (एकंदर ६ जण होतों)

माझा यूरोपांतील प्रवास.

फ्रेंचचा गंध नाही ! गांवांत पैसे देतांना शिवीगाळ होण्याची पाळी आली; पण शेवटीं एका मध्यस्थानें भांडण तोडलें. सर्व दिवस शहरभर भटकलों. हें शहर एका टेंकडीच्या बाजूवर व पायथ्याशीं वसलें असल्यामुळें रस्ते चढउताराचे आहेत. ज्या भागांतून आह्मी फिरलों, तो चांगल्यापैकी असून त्यावर ट्रामचें जाळें पसरलेलें दिसलें. स्वच्छता चांगली होती. रविवार असल्यामुळें बहुतेक बाजार बंद होता; पण एके ठिकाणीं बैठीं एकमजली दुकानें बरीचशीं दिसलीं. त्या ठिकाणीं एक माणूस मोठ्यानें लेक्चर देत होता व भोंवतीं मासणांची गर्दी जमली होती. रविवारचें व्याख्यान चाललें असावें, आमच्या मुंबईत बँकवेवर दर रविवारीं व्याख्यानें होतात तद्वत्च हें असेल, असें वाटून जवळ गेलों. व्याख्याता फारच आवेशांत आला होता. मंडळीहि मधून टाळ्या वगैरे वाजवून आपली पसंती दर्शवीत होती. आह्मांला त्यांतले काय कळणार ? पण अगदीं जवळ गेलों, तेव्हां व्याख्यात्याचें मासे विकण्याचें दुकान असून, तो त्या वेळीं एक मासा हातांत धरून त्याची तारीफ व गिऱ्हाइकांनां घेण्याचा आग्रह करीत होता असें कळून आलें ! पुढें एका देवळांतून बरीच माणसें—बायाच विशेषतः—बाहेर पडतांना दिसलीं. त्यांच्या डोक्यांवरील टोप्यांत जेवढें वैचित्र्य दिसलें, तेवढें वैचित्र्यासाठीं प्रसिद्ध असलेल्या साऱ्या सृष्टींत देखील नसेल ! झग्यांचेहि रंग नानाप्रकारचे होते. हातांत एक छत्री, एक बायबलचें पुस्तक व एक जुगदान अगर झोळणेवजा पिशवी असा त्यांचा अदृष्ट-पूर्व थाट पाहून मौज वाटली. यांत कांहीं मिशा असलेल्या बाया पाहून आश्चर्य वाटलें. जिकडेजिकडे गेलों तिकडेतिकडे दृष्टीस पडतील त्या वस्तु नीट पाहण्याचा निश्चयच केला होता. खास यूरोपियन शहर पाहण्याचा हा पहिलाच प्रसंग, त्यामुळें प्रत्येक गोष्टीचें कौतुक वाटे. एका 'रेस्टोरॉ'मध्ये दुपारीं जेवावयाला गेलों. स्वच्छ चादरी हांतांरलेली लहानलहान मेजें, प्रत्येकावर कांचेच्या भांड्यांत ठेवलेला एक पुष्पगुच्छ,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

व सभोवतीं चारचार खुर्च्या, सभोवार भिंतीवर आरसे व तसबिरी असा थाट असून, कडकडीत इस्त्रीचा पांढरा शर्ट—त्यावर छातीचा भाग सोडून काळाकुळकुळीत कोट—डोक्याला पावडर चोळून तुक-तुकीत भांग काढलेले व आपल्या धंद्याचें निदर्शक पांढरें फडकें कांखेंत धरलेले—अशा थाटाचे वेटर अगर वाढपी उभे असलेले, अशी व्यवस्था बहुतेक सर्व भोजनगृहांत दिसते. आम्ही एका टेबलाभोवतीं जाऊन बसलों. तयार पदार्थांचें कार्ड पुढें घेतलें, पण त्यांत काय आहे तें कोणाला कळेल तर शपथ ! मग कशावर तरी बोट ठेवून काय येतें ते पहावयाचें व रुचल्यास खावयाचें असें करावें लागलें. नंतर पुनः भटकलों. वाटेंत भाड्याच्या बग्या उभ्या राहण्याचीं ठिकाणें असत, तेथें दरगाडीवानाच्या हातांत एक वर्तमानपत्र पाहून आश्चर्य वाटे !

रस्यांची व्यवस्था मध्यवस्तींत फार चढाऊ आहे. मधला मुख्य रस्ता ट्राम व गाड्या यांसाठीं व त्याच्या दोन्ही कडेला दोन दगडीरस्ते पायानें जाण्यासाठीं असून रस्याच्या दोन्ही बाजूला हिरवींगार झाडें होतीं.असें सर्वच नवें, अपूर्व व कौतुक वाटण्याजोगें होतें. रात्रीं सवाआठ वाजतां मार्सेल्स सोडलें. ग्रिंडलेच्या एजंटानें सामान व्यवस्थित आणून दिलें, पण खिसा बराच कातरला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं प्यारिसच्याजवळ एक 'एअरोप्लेन' विमान प्रथमच पाहिलें. मोठ्या थोरल्या गिधाडा एवढें दिसे. बिचाऱ्याला दुसऱ्याच दिवशीं अपघात होऊन आंतलीं माणसें मरतील असें त्या वेळीं स्वप्नहि पडलें नव्हतें ! दहांच्यासुमाराला पारिस गांठलें. दक्षिण स्टेशन-वरून उत्तरस्टेशनवर घोड्याच्या गाडीनें जावयाचें होतें. थॉमस् कुकच्या माणसानें सहा फ्रांकला गाडी ठरवून, एक फ्रांक देखतदेखत खिशांत टाकला ! गाडी गांठावयाची असल्यामुळें पारिसची फक्त धूळभेट झाली. ह्मणजे गदीनें गाडीतून जात असतां थोडीशी धूळ मात्र आंगावर बसली ! पण आम्ही एका मोठ्या सरळ रस्यानें नीटच गेलों. मोठे

माझा यूरोपांतील प्रवास.

इस्ते व इमारती, जागजागीं पुतळे वगैरे दिसले. यापलीकडे पारिसचें दुसरें कांहीं ठाऊक झालें नाहीं. तेथून दुपारीं कॅलेला पोंचलों. लगेच बोटोंत बसून डोव्हरचा मार्ग धरला. ११-१॥ तासाचाच हा इंग्लिश चॅनेलवरील जलप्रवास होता. डोव्हरला उतरल्यावर देखतदेखत एक गाडी भरून हातची गेली. दुसरीनें निघालों तो संध्याकाळीं ७॥ वाजतां व्हिक्टोरिया स्टेशनवर उतरलों.

हॅम्पस्टेड-लंडन, २११०११०

मी ज्या भागांत उतरलों तो भाग लंडनच्या साधारणतः उत्तरेला एका उंचवट्यावर आहे. मुख्य जुनें लंडनशहर जसजसें वाढत गेलें, तसतशी नवी वस्ती चोंहींकडे पसरूं लागली; नवे भाग उत्पन्न झाले, व जवळचीं कांहीं खेडीं सामिल केलीं गेलीं. अशांपैकींच हा भाग आहे. खुद्द शहरांत-ह्मणजे जुने राजवाडे, जुने रस्ते, बँक, सेंटपॉल, मॉन्युमेंट वगैरेच्या लंडनात जावयाचें असलें ह्मणजे घोड्याची बस, अगर मोटरबस (पुष्कळ माणसें सरासरी ५० पर्यंत बसण्याची दुमजली भाड्याची मोटर) अगर ब्यूब (जमिनीखालीं शेंदीडशें फुटांवर बोगद्यांतून चालणारी विजेची गाडी) हीं स्वस्त साधनें आहेत. एक पासून चार पेन्सांत वाटेल तितक्या लांबवर जातां येतें. पैकीं टयुबनें माणूस लवकर जातें; पण मग शहर मुळींच दृष्टीस पडत नाहीं. मोटरबसच्या वरच्या मजल्यांत उघड्यावर बसावें ह्मणजे मात्र विचित्र देखावा दिसतो. गाड्या, घोडी, सायकल्स, मोटर्स, बसेस्, यांची ही गर्दी ! व दोन्ही बाजूंनां पदपथांवर माणसांची मुंग्यांसारखी रीघ लागलेली ! पुढें पहावें, मार्गें वळून पहावें, पादचारी व वहानांतून होणाऱ्या व्यापाराचा तो जिवंत, अखंड ओघ पाहून माणूस आश्चर्यानें थक्क होऊन जातें. मधूनच वेळोवेळीं चव्हाड्याचे ठिकाणीं या ओघापैकीं एक प्रवाह एकदम थांबतो व एकदम धक्का बसल्यासारखें होतें. ह्मणून पुढें बघावें

माझा यूरोपांतील प्रवास.

तों पुढील चव्हाऱ्याच्या चारी कोंपऱ्यावर चार काळे डगलेवाले ज्या बाजूचा व्यापाराचा प्रवाह थोडा वेळ बंद करावयाचा असेल, तिकडे आपला हात आडवा करून मुकाऱ्याने उभे असलेले बसवून दुसून केवळ कळसूत्री बाहुल्यांसारखे दिसतात. लडगेट सर्कस, पिकॅडिली, चीपसाइड, स्टॅन्ड वगैरे ठिकाणी तर सर्व कांहीं भोंवऱ्यासारखें घुमत आहे, असा भास होतो. लंडन हें एक प्रचंड भवचक्र आहे व आपण त्या चक्राच्या तडाक्यांत सांपडलों आहों, असे वाटल्याखेरीज राहत नाही. प्रथमप्रथम तर माणसास दिशाभूल होते. आपण कोठें आहोंत, कोणीकडून कोठें व कसे जात आहों हें कळण्याची कांहीं दिवस पंचाईत पडते; व कांहीं भाग तरी डोक्यांच्या सवयीचा होई तोंवर आपली आपणालाच न चुकण्याची अगर न गोंधळण्याची खात्री नसते. लंडनचा प्रथम परिचय गोंधळरूपाचा असतो; जास्त परिचयानें आश्चर्य वाटतें, अतिपरिचयानें काय होत असेल हें सांगतां येत नाही.

लहानपर्णीच ऱूगोलांतून, अगर इंग्रजी रीडर्समधून लंडनचें वर्णन कोणी वाचलें नसेल ? त्यांत त्याच्या विस्ताराची, त्याच्या जुनेपणाची, त्याच्या वैभवाची कल्पना देण्याचा यथामति प्रयत्न केलेला आढळतो. पण प्रत्यक्ष पाहिल्यावर त्या कल्पना किती कोत्या आहेत, याचें प्रत्यंतर येतें. लंडन अनन्त आहे, पुराण आहे, ऐश्वर्याची खाण आहे, याची खात्री पटायला फारसा वेळ लागत नाही. व्यापारधंदे व वस्ती यांच्या वाढाचें समप्रमाण जसे लंडनला तेव्हांच दिसून येतें, तसे इतरत्र दिसणें कठीण. सर्व जगाच्या व्यापाराचें केंद्रस्थान जें शहर ह्मटलें जातें त्याला सीमा असतां कामा नये; तसेच लंडनचें आहे, व ही वाढ १८२९ वर्षांतली अगर एकदोन शतकांतली नसल्यामुळें तिच्यांत कांहीं एकादी धर्ती अगर वळण नाही. उदाहरणार्थ, बँकेच्या भोंवतीं काळाच्या व वारापाण्याच्या परिणामानें काळ्या झालेल्या इमारती, अरुंद वेडे-वांकडे गेलेले रस्ते वगैरे पाहून थोडीशी निराशाहि होतेच. तसेच

माझा यूरोपातील प्रवास.

शहराच्या विस्ताराच्या, रस्त्यांच्या लांबीच्या व व्यापाराच्या दाटीच्या मानाने येथील चौक अगर चव्हाटे लहान आहेत, असे वाटल्यावांचून राहत नाही. पांचपांच सातसातशे वर्षांच्या जुन्या इमारती येथील चमत्कारिक हवेमुळे व अलोट धुरामुळे काळ्या ठिक्कर पडलेल्या पाहून या शहराला 'ब्लॅक सिटी' ह्मणावे की काय असे वाटू लागते. ताळ ना तंत्र अशी वाढ, जुनेपणाचा काळा छाप, सारखी घडामोड व सारखी चलबिचल यांचे कूटयंत्र या व अनेक गोष्टीमुळे लंडन हे एक गूढ आहे, त्यांत अशा कांहीं गोष्टी आहेत, की त्या आपणांला अगम्य आहेत व पुढेहि अगम्य राहतील, अशा तऱ्हेची दुरदुर लंडन पाहू जाणाऱ्या प्रत्येक विदेशीयाला वाटल्यास नवल नाही.

लवकरच फिलॉलॉजीचा अभ्यास करण्यासाठी जर्मनीत कोणत्या ठिकाणी जावयाचे, युनिव्हर्सिटीत प्रवेश मिळेल की नाही, भाषेवांचून प्रथम कसे निभेल, तिकडे जाण्यासाठी काय विशेष तयारी केली पाहिजे इत्यादि विवंचना पाठीमागे; शिवाय हातां होई तों लवकर लंडनमधून पाय काढावयाचा निश्चय केलेला. अशा धांदलीतहि लंडन पुष्कळ पाहून झाले. रोज सकाळी फराळ झाल्याबरोबर ९ वाजतां बाहेर पडून जरूरीचे काम आटपले की शहराचा एकादा नवीन भाग, एकादे नवे पाहण्यासारखे स्थळ पाहून यावयाचे असा निश्चय केला आहे. लांबचा पल्ला ट्यूबमधून, गर्दीचा भाग बसच्या वरच्या मजल्यांत बसून व कांहीं पायी असा रोजचा प्रवासक्रम ठरल्यासारखा झाला आहे. सेंट जेम्सेस् पार्क, हाइड पार्क, रीजंटस् पार्क अशा स्थळी कधीकधी विश्रांति घेण्याचा नित्यक्रमच पडला आहे.

आजवर पुष्कळ गोष्टी पाहिल्या. त्यांचे वर्णन किती करावे ? त्यांतले त्यांत 'सेंट पॉल्स कॅथीड्रल' ही जुनी, भव्य, काळसर झालेली देवळाची इमारत मला फार आवडली. उंच असल्यामुळे कांहींकांहीं भागांतून तिचा घुमट चांगला दिसतो. विशेषतः एम्बॅकमेंट (नदी-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

किनारा) वरून फारच रम्य दिसतो. हा ज्या भागांत आहे त्यांत यावे ह्मणजे मात्र तो लांबून दिसत नाही. भोंवतीं दुकानांची गर्दी फार; इमारतींच्या भव्यपणाच्या मानानें तिच्याभोंवतीं मोठासा चौक मात्र नाही. इमारतीपुढेंच व्हिक्टोरिया राणीचा पुतळा आहे. तेथें उभें रहावे ह्मणजे पुढल्या रुंद पायऱ्या, त्या संपल्यानंतर जुन्या ग्रीक पद्धतीच्या उंचशा खांबांचा खुला सोपा, व नंतर मुख्य दरवाजा एवढा भाग ठळक दिसतो. आंत गेल्यावर डाव्या पाख्यांत (इंग्लिश aisle अगर wing) प्रसिद्ध ड्यूक ऑफ वेलिंग्टनचे धातूचे थडगें असून त्यानें जिकलेल्या लढायांचीं नांवे भोंवतीं खोदलीं आहेत. मध्यभागीं घुमटाच्या वरच्या बाजूला मुख्य वेदी असून, तिच्या मागल्या बाजूला डॉ. जॉन्सन, माउंट स्टुअर्ट एलफिस्टन्सारख्यांचीं स्मारके आहेत. यांतील मुख्य पाहण्याची गोष्ट ह्मणजे घुमट होय. वेदीच्या पुढें उभें राहून घुमटाच्या गर्भाकडे वर पाहवे ह्मणजे त्याचें विशाल पण विनचूक प्रमाण डोळ्यांत भरून आश्चर्य वाटतें. यांतील छत फारच वाखाणण्याजोगी आहे. घुमटाचें प्रमाण व्यवस्थेशीर साधल्यामुळें त्यांत प्रतिध्वनि फार स्पष्ट उठतो. घुमटाला जेथें आरंभ होतो, तेथें सभोंवार एक ग्यालरी अगर सज्जा बांधलेला आहे. यांत कोठेंहि कितीहि हळू बोलले असतां तें विरुद्ध बाजूला स्पष्ट ऐकूं येतें. या 'विहस्परिंग ग्यालरी'चा व्यास एकशेंबारा फूट आहे. येथें मुद्दाम एक ह्यातारा माणूस बसविलेला आहे; तो एका भिंतीशीं या देवळाचा इतिहास कुजबुजतो, तो दुसऱ्या टोंकाला उत्तम ऐकूं येतो. घुमटाच्या बाहेरच्या बाजूला उघड्यावर जातां येतें. येथून शहराचा देखावा फार भव्य दिसतो. लहानमोठ्या इमारतींचीं कौलारे, देवळांचे मनोरे वगैरे कांहीं अंतरापावेतो दिसून पुढील देखावा किंचित् अस्पष्ट होत जातो व अगदीं दूरवर सर्व धुरकटपुसट दिसूं लागून पुढेंपुढें कांहींहि दिसेनासें होतें.

हें कॅथीड्रल ज्या भागांत आहे त्या भागाला सिटी ह्मणतात. हेंच मुख्य जुनें शहर होय. हें जुन्या काळ्या इमारती, चिंचोळे वांकडे रस्ते

माझा यूरोपांतील प्रवास.

यांवरून दिसून येते. हेंच व्यापाराचें मुख्य ठिकाण असल्यामुळे येथें हरहुन्नरांचीं दुकानें आहेत. 'पेटर नॉस्टर रो' ह्मणून एक गल्ली येथेंच जवळ असून तींत पुस्तकांच्या मोठमोठ्या वखारी व दुकानें आहेत. बऱ्याच इंग्रजी पुस्तकांतून हिचें नांव माहीत झालें असल्यामुळे लंडनला आल्यावर ही 'पेटर नॉस्टर रो' तरी कोणची ह्मणून सहज जिज्ञासेनें माणूस तेंचें जातें. या जुन्या भागांत माणसें, गाड्या, घोडीं, मोटरबस, खाजगी मोटर्स यांची गर्दी इतकी होते, कीं, आपल्यासारख्या अपरिचित माणसाला भयानें वेढें होण्याची पाळी येते. प्रथमप्रथम एकटें फिरणें तर कठीणच. असो. याच भागांत विल्यम कॉकररच्या मुलानें बांधलेला गिल्ड हॉल, लॉर्ड मेयरचें मॅनशन्-हाऊस, लंडन-ब्रिज व त्याच्याजवळ उभा असलेला २५० फूट उंचीचा मॉन्युमेंट या नांवाचा आंतून पायऱ्या असलेला मनोरा हीं पहाण्यासारखीं आहेत. मी या मनोऱ्यावर चढून पाहूं लागलों, तों चारहि बाजूंनां अफाट पसरलेलें शहर, मधुनमधून उंच दिसणारे देवळांवरचे क्रॉस, हें सर्व धुकें व धूर यांतून पुसटपुसट दिसे. तेव्हां एकाद्या गन्धर्वाप्रमाणें उंच आकाशांतून खालीं मर्त्यलोकाकडे आपण पहात आहोंत असें, किंवा आपण स्वप्नांत एकाद्या भव्य परंतु पुसट, अस्पष्ट अशा देखाव्याकडे पहात आहों असें तरी क्षणभर वाटे. याच्या पलीकडे १५१० मिनिटांच्या रस्त्यावर लहानशा पण भरलेल्या टेम्स नदीवरील टॉवर ब्रिज व त्याच्याजवळच टॉवर ऑफ लंडन आहे. या सर्व जुन्या गोष्टी पाहिल्या ह्मणजे शाळेंत इंग्रजांतून घोकून शिकलेल्या इंग्लंडच्या इतिहासांतील जुन्या गोष्टी आठवतात. पूर्वीचा राजकीय तुरुंग आतां राजघराण्यांतलें जवाहीर ठेवण्याचें काम करीत आहे. हा काळाचा महिमा !

दुसऱ्या बाजूकडे (साधारण पश्चिम ह्मणतां येईल) हौसेस् ऑफ् पार्लमेंट, त्यांच्याच समोर वेस्ट् मिन्स्टर अँबे व वरच्या ब्राजूस व्हाइट् हॉल किंवा प्रधान व इतर मंत्रिमंडळ यांच्या कचेऱ्या हीं आहेत.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

या सर्वांचें वर्णन कोठवर करावें? ऑलिव्हर क्रॉमवेलनें जेथून सर्व सभा-सदांनां कान धरून चोरांसारखें हांकून लाविलें, अथवा जेथें 'वॉरन हेस्टिंग्ज'ची चौकशी चालली असतां नाटकी शेरिडननें अयोध्येच्या बेगमेच्या लळाचें खोटेंच पण हृदयद्रावक शब्दचित्र काढून सभेला रडायला लाविलें (काहीं स्त्रिया तर जागच्याजागीं मूर्च्छित पडल्या ह्याने !) त्या वेस्टमिन्स्टर हॉलविषयीं लिहावें, कीं, त्याच्या समोरच्या वेस्टमिन्स्टर क्याथीड्रलमधील राजे, राण्या, मोठमोठे सरदार, सेनापति व त्यांच्याजवळच गरीब विचारी सरस्वतीचीं दरिद्री मुलें शेजारीं-शेजारीं पुरलेलीं पाहून मॉंटगॉमरी कवीच्या 'Sceptre and crown, must tumble down and in the earth be equal made, with the poor scythe and spade,' या ओळी गुणगुणत भर्तृहरिसारखें त्या काळाला नमस्कार करून बाहेर पडावें, कीं व्हाइटहॉलमध्ये वृद्धतरुण मंत्रिमंडळ डोक्याला डोकें लावून, ज्यावर सूर्य कधीहि मावळत नाही अशा अवाढव्य राज्याच्या दोग्या आपल्या लहानशा घरकुलांतून ओढीत बसतात त्याचें आश्चर्य करीत बसावें, कीं तेथेंच इंडियाहौस लायब्ररींत हिंदुस्तानांतील जुने-जुने अमोल हस्तलिखित ग्रंथ पाहून, जें काम पेशव्यांनीं शक्ति असतां हि-हयगयींनें ह्याणा, रसिकपणा कमी ह्याणून ह्याणा, कसेंहि ह्याणा-केलें नाही, तें इंग्रजांनीं केलें हें पाहून नवल वाटावें ?.....

वर लिहिलेल्या सर्व गोष्टी पाहतांना वर लिहिल्याप्रमाणें माझ्या मनोवृत्तींत बदल होत असे. याशिवाय 'केन्सिंग्टन् म्यूसियम,' 'आल्बर्ट म्यूसियम,' 'ब्रिटिश म्यूसियम,' 'हाइड पार्क' वगैरे अनेक गोष्टी पाहिल्या त्यांचें वर्णन कोठवर लिहावें? थोडक्यांत सांगावयाचें ह्याणजे हें सर्व पाहून मला आनंद, आश्चर्य वगैरे तर वाटलींच; परंतु एक प्रकारचें नवें, शब्दांनीं सांगतां न येण्यासारखें ज्ञान मला यांपासून मिळालें. दृष्टि थोडी तरी विस्तृत झाली.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

कधी इंडिया लायब्ररीत वाचणे, कधी जर्मनीत जाण्यासंबंधी एड्यु-केशनल ॲडव्हायसरनी काय केले याचा शोध घेणे, एकदोन वेळ इंडियाकौन्सिलच्या एकदोन नामदारसभासदांना भेटणे, यापलीकडे लंडन येथील २५ दिवसांच्या आजवरच्या मुक्कामांत दुसरें कांहीं काम नसल्यामुळे रोज शहरांत वाटेल तिकडे भटकण्याची संधि मी होतां होईल तों वायां जाऊं दिली नाही. कधी पायीं, कधी ट्रामधून, कधी मोटरबसमधून, तर कधी अंडरग्राउंड इलेक्ट्रिक रेलवेमधून वाटेल तिकडे वाटेल तेथवर १ पेनीपासून ४ पेन्सच्या आंत जातां येत असे इतर सर्व मुंबईला आहे, पण जमिनीखालून १०० फुटांवर सर्वां शहरभर रेलवेचे जाळे पसरलेले पाहून मला प्रथम फारच आश्चर्य वाटले. पाताळांतून जणू आपण प्रवास करीत आहो असे ह्मणावयाला काय हरकत आहे ? जेथें खोली फार आहे तेथें लिफ्टमध्ये बसून खाली जावे लागते, त्या वेळीं डोळे फिरून घेरी येण्याची पाळी येते. आठ वाजतां फराळ (Breakfast) करून २ ला बाहेर पडावे, तें १॥ च्या सुमाराला कोठें तरी रिस्टोराँमध्ये शिरून कांहीं खावे; पुनः ४॥ पावेतो भटकावे, व नंतर चहा घ्यावा. कांहीं वाचावेसे वाटल्यास एकाद्या पब्लिक लायब्ररीत जावे व वाचीत बसावे. अशीं पुस्तकालये हरएक मोठ्या रस्त्यावर आहेत; तेथें सर्व वर्तमानपत्रें व साधारण वाचायचीं पुस्तके फुकट वाचतां येतात, हें एक लोकशिक्षणाचें साधन हिंदुस्तानांत नाही, असो. पुनः ७ वाजतां कोठें तरी हॉटेलांत घुसून जेवावे व हळुहळू ९ पर्यंत घरीं जावे. दिवस कोठेंहि गेला तरी संध्याकाळीं वाचायला मी ट्राफल्गारस्केअरजवळील सेंटमार्टिन लायब्ररीत जात असे व तेथेंच जवळ यूस्टस् माइल्सच्या हॉटेलांत रात्रीचें जेवांत असे. या ठिकाणीं भात, इंडियन करी ह्मणून घट्ट वरणासारखा हिंदुस्तानांत कधीहि न खाल्लेला पदार्थ अगर क्वचित् खरेंखरें घट्ट वरणसुद्धां, पापड व फळे इतके पदार्थ १॥ शिलिंगपावेतो मिळत,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

व तेवढ्यांवर काम भागे. कधीकधी गाजरे, बटाटे व वाल (फ्रेंच बीन्स) यांच्या मिसळीची करी मिळे; पण तीत तिखटमिठाचें नांव नाहीं. टेबलावर एक लहानसा मिठाचा पेला, एका बाटलींत मिरपूड व दुसरींत मोहरीची ओली पूड हीं असत. त्यांतून पाहिजे तें स्वतः घेऊन मिसळावें लागे. असो.

मध्येच ता. १८ व १९ आक्टोबरला केंब्रिजला जाऊन आलों. या शहराला युनिव्हर्सिटी व तिचीं १५।२० कॉलेजें यामुळेंच महत्त्व आलेलें आहे. यांपैकीं कांहीं माझ्या मित्रांनीं मला दाखविलीं. चोंहींकडे विद्यार्थीच; इतर गोष्टींनां महत्त्वच नाहीं. यामुळें मला पूर्वींच्या बुद्धगुरूंची व बोरीवेली वगैरेसारख्या डोंगरांतील त्यांच्या विद्यार्थीमंडळासह राहणाची, आठवण झाली. लहानशी कॅम् नदी व तिच्या दोन्ही कांठांनीं विद्यार्थ्यांचीं खेळांचीं मैदानें, त्यांच्या पलीकडे मोठमोठ्या कॉलेजच्या इमारती, व सर्वत्र पसरलेली शांतता यांमुळें लंडनच्या गर्दींत, धुळींत, गलबल्यांत, गांगरून गेलेल्या शांतताप्रिय माझ्या मनाला थोडी विश्रांति मिळाल्यासारखें वाटून आनंद झाला. येथील संस्कृतचे प्रोफेसर रॅपसन् यांची ओळख करून त्यांजवळून लाइपझिक येथील संस्कृत प्रोफेसराला पत्र घेतलें व परतलों, व दोनचार दिवसांत जर्मनींत जावयाच्या तयारीला लागलों.

लंडनविषयीं एकदोन गोष्टी ध्यानांत ठेवण्यासारख्या वाटल्या त्या अशाः—

एवढें मोठें अवाढव्य शहर, इतका प्रचंड व्यापार, जगाच्या चारहि कोपऱ्यांकडून आलेल्या माणसांची गर्दी, इतकें असूनहि सर्व सुरळीत चालतें ! मजसारखीं अपरिचित माणसें न चुकतां, व मोटर वगैरेखालीं न चिरडतां सुरक्षित आपल्या बिन्हाडीं येतात, याचें श्रेय लंडनच्या पोलिसला दिलें पाहिजे. कोठेंहि आपला रस्ता चुकला, तरी जवळच्या नाक्यावर पोलिसला विचारावें, तो आपल्या ताठ्यांतच पण एकाद्या

माझा यूरोपातील प्रवास.

यंत्रासारखे 'Two to the right, three to the left' असे सांगतो व त्याप्रमाणे गेल्यास मनुष्य बिनचुरू इष्टस्थळी येते. पण नव्या माणसाचा या राइट-लेकटमध्ये घोंटाळा होण्याचा संभव असतो— Three to the right, two to the left असे सांगितले की उलट सांगितले, असा भ्रम झाला ह्मणजे मात्र पंचाईत ! तरी पुनः दुसऱ्याला विचारून आपली चूक सुधारतां येते. रस्ते मोकळे करून गाडीघोडे, ट्रामची रहदारी सुरळीतपणे चालविण्यांत यांची हद्द आहे.

दुसरे, जो तो आपल्या उद्योगांत मग्न असल्यामुळे तुमच्याकडे कोणीहि लक्ष्य देत नाही. केवळ मौज पाहण्यासाठीं एकाद्या परकी माणसाभोवतीं निरुद्योगी माणसांची गर्दी, ही गोष्ट फारशी कधीं दिसावयाची नाही. कारण रिकामेकडे फिरावे, तर पोटाची व्यवस्था काय, हा प्रश्न ज्याच्यात्याच्यापुढे उभा असतो.

सर्व जगाचीं हुन्नरे येथे, सर्व जगाशीं व्यापार; त्यामुळे सर्व जगाची लबाडी येथे भरली असल्यास नवल नाही. पण साधारण जपून वागणाराला तिचा अनुभव सहसा येत नाही, व व्यापारी सचोटी ह्मणून जो गुण यांच्यांत आहे, त्यामुळे नेहमींच्या व्यवहारांत फसावयालाहि होत नाही. एकाद्या दुकानीं जावे व छत्री मागावी; किंमतीत जास्त असू शकेल, पण जी एकाला किंमत तीच सगळ्यांनां, व घासाघासीचे नांव नाही; यामुळे वेळहि बराच वांचतो, व त्रासहि होत नाही.

मी कांहीं इंग्रज अधिकारी व इतर सदृहस्थ यांनां भेटलों. या भेटींत त्यांची मजशीं वागणूक सरळपणाची, जशी इंग्रजाशीं तशीच मजशीं असे. यूरोपांत तोंडचलाखी फार असते. जें बोलतात तें सर्वच बेबीच्या देंठापासून नेहमींच नसतें; असें जरी असलें, तरी पण मी इंडियन ह्मणून मजशीं सभ्यपणांत कांहीं कमी झाल्याचें मला तरी दिसून आलें नाही. उलट ज्यांनां ज्यांनां मी भेटलों, त्यांनीं मला मदत करण्याचें आश्वासन दिलें व कांहींनीं ती केलीहि. कोणालाहि भेटावयाला जावयाचें

माझा यूरोपांतील प्रवास.

असतां आधीं पत्र पाठवून वेळ ठरविणें, गेल्यावर आपल्या नांवाचें कार्ड पुढें पाठविणें, कांहीं काम असेल तर व्यवस्थितपणें विनाकारण वेळ न दवडतां पुढें कसें मांडावयाचें तें योजून ठेवणें इत्यादि किरकोळ गोष्टींत सावधगिरी ठेविली ह्मणजे त्यांच्यावर चांगला परिणाम होतो, व ते व्यवस्थितपणें, आस्थेनें आपल्याशीं वागतात.

उद्योगाचा वेळ खेरीजकरून कांहीं काम नसतांना, कोणाला सहज भेटावयाला बोलाविलें ह्मणजे, जेवतांना शिळोप्याच्या—विशेष कांहीं अर्थ नसणाऱ्या पण ताज्या व 'फ्याशनेबल'—गप्पा कशा माराव्या, वेळ कंटाळवाणा न वाटतां सहज कसा घालवावा, हें या लोकांनां फार चांगलें ठाऊक आहे. उदाहरणार्थ, ता. १९ आक्टोबर रोजीं ७ वाजतां रात्रीं 'एज्युकेशनल अँडव्हायसर' यांचे घरीं जेवावयाला गेलों. त्यांची पत्नी समुद्रकिनार्यावर हवा खावयाला गेली असल्यामुळें ते एकटेच घरीं होते. त्यांच्या येथें मी एफंदर दीड तास होतों. तेवढ्यांत हिंदी विद्यार्थी, गाणें, हिंदुत्रिया ('हिंदुस्त्रियांविषयीं माझे फार चांगलें मत आहे! मी अलीगडास असतांना' वगैरेवगैरे—येथें अलीगडागणांना संधि मिळाली.) ऑक्सफर्ड विद्यार्थी, जर्मन विद्यार्थी व बीयर, जर्मन म्युनिसीपालिटी, टाउनहॉलिंग वगैरे विविध विषयांवर गप्पा झाल्या. या सर्वांविषयीं मला कांहीं माहिती असल्यामुळें संभाषण बरें झालें; नाहीं तर कंटाळवाणें वाटण्याची पाळी आली असती! थोडक्यांत सांगावयाचें ह्मणजे या दीड तासपैकीं १ मिनिटहि कंटाळवाणें गेलें नाहीं. निघावयाच्या वेळेला ओव्हरकोट हातीं घेणार, तों यांनीं तो माझ्या अंगांत चढविला. कोणीहि पाहुणा निरोप घेत असतांना त्याचा ओव्हरकोट घराच्या मालकानें चढवावा, अशी इकडे चाल आहे.

लाइपझिक, ११ नोव्हेंबर १९१०.

२४ तारखेला सकाळीं ९ ला 'चेअरिंग क्रॉस' स्टेशनवरून इकडे यावयाला निघालों. ११ वाजतां डोव्हरला पोहोंचून बोटींतून कॅलेकडे

माझा यूरोपांतील प्रवास.

निघालो. जर्मनीत यावयाला आणखी दोन मार्ग आहेत. एक, ऑस्ट्रेन्ड फ्लिशिंग (बेल्जियम) वरून, व दुसरा हॅम्बुर्ग (जर्मनी) मार्ग. मात्र या दोहोंतहि बोटीवर ६ तासांवर वेळ काढावा लागतो; पण कॅले मार्गाने १॥-२ तासांत भागते. भरबी समुद्रावरील हालांची आठवण ताजी होती, ह्यागून हा मार्गच मला बरा वाटला. कॅलेला उतरलो तो एक फ्रेंच पोर्टर पुढे आला. मी त्याला स्टेशनचे नांव सांगतांच त्याने 'येस्' ह्मटले. मला वाटले याला इंग्रजी येत आहे! पण गाडीत बसल्यावर मी त्याला ४० सांतीम (४ पेन्स) द्यावयाला लागलो, तर तो जोराने फ्रेंच भाषेत भांडू लागला; मी इंग्रजीत बोलू लागलो, व यापेक्षा ज्यास्ती देण्याचे कारण नाही वगैरे सांगू लागलो; पण कसचे? शेवटी हें विचित्र भांडण गाडीच्या शिटीने तोडले व तो विचारा दिलें तें घेऊन मला शिव्या देत चालता झाला! (कारण शिव्यांशिवाय दुसरे तो काय देणार?) दीड वाजतां जेवणाच्या डब्यांत गेलो, तेथेहि पुनः तीच पंचाईत. तेथील नोकरांना इंग्रजी येत नव्हते व मला फ्रेंचचा गंधहि नव्हता! पण या अडचणींतून एका अमेरिकन गृहस्थानें दुभाषीपणाचे काम करून मला सोडवले. विशेष खालें काहीं नाहींच; पण त्याबद्दल ५ मार्क (३॥॥ रु.) द्यावे लागले. अर्थात् पुनः चहाला गेलो नाही. रात्री ८ वाजतां हर्वेस्थाल-बेल्जम व जर्मनी यांच्या सर-हद्दीवरील स्टेशन-येथे कस्टम अधिकाऱ्यांना माझे सामान तपासावयाचे होते; पुनः पंचाईतीत पडणार तो इंग्लिश येत असलेल्या एका जर्मन व्यापाऱ्याने मला मदत केली, व कस्टम तपासणींतून सुटलो. त्याच व्यापाऱ्याने रात्री ११ वाजतां कलोन येथे दुसऱ्या गाडीत बसवून दिले, व त्याचे आभार मानून मी झोंपी गेलो. सकाळी सहा वाजतां माग्डेबुर्ग येथे गाडी बदलण्यासाठी उठलो. फ्रँटफॉर्मवर कॉफी घेऊन एक मुलगा फिरत होता, त्याजवळून एक पेला घेतला, व काळीभोर कडू जहर कॉफी नाक धरून प्यालो; कारण दूध घालून

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मी पिण्याची इकडे चाल नाही ! त्या मुलाला अर्धा फ्रांक (फ्रेंच ऍ चांदीचें जवळजवळ सहा आणे) दिला. त्याला तें नाणें काय इ तें कळेंना. त्याला फक्त ' मार्क, हाल्ब-मार्क ' वगैरे जर्मन नाणीं ाक ! दोघेहि गोंधळलें; त्या गोंधळांत तो कांहीं जर्मन बडबडला गीहि मला भक्कम ठाऊक असलेला जर्मन शब्द ' या ' (होय) ारला. त्याचा परिणाम काय होतो हें साशंक मुद्रेनें पाहणार, तों मुलगा दुसरीकडे निघून गेला व मी कटकटीतून सुटलों. पांचचार णसांनां ' लाइपझिक', ' लाइपझिक' ह्मणून त्रिचारतां त्यांनीं माझा शय उमजून मला योग्य गाडी दाखविली व पुनः कांहीं गोंधळांत पडतां ता २९ आक्टोबर रोजीं सकाळीं ९ वाजतां मी येथें येऊन वल झालों. पाटणाकडला एक मुसलमान विद्यार्थी सरकारी स्कॉलशिप न अॅरबिक शिकावयला माझ्या आधीं एक वर्ष येथें येऊन राहिला इ, हें मला लंडन येथें कळलें होतें, व मी त्याला आधींच पत्र लिहिलें ि. त्यानें माझे स्टेशनवर स्वागत केलें व कॉफी वगैरे पाहुणचार श्यावर हें ठिकाण—नंबर ७ फर्डिनान्ड ऱ्होड स्ट्रास—पाहून दिलें. णखाण, खोलीचें भाडें व दासीचें वेतन (याला बेडीनुंग ह्मणतात) रे सुद्धां महिना १४० मार्क ह्मणजे सात पौंड अगर १०९ रुपये वाल्या बाईला देण्याचें ठरलें.

अजून मला जर्मन चांगलेंसें येत नाही. लंडन येथें एका मास्तर- ाळ सहा धडे शिकलों तेवढेंच काय तें, त्यामुळें पंचाईत पडते. पण वाल्या बाईला मोडकेंतोडकें इंग्रजी येतें, त्याची व खुणाखाणांची त बरीच होते. मला वाटतें या अडचणीमुळेंच भाषा लवकर सम- वयाला मदत होते. ऑब्जेक्ट लेसन् व कॉन्व्हर्सेशनल मेथड यांचें श्रणच तें. रात्रंदिवस जर्मन भाषाच कानावर पडते, त्यामुळें पुष्कळसे द, कांहीं वाक्यरचना हीं आपोआप लक्षांत रहातात. दुपारीं १॥ ततां दिवाणखान्यांत जेवावयाला जावयाचें ह्मणजे प्रथमप्रथम जिवा-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

वर येई. कारण मला जर्मन लवकर यावे या सद्विच्छेने सर्वजण मजशी बोलू लागतात, व लहान मुलाला जसे बोलावयाला लावावे, तसे मला बोलावयाला लावतात. कांहींकांहीं वेळेला मजेदार चुका झाल्या ह्याणजे जो हंशा पिकतो तो विचारूच नये. चूक होतां होईतो दुरुस्त करून नंतर 'तसे केल्याबद्दल रागबीग मानूं नका' असे सभ्यपणे सांगतात, याचे कौतुक वाटते. जेवणाच्या वेळीं वागण्यासवरण्यांत नव्या माणसाचे चुकावयाचेच. पण त्याबद्दल तिटकारा न दाखवतां, अगर चुकणाऱ्या माणसाबद्दल एकदम वार्डेट ग्रह न होऊं देतां, त्याला हळूच सुचवून वाटेवर आणण्याची येथील मंडळीची सौम्य व सभ्य चाल मला फार आवडते. इतक्या थोड्या दिवसांत आह्नांमध्ये जो सलोखा झाला आहे, तो इतर देशांत झाला असता कीं नसता, हीसुद्धां शंकाच आहे.

लाइपझिक, ११२११०.

युनिव्हर्सिटींत माझे नांव दाखल केल्याबद्दल परवांच युनिव्हर्सिटी रिश्ररचे पत्र आले. युनिव्हर्सिटी ऑक्टोबरांतच उघडली व विद्यार्थ्यांना प्रवेश मिळून व्याख्यानैहि केव्हांच सुरू झालीं आहेत. योग्य तऱ्हेने प्रवेश मिळविण्यासाठीं मीहि संस्कृताचे प्रोफेसर विंडिश व फिलॉसॉफीचे प्रोफेसर ब्रुग्मन् यांना भेटलों. दोघेहि फार सभ्य आहेत. प्रो. विण्डिश यांना २७ ऑक्टोबरलाच भेटलों. यांना इंग्रजी चांगले येते. त्यांनीं हरतऱ्हेची मदत करण्याचे कबूल केलें, लायबरींत आणि इंडोगरमानिक् इन्स्टिट्यूटमध्ये प्रवेश करवून दिला व ता. २९ ऑक्टोबर रोजी युनिव्हर्सिटी रिश्रर (रेजिस्ट्रार)कडे घेऊन गेले. त्यांनीं माझा पासपोर्ट, आयडेंटिटी सर्टिफिकेट वगैरे कागद तपासून पाहून ठेवून घेतले. लगेच युनिव्हर्सिटींत प्रवेश मिळाला; पण माझ्या सर्टिफिकीटांत मी प्रोफेसर आहे, असे वाचतांच "तुझाला येथें विद्यार्थी या नात्याने प्रवेश मिळणें कठीण पडेल; कारण तुझी 'बाम्बट' (इं. ऑफिसर, सरकारी नोकर) आहां,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

तुझाला फक्त लेक्चरें ऐकण्याची परवानगी त्या त्या प्रोफेसरांकडून मेळेल, पण विद्यार्थीपणाचे हक्क मिळणार नाहीत, " असें रिश्वरने सांगितले. झाले! आमची कम्बरच खचली; पण प्रोफेसर विण्डिझनी धोर दिला, कीं "मी वाटेल ती खटपट करून 'कुलतुस् मिनिस्टेरिउम्' (इं. मेनिस्टर ऑफ् एज्युकेशन अँड रिलिजन) विद्याखात्याच्या मंत्र्याकडून परवानगी मिळेलसें पाहतों. तोंवर तुझी माझीं कांहीं व प्रो. ब्रुग्मान् यांचीं कांहीं नवशिक्यांसाठीं दिलीं जाणारीं लेक्चरें ऐका!" त्याप्रमाणें मी लेक्चरें ऐकूं लागलों. प्रथम काय समजणार ? पण एका मास्तराच्या मदतीनें या त्या विषयावरील सोपीं पुस्तकें घरीं वाचून बरीच मेहनत करून लेक्चरें ऐकूं लागलों. प्रथमप्रथम या लेक्चरांच्या द्वाराहि जर्मन भाषाच शिकावयाची, इतर गोष्टीकडे लक्ष्यच द्यावयाचें नाहीं, अशी मनाशीं गांठ मारून ठेविली. पारिभाषिक शब्द कांहींकांहीं ठाऊक झाल्यावर लेक्चरांचा गोषवारा तरी समजूं लागे. इतकें करून आप-गाला युनिव्हर्सिटींत हक्काचा प्रवेश मिळणार कीं नाहीं, ही धागधूग मागें होतीच. तसा प्रवेश न मिळाला तर 'इन्स्टिट्यूटमध्ये प्रोफेसर व कांहीं निवडक विद्यार्थी यांचीं दर आठवड्यांत जीं प्रवचनें होतात त्यांस 'युबूंग'-इं. प्रॅक्टिस-प्रयोग म्हणतात.) तीं आपणांला ऐकण्यास मेळणार नाहीत, वाटेल तीं लेक्चरें ऐकतां येणार नाहीत, व मनांत झाल्यास थीसिस् (निबंध)-चीहि तयारी करतां येणार नाहीं, व मग आपला येथवरचा प्रवास फुकट गेल्यासारखें होईल, असें हमेष वाटे. पण वर लिहिल्याप्रमाणें रिश्वरचें पत्र आलें, व मी एका प्रसिद्ध जुन्या जर्मन युनिव्हर्सिटीचा विद्यार्थी झालों. पांचशें वर्षांची जुनी ही युनिव्हर्सिटी. हींत इरॅस्मस्, लाइबनिस्, गॉटेसारखे प्रसिद्ध पुरुष विद्यार्थी होते. हींतच आपणहि विद्यार्थी झालों, याबद्दल मला अभिमान वाटूं लागला. मासंबंधीं एक लहानसा विधि असतो. ज्यांनां विद्यार्थीपणाचा हक्क मान मिळाला आहे, असे विद्यार्थी एका दिवाण खान्यांत जमतात,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

तेथें रेक्टर (आपल्याकडील चॅन्सेलर)—ची स्वारी थाटानें येते, व प्रत्येक विद्यार्थ्याला विद्यार्थिपणाचें आपल्या सहीशिकक्याचें सर्टिफिकेट (याला 'इन्माट्रिकुलाश्योन' ह्मणतात.) व एक 'औसवाइजकार्ट' नांवाचें टिकिट देऊन प्रत्येकजणाशीं हस्तांदोलन करते. हा विधि उरकल्यानंतर रेक्टरचें छोटेंसें उपदेशपर भाषण होऊन समारंभ खलास होतो. हा इन्माट्रिकुलाश्योन्चा दाखला अद्यापपावेतो लॅटिन भाषेत लिहितात, हें नवल आहे. या दाखल्यासाठीं १५।१६ रुपये फी द्यावी लागली. आतां युनिव्हर्सिटी लायब्ररींतून वाटेल तितकीं पुस्तकें बहुतेक फुकट घरीं वाचावयाला न्यावीं, अगर तेथेंच वाचकवर्गासाठीं मोठा हॉल बांधून तेथें खुर्ची, टेबल, दिवा वगैरे सोय केली आहे, तेथें बसून वाटेल तेवढा वेळ वाचावें. वाटेल तें पुस्तक एका अर्ध्या तासाच्या आंत काढून मिळतें. इन्स्टिट्यूटमध्ये दिवसरात्र वाचीत काम करीत बसावें; वाटेल तेवढीं लेकचरें ऐकावीं; या सगळ्या गोष्टींची मुभा मिळाली आहे व तिच्या मी पूर्ण फायदा घेत आहे. एका विषयाचीं आठवड्यांत चार लेकचरें ऐकलीं, तर त्यांनां सर्व सेमेस्टर (टर्म—अर्धें वर्ष)—ची अवघी १२ रुपये फी द्यावी लागते. ही फी प्रोफेसराची खाजगी असते. आपल्या विषयाच्या इन्स्टिट्यूटचे सभासद होण्यास एका टर्मची सव्वादोन रुपये फी असते. सर्वांची जी फी जमेल, ती इन्स्टिट्यूटसाठीं पुस्तकें खरेदी करण्यांत खर्च होते. माझे ' इन्डोगर मानिशेस,' (इंडोजर्मनीक) इन्स्टिट्यूट युनिव्हर्सिटीच्या शेजारीच असल्यामुळें सकाळीं ८ ते ९ पर्यंत लेकचर ऐकून इन्स्टिट्यूटमध्ये येऊन वाचावें; बाराला पुनः लेकचर असल्यास तें ऐकून मग एक वाजतां जेवण्यासाठीं घरीं जावें; दुपारीं पुनः तीन वाजतां लेकचर असल्यास ऐकावें; चार ते सहापर्यंत इन्स्टिट्यूटमध्ये काम करावें, पुनः तासभर लेकचर ऐकून सात नंतर घरीं परत जावें, असें करतां येतें. प्रो. ब्रुगमान्च्या 'यूबुंगज' (प्रवचनें—हीं दरगुरूवारीं संघा-काळीं सात ते नऊ पावेतो असतात.) जरा गहन असल्यामुळें मी त्यापुढल्या

माझा यूरोपांतील प्रवास.

सहामाहींत (समर सेमेस्टर) ऐकण्याचें ठरविलें आहे. तूर्त त्यांचीं चार सोपीं लेक्चरें नाताळच्या सुटीनंतर ऐकण्याचें ठरविलें आहे. सध्यां प्रो. त्रिण्डिड् यांचें 'जुन्या संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास' हें लेक्चर व प्रो. फोल्केल्ट यांचीं तत्त्वज्ञानावरील लेक्चरें ऐकतां. फोल्केल्ट फार स्पष्ट व अगदीं सोप्या भाषेंत बोलतात, हणून त्यांचीं लेक्चरें ऐकण्यानें भाषेचें ज्ञान अधिक होतें.

याशिवाय वाचनाचा—केवळ जर्मन लवकर व चांगलें यावें या दृष्टीनें वाचावयाचा—व्यवसाय ठेवला आहे. वृद्ध घरवाली बाई फार गोड स्वभावाची व मनमिळाऊ आहे. तिलाच रात्रीं तास अर्धा तास कांहीं तरी सोपेंसोपें गोष्टीचें पुस्तक अगर नाटक वाचून दाखवितों. यामुळे शब्दांचा भरणा होऊन लवकर बोलतां येण्यास चांगली मदत होते. वर्तमान-पत्रांत कोठें कांहीं सोपें सांपडल्यास बाई मजकडून वाचवून घेते. मध्येच ती बोलावयालाहि लावते. भाषांतरें करीत बसल्याचा कंटाळा येतो, व माझा मास्तर तें करवून घेण्याच्या फारसा आग्रहांत पडत नाहीं.

इन्स्टिट्यूट्पैकीं कांहीं निवडक विद्यार्थ्यांच्या ओळखी झाल्या आहेत. माझ्याशीं सर्वजण बरे वागतात व यथाशक्ति मदत करतात. यांपैकीं कांहींजण जेव्हां पहावें, तेव्हां इन्स्टिट्यूटमध्ये वाचीत अगर लिहीत बसलेले दिसतात. यांच्या या काम करण्याच्या चिकाटीचें आश्चर्य वाटतें. कांहींजण सकाळींच (मांसाच्या तुकड्यानें भरलेली) भाकरी खिशांत घालून लेक्चरला जातात, व दोन लेक्चरांच्यामध्ये जो पाव तास सांपडतो त्यांत त्या भाकरीवर ताव मारीत सजांत अगर चौकांत फिरतात. असें खाणें गैरशिस्त आहे—निदान प्रशस्त तरी नाहीं, असें कोणालाहि वाटत नाहीं.

लाइपझिक, ६ जानेवारी, १९११.

इकडे नाताळाचा सण फार मोठा मानला जातो. आपल्याकडे जशी दिवाळीच्या सुमारास साफसुफी करतात, तसेंच इकडेहि करून खिस्त-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मस् देणग्यांसाठीं हणून नानातऱ्हेच्या वस्तु दुकानांतून विकावयाला ठेवलेल्या असतात. एरवीं रविवारीं बाजार अगदीं बंद असावायचा; पण डिसेंबर महिन्याच्या प्रत्येक रविवारीं दुकानें आपलीं उघडीं असतात. शिवाय ख्रिस्तमस्साठीं हणून मुद्दाम एक बाजार एका ठरीं व चौकांत पालांपालांतून भरत असतो. खाण्याच्या व मुलांच्या खेळाच्याच वस्तु फार असतात, हें सांगणें नकोच. या वेळीं मुलांच्या जिवाची धांदल विचारूंन नये! 'हें विकत घे, तें विकत घे' असें करीत तीं आपल्या आईबापांनां सारखीं बाजारांतून हिंडवीत असतात. शेवटीं हे नाताळाचे दिवस केव्हां संपतील असें त्यांनां होतें! नाताळाचा मुख्य दिवस 'हायलिगर आबेंड' (ता. २४ डिसेंबर) जसजसा जवळ येत जातो, तसतसें गांवांतील बहुतेक चौकांत 'टान' (इंग्रजी-फर्) झाडाच्या खांद्या विकण्यासाठीं शेतकरी व खेड्याचे इतर लोक दुकानें मांडून बसतात. या झाडाची एकटी मोठी खांदी आपल्या सरूसारखी दुरून दिसते. हिवाळ्यांतसुद्धां ज्यांनां हिरवीं पाऱें असतात, अशा अगदीं थोड्या उत्तरयूरोपियन झाडांपैकीं 'टान' हें एक झाड आहे. हणूनच याच्या खांद्या अगर उंचसे रोपे विकत घेऊन ते घरांतील दिवाणखान्यांत शोभेच्या ठिकाणीं उभारून ठेवण्याची इकडे चाल आहे. चांगल्या रोपड्याला ५ पासून १० मार्क पडतात. ते घरांत आणून उभे केल्यावर त्यांत कांचेचे गोळे, खोड्या चांदीच्या क्षिरमिळ्या, मेणबत्त्या, चंद्रजोतीच्या काड्या वगैरे लावून आरास करतात, व पवित्र संध्याकाळीं हणजे ख्रिस्तजन्माच्या दिवशीं संध्याकाळीं दिवे लावूनहि आरास पहावयाला घरांतील सर्वजण जमतात. या झाडाला 'क्रिस्त बाउम्' अगर नाताळाचे झाड हणतात. ही चाल जर्मन लोक ख्रिस्ती होण्याच्या पूर्वीपासूनची असून ख्रिस्तधर्म स्वीकारल्यावरहि उत्सवप्रिय लोकांनीं ती तशीच चालू ठेविली आहे, असें विद्वानांचें हणणें आहे.

नाताळासाठीं ज्या देणग्या द्यावयाच्या त्या या झाडाखालीं लपवून ठेवलेल्या असतात, व २४ वीला रात्रीं त्या सर्वांनीं आपापल्या डुडकून

माझा युरापाताल प्रवास.

ध्यावयाच्या असतात. ज्या घरीं मुलेंबाळें असतात तेथली धांदल व तेथला आनंद काय विचारावा ! या देणग्या वायनाखट्स्मान् (इं. फादर ख्रिस्टमस्) आणून देत असतो, अशी इकडील मुलांची समजूत करून दिलेली असते. हें झाल्यावर मग फराळ, चहाकॉफी, दारू वगैरे प्रकार होऊन मध्यरात्र उलटल्यावर व सर्व देवळांतून ख्रिस्तजन्माबद्दल गजर झाल्यावर सर्वजण निजावयाला जातात. पुढचे दोन दिवस मेजवाऱ्या, भेटी-परतभेटी यांच्या गडबडीत जातात. मर्दल्वेली उंबऱ्यावर-टांगून तिच्याखालीं यदृच्छेनें जाणाऱ्या तरुणीचें अकस्मात् जाऊन चुंबन घेण्याची इंग्रजी चाल येथे नाही. मेजवानीला 'टूटहान्' (इं. टर्की कॉक) व प्लम्पुडिंग करण्याची चाल कोठेकोठे आहे; पण ती अनुक्रमें अमेरिका व इंग्लंड यांतून आलेली आहे.

नाताळाचे झाड व त्यांतील आरास नव्या वर्षापर्यंत कायम ठेवतात. वर्षाच्या शेवटल्या दिवशीं (ता. ३१ डिसेबर) आमच्या येथेहि नाताळाच्या झाडांत दिवे लावले होते. पार्टीसाठीं मित्रमंडळी बोलावलेली होती. प्रथम जेवण, गप्पागोष्टी झाल्या; नंतर बऱ्याच वेळानें चहा-कॉफी, आइस्क्रीम, केक्स व कढतकढत पंच (चारपांच दारूंचें उकळलेलें तांबडें मिश्रण) इत्यादींची फैर झडली. जसजशी रात्र होत चालली, तसतसे सर्वजण झोपेनें अधीर झालेले असले, तरी जुन्या वर्षाचा अंत पाहण्याला उत्सुकतेनें जागत बसले होते. नव्या वर्षाचा आरंभ पाहण्यासाठीं सर्वजण उतावीळ पण स्तब्धपणें बसले होते. हळुहळू झाडांतले दिवेहि पेंगू लागले. सर्वत्र शांतता पसरली होती. खरोखरच घरांतलें कोणी आसन्नमरण असतां त्याभोंवतीं जागत बसावें तसा भास होऊं लागला. जुन्या वर्षाच्या अंतकाळीं सर्वत्र स्तिमित झालें होतें. बाहेर रस्त्यावरसुद्धां सुई पडली असती तरी देखील ऐकूं आली असती ! इतक्यांत १२ बरोबर सर्वत्र एकदम जिवंतपणाचा संचार झाल्याचा भास झाला. चोहींकडे खिडक्या उघडून त्यांतून

माझा यूरोपांतील प्रवास.

बाहेर डोकी काढून मुलेंमाणसें आनंदानें 'प्रोझिट् नॉययार्' सुखकर नवें वर्ष ! असें मोठ्यानें ओरडूं लागलीं. बरेच लोक गांवांत फिरण्यासाठीं घरांतून बाहेर पडले व खिडकींतून कोणी ' प्रोझिट् नॉययार् ' ह्मटलें, कीं, आपणहि प्रत्युत्तरादाखल 'प्रोझिट् नॉययार् !' ह्मणून ओरडत फिरूं लागले. बहुतेक घरीं नाताळाच्या झाडासमोर गाणें, नाचणें, ग्रामोफोन वगैरे उत्सव व आनंद यांचीं चिन्हें स्पष्ट ऐकूं येऊं लागलीं. जिकडे-तिकडे आनंदच आनंद, पुनः केक व पंच यांवर फडशा ! बायकामुलें सुद्धां पितात, व पेले एकमेकांच्या पेल्यांनां लावून ' तुमच्या सुखासाठीं !' ह्मणून झोंकतात ! पांचच मिनिटांपूर्वीं जिकडेतिकडे शांत, मृतप्राय वाटे, ते नंतर नव्या वर्षाच्या स्वागतार्थ सर्वत्र आनंदमय झाले. सर्व देवळांतून घंटा वाजूं लागल्या. त्यांचा तो गंभीर ' डिंग डॉग डिंग, डिंग डॉग डिंग ' असा आवाज लोकांनां जणूं 'आनंद करा, आनंद करा,' असें सांगत आहे असें वाटे. या वेळीं मला आंग्ल कविवर्य टेनिसन्च्या खालील ओळींची आठवण झाली:—

' Ring out the old, ring in the new,
Ring happy bells across the snow;
The year is going, let him go
Ring out the false, ring in the true.
Ring out false pride in place and blood,
The civic slander and the spite;
Ring in the love of truth and right,
Ring in the common love of good.'

लाइपझिक, ३१।११

सध्यां इकडे हिवाळ्याचा भर आहे. वारंवार बर्फ पडतें. जवळील पार्कमधील सर्व तळ्यांचें पाणी गोठतें व त्यावर स्केटिंग करण्यासाठीं सकाळदुपार दोन्ही वेळ लहानमोठीं माणसें जातात. रस्ते सगळे बर्फाने

माझा यूरोपांतल प्रवास.

पांढरे स्वच्छ, पानें झडलेल्या झाडांच्या खराड्यासारख्या दिसणाऱ्या खांद्यांवर शुभ्र बर्फाचा थर, घरांच्या कौलांवर बर्फमय आच्छादन असें जिकडेतिकडे हिममय, पांढरें शुभ्र दिसून डोळ्यांला सुख आणि मनाला अप्रतिम आनंद होतो. नोव्हेंबरमध्ये पहिल्यांदाच बर्फ पडलें, तेव्हां बर्फ कसें पडतें हें मला ठाऊक नसल्यामुळे प्रथम मी आश्चर्यचकित झालों होतो. एक दिवस थंडीत युनिव्हर्सिटीकडे दुपारचा जावयाला निघालों, तों थंडगार पाऊस पडूं लागला, व पुढें त्यांतच पिंजलेल्या कापसाच्या लहानलहान चकऱ्यांसारख्या चकऱ्या पडूं लागल्या. प्रथम हें काय आहे हेंच कळना; परंतु मग त्या चकऱ्या खालीं बसून रस्ता पांढरा शुभ्र झाला, तेव्हां कळलें, कीं हें बर्फ पडलें झणून !

आदल्या दिवशीं संध्याकाळीं बर्फ पडून जावें, रात्रीं कडक थंडी—फ्रीझिंग पॉइंटच्याहि खालीं ८।१० डिग्री—पडावी, व सकाळीं पुनः स्वच्छ सूर्यप्रकाश पडावा, अशा दिवसाची शोभा कांहीं अपूर्व दिसते! जिकडेतिकडे शुभ्र व स्वच्छ बर्फ पडतें, व त्यांवर सूर्याचीं किरणें चक्रेतात, तेव्हांचें दिवसाचें ऐश्वर्य कांहीं अवर्णनीय असतें. अशी हवा परवांच्या रविवारीं दुपारीं पडली होती. माझे भोजनबंधु डॉ. मॅक व त्यांची आई यांनीं जेवण झाल्यावर 'आपण आज दूरसे फिरायला जाऊं, येतां का?' झणून विचारलें, व मी त्यांजबरोबर फिरावयाला गेलों. दोन वाजल्यावर आह्मी पार्कमधून निघालों. डॉ. मॅक हे फार त्रिनोदी गृहस्थ आहेत. त्यांनीं अनेक प्रकारांनीं थडा करून मला हंसवावें. आह्मी बरेच लांब गाश्वित्स नांवाच्या खेड्याकडे फिरतफिरत गेलों. वाटेंत नानाप्रकारच्या गप्पा झाल्या. जर्मन इतिहास, राज्यपद्धति, शिक्षण यांविषयीं बरीच माहिती त्यांनीं मला सांगितली. 'तुम्ही इतक्या लांबून आमच्यांत आलांत, तेव्हां आमचे रीतीरिवाज, स्वभाव यांविषयीं हातां होई तों प्रत्यक्ष माहिती मिळवावी, हें बरें. दुसऱ्यांनीं आमच्या स्वभावांचीं केलेलीं वर्णनें यथार्थ नसतात,' वगैरे इषारा त्यांनीं दिला. पुढें वाटेंत

माझा यूरोपांतील प्रवास.

रानांमध्ये गोठलेल्या पाण्याचे डबके लागले; तेव्हां 'चला, तुम्हाला बर्फा-वरून घसरायला शिकवतो,' हणून त्यांनी मला बर्फावर नेले. परंतु मला ते कसचे साधते ? मी तेव्हांच पडलों; त्याचे मलाच हंसू आले. 'बर्फ कसे असते, हे जवळून पाहण्याची तुमची इच्छा होती वाटते ?' बगैरे बोल्डन डॉ. मॅक यांनी थट्टा केली. नंतर आम्ही एका खेड्यांत शिरलो. तेथे एका उपाहारगृहांत संगीत ऐकू येऊ लागले; तेव्हां 'जर्मन खेड्यांतील लोक रविवार कसा घालवतात ते तुम्हाला दाखवतो चला,' असे हणून डॉ. मॅक यांनी मला ओढले. तेथे आंत मोठ्या दिवाणखान्यांत नाच, रंग, गायन चालले होते. आम्ही अर्धा तास तेथे बसलो. करमणूक झाली. आंत स्त्रीपुरुषांचा बराच मोठा समुदाय होता. स्त्रिया खेड्यांतील वाणीउदमी, शेतकरी यांच्या होत्या. पुरुषबायकांच्या जोड्या अंगाशी अंग, छातीशी छाती, तोंडाजवळ तोंड लावून नाचतांना पाहून अपूर्वपणाने जरा कसेसेच वाटले ! बाया नाचण्याच्या जागेच्या बाजूला टेबलाशी बसलेल्या असतात. कोणी पुरुषाने येऊन विचारले तर नाचावयाचे, नाही तर तटस्थ बसावयाचे. एका मुलीला तीनचारदां तीनचार निराळ्या माणसांबरोबर नाचण्याचा सुयोग आला, आणि तिच्या शेजारच्या दोघीतिघी मनांत तिचा हेवा करीत स्वस्थ बसल्या होत्या विचाराऱ्या ! ज्यांना कोणी पुसत नाही, 'नाचावयाला येतेस का ?' असे विचारीत नाही, अशा स्त्रियांना 'मावर ब्लूमेन' हणजे भितीवरचीं फुले—केवळ शोभेला, काढून घेतां येत नाही व इतर कांहीं उपयोग नाही अशीं—असे थट्टेने हणतात. नंतर आम्ही उठलो व वनांतून फिरतफिरत रात्री सात वाजतां घरी आलो.

परवां नुकतेच एक पंजाबी गृहस्थ मला भेटावयाला आले होते. ते गेल्यावर दुपारी आम्ही दहाबाराजण जेवावयाला जमलो. त्या वेळीं झालेल्या संवादावरून दोन भिन्न संस्कृतीच्या लोकांत कांहीं एकाच बाबतींत सभ्यासभ्यतेच्या, शिष्टाशिष्ट प्रकाराच्या कल्पना कशा भिन्न असतात, हे दिसून येईल. मिस लॅडिन् नांवाची अमेरिकन मुलगी मला विचारते " का हो, तुम्ही आपल्या मित्रांचे चुंबन घेतले ? "

‘ फामिलिएन् आबेन्ड ’ (इ. अँट होम्).

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मी ह्मणालों “नाहीं. आमच्यांत तशी चाल नाही. आमच्यांत तें एका दृष्टीनें पवित्र व दुसरीनें शृंगारिक मानलें जातें. ”

मिस लँडिन् ह्मणते “ किती चमत्कारिक हें ? ”

यावर डॉ. मॅक ह्मणाले “ अहो, तरुण मुलींचें चुंबन फार गोड लागतें, बरें का ? आह्मी त्याचा मनसोक्त अनुभव घेतों ! ”

मिस लँडिन् ह्मणते “ डॉक्टर मॅक, काय तुम्हीहि चुंबनें घेतलीं ह्मणतां ? ”

डॉ० मॅक ह्मणतात “ अलबत. ”

वगैरे.

लाइपझिक, ता. १।३।११.

या घरांत आह्मी सहाजण रहातो, व बाहेरचे सातआठजण (पुरुषवायका मिळून) फक्त दुपारीं जेवावयाला येथें येतात. ही आमची ‘ टिश गेझेल शाफ्ट ’ अथवा भोजनमंडळी. या मंडळीनें कांहीं नियम केले आहेत. पैकीं एक असा आहे, कीं, जेवणाला येण्याला ज्याला उशीर होईल, त्यानें १० फेनी (सव्वा आणा) दंड ह्मणून द्यावा. हे पैसे सांठविण्यासाठीं प्रशियन हेमलेट घातलेला एक धातूचा छोटासा कुत्रा भोजनमंडळीपैकीं एकानें नजर केला आहे. याच्या पाठीला १० फेनीचें नाणें मावण्याएवढें भोंक आहे, त्यांतून दंडाचे पैसे टाकावयाचे. असे जवळजवळ १५ मार्क (सव्वाअकरा रुपये) जमले, तेव्हां एका संध्याकाळची ‘ फामीलिएन् आबेंड ’ (अँटहोम पार्टी) करण्याचें ठरलें. खाण्यापिण्याचे पदार्थ अर्थात् रगड होते. गप्पा, गायन, नानातऱ्हेचे खेळ झाले. यांपैकीं कांहीं खेळ आपल्याकडे पोरकट समजले जातील; पण लहानमोठे सर्वजण त्यांत मनःपूर्वक पडून आपली करमणूक करून घेत असतात. एक खेळ, आंधळीकोशिबिरीप्रमाणें एकाचे डोळे बांधून त्याच्या हातांत दोन चमचे द्यावयाचे, व त्याला आपल्या अंगाभोंवतीं

माझा यूरोपांतील प्रवास.

दोनचार गिरक्या घालावयाला लावून बाकीच्यांनी आपापल्या जागी बसावयाचें, व आंधळ्यानें आपल्या चमच्यांत कोणाला तरी एकाला पकडून, चमच्यानेंच चांचपून कोणाला धरलें आहे तें ओळखावयाचें. तो चमचा आंगावरून फिरवीत पकडलेल्या माणसाचें जेव्हां वर्णन सुरू होतें, तेव्हां जो हंशा पिकतो तो विचारू नये. एकाद्या बाईला आंधळ्यानें पकडलें असून 'हा बुवा आहे' असें ह्मणावें, नंतर अधिक वर्णन करतांना तो लठ्ठेश्वर आहे असें ह्मणावें, ह्मणजे खूब खसखस पिकते. त्या माणसाला आपण स्त्री पकडली आहे असें कळतें, तर तो जास्त जपून शब्द वापरता. 'लठ्ठेश्वर' वगैरे संबोधनें कधीहि न देता !

दुसरा खेळ, खोखोमध्ये मुलें जशीं बसतात, तशा तऱ्हेनें खुर्च्या एकमेकांला खेटून ठेवायच्या; मात्र माणसांच्या संख्येपेक्षां १ खुर्ची कमी असली पाहिजे. नंतर कोणी तरी पियानो वाजवायचा, व बाकीच्यांनीं खुर्च्या-भोंवतीं पळायचें. पियानो जसजसा जास्त जोरानें वाजेल, तसतसें जास्त जोरानें पळवें लागतें. वाजणें बंद झाल्याबरोबर सर्वांनीं जागा सांपडेल तेंथें बसण्याचा प्रयत्न करायचा. कोणी तरी एकजण शिल्लक रहातोच. गडबडींत खुर्चीच्या पाठीकडून कोणी बसूं लागतात, व गुळगुळीत लांकडी जमिनीवर आपटतात; कोणी एकाच खुर्चीवर बसण्याचा प्रयत्न करीत असतांना एकमेकांच्या मांडीवर बसतात. असा एकच गोंधळ उडतो. नंतर शिल्लक राहिलेला एकजण बाजूला रहातो, व त्याच्याबद्दल एक खुर्ची कमी करून पुनः खेळ सुरू होतो. शेवटीं एकच माणूस उरला, ह्मणजे खेळ संपला.

तिसरा खेळ, सर्वजणांनीं मोठेंसें रंगण करून खुर्च्यांवर बसायचें, व प्रत्येकाला एक एक टोपण नांव ठेवायचें. नंतर एकां (याला खुर्ची नसते) मध्ये उभें राहून ताहान, ताट भगर तबक उभें फिरवून, कोणाचें तरी टोपण नांव घेऊन हांक मारायची, व तो आला असतां त्याची जाग आपण पटकावयाची. त्यानें लवकर येऊन फिरतें ताट

माझा यूरोपांतील प्रवास.

पडायच्या आधी उचललें तर ठीक, नाही तर तो हरला असें समजून ब्याजवळून कांहीं तरी वस्तु दंडादाखल घ्यावी व ताटली पुनः फिरवावी. या खेळानें थोडा उत्साह येतो. शिवाय, ताटली पडण्यापूर्वी झेल्याच्या गडबडींत कोणाचा पाय घसरून पडल्यास मजा होते ती निराळीच.

चौथा जाहिरातीचा खेळ. सर्वाजवळ कागद देऊन प्रत्येकाला उभी घडी पाडायला सांगायची, व नंतर वर्तमानपत्रांत जसे जाहिरातीचे मथळे असतात तसे लिहायला लावायचें. नंतर त्या लिहिलेल्या भागावर घडी पाडून त्या कागदांची अदलाबदल करायची, व ज्यांनीं ज्यांनीं जशी जाहिरात लिहिण्याचें योजिलें असेल, तशीच ती दुसऱ्याकडून मिळालेल्या कागदावर पुरी करायची. नंतर एकजण हे सर्व कागद वाचतो. त्यांत नाना तऱ्हेच्या हास्यास्पद गमती निघतात. उदारणार्थ, १. एक घोडा-केंसांवर रामबाण औषध. २. तरुण स्त्री-भाड्यानें देणें आहे. ३. एक घर-रुचकर असून शक्तिवर्धक. ४. एक कोंबडी-तरुण श्रीमान् वर पाहिजे ! इत्यादि इत्यादि.

याच दंडाच्या पैशांतून एकदां दुपारीं जेवण होतांच आठदहाजण मिळून सहलपार्टी काढली. एका खेड्याजवळील सुंदर वनांत जायला निघालों. मी आपला तांबडा रेशमी रुमाल घातला होता. आमच्या पैकीं एकजण सहा फुटांवर कांहीं इंच ताडासारखा उंच वाढलेला होता, त्याची उंची व माझा रुमाल यामुळें सर्वजण आमच्या कंपूकडे टकमकां पहात. आम्ही वनाचे तोंडीं गेल्यावर दोन फोटो घेतले. वन फारच सुंदर, रस्त्याचे दोन्ही बाजूंस 'टान' झाडें नियमित अंतरावर लावलेलीं, व त्यांमध्ये गवत. आम्ही खूब फिरलों, फळेंहि खाह्णीं. नंतर कॉफी वगैरे कांहीं मिळावें झणून जवळच्या खेड्यांत शिरलों, तेथें खेडवळ मुळें आमच्यामार्गे लागलीं. त्यांना वाटे, ही फिरस्ती नाटककंपनी आहे ! कोणी नीट उपाहारगृहाचा पत्ता सांगेना. शेवटीं कंटाळून एका उपाहारगृहांत शिरलों, तों तेथें घमकन् घाण आली; झणून

माझा यूरोपांतील प्रवास.

एकएकजण आंत गेलों तसे बाहेर पडलों. मालक रानवट दिसत असून दारूच्या धुंदीत होता; तो रागावून पुढें आला व आह्लापैकीं उंच गृहस्थ मार्गें राहिला होता त्याला 'चल निघ बाहेर' ह्मणून ढकलून आपले बटबटीत व पांढरे डोळे बाहेर काढीत गुरगुरला. त्याचें तें खरबुजी तोंड, भेसूर डोळे, टेंकाडासारखें मध्येच वर आलेलें नाक, केरसुणीसारख्या चढवलेल्या भिवया, व एकंदर तारवट हावभाव हें सर्व एकाद्या चितान्याला रंगवण्या योग्य होतें. मग उपाहारगृहाचा नाद सोडून तेथून स्टेशनचा रस्ता धरला. मी तुर्क आहे, असें त्या खेडवळांस वाटलें. आमच्या मार्गें दोनतीन नांगरे चालले होते, त्यांनीं आमच्यापैकीं एका थेटेखोराला येऊन विचारलें 'का हो, तुमचा तो लंभाच्या किती उंच आहे?' आमचा गमत्या उत्तर देतो 'तो एक माणूस नाही, दोन माणसें एकावर एक जोडून चाललीं आहेत.' तेव्हां एका नांगऱ्यानें आपलें काळसर, कुरूप रंदट दाभाड विचकून 'श्रीऽऽ (असें काय?)' असें आश्चर्यानें पांढऱ्या झालेल्या डोळ्यांतून जणूं ह्मटलें. स्टेशनजवळ येतो तों वळिवाच्या पावसानें धांदल उडविली. आमच्या बरोबरच्या बायांनां हान्यायेवढाल्या आपल्या टोण्या व झगे संभाळतां संभाळतां पुरेवाट झाली. नंतर संध्याकाळीं सात वाजतां कसेबसे घरीं पोचलों.

लाइपझिक्, ता. १५ मार्च.

११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००
१०१
१०२
१०३
१०४
१०५
१०६
१०७
१०८
१०९
११०
१११
११२
११३
११४
११५
११६
११७
११८
११९
१२०
१२१
१२२
१२३
१२४
१२५
१२६
१२७
१२८
१२९
१३०
१३१
१३२
१३३
१३४
१३५
१३६
१३७
१३८
१३९
१४०
१४१
१४२
१४३
१४४
१४५
१४६
१४७
१४८
१४९
१५०
१५१
१५२
१५३
१५४
१५५
१५६
१५७
१५८
१५९
१६०
१६१
१६२
१६३
१६४
१६५
१६६
१६७
१६८
१६९
१७०
१७१
१७२
१७३
१७४
१७५
१७६
१७७
१७८
१७९
१८०
१८१
१८२
१८३
१८४
१८५
१८६
१८७
१८८
१८९
१९०
१९१
१९२
१९३
१९४
१९५
१९६
१९७
१९८
१९९
२००
२०१
२०२
२०३
२०४
२०५
२०६
२०७
२०८
२०९
२१०
२११
२१२
२१३
२१४
२१५
२१६
२१७
२१८
२१९
२२०
२२१
२२२
२२३
२२४
२२५
२२६
२२७
२२८
२२९
२३०
२३१
२३२
२३३
२३४
२३५
२३६
२३७
२३८
२३९
२४०
२४१
२४२
२४३
२४४
२४५
२४६
२४७
२४८
२४९
२५०
२५१
२५२
२५३
२५४
२५५
२५६
२५७
२५८
२५९
२६०
२६१
२६२
२६३
२६४
२६५
२६६
२६७
२६८
२६९
२७०
२७१
२७२
२७३
२७४
२७५
२७६
२७७
२७८
२७९
२८०
२८१
२८२
२८३
२८४
२८५
२८६
२८७
२८८
२८९
२९०
२९१
२९२
२९३
२९४
२९५
२९६
२९७
२९८
२९९
३००
३०१
३०२
३०३
३०४
३०५
३०६
३०७
३०८
३०९
३१०
३११
३१२
३१३
३१४
३१५
३१६
३१७
३१८
३१९
३२०
३२१
३२२
३२३
३२४
३२५
३२६
३२७
३२८
३२९
३३०
३३१
३३२
३३३
३३४
३३५
३३६
३३७
३३८
३३९
३४०
३४१
३४२
३४३
३४४
३४५
३४६
३४७
३४८
३४९
३५०
३५१
३५२
३५३
३५४
३५५
३५६
३५७
३५८
३५९
३६०
३६१
३६२
३६३
३६४
३६५
३६६
३६७
३६८
३६९
३७०
३७१
३७२
३७३
३७४
३७५
३७६
३७७
३७८
३७९
३८०
३८१
३८२
३८३
३८४
३८५
३८६
३८७
३८८
३८९
३९०
३९१
३९२
३९३
३९४
३९५
३९६
३९७
३९८
३९९
४००
४०१
४०२
४०३
४०४
४०५
४०६
४०७
४०८
४०९
४१०
४११
४१२
४१३
४१४
४१५
४१६
४१७
४१८
४१९
४२०
४२१
४२२
४२३
४२४
४२५
४२६
४२७
४२८
४२९
४३०
४३१
४३२
४३३
४३४
४३५
४३६
४३७
४३८
४३९
४४०
४४१
४४२
४४३
४४४
४४५
४४६
४४७
४४८
४४९
४५०
४५१
४५२
४५३
४५४
४५५
४५६
४५७
४५८
४५९
४६०
४६१
४६२
४६३
४६४
४६५
४६६
४६७
४६८
४६९
४७०
४७१
४७२
४७३
४७४
४७५
४७६
४७७
४७८
४७९
४८०
४८१
४८२
४८३
४८४
४८५
४८६
४८७
४८८
४८९
४९०
४९१
४९२
४९३
४९४
४९५
४९६
४९७
४९८
४९९
५००
५०१
५०२
५०३
५०४
५०५
५०६
५०७
५०८
५०९
५१०
५११
५१२
५१३
५१४
५१५
५१६
५१७
५१८
५१९
५२०
५२१
५२२
५२३
५२४
५२५
५२६
५२७
५२८
५२९
५३०
५३१
५३२
५३३
५३४
५३५
५३६
५३७
५३८
५३९
५४०
५४१
५४२
५४३
५४४
५४५
५४६
५४७
५४८
५४९
५५०
५५१
५५२
५५३
५५४
५५५
५५६
५५७
५५८
५५९
५६०
५६१
५६२
५६३
५६४
५६५
५६६
५६७
५६८
५६९
५७०
५७१
५७२
५७३
५७४
५७५
५७६
५७७
५७८
५७९
५८०
५८१
५८२
५८३
५८४
५८५
५८६
५८७
५८८
५८९
५९०
५९१
५९२
५९३
५९४
५९५
५९६
५९७
५९८
५९९
६००
६०१
६०२
६०३
६०४
६०५
६०६
६०७
६०८
६०९
६१०
६११
६१२
६१३
६१४
६१५
६१६
६१७
६१८
६१९
६२०
६२१
६२२
६२३
६२४
६२५
६२६
६२७
६२८
६२९
६३०
६३१
६३२
६३३
६३४
६३५
६३६
६३७
६३८
६३९
६४०
६४१
६४२
६४३
६४४
६४५
६४६
६४७
६४८
६४९
६५०
६५१
६५२
६५३
६५४
६५५
६५६
६५७
६५८
६५९
६६०
६६१
६६२
६६३
६६४
६६५
६६६
६६७
६६८
६६९
६७०
६७१
६७२
६७३
६७४
६७५
६७६
६७७
६७८
६७९
६८०
६८१
६८२
६८३
६८४
६८५
६८६
६८७
६८८
६८९
६९०
६९१
६९२
६९३
६९४
६९५
६९६
६९७
६९८
६९९
७००
७०१
७०२
७०३
७०४
७०५
७०६
७०७
७०८
७०९
७१०
७११
७१२
७१३
७१४
७१५
७१६
७१७
७१८
७१९
७२०
७२१
७२२
७२३
७२४
७२५
७२६
७२७
७२८
७२९
७३०
७३१
७३२
७३३
७३४
७३५
७३६
७३७
७३८
७३९
७४०
७४१
७४२
७४३
७४४
७४५
७४६
७४७
७४८
७४९
७५०
७५१
७५२
७५३
७५४
७५५
७५६
७५७
७५८
७५९
७६०
७६१
७६२
७६३
७६४
७६५
७६६
७६७
७६८
७६९
७७०
७७१
७७२
७७३
७७४
७७५
७७६
७७७
७७८
७७९
७८०
७८१
७८२
७८३
७८४
७८५
७८६
७८७
७८८
७८९
७९०
७९१
७९२
७९३
७९४
७९५
७९६
७९७
७९८
७९९
८००
८०१
८०२
८०३
८०४
८०५
८०६
८०७
८०८
८०९
८१०
८११
८१२
८१३
८१४
८१५
८१६
८१७
८१८
८१९
८२०
८२१
८२२
८२३
८२४
८२५
८२६
८२७
८२८
८२९
८३०
८३१
८३२
८३३
८३४
८३५
८३६
८३७
८३८
८३९
८४०
८४१
८४२
८४३
८४४
८४५
८४६
८४७
८४८
८४९
८५०
८५१
८५२
८५३
८५४
८५५
८५६
८५७
८५८
८५९
८६०
८६१
८६२
८६३
८६४
८६५
८६६
८६७
८६८
८६९
८७०
८७१
८७२
८७३
८७४
८७५
८७६
८७७
८७८
८७९
८८०
८८१
८८२
८८३
८८४
८८५
८८६
८८७
८८८
८८९
८९०
८९१
८९२
८९३
८९४
८९५
८९६
८९७
८९८
८९९
९००
९०१
९०२
९०३
९०४
९०५
९०६
९०७
९०८
९०९
९१०
९११
९१२
९१३
९१४
९१५
९१६
९१७
९१८
९१९
९२०
९२१
९२२
९२३
९२४
९२५
९२६
९२७
९२८
९२९
९३०
९३१
९३२
९३३
९३४
९३५
९३६
९३७
९३८
९३९
९४०
९४१
९४२
९४३
९४४
९४५
९४६
९४७
९४८
९४९
९५०
९५१
९५२
९५३
९५४
९५५
९५६
९५७
९५८
९५९
९६०
९६१
९६२
९६३
९६४
९६५
९६६
९६७
९६८
९६९
९७०
९७१
९७२
९७३
९७४
९७५
९७६
९७७
९७८
९७९
९८०
९८१
९८२
९८३
९८४
९८५
९८६
९८७
९८८
९८९
९९०
९९१
९९२
९९३
९९४
९९५
९९६
९९७
९९८
९९९
१०००

माझा यूरोपांतील प्रवास.

आहेत, ते निरनिराळ्या विषयांवाऱीं वांटले जातात. युनिव्हर्सिटीच्या धर्म, कायदा, वैद्यक व तत्त्वज्ञान अशा चार मुख्य शाखा असून प्रत्येक शाखेत किती तरी निरनिराळ्या विषयांवर आणि पोटविषयांवर व्याख्याने होत असतात. तत्त्वज्ञान हे मायपोट आहे; त्यांत खरेंखुरें तत्त्वज्ञान, इतिहास, समुद्रासारखा विस्तीर्ण भाषाविषय, मानसशास्त्र, शिक्षणशास्त्र व यंत्ररसायनादि नवीं शास्त्रे या सर्वांचा अंतर्भाव होतो. हे निरनिराळे विषय शिकवायला दीडशें कसलेले मुख्य अध्यापक व तितकेच उपाध्यापक आहेत. प्रत्येकाला आठवड्यांतून सहा तासांवर काम नसतें, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. कामाचे दिवसांत युनिव्हर्सिटीची इमारत किती गजबजलेली दिसते! पण सुटी होतांच तींत बहुतेक सामसूम होतें. विद्यार्थ्यांना ध्यावीं तितकीं लेक्चरें व करावें तेवढें काम! आठवड्यांत सतरांपासून वीस लेक्चरें घेणारे विद्यार्थी मला ठाऊक आहेत. लेक्चर फक्त पाऊण तासांचेंच असल्यामुळें फारसा ताण पडत नाही. हवीं-तेवढीं लेक्चरें ध्यावीं, हवे तितके दिवस ऐकावीं, फक्त फी भरून पटावर नांव पडलें ह्मणजे पुरतें. हजिरी वगैरे कोणी पहात नाहीं. परीक्षा देणें असेल तर एक निबंध व तीन कोणचे तरी विषय तोंडी परीक्षेसाठीं, एवढाच युनिव्हर्सिटीचा विद्यार्थ्यांवर निबंध असतो. इतकी मोकळीक असूनहि येथले विद्यार्थी जितकी मेहनत घेतात, तितकी इतरत्र घेत असतील कीं नाहीं, याची शंकाच वाटते. पण कामाच्या वेळीं काम व करमणुकीच्या वेळीं करमणूक हें तत्त्व या लोकांच्या हाडींमासीं खिळलेलें आहे. यामुळें संध्याकाळीं नाटक, कॉन्सर्ट वगैरे ऐकायला जावें, तेथें विद्यार्थ्यांचा भरणा बराच दिसतो. त्यांनां सवलतीहि फार असतात. विद्यार्थ्यांस सर्व ठिकाणीं निम्मे दर असतो.

टर्म संपत आली असतां मी एकदां नाटकाला आणि एकदां कॉन्सर्टला गेलों होतो. नाटक व्हायचें तसें रीतसर झालें; पण स्टेजपेक्षां प्रेक्षक-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

समुदायांतच विशेष मौज दिसली. जितक्या स्त्रिया तितक्यांगणिक पोषाखाची तऱ्हा, व रंग निराळा. केंस बांधण्याची प्रत्येकीची तऱ्हा वेगळीच. एकीचा बैराग्यासारखा टोप, तर दुसरीचे लहान मुलीसारखे पांचपेडीत केंस गुंफलेले; कोणाचा फक्त पुढच्या बाजूस दिसे न दिसे इतका भांग, व दोन्ही बाजूनी खुलवून फुगविलेला केंसांचा भार; कोणाच्या केंसांत लांब वांकडी फणी, तर कोणाचे केंस लहानशा रंगीत फितीने बांधलेले, तर कोणाच्या केंसांत मण्यांची सांखळी. एक ना दोन, अठरा प्रकार! बायनांक्युलर तर बहुतेकींच्या हातीं. त्याचा मोर्चा खेळ सुरू असतांना स्टेजकडे असे, पण तो थोडा थांबला, कीं, वळलाच पाठीमागे माडीवर, पिटमध्ये वगैरे! असेच कॉन्सर्टचे. तेथे श्रोतृसमुदायांत निम्याच्या वर स्त्रिया, व स्त्रियांत तीनचतुर्थांश तरुणी असतात. जे कांहीं थोडे पुरुष येतात, त्यांचा पोषाख नेहमी-प्रमाणे काळा असतो. त्यांनीं तेवढा जाकीट व नेकटाय यांत हवा तितका रंगेलपणा दाखवावा. पण स्त्रियांच्या पोषाखांत मात्र अवर्णनीय वर्णवैचित्र्य असते. त्यांतले त्यांत नीळसर, पिवळसर, गुलाबी अगर मोतिया व अस्मानी या रंगांची रेलचेल असते. रंगवाल्यांच्या दुकानांतील गुलाबी रंग अशा प्रसंगी स्त्रियांच्या गालांवर विराजमान होत असतो कीं काय, असा भास होतो.

शार्लोट्टेन्-बुर्ग (बर्लिन), १५ एप्रिल ११.

युनिव्हर्सिटीचे व्यवधान तूर्त कमी झाले, व वाढत्या राष्ट्रांची राजधानी पाहण्याची इच्छा अनावर झाली; हणून सुटी होतांच येथे आलों. खुद्द बर्लिन राहण्याला चांगले नाही, हणून शार्लोट्टेनबुर्ग नांवाच्या अगदी नव्या व बर्लिनच्या अगदी नजीकच्या गांवांत खोली घेऊन राहिलों आहे. बर्लिन व याच्यामध्ये 'टीयरगार्टन्' हणून एक पार्क तेवढा आहे. ट्राम व अंडरग्राउंड, घोड्याच्या व मोटरबसेस,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

शिवाय गांवाच्या सभोवतीं गेलेली रिंगबान्-आगगाडी यांना तर तेंहि अंतर पार नाहीसैं करून टाकलें आहे. तेव्हां अंतराचा प्रश्न उरलाच नाहीं.

मी उतरलों आहे त्या ठिकाणीं जेवणाची सोय नाही, ह्मणून कधीं येथेंच गांवांत, तर कधीं बर्लिनमध्ये जाऊन जेवतो. येथें पांचचार शाकाहारी खाणावळी आहेत. एक युनिव्हर्सिटीजवळ आहे, तींत विद्यार्थींच फार येतात. मला असें वाटतें, कीं, इतरांपेक्षां या खाणावळीं सवंग असल्यामुळें इतके विद्यार्थी येथें येत असावे. कारण, अशा रीतीनें घरच्या पैशांपैकीं जितके कमी खर्च होतील, तितका 'बीयर' पिण्यांत जास्त खर्च करण्याला सांपडेल ! हा आपला माझा तर्क आहे, व तो विद्यार्थ्यांचें बीयरवरील प्रेम व वरील खाणावळींचा सवंगपणा यावरून उद्भवला.

आतांपर्यंत शहरांत पायी व ट्रामनें मिळून खूब फिरलों. पांचसात म्यूसियम्स, राजवाडे, किल्ला, सर्व जर्मनीचें पार्लमेंटसभागृह अथवा राइशटाग, फक्त प्रशियाचें सभागृह, डोम् नांवाचें हल्लींच्या बादशहानें बांधविलेलें विस्तीर्ण देऊळ, युनिव्हर्सिटी व लायब्ररी, निरनिराळीं स्मारकें, १८७०-७१ च्या फ्रेंच युद्धाच्या स्मरणार्थ उभारलेला जयस्तंभ, मोठ्या बागा, शिकारखाना (यांत लहानमोठे मिळून १४१५ सिंह आहेत), मुख्य व्यापाराच्या पेंठा, राटहाऊस (टाउन्हॉल), न्यायकचेंरी, वेधशाळा वगैरे मुख्यमुख्य गोष्टी पाहून झाल्या. या सर्वांवरून जर्मनीच्या अलीकडे वाढूं लागलेल्या वैभवाची कल्पना येते. कोकणांतला एकादा गरीब रामभट मुंबईला प्रथम आला असतां जसा चकित होतो, तसा मी या वेळीं चकित झालों नाहीं; कारण मी लंडनहून येथें आलों आहे. लंडनची वस्ती, व्यापार व एकंदर कारखाना फारच अफाट. पण इतके लांब, रुंद, सरळ गेलेले 'उंटरडेन्लिडेन्' 'फ्रीड्रिच स्ट्रास,' 'लाइफझिगर स्ट्रास' वगैरे सारखे विस्तीर्ण रस्ते,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

‘श्लोसप्लास,’ ‘पोटसडामर प्लास,’ ‘आलेक्झांडर प्लास,’ ‘साविहनी प्लास’ यांसारखे जागजागी असलेले मोठमोठे चौकहि लंडन येथे बर्लिन-सारखे व बर्लिनइतके नाहीत खास. पण यांत नवलहि नाही. लंडन हे आज शेंकडों वर्षे वाटेळ तिकडून वाटेळ तसे वाढत आहे. बर्लिनची वाढ भगदीं अलिकडची असून ती बरीचशी शास्त्रीय पद्धतीवर होत आहे. येथले पोलिसहि बरे आहे, पण लंडनच्या पोलिसपुढे याची कांहीं थोरवी नाही.

येथे पोलिसपेक्षांहि इतर लोकांचीच मदत नवख्या माणसाला फार होते. येथील माणसें दिसण्यांत स्थूल, पण कोण कसे आहे वगैरे ओळखण्यांत चलाख असतात. नवा माणूस कांहीं अडचणींत आहे, त्याला इष्ट स्थळ सांपडत नाही असें दिसले, कीं, फारशा शिष्टाचाराची वाट न पाहतां त्याशीं बोळून, काय हवे तें विचारून, त्याला रस्ता वगैरे दाखवायचा असेल तर आपला मार्ग थोडा वांकडा करूनहि त्याजबरोबर जातात. पण अंगांत चौकसपणा फार असल्यामुळे तेवढ्यांतलेतेवढ्यांत त्या नव्या माणसाला ‘कोण, कुठला’ वगैरे प्रश्न विचारून बेजार करून सोडतात. इतर सुखवस्तु लोकांच्या बरोबरीनें बर्लिनच्या रस्त्यांतून सैन्यांतील अधिकारी लोकांची संख्या दृष्टीला पडते. डोक्यावर हेल्मेट (धातूचे शिरस्त्राण), एकाच डोक्यावर तेवढे एक गोल भिंग, गळ्याला उंचचउंच कडक कॉलर, करड्या रंगाचा लांब कोट, कमरेला लटकगारी तलवार व पायांत मागून आरी असलेले बूट, असा यांचा थाट असतो. हे वर्तनांत व चालण्याबोलण्यांत ताठ असल्यामुळे, मधल्या वर्गाच्या सामान्य लोकांना यांचा राग येतो. ‘ओफिसीयर झिंड टीयर’ (ऑफिसर्स शुद्ध बैल असतात) अशी इकडे ह्मण आहे.

बँडच्या आवाजावरहुकूम पाय टाकीत चालणाऱ्या शिपायांच्या लहामसहान टोळ्या इकडूनतिकडे जातांना येथे हमेश दृष्टीला पडतात,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

व कायसरची मोटर केव्हां कूठून येईल व भरकनू निघून जाईल याचा नियम नसतो. येथील कायसर नेहमीं फिरत असतो हणून त्याला 'रायझ कायसर' असें थट्टेनें हणतात.

शिक्षणाच्या बाबतींत जपान, अमेरिका यांसारख्या नव्या राष्ट्रांस जर्मनीनें किता घालून दिल्याचें महशूर आहे. तेव्हां प्रत्यक्ष या देशांत राहण्याचा सुयोग आला असतां येथील शिक्षणपद्धतीचें बारीक निरीक्षण करण्याची संधि वायां जाऊं देऊं नये, असा मूळचा संकल्प होता. येथील एका नव्या मुलीच्या शाळेच्या डिरेक्टर-(सुपरिंटेंडेंट अगर हेडमास्तर)ची व माझी लाइपझिक् येथेंच ओळख झाली होती. त्यांस भेटून मी आपला उद्देश कळविला. तेव्हां इन्स्पेक्टरला विचारल्यावांचून आह्मांला अशी परवानगी देतां येत नाही, असें त्यांनीं सांगितलें. कर्मधर्मसंयोगानें त्यांच्याबरोबर एकदां फिरावयाला गेलों असतां इन्स्पेक्टरची अनायासें गांठ पडली. त्या दोघांनीं आपल्या टोप्या काढून लांबवर खालीपर्यंत हेलकावल्या; मीहि आपली टोपी किंचित् उडवल्यासारखें केलें. नंतर इन्स्पेक्टरनें सांगितलें, कीं, अशी परवानगी फक्त कुत्सुस् मिनिस्तेरिर्डम्-(शिक्षण-मंत्री) यालाच देतां येते, व तीहि परस्थांनीं आपापल्या कॉन्सलच्या मार्फत मागावी लागते. एवढें कळल्यावर नमस्कारचमत्कार होऊन आह्मी आपापल्या मार्गानें जाऊं लागलों. जातांना डॉ. विल्ड्हागेन् हळूच सुचवितात "अहो, तुमची टोपी उडवण्याची इंग्रजी पद्धत येथें जरा ताठ्याची समजली जाऊन उगीच गैरसमज होईल; तरी तुम्ही येथील रिवाजाप्रमाणें जास्त नम्रता दाखवावी हें बरें. मी असें सुचवतो याबद्दल मात्र रागावूं नका." मी ती सदबुद्धीनें केलेली सूचना लक्षांत ठेवली, व या बाबतींत जर्मन लोकांपेक्षांहि कांकाणभर जास्त नम्रपणा दाखविण्याचा निश्चय केला.

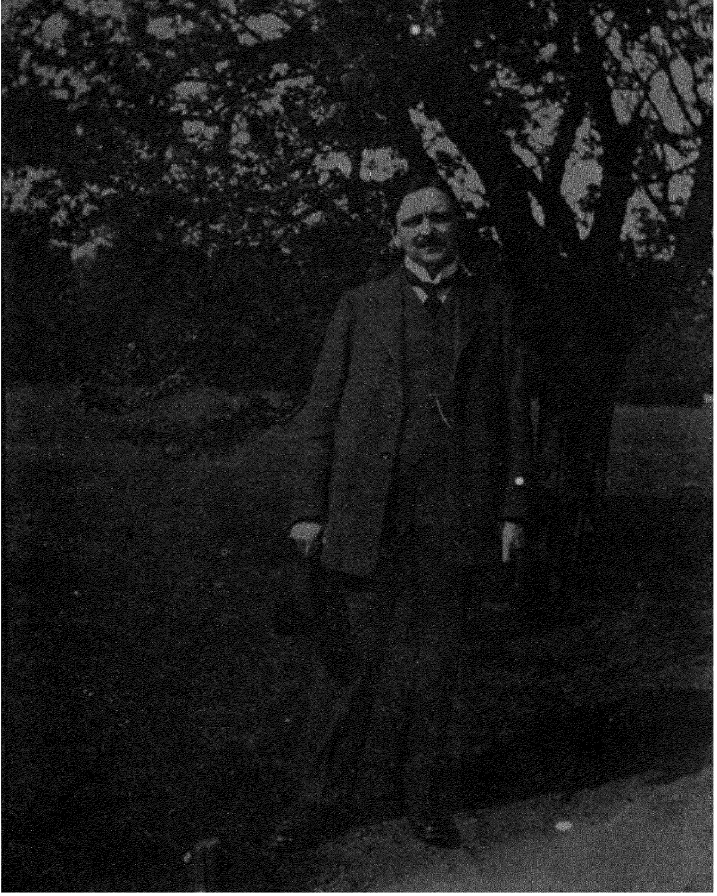
नंतर लवकरच येथील ब्रिटिश कॉन्सलला भेटलों. "हें काम अंब्रॅ-सडरच्या मार्फत झालें पाहिजे. त्यांस मी पाहिजे तर 'तुम्हांला मदत करावी'

माझा यूरोपांतील प्रवास.

झणून चिठी देतो," असे त्यांनी सांगितले. नंतर इकडच्यातिकडच्या थोड्याशा गप्पा झाल्या. त्यांतच येथील मोठ्या इस्पितळांत एक गुजराती हिंदी विद्यार्थी आसन्नमरण पडला आहे, असे कळले. तेव्हां मी त्याचा पत्ता विचारून विचारान्यास जाऊन भेटून लागलों, व कधीकधी त्याची स्थिति व त्याचे पैशाभडक्यासंबंधी निरोप कॉन्सलला जाऊन सांगे. एकदां मी सहज नर्सपार्शी त्याच्या स्थितीविषयी बोलणें काढले, तो "किती दिवस हा अजून जगेल, एवढाच आतां प्रश्न उरला आहे," असे तिने सांगितले. इतक्या लांब, आईबाप, बायकोमुळे सोडून केवळ विद्यार्जनासाठीं आलेला, त्याचा आतां भसा शोचनीय शेवट होणार, या विचारानें माझे मन उद्विग्न होई.

मी कॉन्सलला आतां वरचेवर भेटें. ब्रिटिश् लिंगेशनकडे जाऊन येथील शाळा पाहण्याची परवानगी मला मिळवून द्या, असें मी त्यांना कळविलें असल्याचें कॉन्सलला सांगितलें, व त्यांनी स्वतः भेटून खटपट करण्याचें आश्वासन दिलें. मात्र येथील अधिकारचक्र फार जड व दिरंगाईखोर असतें, तेव्हां परवानगी लवकर मिळेल अशी आशा बाळगून का, असें त्यांनी सुचविलें, आणि साकसनीच्या आणि बग्हेरियाच्या ब्रिटिश मिनिस्टरांना शिफारस पत्रें दिलीं. शेवटीं माझे परत जाण्याचे दिवस जवळ येत चालले तरी परवानगी येईना. ईस्टच्या सुटीसाठीं शाळाहि लवकरच बंद व्हावयाच्या होत्या. शेवटीं ता. ४ एप्रिल रोजी रोअर-पोस्टमार्फत (नलिका पोस्ट. अगदीं जखरीचा शहरांतला पत्रव्यवहार शक्य तितक्या लवकर व्हावा, झणून जमिनीखाली नळ्या घातल्या आहेत व त्यांतून प्रेशरनें पत्रें रवाना होतात.) परवानगी आली, व मला जो आनंद झाला तो विचारून नये. लगेच डॉ. विव्हागोन् यांस टेलिफोन केला, व त्यांच्या शाळेंत दुसरे दिवशीं सहाळीं साडेआठ वाजतां जाण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणें दोन दिवस दोनदोन तास जाऊन कांहीं वर्ग शिक्षण चालू असतांना पाहिले. विशेष मौज शास्त्रीय

एका मुलींच्या शाळेचा डिरेक्टर.

माझा युरापांताळ प्रवास.

शिक्षणाची वाटली. चौथ्या क्लासांत सरासरी बारा वर्षांच्या अलुड मुली होत्या. त्यांचे हे शाळेंतील सहावे वर्ष होते. या क्लासांत नाटूअर कुण्ड-सृष्टिज्ञान हा विषय चालला होता. आदल्या दिवशी शिक्षकांने सर्वांना एका खनिज पदार्थाचा तुकडा दिला होता, व तो कसचा आहे हे घरी शोधून काढायला सांगितलें होते. तो तुकडा काय आहे, कसचा आहे, हे शोधून काढायला काय काय करावे लागलें वगैरे मुली आज मास्तरला सांगत होत्या. नंतर पांचव्या ह्मणजे चौथ्याच्या खालच्या (आपल्याकडे याच्या उलट मोजण्याची पद्धत आहे.) क्लासांत एक मास्तराण वाचन, अर्थ वगैरेची उजळणी घेत होती तेथे दहा मिनिटे बसलों. मास्तराणबाई जरा घाबरल्यासारखी दिसली. त्यांच्याखालच्या क्लासांत प्राण्यांविषयी—विशेषतः पक्षी—सामान्य माहिती शिक्षक देत होता. कांहीं पक्ष्यांचीं चित्रे, कांहींचे सांगाडे व कांहीं पिजऱ्यांत जीवंत ठेवलेले असे पक्षी प्रत्यक्ष दाखवायला आणून त्यांचे आकार, रंग, संवयी, प्रदेश वगैरेची माहिती सांगितली जात होती. दहाव्या ह्मणजे शेवटल्या—सहा वर्षे वयाच्या मुलींच्या वर्गांत गेलों. तेथेहि वाचन, त्याचा गोषवारा सांगणे इत्यादि गोष्टी चालल्या होत्या. मुलींच्या बोंबड्या उच्चारानीं करमणूक झाली. एवढ्या लहान मुलींचे लक्ष्य क्रसें वेधवावे, त्यांस कंटाळवाणे न होईल यासाठीं काय करावे, हे त्या मास्तराणीस पूर्णपणे माहित होते. वर्गाच्या भिंतीवर बाग, घर, मुले, बदके, कुत्री अशीं छोटींछोटीं चित्रे सभोवार लाविली होती. कांहीं चित्रे मुलांच्या नेहमीं पाहण्यांतल्या प्रसंगांचीं होती. अशापैकीं एकाकडे बोट दाखवून त्यांत दाखविलेला प्रसंग मुलीकडून गोष्टीच्या रूपाने संगतवार पण खेळतखेळत सांगवून घेण्याचे काम फार चित्तवेधक वाटलें. मास्तराणीचे सूचक प्रश्न फारच खुबीचे असत. एकंदरीत हात, डोळे, कान व तोंड या इंद्रियांचा पद्धतशीर उपयोग करून कोणत्याहि गोष्टीचे ज्ञान करून देण्याची इकडील पद्धत फारच सुरेख आहे. पोपटपंचीला होतां होईल तो बहिष्कार

माझा यूरोपांतील प्रवास.

घालायचा, हें इकडील बालशिक्षणाचें मुख्य तत्त्व आहे. मुलांना नेहमीं घरी न दिसणारे प्राणी व पदार्थ दिसावे, कळोवे, ह्मणून शाळेला एक म्युझियम जोडलेला आहे. या शाळेचें (सर्व जर्मन शाळांचेंच) लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें एकएक अंग ह्मणजे शाळेच्या मागलें मोठें थोरलें 'होफ्' अगर आंगण होय. सरासरी नवांच्या सुमाराळा २० मिनिटांची मोठी सुटी मिळत असते, तींत लहानमोठ्या सर्व मुली व कांहीं मास्तरिणीहि या होफ्मध्ये जमतात, व फराळ झाल्यावर गप्पागोष्टी करीत खेळत-खेळत त्या भोंवतीं फिरतात.

किंडरगार्टन् पद्धतिविषयीं जर्मनीची ख्याति आहे. या पद्धतीच्या शाळा सर्व देशभर पसरल्या आहेत. पण सर्वांत उत्तम ह्मणून नांवाजलेली अशा तऱ्हेची शाळा बर्लिनमध्येच आहे. 'तिला पेस्टालोझ्की फ्रोबेल हौस' ह्मणतात, व येथें मुख्यत्वेकरून किंडरगार्टन् मास्तरिणीहि तयार करतात. त्याची चालकीण फ्राऊ क्लारा रिशहर् इला पत्र लिहून उत्तराची वाट पहात होतो. निराशा होणे कीं काय असें वाटूं लागतें, तों ता. ११ रोजीं या, असें तिचें पत्र आलें व त्याप्रमाणें बरोबर वेळेवर (१० वाजतां) गेलें. आंत गेल्यावर स्वागत करण्यासाठीं बाई पुढें आली, तों तिचा उंच, भारदस्त बांधा, गंभीर चेहरा, सभ्य बोलणेंचालणें यांवरून असल्या जुन्या व जगद्विख्यात संस्थेचें चालकत्व या बाईकडे आहे, हें सर्वथैव योग्य आहे, असें वाटल्यावांचून राहिलें नाहीं. बाईनें एक तरुण मास्तरिण मजबरोबर देऊन तिला सर्व दाखवायला सांगितलें. ही संस्था फ्रोबेलनें १८६७ त स्थापिली व ती लवकरच उदयास आली. पुढें त्याच्यानंतर त्याच्या अलोट बुद्धीच्या व कर्तबगारीच्या भाचीनें ती चालविली व आतां ती या बाईच्या नेतृत्वाखाली आहे.

तीनपासून सातआठ वर्षांपर्यंतच्या अर्भकाशीं कसें वागावें, व त्यांनां कसें वागवावें आणि वाढवावें, हें तरुण होतकरू मास्तरिणींस शिकविणें,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

व अशा वयाच्या अर्भकांस पेस्टालोइझी व फ्रोबेल यांच्या पद्धतीवर शिक्षण देणें, असा दुहेरी हेतु या संस्थेचा आहे. पेस्टालोइझी आणि फ्रोबेल यांना आपल्या वेळच्या शिक्षणपद्धतीचा वीट आला होता. त्यांचें मुख्य लक्षण असें, कीं, घर व शाळा यांत सध्यां जमीनअस्मांतराचें अंतर होऊन बसलें आहे. गृहशिक्षणाला मदत व दुजोरा देणें हें शाळांचे ध्येय असावयाचें बाजूला राहून, त्यांनीं घराला ग्रासून टाकलें आहे, त्यांचें शिक्षणदृष्ट्या महत्त्व लोपविलें आहे, असें ते लक्षणतः शाळांतील एकंदर परिस्थिति इतकी भिन्न व कृत्रिम बनत गेली कीं, शाळेंतील एकंदर क्रम व वातावरण यांशीं मुलाची एकतानता व्हावयाला फार कठिण पडतें, व त्यांतच त्याचा वेळ व शक्ति व्यर्थ खर्च होतात. तेव्हां शाळा पुनः सुधारली पाहिजे, शाळेंतील वर्ग लक्षणजे आपल्याच घरांतील खोलींत मास्तरीण लक्षणजे आपली मावशी आहे, आप्त आहे, असें मुलांनां वाटूं लागलें पाहिजे, तरच गृहशिक्षण व शाळेंतील शिक्षण यांत मेळ बसेल, असें ते दोघे प्रतिपादीत. शिवाय, खोड्या करण्याची जीं मुलांची स्वाभाविक प्रकृति तिजकडे शाळेंत केवळ दुर्लक्ष्य केलें जातें. चळवळखोर, जिवंत ताज्या वाढत्या रक्ताचीं अर्भके बांकावर. तासचेतास दाबून ठेवून त्यांनां औषधासारखें ज्ञान पाजण्यानें त्यांच्यांत जीवनकला तरतरीत रहात नाही, त्यांचें चळवळीचें सामर्थ्य जिरतें, त्यांची स्वतंत्रता हिरावून घेतली जाते, असें ते लक्षणतः थोडक्यांत सांगावयाचें लक्षणजे बौद्धिक यंत्रें तयार करणें हा शिक्षणाचा हेतु नाही, तर मनुष्याच्या सर्व नैसर्गिक शक्तींची सारखी वाढ होऊन, तीं जीवनकलहाला समर्थ अशीं निपजतील तरच त्यांस मिळालेलें शिक्षण, 'शिक्षण' या नांवाला पात्र आहे, नाहीतर व्यर्थ, अशा विचारसरणीनें प्रेरित होऊन फ्रोबेलनें 'किन्डरगार्टन्'ची कल्पना काढली, व शाळा स्थापिली; पण लवकरच योग्य शिक्षकांची वाण भासूं लागल्यामुळें ही संस्था स्थापण्यांत आली, अशी हिची कहाणी आहे.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

फ्राऊ रिश्टरना ज्या खोलांत माझे स्वागत केलें, तेथें शिक्षणविषयक पुस्तकांचा चांगलासा संग्रह असून, स्वच्छ व उजळ दिसणाऱ्या भितींवर किंडरगार्टन् पद्धतिसंबंधानें प्रसिद्ध असलेल्या स्त्रीपुरुषांचे फोटो टांगलेले दिसत होते. जिकडेतिकडे नाटनेटकेपणा, टापटीप, स्वच्छपणा दिसत होता. या खोलींतून त्या तरुण मास्तरिणांनै मला एका प्रशस्त सोप्यांतून मुलांच्या खेळण्याच्या जागेकडे नेलें. ही जागा चांगली लांब, रुंद, व उंच असून तींत प्रकाश व हवा चांगली खेळती होती. इच्यामध्ये ३० पासून ४० मुलें दर वेळेला येऊन नानातऱ्हेचे खेळ खेळतात. त्यांच्याबरोबर दोनचार शिक्षकिणी असून त्या या मुलांबरोबर नाचत, बागडत, हंसतखेळत होत्या. यांस मुलें 'टांट'— मावशी ह्मणत. मुलांच्या बरोबर याहि गाणीं ह्मणतांना दिसत. सकाळीं सर्व मुलें याच ठिकाणी येऊन प्रार्थना करतात, असें मला मास्तरिणीने सांगितलें. सोप्याच्या दुसऱ्या बाजूला दोन्हीकडे लहानलहान खोल्या होत्या. सरासरी दहा मुलांना बसण्याखेळण्यास पुरेशी जागा प्रत्येकींत होती. या खोल्यांचा आटपसरपणा लक्ष्यांत ठेवण्यासारखा होता, व त्यांत फुलें, झाडें, पक्ष्यांचे पिंजरे वगैरे सर्व घराप्रमाणेंच खिडक्यांत ठेवलेले होतें. आपण घराहून भिन्न ठिकाणी आहों, असें मुलांना होतां होईल तों भासूं नये, याविषयी फार दक्षरणा ठेविला जातो. या छोटेशानी घरांत त्या 'टांट' अथवा मावशा, व त्यांची ती मुलें, जेवणाचा वेळ खेरीजकरून सकाळीं नवांपासून दुपारीं चार वाजेपर्यंत मनाला येईल तशीं खेळत, अगर कांहीं काम किंवा करमणूक करीत असतात. मुलांना आवडेलसा पण ज्यांतून कांहीं तरी शिक्षण अप्रत्यक्षरणें देतां येईल असा उद्योग पुरविण्यांत या टांट मोठ्या दक्ष असतात. या प्रत्येक छोट्या कुटुंबांतील मुलांचें वय तीनपासून पांच वर्षांचें असल्यामुळें, वया-प्रमाणें वर्ग ठरविणें हें तत्त्व येथें बिलकूल अमलांत आणलें जात नाही. झाडांना पाणी व पक्ष्यांस चारा घालणें, टेबलें खुर्च्या साफ करणें,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

फराळाची तयारी जमवणे इत्यादि गोष्टी, व मधुनमधून आंधळी कोशि-
बिरीसारखे खेळ, बाहुल्या करणे, कागद कातरून नावा वगैरे करणे,
असले उद्योग मुले हौसेने करतात. मधुनमधून मुले आपल्या टांट-
बरोबर बागेत जाऊन उघड्यांत बागडतात, फुले तोडतात, खणून
झाडे लावतात, आधीच लावलेली असतील त्यांची वाढ बारकाईने
पाहतात, सुटीमध्ये घरी जातांना आपण स्वतः लावून वाढविलेले
एकादे गाजर अगर एकादा मुळा, किंवा एकादे फुलझाड, आपल्या
आईसाठी नेतां आले ह्मणजे त्यांस जो आनंद होतो तो अवर्णनीय होय,
असे येथल्या सर्व मास्तरिणी मोठ्या कौतुकाने मला सांगत होत्या.
अशा तऱ्हेने खेळ व करमणूक यांच्या मदतीने प्रत्येक मुलाची बुद्धि
व शरीर हळुहळू वाढास लावण्यास या संस्थेतील सर्व मास्तरिणी
मनःपूर्वक झटत असतात. याच मजल्यावर शिकाऊ 'टांट'ला
मुलांसाठी कांफी वगैरे तयार करण्यासाठी एक खोली व आंधोळीसाठी
एक खोली, अशा समोरासमोर दोन खोल्या आहेत. ज्या मुलांच्या
आईबापांस सवड अगर ऐपत नाही, अशांच्या मुलांस तेथील तरुण
मावशा ममतेने छान घालतात.

वरच्या मजल्यावर एका बाजूला सहापासून आठ वर्षांच्या मुलांसाठी
जरा मोठाल्या पांचसहा खोल्या आहेत. यांतील व्यवस्था व शिक्षणहि
किंचित् शाळेच्या धर्तीवर मुद्दाम ठेवलेले असते. खेळ व उद्योग
यांच्याचबरोबर अगदी आरंभीचे प्राथमिक शिक्षण सुरू होते. किंडर-
गार्टन्मधील स्वैर, स्वतंत्र लीला, व शाळेतील शिस्त आणि बंदी
यांच्यामधली स्थिति या वयांत असते. अशी वीसपासून पंचवीस मुले
बसतील, अशा बेताने या खोल्या केल्या आहेत. यांपैकी एक वर्ग
विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखा होता. यांत बुद्धीची जरा मंद, अधू
मेंदूची अशीं मुले एका मध्यवयस्क मावशीच्या ताब्यांत होती. यांना
वागविणे व शिकवणे हे कष्टाचे काम असूनहि ती मावशी ते मोठ्या

माझा यूरोपांतील प्रवास.

उल्हासानें व मेहनतीनें करतांना पाहून आश्चर्य वाटलं; व कर्तव्य-जागृतीचें उज्वल स्वरूप येथें मूर्तिमंत पहावयाला मिळालें. या खोल्यांच्या समोरच्या बाजूला अशीच पुनः खोल्यांची रांग आहे. तेथें किंडर-गार्टन् मास्तरिणींना, कागद कातरून त्याचीं खेळणीं करणें, इतर हस्त-कौशल्याचीं कामें करणें, व शिक्षणशास्त्र यांचें पद्धतशीर शिक्षण दिलें जातें. खोल्यांच्या या ओळीच्या उजवीकडे दोन्ही ओळीस जोडून, खालच्या खेळाच्या जागेच्या बरोबर डोक्यावर एक प्रशस्त दिवाणखाना आहे. येथें नानातःहेचीं वाद्ये ठेविली आहेत. यांत उत्सव वगैरे होतो, व सभा भरतात. यावरील दोन मजले तरुण मावशांच्या राहण्या-शिकण्याच्या खोल्यांनीं व्यापले आहेत. दुसऱ्या मजल्यावर जेवणासाठीं दिवाणखाना आहे. येथें राहणारीं सर्व मुलें त्यांत दुपारीं एकत्र जमून जेवतात. अगदीं वरच्या मजल्यावर दिवाबत्ती, कपडेलत्ते साफ करणें वगैरेसाठीं जागा आहेत.

याप्रमाणें मुख्य इमारतींतील व्यवस्था आहे. नेहमींच्या शिक्षिकिणी वगळून येथें सरासरी १५० तरुण स्त्रिया किंडरगार्टन्पद्धति सप्रयोगं शिकण्यासाठीं आलेल्या आहेत. त्या जर्मनी, फ्रान्स, ग्रेटब्रिटन, इटाली, रशिया, युनायटेड् स्टेटस् वगैरे निरनिराळ्या देशांच्या आहेत. यावरून या संस्थेची कीर्ति व उपयुक्तता यांची कल्पना येईल. परदेशांतून आलेल्यांसाठींच मुख्य इमारतीचे वरचे दोन मजले राखून ठेवले आहेत, असें ह्मणण्यास हरकत नाही. या संस्थेंत एकंदर १५० मुलें आहेत. पैकीं ज्यांचीं घरे लांब आहेत, अगर् ज्यांची इच्छा आहे, अशांना दहा पेनी घेऊन येथेंच जेवणाची सोय केलेली असते.

मुख्य इमारतीभोवतीं बागेची सोय आहे. पण तूर्त हिंवाळा असल्या-मुळे सध्यां तेथें काहीं नव्हतें. पलीकडे एका आवारांत कबूतरांचें व कोंबड्यांचें खुराडें, बदकांसाठीं तळें, मधमाशांच्या पोळ्याची व्यवस्था, लहानसा मेंढवाडा, सशांसाठीं एकदोन बिल्लें वगैरे गोष्टी

‘माझा यूरोपांतील प्रवास.

दिसल्या. शहरांत कोंडलेल्या या मुलांना असल्या कृत्रिम तऱ्हेने कां होईना पण सृष्टींतल्या अगदी साध्या प्राण्यांचें, त्यांच्या सवयींचें ज्ञान मिळावें, यासाठी ही व्यवस्था आहे. या गोष्टी खुल्या सृष्टींत नैसर्गिक स्थितींत पहावयाला मिळाव्या, ह्मणून कांहीं अंतरावर वनांत याच सस्थेचें एक ठिकाण आहे. तेथें मुलें वर्षांतून एकदोनदां पाळीपाळीनें पाठविण्यांत येतात. शिवाय, अशक्त आजारी मुलांचीहि या ठिकाणीं सोय केली जाते.

मुख्य इमारतीच्या मागल्या बाजूला यूगेंड् हॉर्ट ह्मणून इमारत आहे. गरीब आईबापांच्या सातपासून चौदा वर्षांच्या मुलांना करमणूक, व्यायाम व उपयुक्त हस्तकलांचें शिक्षण या इमारतींत दिलें जातें. हें अर्थात् शाळेच्या वेळानंतर ह्मणजे दुपारीं एकपासून सहा वाजेपर्यंत दिलें जातें. तळमजल्यांत त्यांना आपल्या वस्तु काढून ठेवण्याला, हातपाय धुऊन साफ करण्याला, वाटेल तर आठवड्यांतून एकदां स्नान करण्याला व्यवस्थित जागा असते. नंतर त्यांनीं वरच्या मजल्यावर जावें व निर-निराळ्या खोल्यांतून शाळेचें काम करावें, स्वतःची करमणूक करावी, अगर आठवड्यांतून एकदां एकाद्या टांटबरोबर दुपारची वेळ मजेंत घालवावी. येथेंच साधा स्वयंपाक मुलींस शिकवण्याची व्यवस्था केलेली आहे. त्याच्याहि वरच्या मजल्यांत सुतारकाम, पुस्तकें बांधणे, टोपल्या विणणें, ब्रश करणें वगैरे सोपीं सोपीं कामे शिकविण्यासाठीं खोल्या आहेत. या ‘यूगेंड् हॉर्ट’ अगर ‘युवकाश्रमां’त सरासरी शंभरपावेतों मुलेंमुली आहेत. पैकीं सरासरी चाळीसएक मुख्य इमारतींत जेवतात.

अशा तऱ्हेची व्यवस्था या फ्रोबेल हौसमध्ये पाहिली. मनाला आनंद तर वाटलाच, पण त्यापासून बोधहि पुष्कळ झाला.

ड्रेसडेन्, ता. २५ एप्रिल १९११.

बर्लिनहून परत येऊन आठएक दिवस झाले. अजून युनिव्हर्सिटीचीं लेक्चरें सुरू व्हायला अवकाश आहे, ह्मणून परवांच्या दिवशीं अकस्मात्

माझा यूरोपांतील प्रवास.*

वेत ठरवून येथे आलों. नव्या राजधानीचे शहर पाहून झालें, पण जुने ड्रेसडेन् इतक्या जवळ असून तसेच राहून गेलें याचें आश्चर्यच करीत होतों. ड्रेसडेन् हें फार जुने शहर ह्मणजे यूरोपीय मध्ययुगांतलें असून एका प्रसिद्ध व भरभराटींत असलेल्या स्वतंत्र राज्याची राजधानी होतें, व आहे. आतां तें राज्य आपल्या दोन मोठ्या तालुक्यांएवढें चिमुकलें होऊन बसलें आहे; पण लूथरच्या वेळीं त्याचा विस्तार हल्लींपेक्षां चारपांच पट अधिक होता. शिवाय त्या वेळचा तेथील राजा फ्रीड्रिश् याचें यूरोपीय राजकारणांत मोठें प्रस्थ असून त्यानेंच पोपविरुद्ध लूथरला आश्रय दिला होता. या प्रांताचे ह्मणजे साक्सनीचे राजे पोलंडवरहि कांहीं दिवस राज्य करीत असत. सांगायचें एवढेंच, कीं, ड्रेसडेन्च्या मानानें बर्लिन फार अलीकडचें असें वाटतें. दुसरी गोष्ट अशी कीं, ड्रेसडेन् सृष्टिसौंदर्याच्या आगरांत एल्बनदीच्या कांठीं वसलें असल्यामुळें बर्लिन त्याच्यापुढें किती तरी फिकें पडतें.

संध्याकाळचे पांच वाजल्यावर येथें पोचून एका ठिकाणीं विन्हाड टाकलें, व हिंडायला निघालों. व्यापाराचें केन्द्रस्थान जो 'प्रागर स्ट्रास' त्यांतून फिरलों. हा रस्ता बर्लिनच्या रस्त्यासारखा सरळ नाहीं; बरींच वळणें घेऊन गेलेला आहे. नंतर किल्ल्याच्या (इकडे राजवाड्याला 'श्लोस्' अगर किल्ला ह्मणण्याची चाल आहे.) बाजूनें जुन्या देवळां-वरून नदीकिनार्यावर मोठी 'टरास' अथवा दगडी सज्जा बांधलेला आहे तेथें गेलों, व नदीच्या रुंद पात्रावर बोटींच्याद्वारा चाललेलीं सायं-काळची घडामोड स्वस्थपणें पहात बसलों. नदीला एकंदर चारपांच पूल असून पलीकडल्या तीरावर नॉयस्टाट् नांवाच्या शहराचा नवा भाग वसलेला आहे, तो मात्र बर्लिनच्या वळणावर आहे. या पुलांपैकीं दगडी सज्जाच्या दोन्ही बाजूला असलेले दोन पूल फारच सुबक असून सृष्टिशोभा व मनुष्यकृतीचें सौंदर्य यांची मिळणी येथें अप्रतिम झाली

माझा यूरोपातील प्रवास.

आहे, असे वाटते. विशेषतः सूर्यास्तानंतरचा देखावा फारच रमणीय असतो. शहरांतील राजवाडे व देवळे यांच्या मुख्यांगावर ग्यासलाइटचा उजेड पडलेला असून, त्यांचीं शिखरें मात्र अंधारांत अस्पष्ट व गंभीर दिसतात. नदीच्या काठांवरील व पुलांवरील दिव्यांचें पाण्यांत प्रतिबिंब पडून नदीच्या गंभीर पाण्याला गगनाची शोभा येते. नदीच्या प्रवाहाच्या मार्गानें दोहींकडे लांब नजर फेंकण्याचा प्रयत्न करावा, ह्मणजे जसजशी नजर दूर जाते तसतसा शहरच्या दिव्यांचा प्रकाश कमीकमी होऊन शेवटीं पलीकडील सृष्टिशोभेला काळसर आवरण घालणाऱ्या उदास अंधारांत दृष्टि शून्य होऊन परत फिरते, व जवळील नदी-काठाच्या जीवनसंचारांत मिळून जाते.

येथें काहीं नामांकित देवळें आहेत. पैकीं मुख्य 'लूथरकिर्श व होफ-किर्श (राजदेऊळ)' हीं होत. पहिलें प्रॉटेस्टंट असून दुसरें कॅथॉलिक आहे, हें आश्चर्य आहे. याचें कारण येथील प्रजा सर्व लूथर मतानुयायी असून राजघराणेंच तेवढें रोमधर्मीय आहे. याचें कारण असें, कीं, पोलंडची गादी रिकामी पडली तेव्हां तिजवर साक्सनीचें घराणें आपला हक्क सांगूं लागलें. पण पोलिश लोक सर्व कॅथॉलिक व त्यांचें तोंवरचे राजेहि तसेच होते. ह्मणून साक्सनीच्या राजानें जसा प्रसंगानुरूप पोषाक बदलावा तसा आपला धर्मपंथहि राज्यासाठीं बदलला. धर्म व राज्य! एक भविष्यावर हवाला देणारें, व दुसरें चालत्या काळांत ऐश्वर्य देणारें! साक्सनीच्या राजानें एकाद्या व्यवहारचतुर माणसासारखें केलें. आर्धा देह, मग देव, हेंच खरें! येथील राजवाडा फार मोठा व फार संपन्न आहे. त्यांत जवाहीर व चीजवस्त इतकी भरली आहे, कीं, तितकी खुद्द कायसरच्या अनेक राजवाड्यांतहि नाही. हें जवाहीर व ७८ उत्तमांपैकीं खोल्या १॥ मार्क दिला ह्मणजे पहावयाला मिळतात. सगळ्या पहावयाला एक तास लागतो. दहाएक माणसें जमलीं ह्मणजे तेथील रक्षकांपैकीं एकजण सर्व सवर्णन दाखवितो.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

येथील चित्रसंग्रहालय फार जुने व अति संपन्न आहे. यांत जुन्या इतालियन, फ्रेंच पडांडर्स आणि जर्मन चितान्यांची उत्तमोत्तम चित्रे मोठ्या काळजीने ठेविली आहेत. नव्यांचीहि बरीच आहेत. राफाएला (इं.राफेल्)ची प्रसिद्ध माडोना येथे एका स्वतंत्ररीतीने शृंगारलेल्या खोळीत एकटीच ठेविलेली आहे. मुलाला कडेवर घेऊन उभी राहिलेल्या सबंध माडोनाचें हें तैलरंगाचें चित्र राफाएलने एवढें एकच काढलें आहे. त्याच्या इतर माडोनांच्या अर्धप्रतिकृतिच (बस्ड) तेवढ्या आहेत. ह्मणून इध्यांत उभे रहाण्याचा डौल आहे; त्यामुळे ती इतरांहून निवडून पडते. मेरी मुलासह ढगांवर उभी असून खालच्या बाजूने संत मंडळी भक्ति-प्रेमपूर्ण मुद्रेने तिजकडे साश्चर्य पहात आहेत, असा हा देखावा आहे. 'माडोना'या शब्दांतच क्रिश्चन लोकांना कांहीं जादू भासावी, हें योग्य आहे, ह्मणून या तसबिरीपुढें ते भाविकपणें उभे रहातात. पण मजसारख्या परधर्मीयासहि या माडोनाचा साधेपणा, चेहऱ्यावरील सौम्यता व सर्वांगांत मातृवात्सल्य ओतप्रोत दाखविलेले पाहून आश्चर्य, आनंद व आदर वाटतो. या ग्यालरींत धार्मिक व पौराणिक चित्रांचाच फार भरणा आहे. इतरहि थोडीं आहेत. उदाहरणार्थ, इंग्लंडचा पहिला चार्लस् याचीं मुलें फारच गोजिरवाणी व सुबक आहेत. सृष्टीचे देखावे फार थंडे आहेत, व जे आहेत तेहि फारसे मनांत भरत नाहीत. ही ग्यालरी यूरोपांत फार नांवाजलेली आहे. उत्तम ग्यालरीज् ह्मणून ज्या गणल्या जातात, अशा तीनच आहेत. ही एक व फ्लॉरेन्स आणि पारिस येथील दोन.

ड्रेसडेन्ला प्रवासी येतात ते दोन अर्थानीं येतात. एकतर शहर व विशेषतः त्यांतील ग्यालरी पहावी ह्मणून, व दुसरें भोंवतालची सृष्टिशोभा मनसोक्त उपभोगावी ह्मणून. निदान मी तरी हा दुहेरी हेतु मनांत ठेवून गेलों होतो. नदीच्या दुसऱ्या कांठावर जरा खालचे बाजूस टेंकड्यांवर लोश्चित्स् ह्मणून खेडे आहे. तेथवर ट्रामनें जावें, व नंतर सांखळ-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

दंडाचे गाडांत (जर्मन्-ड्राट्साइल्बान्, इं.-फनिक्युल्र् किंवा वायर रेल्वे) न बसतां पायींच डोंगरावर जावें; ह्मणजे सभोंवती जी शोभा दिसते ती अपूर्व होय. हे वसंताचे दिवस. सध्यां सर्व झाडांनां पाळवी फुटली आहे, कांहींनां मोहोर, कळ्या वगैरे येऊन पानांच्या हिरवळींत कळ्यामोहोरांचा तांबडसर गुलाबी, पांढरा रंग मिसळून जी बहार दिसते, तिनें दृष्टीचें पारणें फिटतें. तेथून झाडांत बहुतेक झांकून गेलेले शहर देवळांच्या मनोऱ्यांच्या रूपानें पाहणाऱ्याच्या दृष्टीसमोर येण्याचा प्रयत्न करीत आहे, असा भास होतो. डोंगरांच्या पायथ्यापायथ्यानें वळणें घेऊन गेलेली एल्बनदी आंत प्रतिबिंबित झालेल्या सृष्टीसौंदर्या-मुळे आकाशगंगेसारखी शोभते. या अनंत सृष्टिशोभेनें-कारण मी जिकडे दृष्टि फेंकीं तिकडे वनश्री सारखीच खुललेली होती, तिला कोणच्याहि दिशेनें खंड पडलेला नव्हता-माझे मन इतकें वेडें होऊन जाण्याचें आणखी एक कारण होतें. यूरोपांत हिवाळ्याच्या तोंडीं आल्या-मुळे देवदारु खेरीजरून सर्व झाडांचीं पानें गळलेलीं, फुलांचें तर नांव नाही, गवतें सुकून करडें झालेलीं, असा देखावा सर्व ऋतुभर मजभोंवतीं पसरलेला होता. चार अधिक महिनें सृष्टीनें रक्ष स्वरूप धारण केले होते, व मधुनमधून जरी तिच्या गालांवर हिमाचें शुभ्र स्मित चमकत असे, तरी पानाफुलांनीं अनलंकृत अशा त्या तरुण तापसीकडे पाहण्याचें जिवावर येई. आतां मात्र तिनें आपला तापस वेष टाकून देऊन तरुण लीलावतीचें रूप धारण केले होते, व त्या रूपाच्या अप्रतिम दृष्टिसुखाचा मी यथेच्छ अनुभव घेऊं लागलों. ड्रेसडेन् भोंवतींच्या प्रदेशाला सेक्सिश श्वाइत्स् अथवा साक्सनींतील खित्झरलंड ह्मणतात, तें अगदीं यथार्थ आहे.

ड्रेसडेन्ला अवघे तीन दिवस मी आहे. तेवढ्यांत त्रिहाडाच्या घरीं व इतर ठिकाणीं जीं माणसें भेटलीं तीं बर्लिनच्या माणसांपेक्षां जास्त मनमिळाऊ आणि खुल्या दिलाचीं अशीं वाटलीं. घरवालीबाई बऱ्या

माझा यूरोपांतील प्रवास.

स्थितीतली व सुस्वभावाची होती. तिने व इतरांनी हिंदुस्तानांतील शिक्षण, रीतीभाती, स्त्रियांची योग्यता वगैरे नानाविध विषयांवर प्रश्न केले. भारी चौकस हे लोक. जेवतांना नुसती औपचारिक ओळख झाली पुरे, कीं हे लगेच सलगी करून बोलायला लागतात, प्रश्न विचारतात, थड्या करतात वगैरे. आगगाडींत अगर् ट्राममध्ये एकादा सभ्य गृहस्थ शेजारी बसलेला असावा; आपण विदेशी आहो असे त्याच्या लक्षांत आले, कीं तो, कांहीं तरी ओघाने बोलणे काढून 'वो झिड् झी त्सु हौस, वेन इश् फ्रागेन् डार्फ' (कोणच्या देशांत आपले घर आहे, हे मी विचारू का?) असा प्रश्न आदबीने विचारील, माहिती काढून घेईल व देईल. पण ओळख झाली नाही या सत्रबीवर स्वस्थ बसणार नाही. वाटेल तो उठतो आणि आपला प्रश्न विचारू लागतो, असेंहि कांहीं वेळेला होतें; पण कोण माणूस कसा आहे हे पाहून आपणास आंखडते घेतां येतें.

येथें एकदां जेवतांना बर्लिनची भाषा व साक्सनीची भाषा यांवर बोलणें निघालें. तेव्हां 'बर्लिनचे लोक उगाच आह्मांला नांवें ठेवतात; पण त्यांचे उच्चार काय धड असतात?' वगैरे आवेशयुक्त टीका होऊं लागली. तेव्हां मीहि ह्मणालों 'बर्लिन येथें मी ज्या ठिकाणीं हांतों, तेथें मला नेहमी 'हेर यून' ह्मणत असत. ' हे सांगितल्यावर जो हंशा पिकला, तो विचारू नये. बर्लिनच्या लोकांच्या वाईट उच्चारानाचा मासला ह्मणून एकानें एक सूत्रमय वाक्य ह्मणून दाखविलें. 'एन यूट् येब्राटन यांज इस्ट् एन यूट् याब योटेस.' यावर आह्मी सर्वजण पुनः पोट धरधरून हंसलों. कारण या वाक्यांतील सर्व यादि शब्दांचा खरा उच्चार 'ग' आहे. उ० 'आयन गूट् गेब्राटन् गांज इस्ट् आयन गूट् गाब गोटेस=खरपूस भाजलेलें बदक ही देवाची एक उत्तम देणगी आहे.' असो.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

बर्लिनच्या कॉनसल्ट्चे पत्र बरोबर आणले होते. ते घेऊन येथील दरबारच्या ब्रिटिश मिनिस्टरला भेटायला गेलों. येथील अति सुंदर व अति श्रीमंत वस्तीच्या वीनरस्ट्रासमध्ये त्याचें राहण्याचें ठिकाण आहे. भोंवती सुरेख बाग, इमारतहि टुमदार व शांत दिसणारी आहे. आंत जाऊन नांवाचें कार्ड पाठविलें. थोड्या वेळानें चाकरानें मि. ग्रँट् डफ् यांच्या छोट्याशा दिवाणखान्यांत नेलें. हे गृहस्थ पंचेचाळिशी उलटलेले पण अतिशय सदृढ बांध्याचे व प्रकृतीचे दिसले. बांध मध्यम, रुंदट तोंड, व जॉनबुली ताठगणा पाहून मी जरा बेताबेतानेच नमस्कार करून पत्र हातांत दिलें. मला वाटलें की, तें ठेवून घेऊन, कांहीं त्रोटक शब्दांनीं माझी बोलवण होईल. पण तसें कांहीं झालें नाहीं. उलट 'कोणत्या रीतीनें मी तुमच्या उपयोगी पडावें?' असा सभ्य प्रश्न ऐकून मी हटलें 'येथील कुलुत्सु मिनिस्टरिउम्ला लिहून, या संस्थानांतील सर्व प्रकारच्या शाळा पाहण्याची परवानगी मागवाल तर बरें होईल. 'अवश्य मागवतो' असें उत्साहाचें उत्तर मिळाल्यामुळें 'मी स्वतः लेखी अर्ज करण्याची जरूरी आहे काय?' असें मी पुनः हणालों. 'कांहीं जरूर नाहीं. हें पत्र व तुमचें स्वतःचें येथवर येणें एवढेंच बस आहे.' असें समाधानकारक उत्तर मिळाल्यावर मी आपला पत्ता त्यांस लिहून देऊन आभार मानून उठलों, व काम झालें या आनंदाचे भरांत तेथील ग्रेसर गार्टन् अगर् मोठें उपवन पहावयाला गेलों. अशा कृत्रिम बागेसहि निसर्गाचें वळण लावण्याचा येथील माळ्यांचा प्रयत्न चांगला साधला आहे. या ठिकाणीं चित्त घटकाभर रमते. यांतच एका बाजूला शिकारखाना अगर् पशुमंग्रह आहे.

लंडन, ३० जून १९११

युनिव्हर्सिटी बंद व्हायला असून सव्वा महिना अवकाश आहे; पण राज्याभिषेकोत्सव पाहण्याची संधि पुनः मिळणार नाहीं हणून

माझा यूरोपांतील प्रवास.

प्रोफेसरांना सांगून येथे १७ व्या तारखेला आलों. जागेची व्यवस्था आधीच करून ठेवायला सांगितली होती, ह्मणून आयत्या वेळेला पंचाईत पडली नाही. मनुष्य उत्सवप्रिय असतो हें तर खरेंच; पण बरीचशा मित्रमंडळी या प्रसंगानें येथें भेटतील ह्मणून पुस्तकें थोडों बाजूला ठेवण्याचा निश्चय केला. जर्मनीत जाऊनहि आतां सहा साडेसहा महिने झाले. या अवधीत मराठी व इंग्रजीचा एकादा शब्दहि कानावर पडला नाही, हेंहि एक छोटेंसें कारण होतें. येथें येऊन पंधरा दिवस व्हायला आले, पण काय ? दोन दिवस समारंभ पाहण्यांत व बाकीचे मित्रमंडळीस भेटण्यांत, त्यांच्याशीं गप्पा मारण्यांत, कांहीं नव्या ओळखी करण्यांत केव्हांच गेले, तें कळलें नाहीं.

समारंभ, मिरवणूक वगैरे पाहिलीं. अपूर्व धाटमाट होता. सर्व जग येथें लोटलेलें, तेव्हां गर्दीला काय विचारावें ? मोंगल-मराठे यांच्या मिरवणुकीचीं वर्णनें वाचलीं; इंग्रजांची मिरवणूक प्रत्यक्ष पाहिली; याविषयीं विस्तृत वर्णन सर्व हिंदी वर्तमानपत्रांतून आलेंच असेल; टाइम्सचे वगैरे स्पेशल बातमीदार येथें आहेतच. तेव्हां माझे वर्णन तें त्यांहून अधिक अगर निराळें काय असणार ? परंतु दोनचार गोष्टी मला विशेष वाटल्या, त्या लिहीत आहे.

पृथ्वीच्या चारहि कोंपऱ्यांतून सर्व राष्ट्रांचीं नानावर्णांचीं माणसें येथें भरलीं होती. त्या गर्दीचें मूर्तस्वरूप थोरला पिकंडिली रस्ता व द्राफ्ट-गार स्केअर या ठिकाणीं पहावयाला मिळालें. विशेष गोष्ट अशी, कीं, एवढ्या माणसांच्या तोब्यांत कोठें बखेडा, दुखापत वगैरे झाल्याचें ऐकलें नाहीं. याचें बरेंचसें श्रेय लंडनच्या हुषार पण नम्र पोलिसाकडे असलें, तरी गर्दीतील माणसांची सहिष्णुता, आनंदीवृत्ति, व कायद्याची जबाबदारी ओळखून त्याला योग्य तो मान देण्याची साहजिक प्रवृत्ति, हीं वाखाणण्याजोगीं होती, व त्यामुळें पोलिसचें काम अर्धे सोपें झालें.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

दुसरी गोष्ट, सर्व इंग्रजांच्या चेहऱ्यावर दिसणारा आनंद होय. राज्यारोहणसमारंभ हे आनंदाचे मुख्य कारण खरे; तरी दुसरेही एक कारण असावे. ते असे. आपले राज्य व वैभव केवढे आहेत हे सर्व इंग्लिश पौरजनांना वाचून व ऐकून ठाऊक असेल; पण या दिवशी कानडा, आस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड इत्यादि वसाहतीचे प्रसिद्ध मुत्सद्दी राजाला प्रणाम करण्यासाठी आलेले प्रत्यक्ष पाहून व वसाहतींतील सैन्ये, हिंदुस्तानांतील शीख, गुर्खा पलटणे व हिंदु संस्थानिक, इंग्लंडच्या राजाच्या रथापुढे थाटाने शिपाईबाण्याने जातांना डोळ्यांसमोर पाहून, इंग्रजी साम्राज्याची, त्याचा विस्तार व वैभव यांची, त्यांना प्रत्यक्ष ओळख पटून मूळच्या आनंदांत भर पडली असल्यास नवल नाही.

तिसरी गोष्ट, हणजे सगळ्या समारंभाचा शिपाईबाणा होय. मोठ-मोठे सरदार, सेनापति, शिलेदार वगैरेचे जणू प्रदर्शनच काढले होते! आस्किथ, जॉन् बर्न्स वगैरेसारख्या मंत्र्यांचा यांत बिलकूल अंतर्भाव नव्हता. एकंदर कार्यक्रमांत त्यांना कोठेही जागा नव्हती. ते केवळ प्रेक्षक या नात्याने वेस्टमिन्स्टर देवळांत गेले होते.

मुकुटधारणादि समारंभ, त्याचीं उपांगे हजार वर्षांपूर्वी जशी होती, तशीच आहेत; त्यांत काळाला अनुसरून कांहींही फरक झालेला नाही. सर्व पाश्चिमात्य सुधारणेच्या अप्रभागी असलेले इंग्रज लोक कितीही प्रागतिक असले, तरी कित्येक बाबतींत किती पुराणप्रिय, एवढेच नव्हे, तर जुन्याला चिकटून बसणारे असतात, याचे हे उदाहरण आहे.

कालचा समारंभ मुख्य बाबतींत एडवर्ड, विक्टोरिया व त्यांच्या पूर्वीच्या कित्येक पिढ्यांच्या हुबेहूब सारखाच झाला.

दुसऱ्या दिवशीच्या भव्य मिरवणुकींत लॉर्ड मेयरने बादशहाला 'राजधानीची तरवार' (Sword of the city) नजर केली. हा एक असाच परंपरागत आलेला प्रकार वरच्याच विधानाची साक्ष पटवितो.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

पांचवें-देशांत 'Radicalism' 'Socialism'ची केषढीहि घाट आली तरी तिच्या तळाशीं राजनिष्ठा, राजसत्ता, राजा-
ांचून राज्य नाही ही भावना, घट्ट बसली आहे. वर्तमानपत्रें वाचून;
प्राणि उभयपक्षीय वक्त्यांचीं जोरदार भाषणें ऐकून सामान्य जनसमूह
तात्पुरता वाहवो पाहिजे तर, पण साधारण स्वास्थ्य (खाण्यापिण्याची
वैन) असलें ह्मणजे धाटमाट, मिरवणुकी, लखलखाट, उत्सव
हीं त्यांनां हवीं असून त्यांच्या केंद्रस्थानीं राजा त्यांनां अवश्य हवा असतो.

लाइपझिक, १६ जुलै १९११.

'सुखकर विद्यार्थिपण कोणचें?' ह्मणून एकदां मला प्रश्न विचा-
ला गेला. तेव्हां अभ्यासाची रीत व चिकाटी, भरपूर साधनें, परीक्षेचा
उकडा कर्मी, व परीक्षेला लागणाऱ्या डिसरटेशन अगर एकाद्या
स्वतंत्र विषयावर मुद्देसूद व आजतागाईत माहितीच्या निबंधलेखनानें
आपली बुद्धि स्वतंत्रपणें खर्च करून आपल्या जबाबदारीवर काम
करण्याची सवय, या गोष्टी पाहतां इकडलें विद्यार्थिपण बरें; दांडगे-
पणा, बीयर, द्रव्ययुद्धे वगैरे लक्ष्यांत घेतां आपलेकडील बरें; असें कांहींसें
चमत्कारिक दिसण्यासारखें उत्तर मला द्यावें लागलें. बुद्धिमत्तेनें आमचे
विद्यार्थी कोणासहि हार जाणार नाहीत, हा मला अभिमान आहे, व
तो खरा आहे असें मला वाटतें. इकडल्या विद्यार्थ्यांप्रमाणें आपल्या
पायावर उभें राहून कोणच्याहि गोष्टीचा ऐतिहासिक—चिकित्सक
दृष्ट्या विचार करणें, ही गोष्ट आमच्या विद्यार्थिवर्गांत उणी वाटली,
तर त्याचें खापर शिक्षणपद्धतीवर—युनिव्हर्सिटीवर वगैरे फोडावें लागेल,
असें मला वाटतें. अगदीं धूळपाटीपासून शालेंत नेमलेली पुस्तके
वाचणें, घोटणें यापलीकडे फारसें कांहीं आमच्या विद्यार्थ्यांस ठाऊक
नसतें. शालेच्या अभ्यासापलीकडे इतर वाचन व प्रत्यक्ष अनुभव असें
कांहीं आहे, अशी त्यांनां कल्पना नसल्यास नवल नाही. कारण, घरून

माझा यूरोपांतील प्रवास.

अशी कल्पना मिळण्याला स्वतः वडील चौकस व माहितगार असून त्यांस उदरभरणापलीकडे थोडा वेळ मिळाला पाहिजे, व त्यांना मुलांचे काय चालले आहे याची चौकशी करण्याची स्फूर्ति असली पाहिजे. आई सुशिक्षित असली पाहिजे, व स्वतः शिक्षकाला आपल्या पुस्तकापलीकडे काय आहे याची माहिती पाहिजे. या सगळ्यांचा अगदीं अलीकडेपावेतो आपलेकडे अभावच होता. मग मुलांमध्ये वाचनाची अभिरुचि, चौकसपणा, ज्ञानाची गोडी ही उत्पन्न झाली नाहीत, तर दोष कोणाचा ? शिक्षकलोक आपल्या विषयाच्या नेमलेल्या पुस्तकापलीकडे किती पहातात, वाचतात हे सर्वांना ठाऊक आहेच. मग अशा शिक्षकांनी स्वतःमध्ये नाही ते विद्यार्थ्यांत कोठून आणावे ?

मुल्ले ही मास्तरांच्या हाती येतात, तीं नैसर्गिक जिज्ञासा कोमेजून गेलेलीं अशी येतात. कारण, अगदीं साध्या गोष्टीविषयीहि घरीं कधीं त्यांनीं विचारिलें असतां आईकडून स्वतःचें ज्ञान तात्पुरतेंच असल्यामुळें एकादी थोबाडींत, अगर तितकी मजल गेष्टी नाही, तरी 'बाळ्या किती विचारशील रे ? इतकी चौकशी एवढ्या वयांत हवी कशाला ?' अशासारखें उत्तर मिळतें. या रीतीनें जिज्ञासा दडपली जाऊन परिणाम असा होतो, कीं, इकडल्या आठनऊ वर्षांच्या पोराला जें ठाऊक असतें, तें आपल्याकडे पंधरा वर्षांच्या मुलाला कळतें कीं नाही याची शंकाच येते. हें मला इकडल्या शाळांत पहावयाला मिळालें.

दुसरें, गांवांत अगर शहरगांवीं तरी मुलांनां उपयुक्त पण सुलभ अशीं पुस्तके पुरवणाऱ्या लायब्रऱ्या नाहीत. तें राहो, पण प्रत्येक शाळेंत तरी पुष्कळशा मुलांनां पुस्तके सहज वाचावयाला मिळावीं ह्मणून उपयुक्त लायब्रऱ्या कुठें आहेत ? व ज्या थोड्या असतील तेथें मुल्ले कितीशीं वाचतात ? व किती शाळेचे चालक आणि मास्तर असें मुलांनीं वाचावे याची काळजी घेतात ? जसें शाळांचें तसेंच पुढें कॉलेजांचें, मुल्ले परीक्षेसाठीं तयार करायचीं हा शिक्षणाचा उद्देश !

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मुलांना धड लायब्ररी नाही. असलीच तर तेथे शांतपणे बसून वाचण्याची, लिहिण्याची सोय त्यांना नाही. कोणा तरी प्रोफेसराची भीड घातल्याशिवाय पुस्तक मिळावयाचें नाही, वगैरे वगैरे किती सांगावें? येथे दर शाळेला चांगलीशी व दर युनिव्हर्सिटीला जंगी लायब्ररी असते. तेथे वर्षाला फार तर दोनचार आणे वर्गणी दिली, की, वाटेला ते पुस्तक, हस्तलिखित जुने ग्रंथसुद्धां मुलांना वाचावयाला मिळतात. युनिव्हर्सिटी लायब्ररीत 'लेझ हॉल' ह्यापून वाचण्यालिहिण्यासाठी सर्व सामुग्री असलेला मोठा दिवाणखाना असतो; त्यांतच ताजीं वाङ्मयात्मक, शास्त्रीय, ऐतिहासिक मासिकें सर्व देशांतल्या विद्यार्थ्यांना वाचण्यासाठी ठेविलेली असतात. शिवाय, खुद्द युनिव्हर्सिटीच्या इमारतींत वाचनासाठी एक हॉल असतो, व प्रत्येक विषयासाठी दोनतीन प्रोफेसरांच्या देखरेखीखाली पुस्तकादि सामुग्री भरलेले इन्स्ट्रुक्टर्स असते. यांत प्रोफेसराच्या मदतीने विद्यार्थ्यांना आपापल्या विषयांवर माहिती कशी मिळवावी, निबंधाचें काम कसे करावें, वगैरेंचें प्रयोगासह शिक्षण मिळतें. या प्रयोगशिक्षणाला यूबुंग् (अगर प्राक्टिस-प्रयोग) ह्याणतात. अशी साधनें आपल्याकडे आहेत काय? याप्रमाणें साधनाला, पद्धतीला दोष दिला; पण थोडा विद्यार्थ्यांकडेहि शितोडा येतोच.

शिक्षणाचा भगदां निकृष्ट उद्देश घेतला, की, नेमलेलीं पुस्तके वाचून परीक्षेत पास व्हावयाचें! तरीसुद्धां तीं पुस्तके व्यवस्थितपणे, वर्षाच्या आरंभापासून थोडथोड्या अंशाने वाचणारे विद्यार्थी शंभरांत पंचवीस तरी सांपडतील काय? पहिले सहा महिने खेळणें—तेहि राहोच, कारण, खरें खरें खेळून शरीरसंबंधनाकडे पहिले सहा महिने खर्च केले तरी वाईट नाही—नुसता उनाडपणा, गप्पा, व आळस यांत घालवून परीक्षेची वेळ जवळ आली ह्याणजे दिव्याच्या वाती सरसावीत निशाचरासारखें वाचीत जागत बसलेले विद्यार्थी बरेच असतात. हे खरें

माझा यूरापाताल प्रवास.

आहे ना ? तेव्हां या उभयपक्षी दोषामुळे तिकडच्याइकडच्या विद्यार्थ्यांत अंतर बरेच आहे. इकडच्या विद्यार्थ्यांचा उद्योग-अभ्यासीपणा (अभ्यास=Application ह्मणजे कोणतेहि काम हातीं घेतलें असतां तें मेहनतीनें करीत राहणें) जरी नीरस वाटला, तरी वाखाणण्या-जोगा आहे. (नीरस ह्मणण्याचें कारण, आपणांस दुशार समजणारे खेळाडू विद्यार्थी संधर्षणें, नियमितपणें अभ्यास करणारांची हंसून टर उडवितांना आपलेकडे दृष्टीस पडतात, या गोष्टीवरून तुमच्या लक्षांत आलेंच असेल !) तो आपलेकडील विद्यार्थ्यांत कमी आहे. स्वतंत्रपणें, लोकांची वृथा छाप आपल्या मतांवर पडूं न देतां विचार करण्याचा सवय इकडल्या विद्यार्थ्यांना आहे; ती आपलेकडे कमी; व जबाबदारी अथवा आपल्या स्वतःच्या हिंमतीनें काम करण्याची सवय इकडल्या विद्यार्थ्यांत आहे, आपलेकडे नाही. यामुळे वाईट वाटण्याचें कारण नाही. मलाहि वाईट वाटत नाही. परिस्थितीनें असा नेमळेपणा आला आहे; तो जाणून आपण काढून टाकला पाहिजे आपला दोष आपणाला कळूं लागणे हें सुधारणेचे अत्यंत आशाजनक चिन्ह होय.

यांच्यांतहि दोष आहेत; पण ते सांगून काय फायदा ? दांडगाई, मूर्खपणा, फाजीलपणा इकडे फार आहे. पण तो अभ्यासांत व्यत्यय आणीत नाही, हें आश्चर्य आहे. कामाच्या वेळीं काम व खेळाच्या-मूर्खपणाच्या वेळीं खेळ-मूर्खपणा वगैरे जणू यांच्या आंगवळणींच पडून गेलेलें आहे !

इकडे गरीब गोऱ्या विद्यार्थ्यांना वग्याच सवलती आहेत. त्यांपैकी एक तरी मला निश्चित ठाऊक आहे. युनिव्हर्सिटीचें एक फ्री बोर्डिंग हौस त्यांच्यासाठीं बांधलेलें आहे. तेथें त्यांना जेवण-राहणें फुकट मिळतें. लायब्ररी हाताशीं असल्यामुळे पुस्तकें त्यांना फारशीं घ्यावीं लागत नाहीत. फीनिशिया त्यांना काय सवलत आहे हें मला तूर्त पक्कें ठाऊक नाही; पण इथल्या मानानें फी थोडी ह्मणजे दर विषयाला टर्मला

माझा यूरोपांतोल प्रवास.

सतरा मार्केपक्षां जास्त नाही. तीन विषय मिळून चार प्रोफेसरांची लेक्चरें ऐकिलीं, तर अडसष्ट मार्क अधिक सात युनिव्हर्सिटीचे किरकोळ ह्मणजे पंचाहत्तर मार्क एका टर्मला, ह्मणजे एकशेंपन्नास मार्क अथवा ११२। रुपये वर्षाला जास्तीत जास्ती पडतात. जेथें साधारण रहाण्याला शंभर रुपये तरी कमीत कमी खर्च येतो, तेथें सबंध वर्षाची ११२। रुपयेफी कांहींच नाही, ह्मटलें असतां चालेल. नादारी वगैरे असल्याचें मला अजून ठाऊक नाही.

येथील विद्यार्थ्यांचें आपल्या विद्यार्थ्यांशीं वर्तन कसें असतें, हा प्रश्न सोपा व अवघडहि आहे. आपण जसें लोकांशीं वागूं तसें लोकाहि आपणांशीं वागतील, हें त्रिवाचा सत्य आहे. मजशीं त्यांचें वर्तन आहे त्यावरून कल्पना करून चालावयाचें नाही. कारण, प्रथम मी एक हिंदुस्तानांतला प्रोफेसर येथें स्पाख्विझेन्शफ्ट् (फिलॉलजी-व्युत्पत्ति शास्त्र) शिकण्यासाठीं आलों आहे, हें सर्वांनां ठाऊक झालें आहे; दुसरें, मी येथें दोन बड्या प्रोफेसरांकडे आलों आहे, ते प्रोफेसर ऑनररी प्रीविडकौन्सिलर (गेहायमर होफ्राट्) आहेत, हें विद्यार्थी जाणून आहेत; तरी पण परकी विद्यार्थ्यांशीं यांचें वर्तन सभ्यपणाचें असून त्यांस ते सवडीअंती मदतहि करतात, असें मला दिसतें.

इकडे आपल्याकडील गरीब विद्यार्थी असल्याचें मला ठाऊक नाही; पण नसावेत असें मला वाटतें. कारण, गरीब विद्यार्थी येथें येऊन उपजीविकेचें साधन शोधूं लागण्यापूर्वीं त्याला भाषेची मोठी अडचण आहे. अशा विद्यार्थ्याला टायपिस्ट्, कारकुनी, दुकानावर विक्री (विशेषतः पुस्तकांच्या दुकानांवर) वगैरे अशींच कामें करावीं लागणार, व तीं त्याला भाषेचें बरेंसें ज्ञान असल्याशिवाय करतां येणार नाहीत. इंग्लंड, अमेरिकेची गोष्ट निराळी आहे. यूरोपाकडे येऊं इच्छिलारा असा आपला विद्यार्थी घेतला तर त्यानें निदान सातआठ वर्षे तरी इंग्रजीचा अभ्यास केला असलाच पाहिजे, असें धरून चालण्यास

हरकत नाही. भशाला इंग्लंड-अमेरिकेंत वरीलसारखीं कामें करून उदरनिर्वाह करणें शक्य आहे. अशीं कांहीं उदाहरणेंहि मला ठाऊक आहेत.

लाइपझिक, २८ जुलै, १९११.

गरीब विद्यार्थ्यांना मदत करण्यासाठीं येथें प्रोफेसरांची एक कमिटी नेमली आहे, तिच्या डिरेक्टरला नुकताच मी भेटलों. त्यानें बरीचशी हकीकत सांगितली. कांहीं सरकारी स्कॉलर्शिपा, कांहीं युनिव्हर्सिटीच्या व कांहीं खाजगी उदार गृहस्थांनीं ठेवलेल्या स्कॉलरशिपा, अशा सर्वांची आणि बोर्डिंगहौसची व्यवस्था वर लिहिलेली कमिटी लावत. स्कॉलर्शिपा वर्षाला तीनशें मार्क अशा सरासरी तीनशेंएक आहेत. शाळेंतील सर्टिफिकेटें, गरीब असल्याबद्दल कोणा भल्या गृहस्थाची शिफारस वगैरे असलें ह्मणजे ही 'स्टिपेंडिडम्' मिळूं शकते. साधारणतः दोन वेळ फुकट जेवण ज्यांना मिळते त्यांना स्कॉलर्शिप नाही, व ज्यांना स्कॉलर्शिप आहे त्यांना जेवण नाही, अशी व्यवस्था असल्यामुळे त्यांतले त्यात बऱ्याच विद्यार्थ्यांची सोय होते. तरी पण लायकीप्रमाणें दोन्हीहि मिळणारे असे थोडके विद्यार्थी आहेत. दोन्ही मिळून संख्या सहासातशें आहे. युनिव्हर्सिटींत साडेचार हजारांवर विद्यार्थी असल्यास या मदतीचें प्रमाण शेंकडा सरासरी पंधरा पडतें.

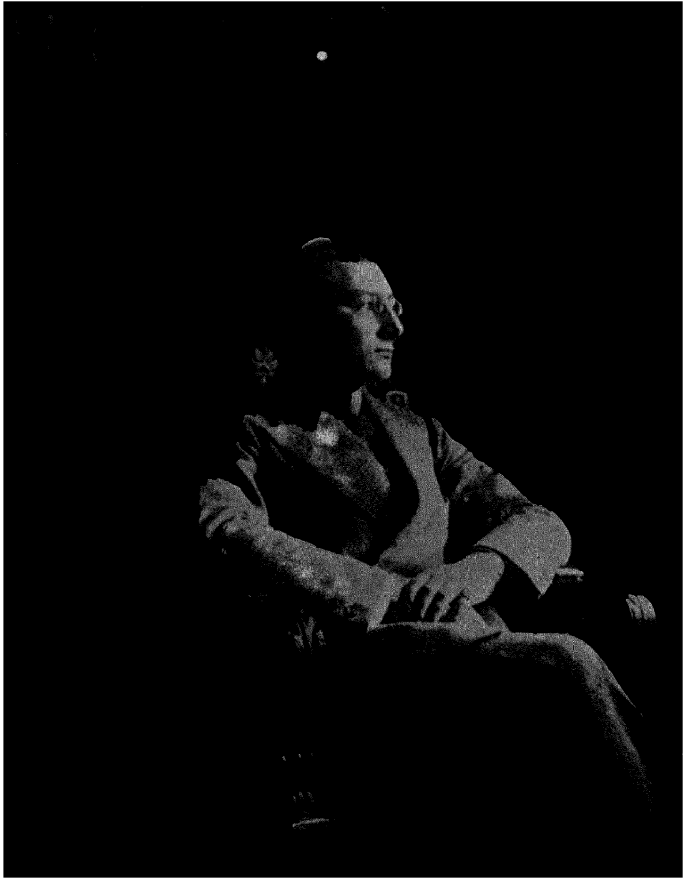
अलीकडे येथें उन्हाळा फार झाला आहे. ९०° वर पारा चढतो. आपल्या मानानें हें जरी कमी असलें, तरी इकडील कपड्यांची आणि एकंदर राहण्याची रीत पाहतां हें ९० ह्मणजे आपल्याकडील १०५ - ८ पर्यंत वाटतात. दुपारीं खिडक्या लावून पडदे ओढून बसलें तरी उकडून घाम येतो. त्यामुळें काम बरोबर होत नाहीं. यंदां उन्हाळा अपूर्व आहे, असें सर्व ह्मणतात. अमेरिकेकडेहि असेंच आहे. ४००-५०० माणसें तेथें नुकतींच उन्हांनें मेलीं. शिवाय कान्स्टॅन्टिनोपल, किंवा

माझा यूरोपांतील प्रवास.

आपल्या मराठी इतिहासात फक्त रूमशाम नांवांने महशूर असलेले शहर, येथे परवां भयंकर आग लागली. अशा आगी नेहमीं ऐकूं येतात. पंधरा दिवसांत पावसाचा थेंब नाही, त्यामुळे ' पाणी जपून वापरावे, दुरुपयोग करणारास पंधरा मार्क दंड होईल,' अशी नोटीस इथल्या कमिशनराने कालच काढली आहे ! दूध, लोणी, भाज्या, फळे दुपटीने महागली आहेत. इकडे शेतकीवरच सगळे अवलंबून नसल्याने व पैशाच्या समृद्धीमुळे पावसाकडे आपल्याकडल्यासारखे डोळे लागून राहत नाहीत.

लाइपझिक, ४ आगस्ट, १९११.

नुकतीच सुटी झाली व आमच्या इन्स्टिट्यूटच्या मंडळींनी सुटीत चार चोहीकडे पांगण्यापूर्वी एक लहान सहल करण्याचा बेत केला, व मला बरोबर बोलावले. अर्थात्च येथील विद्यार्थी विशेष सळगीने पाहण्याची संधि दवडावीसें न वाटून मीं हो ह्मटले, व दुपारीं चार वाजतां स्टेशनावर गेलों. तेथे बाकीचे आठजण मला भेटले. रेल्वेने पाउणतासाच्या रस्त्यावर रोंटा ह्मणून फळबागांविषयीं प्रसिद्ध असलेले एक खेडे आहे, तिकडे आम्ही निघालों. रेल्वेने बॉलेन खेड्यापर्यंत जाऊन पुढे पायीं आप्फेल, बिनेन, फिर्सिश वगैरे यूरोपीय फळांच्या बागांतून चाललों. दोनदोन, तीनतीन अशा टोळ्यांनीं गप्पा मारीत जातांजातां रोंटाला आम्ही साडेपांचच्या पूर्वींच पोचलों. आमच्याबरोबर एक इकडील सरदार 'बॅरोन फॉन् इ०इ०' होता. युनिव्हर्सिटींत सातआठ वर्षे अभ्यास करून डिग्री न घेतां तसाच पुढे भाषांचा अभ्यास करीत राहिलेला असा हा विचित्र माणूस आहे. एक संस्कृत जाणणारा हिंदी गृहस्थ येथे आहे असें कळल्यापासून, माझी ओळख व्हावी अशी त्याची फार इच्छा होती. असो. तेथे एका उपाहार व दारूगृहासमोर एका कृत्रिम टेंकडीवर आम्ही सर्वजण गप्पा मारीत खुर्च्यावर बसलों. ही टेंकडी त्या दारू-

‘कोअर स्टुडेंट’ (जर्मन विद्यार्थि).

माझा यूरोपांतील प्रवास.

गृहाच्या मालकीची होती, हें सांगायला हवें. एका बाजूच्या फळबागा-खेरीजकरून डोंगर-झाडी-चांगलासा ओढा इत्यादि सृष्टिशोभा, अगर इतर कांहीं ऐतिहासिक महत्त्वाचें येथें कांहीं नसतां, यांनीं सहलीला हेंच ठिकाण कां शोधलें, आणि साधारणतः विद्यार्थी व इतर जर्मन स्त्रीपुरुष येथेंच उन्हाळ्यांत फार कां येतात, याचें कारण मला मग समजलें. नव्हे, तें टेबलावरच समोर आलें ! निरनिराळ्या फळांपासून तयार केलेल्या दारूचें त्यांच्या दृष्टीनें चटकदार मिश्रण अगर 'बोळ' हें तें कारण होय ! प्रत्येकानें किती पेलें झोकले, हें मी मोजीत बसलों नाहीं; पण दर गलासाबरोबर मंडळीची चित्तवृत्ति खुलून मौजेला भरती येई. नाना तऱ्हेच्या थट्टा, गप्पा, विद्यार्थ्यांचीं गाणीं, युनिव्हर्सिटींवरचीं थट्टेखोर पद्ये, प्रोफेसरांवर बारीकसारीक टीका, व्याख्यानांचीं सोंगें वगैरेंत वेळ जाऊन संध्याकाळ केव्हां झाली, तें कळलें नाहीं. उदाहरणार्थ, गॉटे कवीचें पद्य Ergo Bibamus 'तर आपण पिऊंया' हें त्यांचें पाल्पद ! 'आपण येथें गोड कामासाठीं जमलों आहों, तर गड्यांनीं ! पिऊंया' वगैरे गाणें सर्वांनीं मोठ्या उल्हासानें ह्मटलें, व त्यांच्या प्रसिद्ध कवीच्या शब्दांनां मान देऊन तें खरें केलें ! युनिव्हर्सिटींवरच्या गाण्यांचा मासला कोकणस्थांच्या देशस्थांवर, व देशस्थांच्या कोकणस्थांवरच्या टीकांप्रमाणेंच आहे. उदाहरण 'नाख् बेर्लीन् बेर्लीन्, डोट स्तीएन् डी ओक्सेन् हिन्-हणजे बर्लिनच्या युनिव्हर्सिटींत फक्त बैल जातात !' वगैरे. प्रोफेसरांवरिल टीकाहि अशाच. येथल्या प्रसिद्ध प्रोफेसर ब्रुगमान्ची अशी ठाम समजूत आहे, कीं, सर्व आर्य-भाषांतील m, n, म, न हे वर्ण m, n, (आपल्या वैदिक अनुनासिकासारखें कांहीं तरी) या कल्पित इंडो-गर्मानिक वर्णांपासून निघाले असावे. या m, n. चा नीट उच्चार करतां येत नाहीं व ह्मणूनच ते वर्ण थट्टा व हंशा यांचें मूळ होऊन बसले आहेत. उदाहरणार्थ 'गम् याचें मूळ 'g.m.' असें येतें. त्याचा उच्चार आपण

माझा यूरोपांतील प्रवास.

देशस्थांची थट्टा करतांना 'गणानां त्वा गणपति' याचें शेवटचें अनुनासिक जसें 'गुँड्' सारखें उच्चारतों, तसा करावयाचा ! तेव्हां असे शब्द काढून त्यांचा उच्चार करायची; खटपट करून काहींजणांनीं हंशा माजवला. एकानें त्या प्रोफेसराला चित्राचें कार्ड धाडलें, तेव्हां बाकीच्यांनीं त्यावर सव्हा केल्या शेवटीं दिवस तारीख घालयची, तेव्हां एकानें 'mit woch मिटवोख बुधवार' या शब्दाचें इंडोगरमानिक रूप कार्डावर लिहावें अशी सूचना करतांच, ती हंशाच्या बाजारांत पास झाली, व कार्डावर साध्या 'mit woch' च्या ऐवजीं m it woch असें इंडोगरमानिक रूप (त्या प्रोफेसरानें शोधून काढलेलें) लिहिलें गेलें ! अशीं पण थेट्विरहित कार्डें आणखीहि काहींजणांनीं आपल्या मित्रमैत्रिणींनां लिहिलीं. ही इकडे चाल आहे. माझी व अशा मित्रमैत्रिणींची तोंडओळखहि नव्हती, तरी इकडील रिवाजाप्रमाणें मीहि सही केली ! नंतर सर्वजण येथें जेवलों, व जेवण झाल्यावर मंडळींचा 'बोल' चा दुसरा हप्ता झाला. एकमेकांची शरीरप्रकृति (गेझुंड्हाइट्) पितांना पेल्यावर पेलें आपटून जो मधुर ध्वनि होई त्याने मंडळींचा आनंद दुणावे ! नंतर ल्याटिनमध्ये बोलण्याची टूम निघून एकच आरडा व गोंधळ माजला. एका लहानशा बकेटांतून सर्वांचे पेलें भरण्याचें काम वेळर नांवाच्या विद्यार्थ्याकडे होतें, त्याची ल्याटिनमध्ये स्तुति झाली. त्याला 'कामधेनु' ही पदवी मिळाली, हें रीतसर झालें नव्हे ? आपल्याकडील संस्कृताच्या अभिमानी विद्यार्थ्यांनीं (असे किती ?) जेवायच्या वेळीं क्लत्ररूममध्ये भटजीसमोर संस्कृतमध्ये गडबड करण्याचा प्रयत्न करावा, तसेंच हें ! इतकें होतें तों साडेआठ वाजले. बारा वाजल्याशिवाय परतायचें नाहीं असें आधींच ठरलें असल्यामुळें, बाकीचे तीन अधिक तास कसे घालवायचे, ही पंचाईत पडली; पण या पंचाईतीचा टिकाव ' बोल ' पुढें कसच, निघतो ? तिसरी बोलची आवृत्ति ! मग काय, एका गृहस्थाला

माझा यूरोपांतील प्रवास.

शांघकवित्वाची उकळी घेऊन त्याने आपल्या सोबत्यांपैकी एकमेकांवर पद्य करून ह्मणावे, व ज्याच्यावर ते केले 'त्याच्या सुखासाठी' ह्मणून मंडळींनी ग्लास तोंडाजवळ न्यावे ! त्या पद्यांपैकी काहीं खरोखरच चटकदार होती. त्या गुलामाने 'प्रो.गून'च्या 'अबिस्टेनेन्स'-दारूपासून अलिप्तता 'यावरहि पद करून मला व सर्वासहि हंसविले ! मूर्ख, दुर्बल 'बॅरोन फॉन इ. इ.' इतका वेळ दांतखिळ बसल्यासारखा स्तब्ध होता. पण आतां जणू काय दारूने ती खीळ उचटल्यामुळेच की काय, ल्याटीन-ग्रीक-जर्मन-वेडेवांकडे इंग्लिश-एकादा मोडका संस्कृत शब्द-स्लाव्हिश् इत्यादिकांची त्याने यथेच्छ कत्तल उडविली. मध्येच मी सर्वांना उद्देशून चार शब्द इंग्रजीत बोललो, कीं " तुमचा हा दारूचा प्रकार खेरीजकरून, बाकी सर्व थट्टा, खेळणे, भाषणे, मौज, सलोख्याने वागणे इत्यादि मला आवडले; व दारू बाजूला ठेवून, तुमच्या या एकोप्याची मी नेहमी स्तुतीच करीन." मधले जाड्या अक्षरांतील शब्द त्यांस कितपत पटले असतील, हे मला ठाऊक नाही. पण अशा लहान लहान सहली आमचे आठदहा विद्यार्थी मिळून सद्याद्री, महाबळेश्वर वगैरे ठिकाणीं करतील (काहीं थोडे करतात हे मला ठाऊक आहे) व सृष्टिसौंदर्य पाहण्याने सौख्य, विविध माणसे व ऐतिहासिक स्थळे पाहण्याने ज्ञान, व त्या सर्वांबरोबरच शारीरिक फायदे, आणि सर्वांपेक्षां ज्यास्त महत्त्वाची गोष्ट ह्मणजे इतर माणसे बरोबर घेऊन काहींहि काम सलोख्याने, जुटीने व ह्मणूनच सुखाने करण्याची संवय, हे सर्व संपादण्याची हौस धरतील, तर किती बरे होईल ? हे मला आतांच वाटते आहे असे नव्हे; तर त्या रात्रीहि असेच वाटले. असो. नंतर अकरा वाजतां परत स्टेशनकडे जाण्यास सर्वजण उठलो, व इतकी दारू पिऊनहि सर्वजण व्यवस्थित असल्याचे मला आश्चर्य वाटावे, इतक्यांत 'बॅरोन फॉन इ.इ.'बरोबर दोघांतिघांनां घेऊन टेंकडीच्या पायग्यांवरून खाली लोळला ! बाकीचे चटकन् उठले. बॅरोनला इतरांनीं बळेच उठविले.

माझा यूरोपांतिल प्रवास.

शरीर जणू धरणीला भेटलें, तरी त्याचें डोकें हवेंतच फिरत होतें ! तोंडाची टकळी सारखी चालू होती. मग दोन्हीकडून दोघांनीं त्याला धरून चालविलें. बाकी सर्वजण हुषाग होते. लहानपणापासून हाडीं-मासीं दाखू खिळलेली, व आज एकदोन हजार वर्षे पिढ्यान्पिढ्या त्यांच्या रक्तांत भिनलेली; तिला कसचे एन्हर्वीच दाद देतात ! सर्वांचीं डोकीं स्थिर होतीं; पण कांहींचे पाय अस्थिर होऊन डोक्याचें न जुमानीतसें झाल्यामुळें, दोघे माझा आश्रय करून दोन्ही बाजूनीं हातांत हात गुंफून चालले होते. 'बॅरोनच्या उदाहरणावरून एकंदर सर्वच तसे असतात असा प्रह कृपा करून होऊं देऊं नका,' अशी त्यांनीं मला विनंति केली ! बारा वाजतां गाडींत बसून रात्रीं एकाळा मी घरीं पोचलों; व जर्मन विद्यार्थ्यांचा खराखुरा अनुभव आज आला व प्रथमचे समज अगदीं खरे होते, असें गुंगत झोंपीं गेलों !

परवांच्या दिवशीं स्वित्झरलंडकडे जाण्याची तयारी करीत आहे.

७ आगस्ट, १९११.

मागच्या पत्रांत लिहिल्याप्रमाणें सोमवारीं सकाळीं लाइग्झिफ सोडलें, व 'हाल' येथें एका मित्राकडे गेलों. त्यानें मोरित्सबुर्ग, नदी, गीबिज्स्टाइन वगैरे पाहण्याला नेलें. हा गांव लहानच ह्मणजे दीड लाखाच्या वस्तीचा असल्यामुळें, वरील दोन गोष्टी खेरीजकरून मजसारख्या प्रवाशाला फारसें पाहण्यालायक येथें कांहीं नाहीं. मोरित्सबुर्ग ही आपल्याकडील किल्ल्यासारखी, मोठमोठ्या भिंती, बुरूज व भोंवतीं खंदक असलेली इमारत आहे. ही मिडल एजेस् ह्मणजे पंधराव्या शतकांतली असून प्रथम एका सरदाराच्या व नंतर एका बलाढ्य कॅथॉलिक उपाध्यायाच्या ताब्यांत होती. आतां एक तळघर खेरीजकरून बाकी सर्व पडझड झाली आहे. एका कोपऱ्यांत एक लहानसें पदार्थसंग्रहालय असून त्यांत १५।१६।१७।१८ या शतकांतल्या जुन्या वस्तु

माझा यूरोपांतील प्रवास.

आहेत. हा दुर्ग पाहून आपल्याकडील किल्ल्यांची व खंदकांची आणि त्यांच्याबरोबरच त्यांच्या सुखदुःखांनी भरलेल्या इतिहासाची आठवण झाली, आणि जुन्या व हणूनच प्रिय व महत्त्वाच्या गोष्टींचा जपून संग्रह करण्याकडे, ऐषआरामी मोंगल बादशहांनी व सदा अस्वस्थ, लढाईत गुंतलेल्या मराठ्यांनी लक्ष्य दिले नाही हणून किंचित् वाईट वाटले. 'या हिंदु लोकांना ऐतिहासिक भावना (Historical Sense) नव्हती, व अजूनही नाही' असे पाश्चात्यांनी हट्टले असतां, मनुष्यधर्माप्रमाणे आह्मांला मिरच्या लागाव्या हे ठीकच आहे; पण त्यांच्या त्या हणण्यांत तथ्य आहे असे कबूल करावे लागते !

गीबिज्स्टाइन हे ठिकाण उंच टेकडीवर आहे. किल्ल्यासारखेच कांहीं असावे, पण त्याचा एक घड्याळ असलेला बुरूज खेरीज-करून फारसा अवशेष राहिलेला नाही; मात्र वरून शहर, भोंवतीं दोन फांट्यांसह नदी व झाडी, टेकड्या, व एकीवर जर्मनीचा राष्ट्रीय वीर व हितकर्ता बिस्मार्क याचा पुतळा, हा सर्व देखावा रमणीय दिसतो.

संध्याकाळीं झुआर्लोजिकल गार्डन् (याला ' त्सो ' असे संक्षिप्त नांव आहे) मध्ये गेलों. यांत सिंहव्याघ्रादि जनावरे, जटायूचे वंशज व इतर पक्षी हे असायचे तसे होते; पण एका बाजूला आफ्रिकेतील कांहीं निग्रो बायकापुरुषांचा विचित्र नाच, व उंटागाढवांवर तेथेच भोंवतीं वाजतगाजत काढलेली वरात वगैरे चमत्कारिक होती. कुठली तरी खालच्या वर्गांतली दरिद्री वेडांवांकडीं माणसें आणून ' असे इजिप्शियन असतात, असे आफ्रिकन असतात, ' अशी लोकांची सररहा कल्पना करून देत असतांना पाहून तिटकारा आला.

परत येतांना, दुकानांतून आपले कामधंदे आटपून घरीं अगर सांकेतिक स्थळीं जातांना तरुण मुली आढळल्या. आह्मां दोघांना पाहून हंसण्याइतका बेफामपणा यांच्यांत होता. हा प्रकार मला लाईप्रक्षिक, बर्लिन अगर डेसडेन या ठिकाणीं आढळून आला नाही. येथील मुली वात्रट-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

पणाविषयीं प्रसिद्ध आहेत. काम संपल्यावर विद्यार्थ्यांची वाट पहात उभें राहून, कोणी तरी एकजण पटकावून त्याच्याबरोबर गांवाबाहेरील उप-वनांत हातांत हात गुंफून गप्पा मारीत २-२॥ तास फिरतात व मग घरीं जातात. 'हाल'ला येऊन मुलींबरोबर उधळणें व दारू पिणें, हाच विद्यार्थ्यांचा अभ्यास असतो, हें इकडे महशूर आहे, व त्यावर 'इन् हाल डा ट्रिकेन् आल-हालल' सर्वास दारू पिण्याचा उद्योग, ' असें एक पद्यहि आहे. असो.

मंगळवारीं सकाळीं मी, माझे मित्र व एक बंगाली विद्यार्थी यांच्या-बरोबर दहाबारा मैलांवर मेसेंबुर्ग ह्मणून लहानसें गांव आहे, तेथलें जुनें देऊळ पाहण्यासाठीं इलेक्ट्रिक ट्रामनें गेलों. सबंध इमारत एकाच वेळची नाहीं; पण मुख्य चापेल-अल्टार-अगर वेदी, व त्याखालील ग्रुफ्ट अथवा तळघर हीं इ० स० १०१५त बांधलीं गेलीं. दर जुन्या देवळाला तळघर अवश्य भसे, हें कदाचित् तुझाला ठाऊक असेल. यांत देवळाचें द्रव्य-त्या वेळीं हीं देवळें मोठमोठ्या राजापेक्षांहि संपन्न असत-व इतर गुप्त वस्तु ठेवण्यास जागा असून एकादा प्रसिद्ध उपाध्याय अगर देऊळभक्त राजा तिथें पुरीत असत. पंधराव्या शतकापासूनच्या कांहीं राजे, राण्या व मुलें यांच्या शवांच्या पेठ्या भजून दाखवतात. वरून जस्ताची, कुसरीनें मढवलेली, कोरलेली मोठी पेटी, व त्यांत प्रेतासह एक लांकडी पेटी, अशी व्यवस्था असते. ती ग्रुफ्ट—तळघर पाहून आल्यावर आपण थंड व कुजट पाताळांतून पुनः मृत्युलोकीं आल्यासारखें बरें वाटलें. इतर विशेष पाहण्यासारखें कांहीं नसल्यामुळें शेजारच्या नदीकांठच्या सुंदर बागेत प्लाटान् झाडाच्या गार छायेखालीं कांहीं वेळ बसलों, व दुपारीं जेवायला परत हाल येथें एका शाकाहारी खाणावळींत गेलों. येथें खर्च फारच कमी व ह्मणूनच गरीब जर्मन विद्यार्थ्यांचा भरणा फारच मोठा असतो, हें सांगणें नकोच !

येथील युनिव्हर्सिटी लहानशीच असून तिची इमारत शुद्ध एकाद्या मोठ्या पेटीसारखी चौकोनी आहे. लायब्ररीहि बेताचीच आहे. तिचे

माझा यूरोपांतील प्रवास.

डिरेक्टर प्रो. हुल्च-जे अशोकाच्या व इतर शिलालेखांविषयी प्रसिद्ध असून हिंदुस्तानांत सतरा वर्षे हेंच काम करित असत-त्यांच्याकडे दुपारी ४ वाजतां गेलों. हे घरांतसुद्धां इंग्रजांत बोलतात. विविध विषयांवर गप्पा मारून त्यांच्याबरोबर दोन तास फिरावयास गेलों. हे सरळ व मनमिळाऊ असून यांना आपल्या विद्वत्तेसंबंधी गर्व नाही, असें वाटले.

कासेल्ट्, ९ आगस्ट, १९११.

बुधवारीं अकरा वाजतां हाल सोडलें, व तीन वाजतां कासलला आलो. माझ्या डब्यांत एक ऑस्ट्रियन व एक बर्लिनरिन् (बर्लिनची एक स्त्री) अशीं दोघें होतीं. त्या ऑस्ट्रियननें बाडू नाउहाइमच्या अतोनात गप्पा सांगितल्या, व उन्हांनें आणि धुराच्या घाणीनें मी जरा अस्वस्थ झालेलें पाहून 'Legen sie sich hin-पडा जरा' ह्मणून आपली ब्लॅकेटची वळी उशाला दिली.मी डोळे लावून स्वस्थ पडलों होतो. झोंप कसची येते त्या वेळीं ? पण हा मी झोंपलों असें समजून तो त्या बाईशीं माझ्याविषयीं कांहीं बोलला, तें ऐकून माझे हंसूं आवरेना. 'हा गृहस्थ आपण हिंदी आहों असें सांगतो, पण हा हिंदुस्तानांत रहिवासलेला जपानी खास आहे,' असें त्यानें आपलें ठाम मत त्या बाईला सांगितलें !

पाकीट तसेंच स्टेशनवर ठेवून, व साबण, वस्त्रा वगैरे सकाळच्या नव्यापट्याची सामग्री फक्त घेऊन, एका ठिकाणीं एक दिवसा-करितां निजणें व सकाळचा फराळ एवढ्याला तीन मार्क किंमतीची खोली घेतली. लगेच, विल्हेल्म्सहॉअ ह्मणून दोन हजार फ्लूट उंचीची टेंकडी आहे, तिकडे ट्रामनें गेलों. टेंकडीच्या पायथ्यापासून टोंकापर्यंत उंचउंच आयश, फिश्ट, टान, लिड इत्यादि झाडांचें दाट रमणीय उपवन आहे. त्यांतून शेंकडों लहानलहान रस्ते सापाप्रमाणें मुरडत गेले आहेत. अर्धे वर गेलें ह्मणजे डोंगरांतल्या जीवांत पाण्याचाच,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

पण पायऱ्या बांधून व मध्ये ठिकठिकाणी तळीं करून त्यांत सोडलेला कृत्रिम धबधबा लागतो. सध्यां पाणी अगदींच थोडें असल्यामुळे गम्मत दिसत नाही. टेंकडी संबंध चढून गेलें असतां वरून शहर दरींत वसल्यासारखें दिसतें. टेंकडीवर मोठमोठ्या दगडांची, चवदाव्या शतकांतल्या एकाद्या जुन्या पडकळीसारखी मुद्दाम बांधलेली एक अष्टपैलू इमारत बाहेरून साधारण चांदबिबीमहालाच्या दोन मजल्यांसारखी दिसते. ही सरासरी एकशें पस्तीस फूट उंच असून तीवर एक निमुळता होत गेलेला दगडी ' पिरामिड,' अथवा दीपमालेच्या आकाराची इमारत शंभर फूट उंचीची आहे, व सगळ्याच्या वरती तीन टन वजनाचा व पस्तीस फूट उंचीचा हर्क्युलिसचा तांब्याचा पुतळा आहे. मुख्य इमारतीला सभोवतीं दगडी पायऱ्या आहेत. पिरामिडला आंतून एका खांबाभोंवतीं गेलेला आंखूड पायऱ्यांचा लोखंडी जिना आहे. पिरामिडच्या वरच्या दहा फुटांनां तीन लांकडी शिड्या आहेत, व त्या अर्थात्च अगदीं उरावर आल्यासारख्या उभ्या आहेत. यांवर बायका तर नाहींच, पण पुरुषसुद्धां फारसे जात नाहीत. मला पिरामिडांतच एक जर्मन सोबती मिळाला, त्याच्याबरोबर मी या शिड्याहि जपून चढून गेलों, तों हर्क्युलिसच्या पोटरिजवळच्या खिडकीपर्यंत आह्मांला जातां आलें. तेथून खाली शहर व मागच्या बाजूला खेडीं व विस्तृत वन हीं पाहून दुपारच्या कडक उन्हांनें तापून गेलेलें माझे डोकें शांत झालें, व आजचा हा प्रवास भावी स्वित्झरलंडांतील उंच पर्वतांतल्या प्रवासाचा पुरो-दूत अगर अग्रदूत आहे, असें क्षणभर वाटलें. बरोबर मराठी बोलणारे आपलें हिंदी कोणी जवळ असतें तर या आनंदांत केवढी भर पडली असती !

नंतर त्या जर्मन गृहस्थाबरोबर परत येऊन शहराचा अगदीं जुना भाग पहायला गेलों. येथील घरे तीन मजल्यांच्यावर उंच नव्हतीं. काहींच्या त्या लहान जाळीसारख्या खिडक्या, अरुंद व अगदीं आपल्या

माझा यूरोपांतील प्रवास.

एकाद्या जोगेश्वरींच्या बोळासारखे वांकडेतिकडे रस्ते, त्यांवरची कुजट हवा, यांनीं पुण्यनगरच्या एकाद्या बोळाची सहज आठवण होते ! मजलेदार घरें जुनींच कायम राहिलीं असतील असें ह्मणतां येत नाहीं; तरी खिडक्यांनीं बायकांच्या रिवाजाप्रमाणें आपली जुनी रीत सोडली नाहीं. त्यांवरून व रस्त्यांवरून इकडील 'मिड्ल् एजेस्' मधील सामान्य लोकांच्या राहण्याची वगैरे थोडी कल्पना येते.

ती आल्टमार्क्ट् अगर जुन्या बाजाराची बाजू असल्यानें, गलिच्छ कपडे घातलेले, घाणेरडे, घरांत नकारघंटा असूनहि काम फारसें न करतां चव्हाड्यावर कोपण्याकोपण्यांनीं उभे असलेले असे बेकार लोक दाखवून, यांस 'बुमलर्' अथवा चकाड्या पिटणारे असें ह्मणतात, असें माझ्याबरोबर पिरामिडांत चढलेल्या त्या जर्मन गृहस्थानें सांगितलें.

गुरुवारीं सकाळीं, शहरच्या साधारण आग्नेयीला कार्ल्सआव ह्मणून फ्रेंच धर्तीवर लावलेलें उपवन आहे, त्यांत दोनअडीच तास भटकलीं. गर्द छाया, सुंदर तळें, स्वान (हंस ?) नांवाचे पांढरे पक्षी, व पाण्यावर पसरलेल्या पांढऱ्या कमळांच्या वेळी, यामुळें उन्हाचा त्रास बारा वाजतांहि झाला नाही. एका सुंदर राईतील झाडांचीं नांवें माहित नव्हतीं, ह्मणून झाडाखालीं बांकावर बसलेल्या एका ह्याताऱ्याबावाला विचारतां त्यानें कास्टानीएन् (इ. चेस्टनट्) ह्मणून सांगितलें, व अठराव्या शतकाच्या आरंभापासून ही राई व हें उपवन तयार करण्याला कशी खटपट पडली, व आतां आपण कसे आयत्या राईचा उपभोग घेत आहों, ही कहाणी सांगून त्यानें मला लहानपणीं वाचलेल्या मराठी तिसऱ्या पुस्तकांतील अक्रोडांच्या गोष्टीची आठवण करून दिली.

हे सगळे दिवस प्रवाशांच्या साधारण रिवाजाला अनुसरून मी निजण्याफराळापुरतें हॉटेलांत, व बाकी भटकून दुसऱ्या ठिकाणीं जेवण्यांत घालविले. असें करण्यांत खिशाला थोडा कमी चट्टा बसतो हें तर

माझा यूरोपांतील प्रवास.

आहेच; पण निरनिराळ्या ठिकाणीं जेवण, चहा, थंड लिंबाचें सरबत वगैरे घेण्यांत नाना ठिकाणच्या रीति, नानातऱ्हेचे लोक व त्यांचे विश्रांतीचे ह्मणजे बीयर घेण्याचे प्रकार वगैरे दृष्टीस पडतात, हें विशेष कारण होय. कोणी चालून, काम करून थकले, अगर रिकामटेकडे-पणामुळें वेळ जात नाहीसा झाला, ह्मणजे एकादें लोकाल् अगर रिस्टोराँ याचा आश्रय करितात; आणि मग म्युन्श्नर, लिस्टेन्हायनर, सावरब्रुनेन, हेलेस पिल्झनर वगैरे बीयरचे पेह्यावर पेले उडतात ! बीयरच्या प्रकाराला अनुसरून ग्लासचा आकार ठरलेला असतो. म्युन्श्नरचा ग्लास मुसलमान फकिरांच्या टमरेलासारखा पण पोचेदार दिसणारा असा असतो. हेलेस बीयरला साधा निमूळता उंच ग्लास, तर लिस्टेनहायनरला बेढव आकाराचें चिनीमातीचें पात्र असतें. हेलेस बीयरच्या जाड्या ग्लासाची मूठ (हातांत धरण्यासाठीं) तांबडी असावी लागते, वगैरे अनेक प्रकार आहेत. एक ग्लास मी आपल्या बडोदी वाडग्याच्या आकाराचा व भयंकर पसरट तोंडाचा असा पाहून थक्क झालों. माझ्या-सारख्या बीयरद्वेष्याच्या कपाळीं पसरट तोंडाचा पण शेवटीं करंगळी-एवढा चिंचोळा लिंबाच्या सरबताचा ग्लास येतो ! आज तर पाण्याचा ग्लास, दोन भक्कम लिंबाच्या फोडी, वाटींत साखर व थोडें बर्फ असें पुढें तयार करून घ्यावें लागलें. असो.

हायडलबर्ग, १३ आगस्ट, ११.

प्रवासांत आतां हें पहा तें पहा असें करण्यापलीकडे दुसरा उद्योग राहिला नाही, त्यामुळें दिवस केव्हांच जातो. पण रात्रीं कांहीं उद्योग नसतो. नाटकगृहांत जावें तों कडक उन्हाळ्यामुळें तीहि बंद आहेत, व उघडीं असतीं तरी रोज कोण जातो ह्मणा ! पण एकंदरीत दिवसा फार फिरून दमलों नसलों तर, तुह्यास पत्र लिहिण्यांत स्वतःची करमणूक करावी असें वाटतें. असें केल्यानें मागें कधीं कधीं पत्रासाठीं फार वाट

माझा यूरोपांतील प्रवास.

पहायला लाविली, त्याचेंहि उट्टें निघाल्यासारखें होईल, असें मागून हळूच सुचलें. नेहमींच कांहीं लिहिण्यासारखें असेल असें नाही, पण आपलें लिहितों झालें.

खरोखरी लाइप्झिकहून स्वित्झर्लंडकडे जायचें ह्मणजे प्रथम लांब पश्चिमेकडे कासेलकडे जाऊन नंतर दक्षिणेकडे फ्रांकफुर्ट, हायडलबर्ग, स्ट्रासबुर्गवरून वाझलकडे जाण्याचा असा हा द्राविडी प्राणायाम नको होता. पण माझे मित्र नाउहाइमला आले, व ते जर्मनींत असतां त्यांची भेट न होणें बरें न वाटून सर्व वेत बदलला, व चारपांच दिवस नाउहाइमला त्यांच्या समागमांत काढायचे ठरवलें. नाउहाइम् हा गांव लहानसाच ह्मणजे एकाद्या मोठ्या खेड्याएवढा सरासरी आहे. व्यापार वगैरेविषयीं याची प्रसिद्धी नाही; अर्थात्च ट्रामवेचा अभाव आहे. पण या गांवाला तेथील ऊन व थंड औषधी पाण्याच्या झऱ्यांनीं महत्त्व आलें आहे. हें पाणी औषधासारखें पिण्यासाठीं, व त्याचीं ठरीव पद्धतीनें स्नानें करण्यासाठीं सर्व यूरोपीय देशांतील श्रोमंत लोक येथें येऊन तीनचार महिने राहतात. माझ्या हॉटेलांतील इंग्रजी रोगी व रस्त्यानें फिरतांना दिसलेले रशिया, फ्रान्स इत्यादि देशांचे रोगी पाहून ज्वरानें पीडिलेल्या वसंतसेनेच्या आईची आठवण झाली ! रिकामटेकडेपणा, तीन वेळ मांसावर सपाटून ताव मारणें, व संध्याकाळीं कूअरहौसमध्ये बीयर, आईसकॉफी वगैरे कांहीं तरी घोटीत गाणें ऐकत बसणें, यामुळें ते सर्व विपणिगत बलीवर्दाची 'सरी करिती' यांत संशय नाही. तरी त्यांत खरोखरी संधिवाताचे रोगी कांहीं असतात, हें प्रांजळपणें कबूल करणें भाग आहे. मात्र बहुतेकांचा रोग श्रीमंतीचे चोंचले व ह्मणूनच धन्वंतऱ्यालासुद्धां असाध्य हा होय !

मला सुदैवानें औषधी स्नानाची जरूर नसल्यामुळें, व विशेषतः तेथील उन्हाळा सोसला नाही ह्मणून मीं मित्राचा निरोप घेऊन ता. १२ शनिवारी संध्याकाळीं निघून फ्रांकफुर्टला आलों. पाकीट स्टेशनवरच

माझा यूरोपांतील प्रवास.

ठेवून ओव्हरकोट खांद्यावर टाकून एका लहानशा हॉटेलांत बिन्हाड ठेवले. फ्रांकफुर्ट हे व्यापारासाठी प्रसिद्ध आहे. येथील बाजार वगैरे पहावा ह्मणून लगेच बाहेर पडलों. वाटेने फ्रेंच, स्पानिश, इंग्लिश, रशियन् इत्यादि भाषा कानीं पडत. ती दुकाने बंद होण्याची वेळ होती, ह्मणून रस्त्यांनीं गर्दी फार. कोणी रिस्टोराँकडे, तर कोणी 'सिनेमॅटोग्राफ'चे खेळ पाहण्यास धांवत. सरळ घराकडे जाण्याची प्रवृत्ति कमी. रिस्टोराँत दिवसाच्या श्रमानंतर तरतरी आणण्यासारखें कांहीं तरी घेऊन गप्पा मारीत, व रिस्टोराँतील पाहुण्यांच्या करमणुकीसाठीं होत असलेले गायन ऐकत बसलेले लोक चोहींकडे दृष्टीस पडत. यांत तरुणतरुणींचा भरणा फार, हे सांगणें नकोच. मी सहज मौज पाहण्यासाठीं एका कोनो अगर सिनेमा-थिएटरांत गेलों. त्यांत इतर चित्रांत न्यूझीलंडचे पर्वत, ग्लेशर, धबधबे, दग्या यांचे देखावेहि दाखविले गेले, ते मला फार आवडले. प्रेक्षकांची गर्दी होऊन उष्मा होऊं लागला, तीं थिएटरांतील एक नोकर एका पिचकारीच्या पुढल्या छिद्रांच्या टोंकांतून गुलाब पाण्यासारखे सुवासिक पाण्याचे फवारे प्रेक्षकांच्या डोक्यावर वरचेवर उडवीत होता. शरीराचें सुख आधीं व मग सगळें, हे यूरोपीय संस्कृतीचें एक मूळतत्त्व आहे; त्यासाठीं हे लोक कायकाय नव्या कृति योजतात हे पाहून मन थक्क होतें.

अकरा वाजतां बिन्हाडीं येऊन झोंप येतेशी पाहूं लागलों. मागे एक उंच इमारत असल्याने आधींच वाऱ्याचा बुंदहि नव्हता. त्यांत आणखी खालीं फेस्ट्साळ्मध्ये (उत्सवशाळा-कोणालाहि घरीं जागा नसेल त्यांनीं लग्नादि समारंभाचीं जेवणें, मजलशी वगैरे कराव्या, यासाठीं अशा शाळा अगर गृहे कांहींकांहीं रिस्टोराँतून असतात.) मंडळी जमून त्यांचें संगीत रंगांत आलें होतें. खरोखरीचें कोणचेंहि संगीत वाईट नाही; पण तर झालेली मंडळी त्याला साथ देऊं लागली ह्मणजे जो गोंधळ होतो, त्यापेक्षां 'गोंधळ' बरा ! इकडे सगळ्या फेस्ट अगर

माझा यूरोपांतील प्रवास.

उत्सवकरमणुकीत दाखला गणपतीचें स्थान असतें, हें तुझाला फ़ाऊक आहेच. ती जास्त झाली ह्मणजे मंडळी कसे तारे तोडतात याची कल्पना मी ता.४ भागस्टच्या पत्रांत दिलीच आहे. सांगावयाचें इतकेंच, कीं, आपण ज्याला तरपणा अगर 'घोड्यावर असणें' असें झणूं, त्याला हे आन्गेहायर्ट ह्मणजे जरा रंग आलेला असें ह्मणतात. तेव्हां त्यांच्या मजेला जो जो रंग येऊं लागला, तो तो माझ्या झोंपेचा भंग शेऊं लागला. असें एक वाजेतों चाललेलें होतें. मग केव्हां झोंप आली नकळे.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं गोंटे हाउस पहावयला गेलों. १७४९ त गोंटे या घरांत जन्मला. त्या वेळीं घरांत जशी व्यवस्था होती तशीच ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. तळमजल्यावर जेवण्याची खोली व सैंपाकघर आहे. यांत चुलीचा विटाचुन्याचा ओटा कमरेइतका असून, त्याला सर्पणफांटा ठेवण्यासाठीं एक कमान, तें चुलींत घालण्यासाठीं बाजूला तोंडें, व वरच्या बाजूला दोनतीन पदार्थ एकदम शिजवितां यावे, ह्मणून तितकीं चुलाणें अशा पद्धतीचा साधा आहे. अलीकडची यंत्राची, ग्यासनें चालणारी चूल त्या वेळीं कोठची ! गोंटे लहान असतां त्याची आई त्याला चिमण्याकावळ्याच्या गोष्टी ज्या खुर्चीवर बसून सांगे, ती जुनी खुर्चीहि दाखवितात. घराच्या मार्गे एक लहानसें गोंटे म्यूझियम आहे. यांत त्याचीं व संबंधी माणसांचीं चित्रें, पत्रें, हस्ताक्षरें, किरकोळ आंगठी, हातरुमाल, कायसरची काठी अशासारख्या वस्तु, कीं ज्यांचा गोंटेशीं प्रत्यक्षअप्रत्यक्ष संबंध आला असेल त्या सर्व ठेवल्या आहेत. पाहण्याला एक मार्काचें तिकीट ठेविलें आहे. पण आपलेकडे एकाद्या यात्रेच्या दिवशीं देवळांत माणसांची रीघ लागावी, तशी त्या घरांत लागलेली मी पाहिली. नेहमी अशीच असते. जर्मन लोक येतील यांत नवल नाहीं; पण इतरहि येतात. आपणांकडे पहावें तो संस्कृत काय अगर मराठी काय, बहुतेक हिंदी कवींच्या चरित्रांवर दंतकथेचें

माझा यूरोपांतील प्रवास.

दाट धुकें पसरलें आहे; त्याच्याखालीं तथ्य पहावें तों थोडेंच सांपडतें; मग त्यांचीं जन्मस्थळें, हस्ताक्षरें, चित्रें यांच्या अस्तित्वाचें नांव कशाला ! इतकेंच नव्हे, तर ज्यांविषयीं आपणांला अशी माहिती आहे, त्यांच्या स्मारकवस्तूंविषयीं तरी आपणांस इतकी कुठें हौस आहे ? मोरोपंतांचें उदाहरण घ्या. त्याच्या बारामतीस त्याचें घर, धूळपाटी रात्रीं लिहून दाराशीं ठेवीत असे ती खोली, गणपतीचें देऊळ हींच ह्मणून पाहण्यासाठीं कितीजण जातात ? व ज्यांनां निदान इतर कारणांसाठीं बारामतीस जाण्याचा प्रसंग आला असेल. अशा कितीजणांनीं मोरोपंतांची नुसती आठवण तरी केली आहे ? देशाला भूषणास्पद झालेलीं जीं माणसे त्यांच्याविषयीं बेफिकीरपणा—हा आपला दोष आजकालचा नाही !

नंतर पुढें रॉमर नांवाच्या टाउनहॉलसारख्या इमारतींतील कायसरसाल पाहिलीं. हींत पूर्वीं सगळ्या जर्मन संस्थानांचे राजे जमून (कुअरपयूस्टेन्) जर्मनीचा कायसर निवडतात असत. हल्लीं मात्र परमेश्वरच कायसर निवडतो ह्मणावें; जो कायसरचा मुलगा तोच पुढचा कायसर होतो ! असो. नंतर तेथील जुनें, नवव्या शतकांतलें क्याथोलिक देऊळ पाहिलें. रविवार असल्यामुळें गर्दी अतोनात असून. उपाध्येयबोवा उपदेश करीत होते. या गर्दीमुळें मला प्रथम आश्चर्य वाटलें. कारण यापूर्वीं पाहिलेल्या प्रॉटेस्टंट देवळांमध्ये श्रोतृसमुदायांत रिकाम्या खुर्च्या व बाकें यांचीच संख्या फार असल्यामुळ 'जडाला'सुद्धां उपदेश करण्याचा मान धर्मोपदेशकाला मिळें. श्रद्धा हा गुण प्रॉटेस्टंटोंचा खास नव्हे ! या देवळांतील 'आल्टार'-वर आपल्याकडील रामपंचायतन वगैरे जसें असावें तसें मूर्तीचें ख्रिस्तपंचायतन दोन ठिकाणीं असून त्यासमोर प्रत्येकजण गुडवे टेंकून 'तत्सवितुर्वृद्धेयानमः, वरुण्यं शिरसे स्वाहा' वगैरेसारखी तालिम करीत असे. एकंदरीत या देवळांत माझी करमणूक फार

माझा यूरोपांतील प्रवास.

झाली. नंतर माईन नदीच्या काठानें लहानशा बागांतून, गवतावर, पुलाखालीं वगैरे उन्हाचे वेळीं अस्ताव्यस्त निजलेले गरीब कामकरी लोक मी पाहिले. इकडील बाजूच्या लोकांची स्थिति फार वाईट आहे. रोजचे रोज हातावर मिळवून कसेबसे पोट भरणें भाग पडल्यामुळे, रविवार व इतर सुटांचे दिवस यांना फार कठीण जातात. रोजमुरा बेताचा, महागाई अतिशय व दारूची छाप, यांमुळे रविवारसारख्या बेकारपणाच्या दिवशीं चन्हाद्यावर व कोंपऱ्याकोंपऱ्यांनीं विड्या फुंकीत उभें राहणें अगर, वर लिहिलेल्यासारख्या ठिकाणीं आळसानें शोंपा काढणें, यापेक्षा दुसरा उद्योग त्यांना नसतो.

शहरें तेथून सर्व सारखीं. जें बर्लिनला तेंच ड्रेसडेनला, जें फ्रांकफुर्ट येथें तेंच हायडल्बर्ग येथें असें सकृददर्शनीं वाटतें, व तें बऱ्याच अंशीं खरेंहि आहे. शहरची एकंदर मांडणी, पाहण्याजोग्या इमारती, शिक्षणाचीं साधनें, व वरच्या-मधल्या वर्गांची राहणी यांत फारसा फरक दिसून येत नाही. कदाचित् मोठ्या शहरांतील कपड्यालच्याविषयीं-मुख्यतः बायकांचा वाढलेला अनिवार चौचलेखोरपणा-लहान शहरांतून कमी प्रमाणांत दिसेल. उदाहरणार्थ, फ्रांकफुर्ट येथील बहुतेक बायांचे झगे घोड्याच्या बेताचे असल्यानें त्यांनां धूळभेट कधीं होत नसे; पण खालच्या वर्गाच्या ह्मणजे खेड्यापाड्यांतील सभ्य व गरीब शेत-कऱ्यांच्या बोलण्यांत, राहणींत, कपड्यालच्यांत प्रांतांप्रांतीं भिन्नता दिसून येते. कासेलपासून फ्रांकफुर्टच्या सभोवारच्या टापूला 'हेसेन' प्रांत ह्मणतात. या प्रांतांतील तिसऱ्या वर्गाची राहण्याची, बोलण्याची व विशेषतः कपड्याची सरणी, जर्मनींत थोडे दिवस राहिलेल्या मज-सारख्या माणसाच्याहि चटकन् लक्ष्यांत येते. पुरुष व बायका दोघांच्याहि कपड्यांत चित्रविचित्रपणा फार. प्रयेकाच्या आंगावर हिरवा, तांबडा, निळा हे मुख्यवर्णकरून, व इतर रंग बारीकसारीक फितीच्या रूपानें पाहतांना, इन्द्रधनुष्याची लहानशी आवृत्ति आपल्यापुढें आहे

माझा यूरोपांतील प्रवास.

की काय, असे वाटते. नाउहाइममध्ये एका संध्याकाळीं टेकडीवरच्या साध्या गरीबशा रिस्टोरांत त्याच्याच योग्यतेचीं रोगी व इतर माणसें बसलीं असतां, त्यांच्यासमोर टेबलावर उभें राहून दोन तरुण मुली व एक तरुण पुरुष अशीं गाणें गाऊन त्यांची करमणूक करीत होतीं. या गरीब गाणारांनां वरध्या दर्जाच्या गाणारांसारखी बेग्लायटुंग्-अगर बाजा-सारंगी वगैरेची साथ बिलकूल लागली नाहीं. त्यांचा तो मजेदार पोषाक व साधें लावणीवजा गाणें यांनीं माझेहि लक्ष्य तिकडे गेलें, व मी फिरतांना किंचित् थांबलों. नंतर एका संध्याकाळीं हायडलबर्गला आलों. अपूर्व सृष्टिशोभेविषयीं या शहराची ख्याति बरेच दिवस ऐकत होतो, व अशा ऐकण्यांत व प्रत्यक्ष पाहण्यांत अंतर पडून पुष्कळ वेळां निराशा होत असते तशी आपलीहि कदाचित् होईल, या विचारांत होतो; पण वस्तुस्थितीपुढें वर्णनच कोतें पडलें. एका बाजूनें गर्द झाडांनीं आच्छादलेले डोंगर, व दुसऱ्या बाजूनें लहानशीच नेकार नांवाची नदी, यांच्या अडचणीत गांव वसल्यामुळें गांवाला रुंदी फारशी नाहींच ह्मटलें असतां चालेल. नदीच्या पलीकडेहि डोंगर असून त्यांच्या पायथ्याशीं थोडीं घरे आहेत. गांवांत फारसें पाहण्यासारखें काहीं नाहीं. पण, पांचपंचवीस डोंगरांचीं हिरवीं शिखरे, त्यांच्यामधून वळणें घेत गेलेली छोटीशी नदी, व डोंगराच्या बरगडींत वसलला गांव, ही पाहून मनाला आनंद होतो. डोंगरावरून ठिकाठिकाणीं सभों-वार नजर फेकतां यावी ह्मणून बिस्मार्कसायल, औससिश्ट्सटुर्म्, कॉनिग्जस्टल् वगैरे बुरुजासारखीं स्थळें केलीं आहेत. हीं सर्व दोन दिवस खूब पायपिटी करून पाहिलीं. एका डोंगराकडे फिलोजोफेन् वेग् अथवा तत्त्वज्ञान्यांचा मार्ग नांवाचा झाडांनीं अनाच्छादित असा रस्ता जातो. या वेळीं उन्हाळा असल्यामुळें दुपारचे टळटळीत उन्ह लागून जरा त्रास झाला, व तत्त्वज्ञान्यांच्या या व्यवहारशून्यतेचा प्रत्यय आला ! कोठेहि फारशी नसणारी, हायडलबर्गची विशेष एक गोष्ट, ह्मणजे

माझा यूरोपांतील प्रवास.

युनिव्हर्सिटींतील विद्यार्थ्यांचा तुरुंग ही होय ! मुख्य इमारतीच्या नोकर लोक राहण्याच्या बाजूला चारपांच अरुंद खोल्या आहेत. मुलांनी कांहीं दंगा, फाजीलपणा केल्याचें युनिव्हर्सिटीच्या नजरेला आलें, कीं, त्यांना तीन दिवसांपासून चार आठवडेपर्यंत यांत कोंडण्यांत येतें. चांगल्या माणसाला सुद्धां जीवर एक वेळ निजलें असतां संधिवात जडेल अशी एक भुईसरशी लोखंडी खाट प्रत्येकाला मिळते. गादी पाहिजे तर भाड्यानें आणावी. जेवणखाण सर्व बाहेरून आपल्या पदरचें आणावें ! अशी शिक्षा झालेल्या विद्यार्थ्यांनीं काळ्या शार्डनें आपले चेहरे भिंतीवर रंगविले आहेत. कोणी इतर चित्रें, कोणी नावें अशी काढलीं आहेत. कांहींनीं आपले फोटो दाराला चिकटवून ठेवले आहेत. त्यांत प्रिन्स् विस्मार्क यांच्या प्तण्याचाहि एक आहे ! असो. हायडलबर्गला कोणी जायला निघालें, कीं, त्याला हा तुरुंग अवश्य पाहण्यास सांगत असतात.

१५ आगस्ट, १९११.

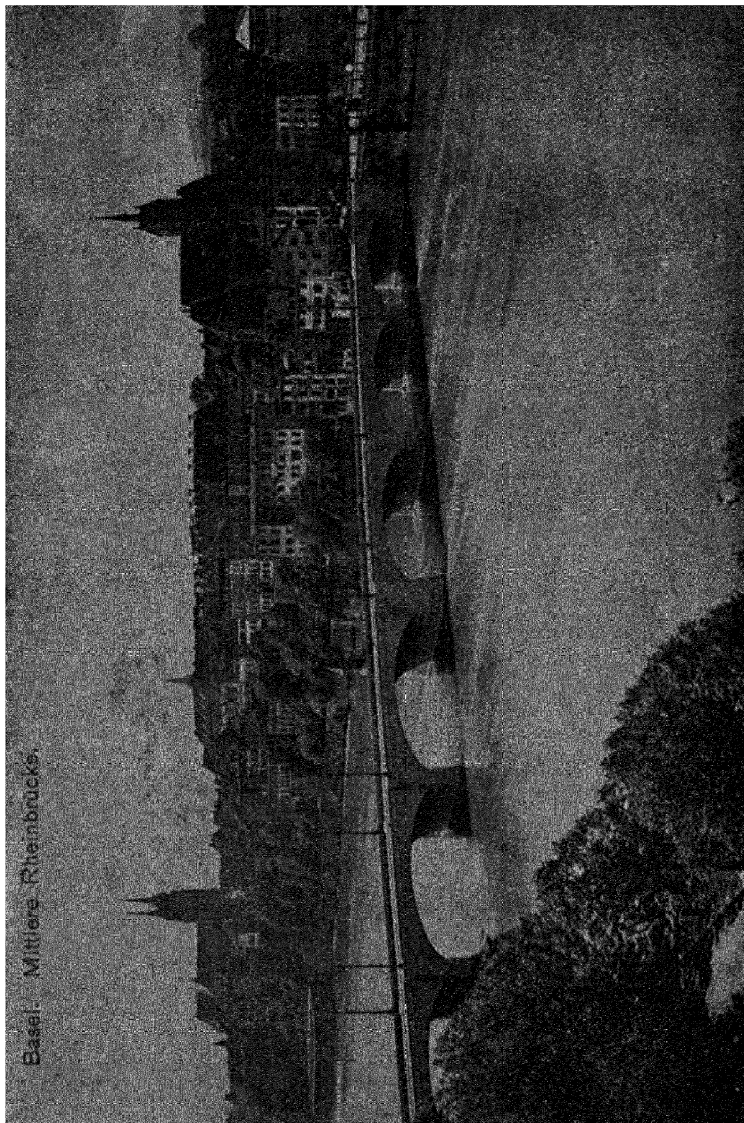
हायडलबर्ग काल अकरांला सोडून दोन वाजल्यानंतर स्ट्रासबुर्गला आलों; पण येथें मुक्काम करण्याचें मनांत येईना. उन्हाळ्यामुळें केव्हां एकदां स्वित्सर्लंडात जाऊं असें झाले. ह्यागून येथें फक्त गांवात तास-दीडतासाचें चक्कर घेतल. कथाथोलिक लोकांचा सण असल्यामुळें सर्व व्यापार बंद अमून चर्चकड लोक धावत होते. त्यांत मला फ्रेंच-जर्मनची सळमिसळ दिमली, व या प्रांताचा चमत्कारिक इतिहास पाहतां त्याबद्दल आश्चर्य वाटले नाही. हा आलसेस्-लॉथिंगेन् प्रांत मूळचा जर्मनीचा; पण तो नेपोलियनच्या वेळेपासून (त्याच्या कांहीं आधीं) फ्रेंचांच्या ताब्यांत गेला. फ्रान्सशीं निकट सांनिध्य व फ्रेंच सत्ता यामुळें तो बहुतेक फ्रेंचायित होऊन गेला होता. पुनः १८७०-७१ च्या फ्रँकोजर्मन् लढाईत तो विस्मार्कनें परत मिळवला, व तेथें

माझा यूरोपांतील प्रवास.

सक्तीचें प्राथमिक शिक्षण जर्मन भाषेच्याद्वारा सुरू केलें; तें लोकांनां अर्थात् आवडलें नाहीं. आतांपर्यंत या प्रांताला फारसे सनदर्शार हक्क कांहींहि मिळाले नव्हते. ते हल्लींचा प्रधान बेथमान् देऊं लागला, तों जर्मन हौस ऑफ लॉर्डस् (बुंडेसराट)नें तें फेंटाळून लावलें. इतिहास चोहींकडे सारखाच आहे, व त्या दृष्टीनें पाहतां जर्मन हौस ऑफ लॉर्डस्ची-सुद्धां इंग्लिश हौस ऑफ लॉर्डस्प्रमाणें दशा होणार, यांत शंका नाहीं. हा प्रांत बहुतेक क्याथोलिक आहे. म्युन्स्टर नांवाच्या क्याथोलिकांच्या देवळांत लोक जातयेत होते, तेथें मीहि गेलों. तों गुडघे टेंकून व हातीं जपमाळ घेऊन येशूच्या अंगर मेरीच्या मूर्तीपुढें पुटपुटण्याचा विधि जोरानें चालला होता. मात्र येथील कल्पक लोकांनीं फार वांकावें लागूं नये ह्मणून जमिनीसरशा बैठकीच्या खुर्च्यांवर गुडघे टेंकले होते ! नंतर समोरच्या रिस्टोरांत जेवायला गेलों, तों पहिला प्रश्न 'तुम्ही पिणार काय ?' मी थोडक्यांत मिटण्यासाठीं 'आर्न्स्ट-नेन्ट' ह्मणून सांगतां, एका वृद्ध कुमारीनें मजसमोर पाण्याची बाटली आणून ठेविली. दारू घेतली नाहीं ह्मणून मी घेतलेल्या जिनसांवर २५फेनी (३ आणे) उगाच चढवण्यांत आले ! फ्रांकफुर्टच्या ज्या हॉटेलांत मी होतो, तेथेंहि मुद्दाम नोटोस लावली होती कीं, दारू न घेणाराच्या जेवणावर २५ फेनी ज्यास्त आकारल्या जातील ! जेऊन उठायच्या वेळीं वाढणाऱ्या दासीला यूरोपांतील सर्वमान्य चाळी-प्रमाणें थोडी चिरीमिरी देतांच ती नकळत 'मेर्सी' असा फ्रेंच शब्द बोलून गेली. मेर्सी ह्मणजे थॅक्स, आभार होय. राजकार्यांनीं कितीहि नियम केले, तरी तोंडों जर्मनपेक्षां फ्रेंच शब्द सहज येणें हें सृष्टील. सोडून नाहीं.

असो. मंगळवारीं संध्याकाळीं बाझलला आलों. येथून आतां बाझल स्वित्झरलंड् लागलें; त्याबरोबर हवाहि पालटली. महाबळेश्वरि शीतळाई वाटते. या गांवांतून व्हाईन नदी गेली आहे. तिच्या काठीं

Basel: Mittlere Rheinbrücke.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

सज्जावर बसून संध्याकाळीं जेवलों. नुसत्या उकडलेल्या वाळांच्या शेंगांला १ फ्रांक् (बारा आणे) द्यावा लागला ! असो. येथें आपल्या-कडील तांबडा कण्हेर फार ठिकाणीं आढळतो, व त्याच्या कुंड्या सज्जांत वगैरे ठेवतात. स्टेशनावर उतरून बाहेर आलों, तों आपल्या-कडील कैद्यांच्या डगल्यांसारखीं डगलीं घातलेले पांचपन्नास इसम मजबरोबरच ताममध्ये घुसले ! मागून कळलें, कीं, ते कैदी नसून पोस्टाचे शिपाई आहेत. बाहेरून तरी अगदीं भिकार दिसणारे पोस्टाचे शिपाई यूरोपांत दुसऱ्या कोठें नसतील ! सिटिझन् ऑफ् इंडिया नांवाच्या पुस्तकांत एका मद्रासी आग्या पोस्टमनचें चित्र शेलकें हणून छापलें आहे ! तो सुद्धां बरा दिसतो. असो. बाझल बुधवारीं सोडलें. वाटेनें खेडीं दिसत. त्यांच्या घरांवरील कौलें अगदीं पुण्याच्या थापट्या-सारखीं दिसलीं. जरा जास्त व्यवस्थित मांडलीं होतीं, इतकेंच काय तें. घरांभोंवतीं परड्यांत खरोखरी सर्पणाचे ढिगारे पडले होते. येथेंहि तेंच आहे. सामान्यतः आल्पस्मधील स्वस्त लांकडांचें सर्पण मिळाल्यावर मुद्दाम कोळसे कोण विकत घेतो ?

बर्न १७ आगस्ट, १९११.

बर्नला आलों. ठिकठिकाणीं सज्जांवरून आल्पस्चीं हिमाच्छादित शिखरें दिसतात. दिवसा शुद्ध स्फटिकासारखीं चमकतात. संध्याकाळीं कोंवळ्या किरणांनीं ताम्रवर्ण त्यांवर खुलून जी बहार दिसते, ती कवींनींच वर्णावी ! इतरांची मात्रा नाही.

आल्पस् इतक्याजवळ दिसल्यामुळें त्यांवर जाण्याची उत्कंठा अनावर होत चालली आहे, व तिच्या ओढीमुळें उद्यां सकाळीं बर्नहून पुढें जाईन हणतो. आतां पुरे करतो. तुहांला वाचण्यास या पाळीस त्रास पडेल याबद्दल वाईट वाटतें. पण इलाज नाही.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

२१ ऑगस्ट, १९११.

बर्नहून घाईघाईने रवाना केलेले पत्र पावलेच असेल. बर्न येथील सृष्टिवैभवाची धांवती कल्पना मागल्या पत्रां दिलीच आहे. आल्प्स पर्वताची हिमाच्छादित शिखरे बर्न येथे निरनिराळ्या ठिकाणांहून व निरनिराळ्या वेळीं पाहिलीं; त्या सर्वांत संध्याकळची शोभा मला फार अपूर्व वाटली, व लवकर पुढे येण्याची उत्कंठा लागली. त्या-प्रमाणे शुक्रवारी सकाळीं बर्न शहर सोडले. येथील लोकांची मुख्य उपजीविका प्रवाशांवरच आहे, असें ह्मणण्याला हरकत नाही. कारण, सर्व ऋतूंमध्ये स्वित्झरलंडांत यूरोपीय व अमेरिकन प्रवाशांची सारखी गर्दी असते; व त्यांनां जेवणखाण, राहणे, गाड्याघोडी, नानातऱ्हेच्या करमणुकी व वाटाडे वगैरे पुरवणे हा व्यापार येथील लोकांनां जितका त्रासाचा तितकाच पैदाशीचाहि आहे. दुसरेहि धंदे नाहीत असें नाही. उदाहरणार्थ, स्वित्झरलंडांतील घड्याळें फार प्रसिद्ध असल्याचें तुझालाहि ठाऊक आहेच. असें घड्याळासाठीं प्रसिद्ध एक बील नांवाचें गांव एका सरोवराच्या कांठीं आहे; तिकडे बर्नहून प्रथम गेलों. पण भाषा येत नसल्यानें कारखाना पाहणे जुळलें नाही. पश्चिमस्वित्झरलंड फ्रान्सला लागून असल्यामुळे तेथील भाषा, चालीरीती सर्व फ्रेंच आहेत; त्यामुळे मला त्रास पडतो. बील येथून नॉयशाटेल ह्मणून सरोवर दक्षिणेकडे आहे तें पाहिलें. दोन्ही बाजूंनीं उंचउंच पर्वत व काठांशीं पर्वताच्या उतरणीवर गांवे, असें हें आहे. येथून पुढे दक्षिणेकडे प्रसिद्ध लेमन् सरोवर आहे, तें पाहिल्यावांचून आल्प्सकडे जाऊं नये असें वाटलें, व ह्मणून लीसानला आलों. या ठिकाणीं एका फॅशनेबल हॉटेलांत सरासरी दोन मुठी अर्धाकच्या भाताला एक फ्रांक् द्यावा लागला. प्रथम तर राईस् काय हें कोणाला समजेना ! हें शहर माउंट ज्युराच्या लगत्यास व व लेमन्च्या कांठीं वसलें असल्यामुळे येथील सृष्टिशोभा पाहण्यास प्रवाशांची जणूं यात्राच भरते. जेथे

माझा यूरोपांतील प्रवास.

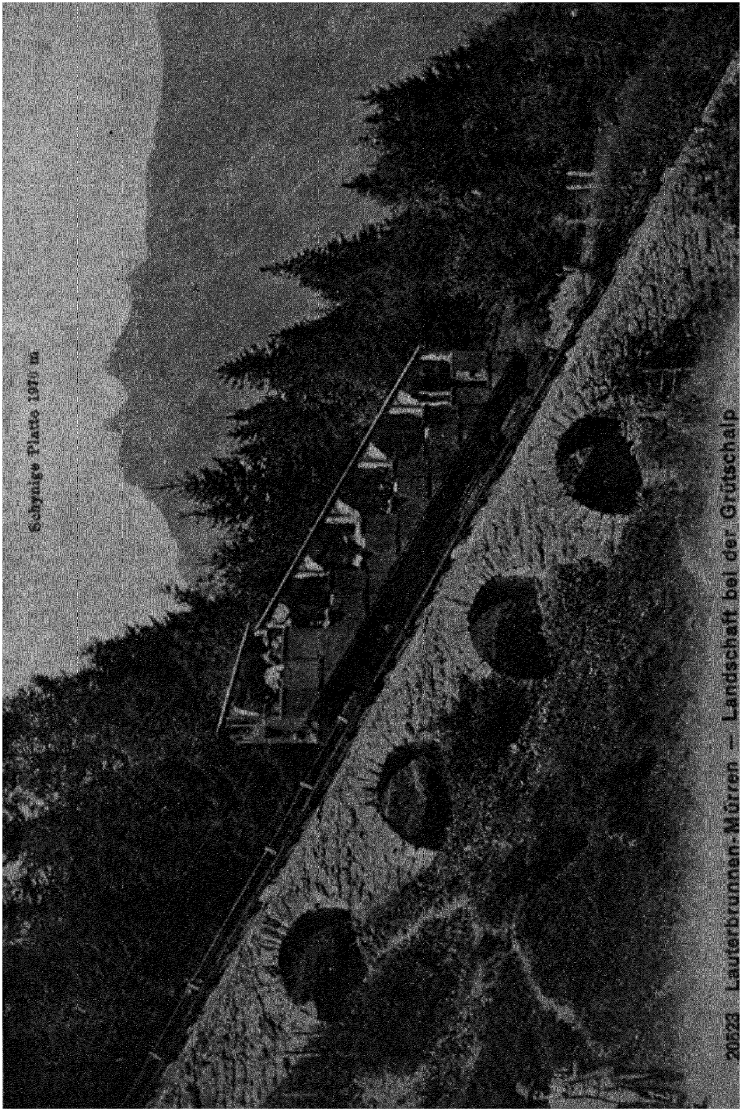
जेथे मी गेलों, तेथे तेथे धूळ बसलेले बूट, गुडध्यापर्यंत जाडे चित्र-विचित्र रंगांचे पायमोजे, वरती जरा फुगलेली तुमान, मळक्या जाड्या-भरड्या गुंड्या व पट्या यांनी भरलेला कोट, एका हातांत भला जाडा लोखंडी शेंबी बसवलेला आल्पाइन सोटा व दुसऱ्यांत बेडेकर नांवाचें मार्गदर्शक पुस्तक-अशा थाटाचे शेंकडों प्रवासी भेटले. या सगळ्या थाटाचा कळस ह्मणजे एक पाठीशी कसलेली फ्याशनेबल पडशी होय. प्रथम याचें मला हंसूं येई. पण पदोपदीं तेंच दिसल्यावर हंसावें तरी किती !

लोसानूला एक दिवस होतों. तेथून रविवार तारीख वीसला सकाळीं आगबोटीनें लेक लेमनवरून जिनीव्हाकडे निघालों. या सरोवराच्या स्वच्छ, गोड व निळ्या पाण्याचें आंगलकवि बायरन् यानें दोन ठिकाणीं केलेलें चटकदार वर्णन तुझीं वाचलेंच असेल. कवीच्या सुरस वाणीपुढें हें गद्य किती टिकणार ? पण मला जें वाटलें, तें सर्व तुझाला लिहावयाचें असा निश्चय असल्यामुळें लिहित आहे. लेमनच्या पाण्याची गोडी मी स्वतः लोसानूच्या किनाऱ्यावर जाऊन चाखली होती; यूरोपीय प्रवासी आपणांला काय ह्मणतील याची क्षिति न बाळगतां जागजागीं होड्यांसाठीं केलेल्या पायऱ्या उतरून या अमृतमय पाण्याचीं यथेच्छ आचमनें मीं केलीं. सर्व दिवस फिरून दमलों होतों, त्या सर्व श्रमांचा परिहार होऊन पाण्याच्या गंभीरपणाचीहि कल्पना आली. दुरून हें पाणी समुद्राच्या पाण्यासारखें नीलवर्ण दिसतें. स्वित्झरलंडांतील इतर सरोवरे अशीं दिसत नाहीत; त्यांचें पाणी जरा हिरव्या रंगावर असतें. जवळच्या किनाऱ्यावरील खेडीं, झाडी, झरे व लहान-मोठे डोंगर यांनीं सर्व चित्रविचित्र दिसतें. दूरच्या ह्मणजे पांच पासून आठ मैल (ही या सरोवराची जास्तीत जास्त रुंदी होय) दूर असलेल्या किनाऱ्यावरचें सर्व अस्पष्ट दिसतें. मोठमोठे पर्वत मात्र पुसट धुकें व सूर्यप्रकाश यांतून निळसर-पांढरे दिसत. अशी ही उदात्त

माझा यूरोपांतील प्रवास.

व रमणीय शोभा दोही बाजूंस असल्यामुळे आपण सुद्धा सहस्रनेत्र निदान त्रिनेत्र तरी असतो तर किती बरे होतें, असें वाटे ! शेवटीं वेड्यासारखा या बाजूवरून त्या बाजूकडे हेलपाटे घालतांना मला पाहून इतर उताऱूनां आश्चर्य वाटलें असेल ! वाटेनें स्वच्छ पांढऱ्या एकेरी व दुहेरी शिडांचे पडाव हंसपक्षांसारखे पाण्यावर इकडून तिकडे संधपणें पोहत असतांना दुखून दृष्टीला पडत. एका हौशी गृहस्थानें यांचे फोटो घेतले; मजजवळ क्यामेरा नाही ! असा हा अपूर्व, रमणीय व सुखकर सरोवरावरील प्रवास तीन तासांनंतर जिनीव्हा येथें संपला.

लेक लेमनचा आकार साधारण चंद्रकोरेसारखा आहे, व तिच्या एका टोंकाशी दोन्ही बाजूंनीं हें टुमदार शहर वसलेलें आहे. सरोवरांतून जोरानें पुढें वाहणाऱ्या व्होन नदीनें शहर दुभागलें आहे. यामुळे या टुमदार शहराला विशेष शोभा आली आहे. शिवाय येथील हवाहि उत्तम असल्यामुळे सुखवस्तु प्रवाशांची व पशाशनेबल बायकांची येथें गर्दी फार. येथील लोक फ्रेंच व ह्मणावयाला कांहीं हरकत नाही. इतर भाषा समजणारे येथें आहेत; पण मुख्य भाषा फ्रेंच. यामुळे बंदरावर (बंदर व गांव एकच आहे) जरा पंचाइतीत पडलों. पण मग एका जर्मन जाणणाऱ्या पोर्टरनें वरील ठिकाणीं आणलें. तों, ही सृष्टिशोभा आपण एकटेच पाहत आहों, घरचें नाही तर नाही, पण देशचें तरी कोणी भेटतें तर ठीक होतें, या वारंवार उद्भवलेल्या विचाराला अनुसरूनच कीं काय, एक बंगाली विद्यार्थी बारा वाजतां जेवतांना भेटला. अशा ठिकाणीं आपल्या देशचें कोणी भेटेल, ही आह्मां दोघांनांही कल्पना नव्हती ! तेव्हां यूरोपीय तुटकपणा बाजूला ठेवून व शिष्टाचार (इकडील) धाव्यावर बसवून ' तूं हिंदी का ? ' ह्मणून आह्मी एकमेकांनां विचारलें. नंतर सारा दिवस दोघे सर्व ठिकाणीं बरोबर होतो. दोघांनांही आनंद झाला हें सांगणें नकोच. नंतर प्रसिद्ध फ्रेंच

‘लेमन्’ सरोवर.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

तत्त्ववेत्ता व्हॉल्टेर यानें वसवलेलें फरने नांवाचें खेडें पाहिलें. तेथें त्याचा ह्यातारपणचा पुतळा आहे. त्याच्या चेहऱ्यावरूनच हा जिभेचा व लेखणीचा फार कडू व कडक असला पाहिजे, असें दिसून येतें.

ता. २१ रोजी सकाळीं तो बंगाली विद्यार्थी पुढें गेला, व मी गांवांत तीनएक तास हिंडून पाहण्यासारख्या गोष्टी पाहिल्या. यांतील कांहीं देवळें, म्यूझियम्, राट्हाऊस् वगैरेसारख्या गोष्टी सर्व ठिकाणीं साधारणतः सारख्या असतात; पण त्या बहुतेक मीं पाहण्याचें ठरविलें आहे. कारण, प्रत्येकींत कोणाना कोणा तरी ऐतिहासिक पुरुषाचें कांहीं तरी स्मारक पहायला सांपडतें. उदाहरणार्थ, येथील साल डला रेफार्माशिऑ (इंप्रिजी=रेफर्मेशन हॉल) मध्ये क्यार्थोलिझम झुगारून देणारांपैकी प्रमुख काल्हिहन याचें पुस्तकालय, हस्ताक्षर वगैरे पहायला मिळालें. आपल्या सुधारलेल्या मतांसाठीं पारिस येथें छळ होऊन हद्दपार झाल्यावर काल्हिहन येथें आला, व येथील धर्मसुधारक झिंग्ली याच्या मदतीनें त्यानें मोठी धर्मक्रान्ति केली. ज्या दिवाणखान्यांत ही सुधारक पुढारी मंडळी व त्यांचे अनुयायी जमून प्रार्थना करीत, तो अगदीं साधा एकाद्या कॉलेजच्या लेक्चररूमसारखा आहे. वेदी, रंगाचीं व क्रिस्तचरित्र दाखविणारीं भिंगे वगैरे या सुधारकांनां कांहीं नको होतें. दुसरें पाहण्यासारखें तळ्याच्या तोंडाशीं-होन नदीला दुभागविणारें असें एक लहानसें बेट आहे. यांत फ्रेंच तत्त्ववेत्ता रूसो याचा पुतळा आहे. याचा जन्म खुद्द जिनीव्हा शहराचा, पण याचें जन्मठिकाण या लोकांनीं कायम राखिलें नाहीं. तेथें आता एक छापखाना वगैरे आहे.

संध्याकाळीं गडगडणें, विजा व पाऊस यांमुळें फिरणें झालें नाहीं. सात वाजल्यावर एका चांगल्याशा भोजनगृहांत गेलों. जेवण व्यवस्थित मिळालें. शेवटीं वाढणाऱ्या चाकराच्या हातावर नेहर्माप्रमाणें दहा सांतीम् (जवळजवळ एक आणा) ठेवतांच तकतकीत केंसाचा ताठ मिशावाला तो चाकर टंवकारून 'स्तेन सांतीम फ्यूरमिश् फ्यूरमिश्

माझा यूरोपांतील प्रवास.

(दहा सेंट मला—मला दहा सेंट) असें गुरगुरला. मीं किंचित् हंसून शांतपणें होय ह्मटल्यावर, त्यानें चिडून जाऊन भांडीं घासणाऱ्या हलक्या नोकराला हाक मारून त्याच्या अगावर तें नाणें फेंकलें. मी तसाच हंसतच डोक्यावर टोपी ठेवून बाहेर पडलों.

इंग्लंडमध्ये बरेच ठिकाणीं चिरीमिरी देऊं गेलें तरी घेत नाहींत. मग न दिल्ली असतां रागावण्याचें बाजूलाच राहिलें ! जर्मनींत चिरीमिरी घेतात; पण थोडीफार याकडे लक्ष्य नसतें; व घाईत न दिल्ली तरी कोणी गुरगुरत नाहीं. पण फ्रान्स व येथें काहीं प्रकार अपूर्वच ! त्याचा हा वरील लहानसा मासला मला आज मिळाला. इटालींतहि असेंच आहे ह्मणतात.

ता. २२ आगस्ट, १९११.

आज दोन महिने सारखी पावसासाठीं ओरड होती. तो रविवार रात्री-पासून पडूं लागला आहे. डोंगरी पाऊस तो ! एकदां आला ह्मणजे झोडून काढतो. मेघांची गर्जना व विजांचें चमकणें हा चमत्कार तर विचारूच नये. दूर पर्वतांत काळ्या ढगांतून तांबडी—पिवळी अशी मिश्ररंगाची वीज लख्कन् चमकतांना पाहून डोळे दिपतात व क्षणभर अंधारी येते.

आज मंगळवार आहे, तरी इतक्या लवकर हें पत्र बंद करून रवाना करित आहे. कारण, आतां पर्वतांजवळ खेड्याखेड्यांनीं फिरावयाचें आहे. वेळ व साधनें मिळतील न मिळतील; जमल्यास पुनः एखादें चित्राचें कार्ड वगैरे शुक्रवारपावेतों पाठवीन.

माँट्रो, २३ ऑगस्ट, १९११.

काल जिनीव्हा येथून पत्रें रवाना करून संध्याकाळीं ९-१० च्या बोटीनें माँट्रोकडे येण्यासाठीं जिनीव्हा सोडलें, त्या वेळीं अन्न आलें

माझा यूरोपांतील प्रवास.

होतें. पण हवेंत शीतलाई होती, हणून भाह्नी दुसऱ्या वर्गाचे सर्व उतारू बाहेर डेकवर उघड्यावर बसलों होतो. नुकताच लाईपझिकहून रवाना झालेला ज्ञानप्रकाश हातांत पडून तो मी वाचीत होतो, तो पावसाची जोराची सर आली. घाईघाईने आंत शिरतो तो गारा पडूं लागून एकच गोंधळ व बहार उडाली. त्या वेळचा सरोवरावरचा देखावा पाहण्यासारखा होता. पाण्यांत ज्या गारा पडत, त्या बरोबर पाण्याचे थेंब व बुडबुडे घेऊन उठत; त्यामुळें सरोवराच्या पृष्ठभागाची पातळी मोडून जागजागी बोराएवढी मोल्यें सर्वभर पसरल्यासारखें दिसे. डोंगरावर काळे कुट्ट दग येऊन गर्जना करीत होते, व उत्कृष्ट पिवळी नागमोडीसारखी विजेची लांबचलांब शलाका क्षणक्षण चमकून डोळे दिपवीत होती. अशा वेळीं कालच जिनीव्हा येथें विकत घेतलेल्या दूरदर्शकयंत्रानें तो प्रक्षुब्ध देखावा पाहतांना मला अतीशय आश्चर्य वाटे. पण पंचतत्त्वांपैकीं या कांहींचा क्षोभ माझ्या पथ्यावर पडला; तो असा:—मी असा यंत्रानें पहात व आपलें आश्चर्य व आनंद व्यक्त करीत बाहेर उभा होतो, तसाच एक मध्यम—आपल्यामते उतार—वयाचा, नखाशिखांत प्रवासी वेष केलेला हंगारी प्रांतांतील बुदापेस्त येथचा जमीनदार रा. वोल्फ, यंत्रानें पहात उभा होता. विजेच्या एका अपूर्व लखलखाटासरशीं दोघांच्याहि तोंडून एकदम 'Wie herrlich—वी हेरलिश (किती अप्रतिम!) असे उद्गार निघाले, व दोघांनीं एकमेकांकडे पाहिलें. इकडील लोकांच्या साधारण समजुतीप्रमाणें त्यानें मला 'तुमच्या जपानांत असे अप्रतिम देखावे दिसतात का?' हणून विचारलें, व ओळखीला, बोलाचालीला आरंभ झाला. कोठें जातां वगैरे विचारपूस झाल्यांवर 'मीहि बायको व मुलीसह मॉंट्रोव्हरून शामूनीला जाऊन तेथून जवळचे मॉं ब्लॉ (Mount Blane!) च्या आसपासचे ग्लेशर्स पाहणार आहें; तुम्ही येत असलां तर चला, बरोबर जाऊं.' हणून त्यानें हटलें.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मलाहि माहितगार सोबत हवीच होती, व ही माणसेंहि एकंदरीत सज्जन दिसली, ह्मणून मी त्यांच्याबरोबर जाण्याचें ठरविलें, व रात्रीं नऊ वाजतां माँट्रोला आलों.

त्या वेळची शोभा कांहीं निराळीच होती. चौहींकडे डोंगरांतून पायथ्याशीं, मध्यावर व शिखराजवळजवळ निरनिराळीं खेडीं असून त्यांतील हॉटेलांतील वगैरे विजेचे दिवे सर्वभर चमकत होते. कार्तिकी पौर्णिमेला अगर त्याच्या आधीं दिवाळींत, विशेषतः एकाद्या भव्य जुन्या इमारतींत तुरळक परंतु उत्तम लखलखणाऱ्या दिव्यांच्या रांगा लावाव्या, त्यासारखीच, पण अति विशाळ प्रमाणांत ही शोभा दिसे. असो. ती रात्र एका मोठ्या हॉटेलांत काढून आज सकाळीं नवांला त्या हंगारियन गृहस्थाचें लहानसें कुटुंब, मी व एक हंगारियन इंजिनीअर असे पांचजण शामूनी दरी व गांवांकडे निघालों.

माँट्रो, २५ आगस्ट, १९११.

सारखा चढ पहिल्यापासूनच होता; पण तो मॉर्टिनीपासून विशेष सुळक्यासारखा वाटूं लागला. येथें आगगाडी सुटून विजेनें चालणाऱ्या गाडीचा प्रवास सुरू झाला. दोन्ही बाजूंनीं, अर्ध्याच्यावर झाडांनीं आच्छादल्यामुळें हिरवेगार, पण शिखराजवळ केवळ काळे व पांढुरके कडे, त्यांतून जोरानें खालीं आदळणाऱ्या फेसमय नद्या अगर ओढे, पायथ्याशीं सुंदर फुलांचें गवत व त्यांतून सापासारख्या मुरडत गेलेल्या सहस्र पांढऱ्या वाटा असा हा देखावा शेवटपर्यंत दिसला. मधुनमधून सांदीत—दऱ्याखोऱ्यांत असलेलीं ५।२२ घरांचीं खेडीं, कुठेंकुठें गाडी पाहतांच हातरुमालानें पालवणारे प्रवासी, व कांहीं ठिकाणीं गळ्यांतल्या सुंदर आवाजाच्या घांठ्या हलवीत संथपणें जाणारीं गुरें, यायोगें जड सृष्टि व सजीव प्राणी हीं एकमेकांनां जणूं सजवून कंटाळवाणेपणा कमी करीत आहेत असें दिसे. लहानपणीं

माझा यूरोपांतील प्रवास.

गाईंघासरांत वाढलेल्याला हा शेवटचा देखावा पाहतांच लहानपणचे दिवस आठवून जें अंतर्दामीं वाटलें तें लेखणीच्या मर्यादेपलीकडे आहे ! शामूनी जसजशी जवळ आली तसतसे माँ व्हॉ जवळचे ग्लेशर अग्नर बर्फाचा भला जाडा व लांब थर असलेले डोंगर दिसूं लागले. दुरून बर्फाचा रंग पुसट निळा दिसे. असा हा देखावा पहायला मिळेल असें स्वप्नींही नसतां, आज मीं तो प्रत्यक्ष पहात आहे, हा प्रत्यय येऊन समाधान झालें.

लगेच दुपारीं माँ व्हॉंच्या अगदीं लगत, द बाँसाँ हणून एक ग्लेशर पाहण्याला गेलों. हा फक्त १९०० मीटर हणजे सरासरी ५३०० फूट उंचीवर आहे. चढ बेताचाच आहे, पण पावसानें निसरडें झाल्याने थोडा त्रास होई. जवळ गेल्यावर पांढऱ्या शुभ्र बर्फाचा प्रचंड प्रवाह डोंगराच्या वरपासून मध्यापर्यंत पसरलेला पाहून थक्क झालों, व त्यावर चालून पहावें आणि त्यांतील कृत्रिम गुहेतहि जावें, असें वाटलें. एक फ्रांक देऊन गेलों. परमेश्वराच्या या अवर्णनीय कृतींत माणसानें आपली क्लृप्ति चालवून युक्तीनें एक लांबचलांब व खोल गुहा केली आहे, आणि आंत उजेड रहावा हणून जागजागीं मेणबत्या लावल्या आहेत ! बर्फाचें घरच तें ! कितीहि गरम कपडे घातले तरी काय होतें ! आंत जातांच सबंध आंगाला टांचण्या टोंचाव्या असें होऊन शहारे आले ! मृत्यूचा गारठा तो ! तरी तसाच दुषारीनें हळुहळू शेवटपर्यंत गेलों. बुटाला भले जाड अणकुचीदार खिळे मारले होते, व एक भक्कम लोखंडी टोंकाची शेंबी असलेली काठी विकत घेतली होती; यामुळें निसरायचा संभव बराच कमी असे. अगदीं आंत गेल्यावर मात्र निराशा झाली. अरुंद बोगद्याशिवाय तेथें कांहीं नव्हतें; उलट पाय मात्र थिजण्याची पाळी आली. त्यांतून बाहेर येऊन पुनः तो भव्य देखावा, तीं कल्पनातीत उंचीचीं बर्फमय शिखरें वगैरे पाहतांच पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटलें. सृष्टीचे हे थक्क करून सोडणारे सुंदर पण

माझा यूरोपांतील प्रवास.

राक्षसी देखावे मनुष्याचें मन आपल्या कर्त्याकडे सहज वळवतात, असें मला वाटतें. तसेंच माझे होऊन त्या आल्प्सादि पर्वतांचे व सर्व सृष्टिकर्त्यांचे धन्यवाद मीं मनांत गाडले !

दुसऱ्या दिवशीं ह्यणजे काल ता. २४ रोजीं सकाळीं सहांला उठलों, तों ढग वगैरे सर्व मावळून सकाळचीं कोंवळीं उन्हे पर्वतावर पडलीं होती. त्या वेळचा तो रमणीय देखावा वर्णन करणें शक्य नाही. मूर्तिमंत आनंदच त्या चमकणाऱ्या बर्फावर, शिखरांवर व ग्लेशरवर नांदत होता. माँ ब्लॉहि याच वेळीं पहायला मिळाला.

नंतर हा सर्व देखावा उत्तम तऱ्हेनें जेथून दिसतो त्या, माँ ब्लॉ आदि शिखरें व ग्लेशर्सच्या रांगा यांच्या समोरच्या, माँ. द. फ्लेजेभरकडे निघालों. हा चढ जरा अवघड होता. पण वाटेनें डोंगरांतून झुळझुळ आवाज करीत वाहणारे पांचपंचवीस चपळ शेरें, बळकट खुराच्या डोंगरी शेळ्यांच्या गळ्यांतील घंटांचा आवाज, उंच सुळक्यासारखें वाढलेल्या देवदारांचें वन, व त्या झाडांचा कस्तूरीसारखा येणारा सूक्ष्म सुगंध यांनीं आल्हाद होऊन उत्साहानें वर जावेंसें वाटे. या देवदारांकडे पाहून, त्यांच्या सुगंधाचा आस्वाद घेऊन, व उंच पर्वतांशीं यांचा निकट संबंध असलेला ओळखून, आपल्या कविवर्य कालिदासानें हिमालयाच्या मुलीला देवदारु वृक्ष मुलासारखा आवडायला लावण्यांत दाखविलेली सृष्टीशीं एकतानता व प्रतिभासामर्थ्य याची खरी करपना आज मला आली ! असो. अशा या ' वृषभध्वजानें पुत्रीकृत ' देवदारूंच्या गर्द छायेतून हौसेनें चढूं लागलों. बरोबरच्या दोघी बाया व अर्धवृद्ध रा. वोल्फ हीं मागे रेंगाळलीं; व एंजिनीयर व मी दोघेंच पुढें गेलों. मागे वळून पहावें तों आपण किती वर आलों याचें आश्चर्य वाटे; आतां मजल गांठली या एटींत वर नजर फेंकावी तों अजून किती लांब मजल राहिली आहे, याचा प्रत्यय येऊन खिन्न व्हावें ! असें किती वेळ चाललें. शेवटीं एंजिनीयर

माझा यूरोपांतील प्रवास.

दमून बसला व ' आपण नाहीं आतां पुढें येत ' असें ह्मणाला. तेव्हां स्वतःचा थकवा बाजूला ठेवून त्याला दादा बाबा करून हुषारी देऊन कसें तरी पुढें घातलें. इंग्रजी कवि पोप याच्या ' Alps on Alps arise ' या वचनाची आठवण झाली. असो. शिखरावर बरोबर दोन तासांत ह्मणजे साधारण लोकांच्या ४०।५० मिनिटें आधींच पोचलों. वरचा देखावा किती वर्णावा ! ती शिखरांची बर्फाच्छादित माळा दहा वाजतांच्या स्वच्छ सूर्यकिरणांत शुद्ध चांदीच्या राशीसारखी तळपे; थोडें खालीं सर्व हिरवेंगार; व ग्लेशर्सच्या पायथ्यांतून निघालेल्या निर्झरांचा धो धो आवाज, गार झोंबणारा पण हुषारी आणणारा वारा व त्याबरोबर डोंगरी फुलांचा व देवदारूंचा सुगंध या सर्वांनीं तिन्ही इंद्रियांच्या वृत्ति तळीन होऊन, चवथ्या मनांत लीन झाल्या व मन पुनः या अगाध व अपूर्व सृष्टीच्या निर्मात्याकडे लागलें. असें बराच वेळ होऊन मग तेथील लहानशा घरांत प्रवाशांच्या नांवाच्या चोपडींत एक वेळीं सुचलेला मराठी श्लोक लिहिला व इंग्रजीत आपली सही केली. दोन तासांत Chillen Clarence' (शियो क्लारांस) हें करून पुढें जाणें आहे.

इंटरलाकेन, २९ आगस्ट, १९.

अलीकडे पत्रावर पत्र येत असल्यामुळें तुम्हाला कदाचित् आश्चर्य वाटेल; पण या प्रवासांतील आनंदाचा-अनुभवांचा प्रत्यक्ष वांटेकरी कोणी नसल्यानें माझीं पत्रें वाचून अप्रत्यक्ष रीतीनें तरी तुम्हां वांटेकरी व्हावें, या इच्छेनें लिहित आलों आहे. असो.

शामूनी खोरे, माउंट ब्लांक (खरें फ्रेंच नांव 'माँ ब्लॉ') आदि शिखरें व ग्लेशर्स पाहिल्याविषयी मागच्या पत्री लिहिलेंच आहे. खुद्द शामूनी गांवांत कांहीहि नाही; व्यापार, कला वगैरे कशाविषयीहि याची प्रसिद्धी नाही; पण याच्या भोंवतीच्या अपूर्व सृष्टिशोभेमुळें

माझा यूरोपांतील प्रवास.

काशी-मक्का-जेरुशलेमसारखे हें यात्रेचें ठिकाण झालें आहे. अर्थात्च येथील वस्ति उन्हाळा खेरीजकरून फारशी नाहीच ह्मणायला काहीं हरकत नाही. मोठमोठी हॉटेले हीच याची वस्ति; व प्रवाशांनां रात्र दोन रात्र उतरायला जागा देणें व त्याबद्दल वाटेल तें बिल आकारणें हा लोकांचा मुख्य धंदा. असो. नाजूक प्रवाशांनां डोंगरावर जाण्यासाठीं खेंचरें भाड्यानें देणें हाहि एक बराच किफायतीचा धंदा आहे. मागल्या पत्रांतील फ्लेजेबर डोंगर उतरत असतां आझीं अशीं किती तरी खेंचरें नाजूक जीवंत ओझें पाठीवर घेऊन जात असतांना पाहिलीं. एकदां तर साधारण तरुणशी आई खेंचरावर स्वार झाली होती व तिच्या अनुक्रमें १२ व १० वर्षांच्या दोन मुली त्याचें शेंपूट धरून मार्गें येत होत्या, तें पाहून आझी पोट धरधरून हंसलों.

नंतर माँट्रोला परत येऊन बायरननें गाइलेला 'शिलॉन' किल्ला पाहिला. लेमन सरोवराच्या कांठीं पाण्यांत हा असल्यानें याच्या सभोवतींचा देखावा अपूर्व आहे. बाकी यांतील न्यायकचेरी व तिच्या मार्गेंच आरोपीचा छळ करण्याची खोली ही सांगड पाहून 'मिडल एजेस' मधील न्यायाची कल्पना येते. एका बाजूच्या खोलींत कबूली-जबाबासाठीं ह्मणून (?) एक उंच खांब असून त्याला एक रुंदट लोखंडी कडें ठोकलें आहे. आरोपीची मान यांत जात असे हें सांगणें नकोच. या यमाच्या कड्यानें आपलें गळा दाबण्याचें काम चुकून नीट बजावलें (व अशी चुकी त्याजकडून हमेशा होत असली पाहिजे !) तर जाळीनें झांकलेलें एक अंधारी भुयार तळ्यांत गेलेलें आहेच बाकीच्या कामाला तयार! असो. येथें एका दगडी खांबावर बायरननें आपलें नांव कोरलें आहे; तें आतां अजरामर झालें आहे. ह्मणूनच कीं काय, पहायला जाणारा प्रत्येकजण आपलें नांवहि त्याच खांबावर जागा सांपडेल तेथें कोरतो! सृष्टीच्या नियमाविरुद्ध अजरामर होण्याची इच्छा नसल्यामुळें मीं आपलें नांव त्यांत कोरलें नाहीं.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मॉंट्रोहून शुक्रवार ता. २५ संध्याकाळीं पावसांतच इंटरलाकेन येथें आलों. गांवापासून जरा दूर डोंगराच्या बाजूला आयगर हॉटेलांत उतरलों. विजा, धो धो पाऊस, डोंगरी वाऱ्याचा घोंगाट या सर्वांनीं रात्रभर धुमशा घातला. पण दुसऱ्या दिवशीं उघाडी पडून रित्या घनांनीं शिराळ धरलें होतें; हणून डोंगरांत विआटुस् गुहेकडे जाऊन आलों. ही गुहा साधारण शाडूच्या अगर खारवट डोंगरांत पाण्याच्या प्रवाहानें आपोआप झालेली आहे. डोंगराच्या मध्यापासून तों बडुतेक शिखरापर्यंत जाळ्यासारखी गेली आहे. आंत एक सुंदर निक्षर वाहतो. विजेचे दिवे व वाटाड्या आहे, हणूनच आंत पाहून येतां येतें.

इंटरलाकेन अथवा 'सरोवरांच्यामध्ये' हें गांव लहानच आहे. पण दोर्हीकडे रम्य हिरवींगार सरोवरें व सभोवतीं आल्प्स पर्वत यामुळें हें टुमदार दिसतें. आल्प्स पर्वताच्या दुसऱ्या प्रसिद्ध शिखरांची रांग येथून जवळच असल्यामुळें ती पाहणारांचें इंटरलाकेन हें केन्द्रस्थान झालें आहे. ती रांग हणजे श्रेक्हॉर्न, आयगर, मोंश, युंगफ्राऊ, ब्यूमलिस् आल्प्स वगैरे ही होय. यांत युंगफ्राऊ अथवा प्रमदा हें शिखर जास्त उंच व सुंदर आहे. तरी मॉ ब्लाँपेक्षां उंची फार कमी आहे. मॉ ब्लाँ ४८०७ मीटर अगर १६०२० फूट व 'प्रमदा' अर्थात् ४१६७ मीटर=१३८९० फूट उंच आहे. हीं तीन आयगर (प्रमत्त), मोंश (भिक्षु) व प्रमदा शिखरें गांवांतून व जवळपासच्या टेंकड्यांवरूनहि दिसतात. पण सर्व शिखरांची रांग पूर्णपणें पहावयाची असल्यास वीसएक मैलांवर नीजेन् हणून डोंगरावर जावें लागतें. हा २३६६ मीटर=७८८० फूट उंच असून, त्यावर ड्रूटसाइल्वान् अगर लोखंडाच्या दोरांवरून चालणाऱ्या गाडीनें अगदीं वरपर्यंत जातां येतें. तेथें रविवारी १२ वाजतां पोचलों; दिवस निरभ्र असल्यानें तो भव्य देखावा उत्तम रीतीनें पहायला सांपडला. पूर्वेकडे डोंगरांच्या

माझा यूरोपांतील प्रवास.

खिंडीत ती दोन लहान सरोवरे (ज्यांच्यामध्ये इंटरलाकेन आहे), व तेथून दक्षिण बाजूकडे सभोवार वेटरहॉर्न, श्रेकहॉर्न, आयगर, भिक्षु, प्रमदा, ग्लेशरहॉर्न, मिट्टागहॉर्न, (मध्यान्हशृंग), ब्राइटहॉर्न (विस्तीर्ण शृंग), डोल्डेनहॉर्न-वगैरे अनेक शृंगे डोक्यावर शुभ्र बर्फ धारण करून स्तब्धपणे उभी असलेली पाहून, आपणांवर त्यांच्या स्तब्धपणाचा परिणाम होतो, व तटस्थवृत्तीने या सभोवारच्या सृष्टि-वैभवाला नेत्रांनी प्यावे, असे वाटते, पण तृप्ति हणून होत नाही. अशी इंदुमतीसारखी अप्रतिम लावण्याची खाण प्रमदा पाहून मलाहिल्या अंगवंगकलिगमगधादि राजांप्रमाणे झाल्यास काय आश्चर्य आहे ? मां व्हांचा देखावा व हा प्रमदेचा देखावा ही अगदी निराळी आहेत. मां व्हांची शिखरे अधिक उंच असून त्यांतून ग्लेशर्स स्पष्टपणे दिसतात, व या उंचीमुळेच बर्फविरहित शिखर एकहि दिसत नाही. इकडे श्रेकहॉर्नसारखी शिखरे बऱ्याच ठिकाणी बर्फरहित असून त्यांचे काळे सुळक्यासारखे कडे भयंकर दिसतात. पण या प्रमदे-भोवतीची शिखरे जणू एका ओळीत मांडल्यासारखी लांबच लांब दिसतात, व त्यांच्या पायध्याशी एक फारच लांब व रुंद खोरे आहे. या खोऱ्याच्या सरासरी पूर्व बाजूला ती दोन सुंदर सरोवरे व त्यांमध्ये छोटे इंटरलाकेन असा फारच विस्तीर्ण आणि नजर न पोहोचेल असा देखावा येथे आहे. वरून ती दोन सरोवरे पाहून तर असे वाटते, की, हे दोन नैसर्गिक आरसे असून त्यांत सृष्टिसुंदरी आपले गंभीर स्वरूप स्तब्धपणे पाहत आहे.

नजिनेवरून खाली येऊन ड्राटसाइलवानमधून उतरतांना एक मौज दिसली. एका गाडीतून उतरून दुसरीत बसायचे होते, ती माझ्यापुढेच अगदी आजतागाईत पद्धतीचा पोषक केलेली एक बाई चढू पहात होती. आजतागाईत पोषाकांत झग्याला खालच्या बाजूला घोळ बिलकूल नसल्यामुळे पावले साफ व लांब टाकता येत नाहीत,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

हें कदाचित् मागें मीं लिहिलें असेलच. असाच निरंद झगा या बाईचा असल्यानें तिला वरच्या पायरीवर पोहोंचेइतकें उंच पाऊल टाकतां येईना ! शेवटीं तिला दोन हातांवर खालचा भाग तोळून वर टुणकन् उडून बसण्याची कसरत करावी लागली ! माझे हंसूं आवरेना—पण हंसावें तरी कसें ?

नंतर काल सोमवारीं लहानलहान डोंगरांवर चढून पुनः तेच ते देखावे पाहिले, पण वरची सर अर्थात् आली नाही.

सृष्टिशोभेशिवाय इंटरलाकेन्ची जनावरांविषयीं प्रसिद्धि आहे. मी राहतों या हॉटेलवरून गायीवासरांचे कळप रोज सकाळीं तळ्याच्या कडेनें डोंगरांत चरायला जातांना पाहून मला अश्वी, नगर यांची आठवण होते. पण आपल्याकडील गुरे या मानानें कांहींच नव्हत. येथें एक-एक धिप्पाड गाय, तिची अक्षरशः घागरीएवढी कास, व तिच्या मागलें तिलाहि लहान हणवूं पाहणारें वांसरूं ही एक अपूर्व पाहण्यासारखी गोष्ट आहे. यामुळें येथील दुभतें फार विपुल व कसदार असतें. आलों त्या रात्री पेलभर दूध मागवून प्याल्यावर, पुनः रोज रात्री तें मधुर, स्वादिष्ट, घट्ट दूध मागवूं लागलों. गोठवलेल्या दुधा-विषयीं (condensed milk) स्विस्सरलंडाची प्रसिद्धी असल्याचें तुहांला ठाऊक आहेच. येथें लांकडी कोरीव कामहि चांगलें होतें. खुर्च्या, टेबलें, कोचें, गमतीचीं खुंटाळीं, काठ्या-छत्र्या ठेवण्याचे खांब वगैरे नक्षीकाम फारच पाहण्यासारखें असतें, व जनावरांप्रमाणेंच यालाहि सर्व यूरोपभर व अमेरिका, जपान इकडूनहि मागणी फार असल्याचें कळतें. असो.

म्युरेन्, ३०/११/११.

इंटरलाकेनहून काल एक पत्र रवाना केलेंच आहे. तेथून आज सकाळीं दहा वाजतां निवालों. एकंदरीत इंटरलाकेनचे पांच दिवस

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मोठे मजेंत गेले. रोज कोठें ना कोठें तरी पहायला जाणें, व कंटाळा येईल त्या दिवशीं गांवांतच अगर नदीच्या कांठीं अगर *कूअरहौस समोरच्या राईत फिरणें, किंवा हॉटेलपुढें बागेंत बसून शेतकऱ्यांच्या गवताच्या गाड्या, गुरांचे कळप व त्यामार्गे चाललेले छोटे गुराखी वगैरे पाहण्यांत करमणूक होत असे. इंटरलाकेन् हें खेडेवजाच असल्याचें मार्गें लिहिलेंच आहे. ह्मणूनच मोटर, बग्या, सायकल्स, विजेचे दिवे वगैरे शहरच्या गोष्टी, व शेतकरी, गुरें, गुराखी या खेड्याच्या गोष्टी यांचा येथें मिलाफ झाला आहे.

इंटरलाकेनहून साडेअकराला लाउटरब्रुनेन येथें आलों. हें एक अगदीं लहान खेडेंच आहे, पण शामूनीप्रमाणें एका सुंदर खोऱ्यांत अगर दरींत वसलेलें आहे. तिन्हीं बाजूंनीं पर्वत व एक बाजू खुली, असें हें नैसर्गिक कोठारासारखेंच आहे. दोन बाजूंचे डोंगर तटासारखे सरळ गेले असून त्यांवरून लहानमोठे बरेच निक्षर खालीं पडतात; यामुळें या गांवाला लाउटरब्रुनेन अगर बहुनिक्षर हें नांव पडलें आहे. पैकीं दोनतीन विशेष पाहण्यासारखे आहेत. एक स्टाउब्-बाख् अथवा धूलिनिक्षर ह्मणून; हा कड्यावरून सुटल्यापासून खालीं येईपर्यंत उंचीमुळें व वाऱ्यानेंही केवळ पांढऱ्या बारीक धुळीप्रमाणें दिसतो ह्मणूनच याला तसें नांव पडलें आहे. दुसरा ट्र्युमेल-बाख् अगर छिन्ननिक्षर ह्मणून; पाण्याची अजब शक्ति, कीं, जिनें कठीण खडक फोडून त्यांत रंधें करून आपला रस्ता काढला आहे, व परमेश्वराची अगम्य कृति,

* कूअरहौस म्हणजे हवा खाण्याला आलेल्या पाहुण्यांच्या करमणुकीसाठीं जेथें रात्रीं गायनवादनाचे जलसे होतात, अशी नाटकगृहासारखी इमारत. स्वित्स्लंडांत मी आज रयंत जेथें जेथें फिरलों, तेथेंतेथें आपलें कूअरहौस ठेवलेलेंच. म्युरेन् हें एक नाकपुडीएवढे खेडें आहे, पण येथें सुद्धां हवा खावयाला येणाऱ्या चैनी मंडळीसाठीं कूअरहौस आहे ! मला यूरोपीय गायनाची अजून चव न समजल्यामुळें मी हीं कूअरहौसें बिलकूल टाळलीं !

माझा यूरोपांतील प्रवास.

यांचे हा निश्चर चालतेबोलते निदर्शन होय. युंगफ्राउ अगर प्रमदे-जवळच्या एका ग्लेशरपासून हा प्रचंड प्रवाह निघून पांच ठिकाणी डोंगर फोडून बाहेर पडला आहे. अगदी पहिल्या हणजे डोंगराच्या बऱ्याच वरच्या ठिकाणी जाऊन पहिले हणजे एका लहान, अंधाराच्या बोगद्यांतून फोंफावत निघून समोर खडकावर जोराने आदळतांना हा दिसतो. तो तेथील धो धो आवाज, वितळलेल्या चांदीसारखा फेंसमय पाण्याचा अगडबंब लोट, त्यामुळे अत्यंत कठीण असतां हि झिजून मऊ झालेला कडा, व बऱ्याच उंचावर, आतून कड्याच्या पोटी पाहण्यासाठी केलेल्या सजावर उभे असलेल्या प्रेक्षकालाहि सचैल अभिप्रेक घालणारा तुषारसमुदाय ही प्रत्येक आश्चर्य करण्यासारखी आहेत. असेच जरा खाली चार ठिकाणी झालेले आहे. यामुळे हा लोट चारपांच ठिकाणी खडकाच्या भितीने खंडल्यासारखा झाला आहे, ह्यागून त्याला छिन्ननिश्चर हणतात. हे शामूनीला नाही.

हे पाहून झाल्यावर दमलो व जरा भूकहि लागली, ह्यागून एका त्रिसाव्याच्या ठिकाणी दूध पिण्याला मागितले. चहाचा एकादा पेला भरून येईल असे मनांत हणतो, तो दासीने चिनीमातीचे सरासरी पाऊणशेराचे भांडे भरून पुढे ठेविले. किती मधुर व कसदार दूध ते ? पिऊन अंतरात्मा शांत झाला. या पाऊणशेरावर दुधाला अवघे चाळीस सांतीम (सरासरी ३-३॥ आणे) पडले.

हे पाहण्याच्या गडबडींत एक इंग्लिश गृहस्थ तीनदां भेटला. प्रथम भेटतांच त्याने वेळेला अनुसरून नमस्कार केला, व हंसला. मी हिंदी हे त्याने तेव्हांच ओळखले. नसते तरच नवल ! इंग्रज लोक ताठेवाज असतात, अशी यांची सर्व यूरोपांत ख्याति; पण प्रवासांत कसचे काय आले आहे ? त्याच्या माझ्या खूप गप्पा झाल्या. राज्या-रोहणोत्सवाला आलेल्या हिंदु मांडलिकांचे भव्य पोषाक, घोड्यावर बसण्याची ऐट वगैरेची स्तुति तो करित होता, वगैरे. हे सांगावयाचे

माझा यूरोपांतील प्रवास.

एवढ्यासाठीच, की, प्रवासांत नेहमीचे चमत्कारिक रिवाज कोणीहि ठेवीत नाहीत. खरोखरी मला हे प्रवाशांचे रीतिरिवाज फार आवडतात. दुसरे प्रवासी भेटले असता त्यांना नमस्कार करणें, हंसणें, मार्ग विचारणें अगर सांगणें, एकादा दमलासें दिसल्यास त्याला उत्साह आणणें इत्यादि गोष्टी मला पटतात. यथे ओळखी करून देण्याचा संभ्रम वगैरे काहीं लागत नाहीं.

नंतर, १८५० मीटर (६१६६ फूट) उंचीच्या डोंगराच्या शिखरावर म्युरेन् हणून खेडें आहे; सर्वजण त्याच्या सभोंवारच्या सृष्टिशोभेची, हवेची वगैरे फार स्तुति करीत असतात; हणून जिज्ञासेनें मीहि विजेची गाडी न घेतां पायींच चढूं लागलों. किंचित् अग्रे आल्यामुळें उन्हाचा त्रास झाला नाही. एका बाजूनें डोंगर व त्यांवरील देवदारांची झाडी, आणि दुसऱ्या बाजूनें खाली खोल दरी, असा हा मजेदार रस्ता होता. वाटेनें झुळझुळ वाहणारे लहानलहान ओढे कितीतरी ओलांडावे लागले. अशा तऱ्हेनें घाम पुशीत, वाटेनें भेटलेल्यांस नमस्कार करीत, पाठीशीं पडशीं, कोट काढून तिच्यावर अडकवलेला, टोपी पुढें सदऱ्याला लोंबवलेली, अशा थाटानें सरासरी सव्वातास चाललों. तेव्हां आतां मजल बहुतेक गांठली असें वाटून, समोर दिसणाऱ्या काळ्या मेघाला 'भो मेघ गंभीरतरं नद त्वं' असें हणतो, तोंच जणूं काय, चिडूनच त्यानें धारांनीं मला झोडण्याला आरंभ केला. पंधरावीस मिनिटें होता—पण डोंगरी पाऊस तो! त्यानें नखशिखांत भिजवून काढलें. जवळ झोंपडी वगैरे काहीं आश्रय नाहीं. पावसांत झाडांचा आश्रय हणजे कृतघ्नाच्या मैत्रीसारखा! तेव्हां तसाच पुढें चेंपीत निघालों व आणखी पाऊणतासांत म्युरेन् गांठलें. त्या जोराच्या सरीत त्रिभुवन आठवलें! सारे कपडे चिब्र भिजले. फक्त रात्रीचा पोषाक पडशीत कोरडा राहिला होता. तो घालून, बाकीचे कपडे वाळत टाकून स्वस्थ पडलों.

‘बेर्गवान्’ (साखळदंडाची गाडी), लाउटरझुनेन

माझा यूरोपांतील प्रवास.

लाउटरब्रुनेन् , ३१ ऑगस्ट, १९११.

म्युरेन् (सकाळीं).

आज सकाळींच उठून येथून सरासरी आणखी १२०० मेटर उंच असलेल्या शिल्डहॉर्नवर जायचा बेत होता. त्या प्रमाणें लवकर तयारहि झालों. पण खिडकी उघडून पाहतों तों दाट धुकें चोंहीकडे पसरलेलें ! साडेआठ वाजतां कोठें थोडो उन्हाची तिरिप पडल्यासारखें होऊन पुनः धुकें दाटलें, तें अद्याप दहा वाजल्यानंतरहि वाढतच आहे. ' शिल्डहॉर्नला जायचें, शिल्डहॉर्नवर जायचें' हें जें आज पांच दिवस वारें भरल्यासारखें झालें होतें, त्यावर आज या धुक्यानें विरजण घातलें ! फार दिवस बाळगलेल्या आशेचा असा अकस्मात् हिरमोड झाल्यानें जो निरुत्साह होतो तो कांहीं विचारूं नये ! काल संध्याकाळीं येतांना जी म्युरेन्ची गोड शोभा पाहिली, तिच्यावरच समाधान मानून, धुकें कमी होईल तेव्हां परत लाउटरब्रुनेन्ला जाणें आहे. तेथून पुढें ग्लेशर्म् व डोंगरांचीं शिखरें यांत विजेच्या गाडीनें जायचें आहे. तेथेंहि असेंच धुकें पडून सृष्टिवैभवाच्या देखाव्याचें आजच्यासारखे वाटोळें न होवो ही इच्छा आहे ! पहावें काय होतें तें.

लाउटरब्रुनेन् (रात्रीं आठ वाजतां).

सरासरी बारांच्या सुमाराला भिक्षु व प्रमदा यांवरचें धुकें अकस्मात् फाटून तीं पांढरीं शिखरें, व मागें शुद्ध निळें आकाश अशी शोभा दिसूं लागली सहा तास धुक्याशीं झगडतां झगडतां शेवटीं बारांच्या नंतर सूर्याचा विजय होतोसा दिसला. होतांहोतां सर्व शिखरें स्पष्ट दिसूं लागली. पण लवकरच खालून लाउटरब्रुनेन्-ताल् (खोरें अगर दरी) मधून धुराच्या डोंबाळासारखे धुक्याचे लोटच्या लोट वर येऊं लागून शिखरें पुनः अस्पष्ट होऊं लागलीं. एक क्षणभर उत्तम सूर्यप्रकाश पडून शिखरें चमकावीं, तों दुसऱ्या क्षणीं त्यांवर खालून नवा धुक्याचा ढग

माझ्या यूरोपांतील प्रवास.

यावा, असें दोन तास चाललें होतें. नेहमीं पाहण्याला न मिळणाऱ्या व ह्मणूनच अपूर्व अशा या सृष्टिचमत्कारानें इन्द्रजालांतील मायेप्रमाणें माझ्या मनावर परिणाम झाला ! व शिल्टहॉर्न नाही तर नाही, पण हा अद्भुत देखावा तरी पाहण्याला मिळाला, एवढ्यांतच समाधान मानून दोन वाजतां लाउटरब्रुनेनकडे यायला निघालों.

वाटेनें पांढऱ्या व हरण्या अशा मिश्र रंगाच्या सरासरी शंभर गायींचा कळप दृष्टीला पडला. हीं डोंगरी गुरें फार मारकीं असतात, असें आग-गाडींत एका गृहस्थानें सांगितलें होतें; पण मला त्याच्या उलट दिसून आलें. जवळच गुराखी उभा होता, त्याच्याशीं थोडा बोललों. आपल्या गुरांविषयीं अभिमान व आनंद त्याच्या चेहऱ्यावर पाहण्यासारखा होता. 'इतक्या दुधाचें तुम्ही काय करितां?' ह्मणून विचारतां 'हमेव मलई करतो, अगर गोठवून डब्रे भरून विकण्याला पाठवितों,' असें तो ह्मणाला. असो.

येथें आल्यावर पुनः संध्याकाळीं एक दीड तास खोऱ्यांत थंड हवेंत फिरलों. तीं कांहीं दृश्य व कांहीं अदृश्य अशा हजारों निक्षरांचा एकरुवटलेला आवाज कानीं पडे, व सृष्टीचें तें स्वाभाविक गायन ऐकून करमणूक होई. शेक्सपीयरच्या 'As you like it' मधील वृद्ध ड्यूकला अशा पळणाऱ्या निक्षरांत पुस्तकें दिसत. मला या चपळ, बुडबुड करणाऱ्या झऱ्यांत मधुर गायन ऐकूं येतें; हें रुचिवैचित्र्य होय ! असो.

उद्यां सकाळींच उठून हिमाच्या आलयांत अगर समुद्रांत (Eismeer) प्रमदेच्या अगदीं जवळ जाणें आहे. उद्यांचा सर्व दिवस या ठिकाणाहून त्या ठिकाणीं अशा धांदलींत ग्लेशर्स, बर्फाचीं अखंड मैदानें व उंच शिखरें वगैरे पाहण्यांत जाईल. जेथें शेवटीं पोंचायचें तें ठिकाण १०,००० फुटांच्यावर उंच आहे. तेथून लिहायला मिळणार नाही, व मिळालें तरी पुढच्या आठवड्याशिवाय रवाना होणार नाही, ह्मणून आतांच पत्र पुरें करून येथूनच पाठवीत आहे. डाक्रेच्या वेळेवर जाईल, असें वाटतें.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

माझी प्रकृति बरी असल्याचें इंटरलाकेनहून लिहिलेंच आहे. येथेंहि ती उत्तम आहे. उत्तम हवेंतच येऊन पडल्यावर मग काय प्रकृतीला पहावें ?

ब्रीफन्झ, ३ सप्टेंबर, १९११.

लाउटरब्रुनेनहून गुरुवारी रात्री मुद्दाम स्टेशनवर जाऊन टाकलेलें पत्र वेळेवर मिळालें असावें असें वाटतें. त्यानंतर ठरल्याप्रमाणें शुक्रवारी सकाळीं बर्फाच्या आगरांत-ज्याला 'आइसमेअर'-हिमसमुद्र ह्मणतात, तिकडे जाण्याला निघालों. रस्ता फारच चढाचा होता. अशा चढासाठीं इकडे 'झानराडबान'चा उपयोग करतात. या गाडीच्या पुढच्या डब्याला मध्यें एक लहानसें दांते असलेलें चाक असतें व त्याच-प्रमाणें नेहमींच्या रूळांच्या मध्यें त्या लहानशा चाकाला जुळतील असे दांते असलेला तिसरा रूळ असतो. या योजनेमुळें केवढाहि चढ असला तरी गाडी खाली घसरण्याची भीति नसते. ही गाडी ट्राम-सारखी विजेनें चालते. हीं त बसून दरी खाली टाकली व डोंगरावर हळू-हळू जाऊं लागलों. कांहीं ठिकाणांहून लाउटरब्रुनेन्ची संबंध दरी, इतकेंच नव्हे, तर लांब पलीकडे तळ्यांच्या मधलें इंटरलाकेनहि दिसे, व दुसऱ्या बाजूनें आल्प्सची गगनचुंबित शिखरें दिसत, व या विरोधाचा परिणाम मनावर फार होई. याप्रमाणें तीन स्टेशनें टाकून आयगर-ग्लेशर नांवाच्या २३२३ मीटर उंचीच्या स्टेशनावर आलों. येथून आयगर शिखराखालचा ग्लेशर तीन मिनिटांवर आहे, ह्मणून याला असें नांव आहे. येथें आल्यावर त्या तिन्ही प्रसिद्ध शिखरांच्या (आयगर, मोंश, युंगफ्राऊ) समोरासमोर अगदीं थोडक्या अंतरावर उभें असल्यामुळें, सूर्यकिरणांत बर्फाच्या चकाकण्यानें व त्याच्या अति शुभ्रपणानें डोळे दिपून जातात. ग्लेशरचा बराचसा भाग माणसांनां त्याजवर चालतां यावें ह्मणून दगड-माती टाकून खराब केला आहे, त्यामुळें त्याच्या शुभ्र-निळेपणाला गालबोट लागल्यासारखें झालें आहे. येथून पुढें

माझा यूरोपांतील प्रवास.

आइस्मेअर बरेच हलजे ७०० अधिक मीटरवर उंच असून आयगरच्या अगदी पाठोच्या बाजूला आहे. अशा स्थळीं मोठ्या शिखरांत एका बाजूकडून उलटीकडे विलक्षण चढाच्या बोगद्यांतून गाडी नेण्यांत माणसानें जें आपलें कल्पनाचातुर्य दाखविलें आहे, तें अचंचा वाटण्या-जोगें आहे. हा बोगदा अर्ध्या तासाच्यावर लांब आहे, व मध्ये एक लहानसें स्टेशन केलें असल्यामुळें अगदीं सदट नाहीसा वाटतो. शेव-टाच्या आइस्मेअर स्टेशनावर उतरून एक मिनिट उजेडाच्या बाजूनें गेलें, कीं, आइस्मेअर किंचित् खालीं दिसतें. ३१६१ मीटर उंचीवरून पाहिलेला हा बर्फाचा देखावा अपूर्व होय ! आयगर, फीशरहॉर्न् दोन्ही, फिन्टर आर हॉर्न् व श्रेकहार्न् अशीं सभोवतीं असून मध्ये सरोवरासारख्या जागेत बर्फ सांठलेलें आहे. हें किती खोल असेल याची कल्पना करवत नाहीं. यावर माणसें फारशीं जात नसल्यानें याची नैसर्गिक शोभा अगदीं जशीच्या तशीच कायम राहिली आहे. गाडींतून उतरलेले आम्ही सर्व उतारू लोखंडी कठड्याशीं उभे राहून आश्चर्य व्यक्त करीत असतां एकदोन डोंगरी बर्फांतले वाटाडे 'बर्फावर जाऊन त्यांतील भेगा कशा असतात वगैरे पहायचें आहे काय?' हलून विचारू लागले. कोणी धजेना, इतक्यांत मला काय आहे तें पाहण्याची हुडहुडी भरून मी तयार झालों. एका लांकडी फळ्यांच्या कामचलाऊ जिन्न्यानें चांचपडत खालीं उतरल्यावर वाटा-ड्यानें माझ्या कमरेला चन्हाट बांधून आपल्या हातांत बळकट धरलें, व आम्ही घटकेंत खालीं, घटकेंत पुनः वर, कांहीं सपाटीवर, असे बर्फांतून जाऊं लागलों. कांहीं ठिकाणीं बर्फ दगडासारखें कठीण व निसरडें होतें, तर कांहीं जागीं वाळूपमाणें बारीक ढिगारे असून ते पायाखालीं वाजत. पाय ठेवतांना निसरूं नये हलून टांच बळकट रेंवून, हातांतील आरीची काठी बर्फांत टोंचावी लागे. अशा रीतीनें पंधरावीस मिनिटे चालल्यावर बर्फाच्या त्या समुद्रांत पडलेल्या एका मोठ्या भेगेच्या कांटाशीं आम्ही आलों. रुंदी तीनचार हातांच्या वर

माझा यूरोपांतील प्रवास.

नव्हती; पण लांबी खूब. फॉशरहॉर्नपासून त्याच्या विरुद्ध बाजूच्या शिखरापर्यंत होती. खोल इतकी, की, डोकावून पाहिले असतां डोळे फिरत. तिच्या आंतल्या दोन्ही बाजू निळसर असून अर्ध्यापर्यंत चमकत होत्या; त्याच्यापुढे हळुहळू प्रकाश नाहीसा होऊन तळ दिसत नव्हते. हिच्या पलीकडे जाण्यासाठीं दोन विती रंडीची एक लांकडाची फळी आडवी टाकली आहे. तीवरून जाण्यापूर्वी पाय आपटून त्यांनां चिकट-टेला बर्फाचा चिखल झाडून टाकावा लागतो; नाहीतर अरुंद फळी-वरून पाय निसरून मोक्षच ! चाळीसएक मिनिटें चालल्यावर 'लगतच्या ग्लेशरवरून श्रेकहॉर्नच्या बाजूनें तुम्हाला पलीकडे प्रिंडेलवालडच्या खोऱ्यांत सुरक्षित उतरवतो,' असें तो वाटाड्या माझी चिकाटी वगैरे पाहून हणाला. पण माझे बूट पातळ, पायमोजेहि लोकरीचे पण पातळच असल्यामुळे मीं नाकारले. शिवाय परत प्रिंडेलवालड खोऱ्याकडचे टिकिट काढून पैसे खर्चून बसले होतो, व वाटाड्याला कर्मोत-कमी २५ फ्रांक द्यावे लागले असते. असो. याप्रमाणें बर्फाच्या समुद्रा-वर एक लहानशी सफर करून वर आलों. आपण आज कांहीं तरी विशेष अर्थ केले, पाहिले, असें वाटे; छाती मात्र बराच वेळ उडत असल्याचें गाडींत बसल्यावर मागून माझ्या लक्षांत आले. याप्रमाणें आल्प्स पर्वतांत येऊन लांबून व जवळून त्याचीं शिखरे पाहण्याची, प्रत्यक्ष त्यांत व त्यांवरील बर्फांत जाण्याची बरेच दिवसांची हौस तृप्त झाल्यासारखें वाटून समाधान झालें. खुद्द बर्फावरून भेग ओलांडून चालत असतांना, मध्येच उन्हांनें शिखरावरचें बर्फ उडून एकादी भली थोरली बर्फाची शीळ खालीं घसरत असतां होणारा गडगडाट ऐकतांना, मला काय वाटत असाचें त्याची मला अद्याप कल्पनाहि करतां येत नाही !

नंतर त्याच दिवशीं दुपारीं चार वाजतां प्रिंडेलवालड खोऱ्यांत त्याच नांवाच्या गांवीं आलों. येथेहि दोन ग्लेशर्स कांहीं उंचीवर आहेत; पण सहज वाटेळ त्याला जातां येण्यासारखें असल्यामुळे अगदीं काळे खराब

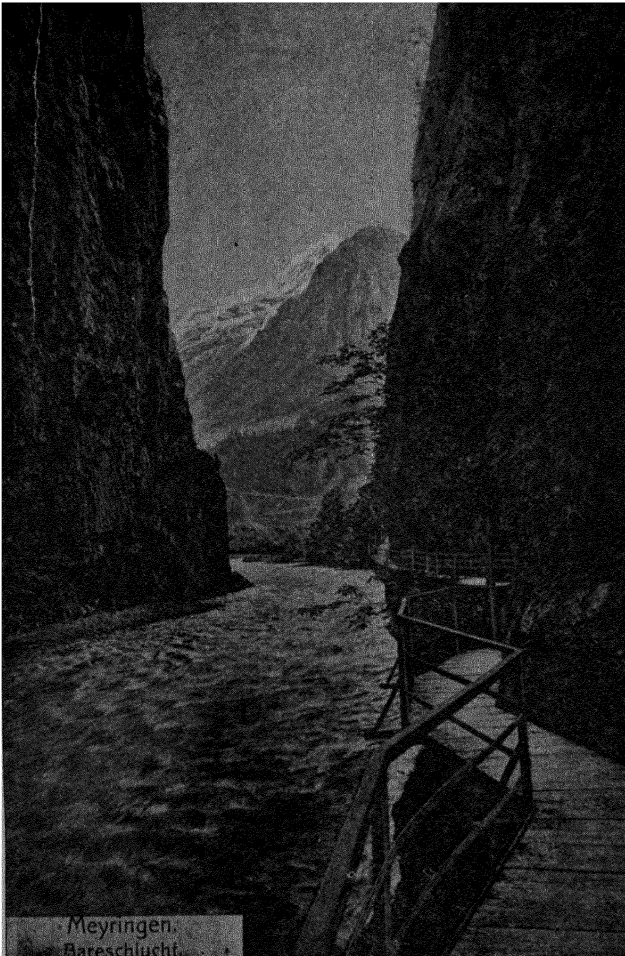
माझा यूरोपांतील प्रवास.

होऊन गेले आहेत. नेहमीं आटोक्यांत असलेल्या वस्तूचा अशा तऱ्हेने उपमर्द करण्याचा माणसांचा स्वभावच आहे ! एक ग्लेशर दोन उंच कड्यांच्या अरुंद व लांबचलांब खिंडीच्या मुळाशी पाचर मारल्यासारखा वरपासून पायथ्यापर्यंत उभा असून, त्यांतून एक नदी जोराने खिंडी-तून गोंगाट करीत खाली दरीत गेली आहे. या खिंडीला 'लुचीन श्लुल्ड (Lutschine Schlucht)' ह्मणतात. एकंदरीत हे ग्रिडलवाल्ड खोरे लाउटरब्रुनेन् इतके रमणीय नाही. निदान मला तरी ते आवडले नाही. पण त्याच्या पाठीशी उभ्या असलेल्या फाउलहॉर्न नांवाच्या शिखरावरून सभोवारच्या आरम्भूचा देखावा फार नामी दिसतो, असे मी वारंवार ऐकिले होते, व *ब्रेडेकरहि तेच ह्मणतो. तेव्हां उद्यां तिकडे जावे असे वाटे; पण रस्ता पांच तासांचा विकट, उंची क्लेजेअरपेक्षां बरीच अधिक (क्लेजेअर १८७७; फाउलहॉर्न २६८४;) व तशांत आइस-मेअरमध्ये चढतांउतरतांना गुड्याची शीर लचकलेली, अशा स्थितीत न जाणे एरूपक्षीं बरे वाटे. अशा 'हो ना' तच रात्री झोपीं गेलों.

तारीख दोन शनिवारी सकाळीं उशिरां उठलों, व दहा वाजतां पाहतों तों पायांनीं आपली फाउलहॉर्नची वाट धाली, इतका उसाह होता ! अर्थात् मग तसाच पुढे सरसावलों. वाटेत गुराखी, डोंगरी खेड्यांत खेंचरावरून सामान नेणारे हेलकरी, इतर प्रवासी वगैरे भेट-तील त्यांशीं बोलण्यांत वगैरे अर्धी मजल एक तास चाळीस मिनिटां-तच गांठली. तेथें एक विश्रांतिगृह होतें; त्यांत दूध, पाणी पिऊन बरोबर घेतलेलीं फळे खातांच हुषारी आली. दोन इंग्लिश गृहस्थ माझ्या आधींच तेथें बसलेले होते; त्यांनां माझ्या मजल काढण्याचें आश्चर्य वाटलें.

---

* या नांवाच्या दीर्घद्योगी गृहस्थानें प्रत्येक देशांतून प्रवास करतांना अत्यंत जहाीची माहितीपूर्ण पुस्तकें लिहिली आहेत. त्यांचीं त्यानेच केलेलीं भाषान्तरें यूरोप-अमेरिकेंतील सर्व लोक वापरतात.

Meyringen.
Bareschlucht.

‘ आर नदीची खिंड ’ मायरींगोन.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

ल्युसर्न, ता. ५ सप्टेंबर, १९११.

नंतर तिघे बरोबर पुढे जाऊं लागलों. रस्ताहि दोन डोंगरांच्यामध्ये बरा सपाटीचा होता. डोंगरांच्या बाजूंनी हिरव्या गवतांत गाई चरत होत्या. त्यांच्या घंटांच्या गोड आवाजानें कानाला सुख होई. कांहीं वेळ बरोबर गेल्यावर ते दोघे गृहस्थ रेंगाळले व मी एकटाच पुढे सर-सावलों. वाटेनें बर्फांतून उगम पावणाऱ्या ओढ्याच्या पाण्याचें लहानसें तळें लागलें. येथून पुढला फाउल्होर्न् शिखरापर्यंतचा रस्ता फार बिकट व खडकाळ असा होता, त्यामुळें फार त्रास झाला; पण शेवटीं दोन वाजतां भर उन्हांत वरती जाऊन पोहोंचलों. घसा कोरडा पडून दमहि लागल्यामुळें वरील रिस्टोरांच्या मेड सर्व्हंटला 'पाणी दे' एवढेंच सांगण्याला प्रयास पडले; पण तिनें 'येथें कसचें पाणी? दारू घ्या अगर सोडावाटरसारखेंच सेल्टरवासर घ्या,' असें हटलें. या वेळीं पाण्या-वांचून माझे चालणार नाहीं ह्मणून मोठ्या कष्टानें व काकुळतीनें सांगतां, 'आह्मी ग्लेशरचें पाणी फक्त सैपाकासाठीं आणतो, तें पिण्यासारखें शुद्ध नाही, त्यामुळें तें आह्मी देऊं धजत नाही' असें तिनें स्वच्छ उत्तर दिलें. झालें! अगदीं कंवरच खचल्यासारखें होऊन एका खुर्चीवर बसलों, व तिनें दिलेली वाटाण्याची सुप-अगर आमटी थोडीशी कशी तरी घशाखालीं उतरवून, तें गिळगिळित लागणारें असमाधानकारक सेल्टरवासर थोडेंसें प्यालों. थोड्या वेळानें ते दोघे इंग्रजहि दमूनभागून आले. त्यांतील एकानें पाण्यासाठीं मजसारखेच जंगजंग पळाडले, पण व्यर्थ! दारूमध्यें आज इतकीं शतकें बुडालेल्या यूरोपांतील एका गृहस्था-लाहि या वेळीं पाण्याचीच आवश्यकता भासली, ही विशेष गोष्ट आहे. असो. नंतर जरा वरती टोंकावर जाऊन, पोटाची नाहीं तर नाहीं, पण डोळ्यांची व मनाची यथेच्छ तृप्ति करून घेतली! मार्गे नीजेन (नीजेन २३६६ मीटर उंची) शिखरावरून पाहिलेल्यासारखाच, त्याच शिखरांचा देखावा पाहिला; पण हा अधिक जवळून व जास्त उंचीवरूनच

माझा यूरोपांतल प्रवास.

असल्यामुळें याचा पहला अधिक लांबवर पोंचत होता. शिवाय नीजेन-चरून न दिसणारें * फायरवाल्डस्टेटसे अगर चार जिब्ल्यांचें सरो-चर व त्याच्या भोंवतींचे पिलाटुस, रिगी हे पर्वत फाउल्हॉर्नवरून चांगले दिसले, आणि अंतर थोडें असल्यामुळें बर्फाच्छादित शृंगांची व ग्लेशर्सची शोभा अपूर्व भासली. शेवटीं, या सगळ्याला 'तो पहा मी ज्यावर चाललों तो आयगर ग्लेशर! तें पहा श्रेकहॉर्न व फॉशरहॉर्न, ज्यांच्यामागून अगदीं जवळ बर्फसमुद्रांत मी गेलों होतों!' या ताज्या आठवणीची जोड मिळाल्यानें तर अप्रतिम मोहकपणा आला होता. शिल्टहॉर्न (१९७३ भेटर) वर जाण्याच्या आड धुकें आलें; फाउल्हॉर्नच्या आड दुखरा पाय येण्याची भीति होती. पण ती तशीच मागें सारून गेलों, व इतक्या लांब प्रवास केल्याचें सार्थक झालें, असें वाटलें. पावणेदोन तास तेथें होतों. शेवटीं एका बांकावर आडवा होऊन पाठीला चांगलें उन्ह दिलें. डोंगराच्या उन्हांत पाठ तापवणें फार आरोग्यकारक आहे, असें इकडचे लोक ह्मणतात; तें कसेंहि असलें तरी घामानें चिंब झालेले आंतील कपडे वाळून माझा मात्र तात्कालिक फायदा झाला ह्मणायचा !

सरासरी चार वाजतां परत फिरलों. या वेळीं मात्र उजव्या पायानें चरेंच अडवलें. त्यामुळें लंगडत, वाटेनें थक्कत, विसांवा घेत चाललों. अगदीं शेवटीं शेवटीं रानांत एकटीच एका ह्याताऱ्या बाईची झोंपडी लागली; तेथें दूध व थोडी विश्रांति घेतली. 'जातांना येथें मला कोणी दिसलें नाहीं!' असें मी ह्मणतांच 'नव्हतें तर नव्हतें, तुझी स्वतः चरवीतून दूध ओतून घेऊन प्यायचें होतें, खालीं फळ्यांवर पाय वाज-चले असतेत, ह्मणजे मी आलें असतें; अगर तुझीं पैसे टेबलावर ठेवून पुढें जायचें होतें,' असें ती ह्मणाली. भोळी विचारी! स्वतः-सारखेच साधे सर्व लोक असतात अशी तिची समजूत असल्यास

* याच सरोवराच्या कांठच्या व्यूसर्न शहरहून हें पत्र लिहिलें जात आहे.

माझा यूगोपांतील प्रवास.

काय नवल आहे ! मी कोठला, कोठून आलों वगैरे विचारून घेतल्या-
वर ' एकूण माझ्या ह्यातारीच्यापेक्षांहि तुझी इतके तरुण असून खूब
फिरलां, अं !' असें तिनें आपलें आश्चर्य प्रगट केलें. सभोंवारच्या पांच-
चार खेड्यांत दूध वगैरे विकत घेणें अगर विकणें एवढ्यापुरताच तिचा
ह्यातारीचा प्रवास होता, हें येथें सांगितलें पाहिजे.

या आठ तासांच्या पायपिटींत खरीं खरीं आल्याइन् खेडीं कशीं
असतात, हें पहायला सांपडलें. लाउटरन्नेन्, म्युरेन्, प्रिंडेलवाल्ड
हीहि खेडीच; पण त्यांतील घरे, रस्ते, माणसेंहि इतकीं बदलून गेलीं
आहेत, कीं, त्यांनां खेडीं ह्मणणें जिवावर येतें. पण खरीं खरीं डोंगरी
खेडीं, कीं जेथें शहरचें वारें अजून फिरलें नाहीं व पुढेंहि फिरणें शक्य
नाहीं, व जेथें गवत किंवा देवदारु झाडे—तींहि २५०० मेटरच्यावर
विरळाच वाढतात, जो जों उंच जायें तो तो गरीब नम्र गवत मात्र वर
वाढलेलें दृष्टीला पडतें,—याशिवाय दुसरें होतच नाहीं, अशा उंच अव-
घड ठिकाणीं पहायला मिळालीं. पांचपंचवीस घरांपेक्षां जास्ती घरे येथें
नसतात. हीं घरे—अगर झोंपड्या ह्मटलें असतां जास्त शोभेल—केवळ
देवदारूच्या फळ्यांचीं (अगर एकाद्या बाजूला लांब पण अरुंद तुळ्या
एकावर एक रचलेल्या कोठेंकोठें सांपडतात) असतात. वरचें छप्पर
बारीक फळ्यांचें असतें, व वादळांत त्या उडून जाऊं नयेत ह्मणून
त्यांवर मोठमोठे धोंडे ठेवलेले असतात. फळ्यांचें एक खाटलें, त्यावर
उबेसाठीं पुष्कळसें वाळलेलें गवत, व तें फारसें टोंचूं नये ह्मणून
एकादें फाटकें बऱ्यांकेटाचें रकटें, असा एक त्रिछाना एका बाजूला;
दुसऱ्या बाजूला चूल व जवळ जळाऊ लांकडांचा ढिगारा; तिसऱ्या बाजूला
कपाटाचें काम भागवणाऱ्या, कांहीं वस्तू ठेवण्यासाठीं एकावर एक
टांगलेल्या दोन फळ्या, व दाराकडच्या बाजूला बर्फ तुडवून ओले
झालेले बूट व कपडे वाळवण्यासाठीं खिळे, हा या झोंपड्यांतला सारा
संसार असतो ! साऱ्या दिवसभर गायींमागे ज्यांनां फिरायचें, त्यांनां

माझा यूरोपांतील प्रवास.

खुर्च्या, टेबलें, स्टुलें यांची काय जरूर? गायींचे व डुकरांचे गोठेहि असेच लांकडी असतात. दाव्यांची वगैरे जरूर पडत नाही; आंत गुरें कोंडून दार लावलें ह्मणजे चांगला बंदोबस्त राहतो. गोठ्याच्या एका भिंतीला बाहेर आणखी फळ्या आडव्या मारून शेणासाठी जागा केलेली असते. सकाळीं दूध काढलें, ह्मणजे तें दोनपासून तीन फूट उंचीच्या, पाठीवर घेण्यासाठी एका बाजूनें मुदाम चपट्या केलेल्या पिंपांत भरून, मोठीं मुलें व पुरुष यांच्या पाठीवर, जवळचें मोठें खेडें अगर शहर येथें रवाना होतें. एवढाच व अतिशय साधा, कमी भानगडीचा उद्योग यांना असल्यामुळें हे लोकहि साधे असतात. व्यवहारांतल्या भानगडी, लुच्चेगिन्या ठाऊक होण्याचे प्रसंग यांना कमी येतात. यामुळें यांचा साधेपणा कधीकधी वेडगळपणासारखाहि भासण्याचा संभव असून, कितीएक परके प्रवासी या लोकांना 'डुम, स्ट्युपिड' अगर वेडगळ असें विशेषण देतात. मला मात्र तसें वाटत नाही. हॉटेले ह्यांच्या मुख्य वस्ती, व प्रवाशांकडून पैसे काढणें हाच जेथील लोकांचा धंदा, अशा बाझल्, बर्न, लोसान्, जिनीव्हा, ल्युसर्न्, झ्यूरिच् आदि शहरांत व इंटरलाकेन्, लाउटरब्रुनेन्, ग्रिडेल-वाल्ड, शामूनी आदि शहरांज्या खेड्यांत मात्र व्यवहार, भानगडी, धूर्तपणा, लबाडी-काय वाटेल तें ह्मणा-पूर्णपणें भरलेलें आहे. तेव्हा स्विसलोकांविषयीं माझे मत जर कोणी विचारलें, तर मला वरीलसारखें वर्गीकरण करावें लागेल. असो.

नंतर दमून येऊन, गुडघे व खालचे पाय कढत पाण्यानें शेकून साडेआठ वाजतांच निजलों. अति श्रम झाले ह्मणजे झोंपहि स्वस्थ येत नाही! दुसऱ्या दिवशीं ह्मणजे रविवारीं निघून, गाडीनें इंटरलाकेन् व लगेच पुढें बोटीनें ब्रीएन्झर्-से (ब्रीएन्झर्चेसरोवर; ज्या दोहींच्यामध्ये इंटरलाकेन आहे, त्यापैकीं वरचें ह्मणजे पूर्वबाजूचे हें सरोवर होय.) वरून ब्रीएन्झर् या खेड्याला आलों व पुनः काहीं न करतां तोहि दिवस विश्रांति घेतली; फक्त या पत्राचा पहिला भाग तेथें लिहिला.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

इयूरिच्, ८ सप्टेंबर १९११

ल्युसर्नहून एक पत्र रवाना करून बुधवारी सकाळी साडेदहा वाजतां येथें आलों, व आज अकरा वाजतां न्हाइनचा धबधबा पाहण्यासाठीं शाफहौसेनला जात आहे. तेवढें झालें, कीं, प्रवास संपलाच ह्याणायचा. वाटेंतच बोडन्सरोवर (इं. लेक ऑफ कॉन्स्टन्स्), म्युनिच्, म्यूर्न्वर्ग वगैरे पाहून पुढल्या पत्राच्या वेळेला बहुतकरून लाइप्झिकला जाईन.

ल्युसर्नला आपणांला काय दिसेल, याची थोडी कल्पना आधींच मला होती. कारण, फाउलहॉर्नवर जातांना वाटेंत भेटलेल्या इंग्रज गृहस्थांनीं ल्युसर्न ह्याणजे लंडन व पारिस यांवरहि विशेष आहे, असें सांगितलें होतें. मी ज्या वेळेला शहर (शहर आपल्या अहमदनगर एवढेंहि खरोखर नाही !) पाहण्याला गेलों, ती वेळहि संध्याकाळची असल्यानें, सरोवराच्या किनाऱ्यावर नाना रंगांचा नानाप्रकारचा पोषाक करून आणि इतर रीतीनें आपणांला सजवून यूरोप व अमेरिका येथील वृद्ध व तरुण स्त्रीवर्ग आपल्या इष्टमित्रांवरोवर 'हवा खात' फिरत होता. एवढ्याचसाठीं उन्हाळ्याचे हे तीन महिने सरोवराच्या कांठची हवा खाण्यासाठीं ही सर्व मंडळी चोंहीकडून ल्युसर्नला जमत असते, व त्यांचें स्वागत करण्यासाठीं राजवाड्यांना खाली पहायला लावणारीं मोठमोठीं हॉटेलें, कूअरसाल् आदि संगीत शाळा, जवा-हिरादि ऐषभारामाच्या जिनसांचीं मोठमोठीं दुकानें, विजेच्या दिव्यांनीं शृंगारलेले मुख्य रस्ते व बोटी, होड्या, एअरशिप (आकाशनौका) इत्यादि व इतर करमणुकीच्या साधनांनीं ल्युसर्न शहर सदां तयार असतें. या सर्व गोष्टी लंडनप्यारिसला आहेत; पण, उत्तम हवा, सरोवरांचें स्वच्छ पाणी (त्याची किंमत या पाहुण्यांना फारशी नसते, हें मोठ्या दुःखानें सांगावें लागतें !) व या उन्हाळ्याचे तीन महिन्यांत त्यांचा उपभोग घेण्यासाठीं सुधारलेल्या पश्चिमेकडील (अगदीं लांबच्या पश्चिमेकडील तर आधीं !) सर्व देशांचे श्रीमंत, सुखवस्तु,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

व विशेषतः फ्याशनेबल पाहुणे एके ठिकाणी जमणें, हें लंडनपारिसला नाही ! यामुळे यूरोपअमेरिकेचें सौंदर्य, समृद्धि, तारुण्य आणि मुख्यतः फ्याशन् हीं सर्व, कांहीं वेळ तरी या नाकपुडीएवढ्या स्थळीं एकवटतात, याबद्दल त्यास अभिमान वाटल्यास वावगें होणार नाही. मी जर आल्प्समधून नुकताच जाऊन आलों नसतो, तर ल्युसर्नला या यूरोपीय लोकांच्या 'पुण्यैः हृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकं' असें ह्मणायला चुकलों नसतो; आणि खरोखरच भारबी भापेंतल्या सुरस व चमत्कारिक गोष्टींतील एकाद्या बादशहाची ऐषआरामी राजधानी साजेल असें हें आहे. पण ज्यांचीं शिखरें आकाशापावेतो जणूं गेलेलीं दिसतात, ज्यांची उंची अनंत, ज्यांवरचें बर्फ अनंत, ज्यांचें नैसर्गिक वैभव अनंत, ज्यांची शांति-गांभीर्य अनंत, व ज्यांचें किंचित् औदासीन्यहि अनंत, अशा आल्प्सपर्वतांतून नुकताच मी जाऊन आल्यानें मला या शहरांतील सर्व नश्वर गोष्टींचा कंटाळा आला. मुंग्यांसारखीं गजबजणारीं माणसें, त्यांचें मधमाशापेक्षां कर्कश गुण-गुणणें, फुलपांखरांच्या नैसर्गिक वर्णवैचित्र्याशीं स्पर्धा करूं पाहणारे पोषाक, व गाणें, नाचणें, नाटक पाहणें, नटूनथटून बोटी-होड्यांतून सरोवरावर अगर रस्यावर फिरून एवढा मोठा सोन्यासारखा दिवस अशाच आणखी रिकामटेंकड्या उद्योगांनीं कसा घालवावा ही त्यांची विवंचना, हें सर्व पाहून, सृष्टीच्या स्वानंदसाम्राज्यांतून मृत्युलोकींच्या नानाखटपटींत आपण येऊन पडलों आहों, असें वाटे. ल्युसर्नला तीनचार दिवस राहूं, हा आपला पहिला विचार बदलून, थोडा विसांवा मिळाल्या-बरोबर येथून पाय काढण्याचें मीं ठरविलें, व दीड दिवसांतच गाशा गुंडाळला.

आतांपर्यंत टाळलेल्या कूअर्हौसच्या तडाक्यांत मात्र ल्युसर्न येथें सांपडलों. येथल्या कूअर्हौसमंडळीचा असा नियम आहे, कीं, एका रात्रीपेक्षां अधिक मुक्काम ज्याचा होईल, अशा प्रत्येक पाहुण्यानें कूअर्-तिकिट घेतलेंच पाहिजे. नाही तर ज्या हॉटेलमध्ये त्या पाहुण्याचा

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मुक्काम असेल त्याच्या मालकानें रोज ठरलेली रक्कम दंडादाखल आकारावी ! झालें ! भला सांपडलों तडाक्यांत ! फुकट दंड भरण्याऐवजीं एकदां तेथें जाऊन एकादा फ्रांक खर्चण्याचें ठरविलें व मंगळवारीं रात्रीं साडेआठला कॉन्सर्टहॉलमध्ये गाणें ऐकायला गेलों. कांहीं थोडें समजे, तेवढ्यापुरतें बरें वाटे. नवांनंतर मंडळी बरीच जमली. तेथें गाणें ऐकत बसणें फुकटचें नाहीं. तिळाला गूळ बोळवण, या न्यायानें कांहीं तरी प्यायला घेतलें पाहिजे, असा शिष्टाचार आहे, व तो इकडील पानप्रिय लोकांच्या पध्यावरच आहे. 'तुह्मी काय पिणार ?' ह्मणून एका दासीनें विचारतां 'मी (दारु) पीत नसतो,' असें सांगितल्यावर ती नाक मुरडून पुढें गेली. तेथें स्वस्थपणें बसून मला पयाशनचें सूक्ष्म निरीक्षण करायला सांपडलें. तें येथें सांगत बसत नाहीं. मागें प्रसंगानें कांहीं मासले दिले होते, पुढेंहि ओघानें यायचे असल्यास येतील. फक्त मला एक पटणारा ह्मणजे स्कार्फ् भगर शेल्वजा एक रेशमी (क्वचित् जरीचेंहि) पटकूर वापरण्याचा प्रकार होय. पटकूर ह्मणण्याचें कारण हा झिरझिरीत स्कार्फ् धड लांबहि नसतो व रुंदहि नसतो. याचा रंग वाटेल तो असेल. पण तो फिकट असला पाहिजे. कोणी हरिदासासारखा हा पुढें सोडतात; कोणी खांद्यावरून घेऊन यानें पाठ झांकतात; कोणी डोक्यावरील टोपल्यावरून घेऊन पुढें हनुवटीखालीं गांठ देतात; कोणी अगदीं शेला पांघरावा तसा वापरतात; हें संवयीचें असल्यामुळें मला बरें दिसलें. असो. इतक्यात मंडळी एकामागून एक एका मोठ्या दिवाणखान्याकडे जाऊं लागली. मीहि औत्सुक्यानें गेलों. तों एका खूब लांब व दीडहात रुंदीच्या टेबलाभोंवतीं ही गर्दी जमलेली ! त्या टेबलाच्या मध्यभागीं निमूळतें रंगण असून त्यांत भोंवताळून दुहेरी गलीसारखीं भोंकें होती व त्यांनां नंबर होते. हेच नंबर टेबलाच्या दोन्ही बाजूंवर आंखलेल्या चौकटींतून सळमिसळ करून मांडले होते. या नंबरांवर मंडळीं पैसे ठेवत होती, व एक माणूस मधल्या रंगणांत एक चेंडू टाकीत होता.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

तो ज्या ज्या गलींतून जाईल त्या त्या नंबरांचे पैसे परत मिळत. जेथे विश्रांति घेईल त्यास दुप्पट पैसे परत मिळत; बाकीच्यांचे अर्थात् कुअरहौसला जमा ! या पयाशनेबल खेळाला जुवेगिरी कोणी हणारवें ? 'ही एक सहज हलकीशी करमणूक आहे; पैसे लावले हणून काय झालें ? मोठे लोक कोठें जुवा खेळत असतात का ? तेव्हां हा जुवा खास नव्हे.' अशी मी आपल्या मनाची बळेंच समजूत करून घेऊन तेथून पळालों, व घरीं येऊन स्वस्थ झोंप काढली. पहांटेपहांटे उठतांना मृच्छकटिकांतील दुसरा अंक स्पष्ट डोळ्यांपुढें उभा राहिला !

इयूरिच.

असो. याप्रमाणें ल्युसर्न-पयाशनेबल ल्युसर्न-थोडेंसें पाहून, बुध-चारीं सकाळीं त्याला नमस्कार ठोकला व येथे आलों. स्टेशनांतून बाहेर आल्याबरोबर पहिली विवंचना हॉटेलची ! या पाळीला असें कांहीं झालें, कीं, जेथे जावें तेथे 'आतांच खोल्या भरल्या,' अगर, 'शंभराव्या मजल्यावर एक लहानशी खोली आहे ती ध्या पाहिजे तर,' अशीं उत्तरे मिळत. शेवटीं ही भिक्षादेही एक तासानंतर या हॉटेलंत आलों तेव्हां आटपली. पुण्याला प्लेगमध्ये हातचें घर सोडून बाहेर झोंपडीत रहायला जावें, व प्लेग आटपल्यावर 'जागा आहे का हो ?' करीत दारोदार फिरावें, यापैकीच हा एक प्रकार ! नंतर शहरांत भटकलों. खरेंच, या भटकण्याचा आतां मला कंटाळा आला आहे, व शहरें तेथून साधारण सारखींच, त्यांत पहायचें तरी काय, असें वाटूं लागलें आहे. कांहीं विशेष असेल तें उरकून घेऊन पुढें जावें असा आतां क्रम ठेवून आठ दिवसांत परत घर पहायचें, असा संकल्प मी केला आहे.

गुरुवारीं सायंकाळीं मीं इंग्लीश्लियम पाहिलें. यांत या ख्रिस्तधर्म-सुधारकाचे हस्तलेख, पुस्तके, स्वतःजवळ ग्रीक् बायबल विकृत घेण्या-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

पुरते पैसे नाहीत हणून लोकांचें पुस्तक उसनें घेऊन त्यावरून स्वतः त्यानें उतरून घेतलेलें पुस्तक, वगैरे त्याच्यासंबंधाच्या अनेक गोष्टींचा संग्रह आहे. फ्रेंच सुधारक कालविहनु (कालव्हे), जर्मन व्युत्तर यांचा त्याच्याशीं झालेला पत्रव्यवहाह आहे. इंग्लंडची एके वेळीं राणी होऊं घातलेली विदुषी लेडी जेन् प्रे इचें इंग्रजीला आलेलें ल्याटिन् पत्रहि नीट जपून ठेवलेलें आहे. धन्य त्या सोळाव्या शतकाचे आरं-भीच्या सुधारकांची व धन्य त्यांचें स्मरण व स्मारक वस्तु कायम ठेव-णारांची ! शेवटीं क्याथोलिक लोकांनीं इंग्रजीला ठार मारलें, तेव्हांचे त्याचे शब्द भगवद्गीतेची आठवण करून देतात. 'तुम्ही माझ्या देहाला ठार केलें, तरी मझ्या आत्म्याला मारू शकणार नाही !'

शेवटीं जातांजातां घाईत येथले प्रसिद्ध संस्कृतज्ञ प्रो. केगी यांची भेट घ्यायची आहे. येथे आल्याबरोबर त्यांनां मीं एक पत्र लिहून भेट घेण्याची व ओळख करण्याची इच्छा दर्शविली. तों गुरुवारीं ते स्वतः दोनदां हॉटेलांत माझ्या पश्चात् येऊन माझा शोध घेऊन गेल्याचें कळलें. दुसऱ्या खेलेला त्यांनीं आपला एक पाहुणा बरोबर आणला होता, व मला घेऊन इयूरिचर् सरोवरावर बोटिंग् करण्यासाठीं जाणार होते. यामुळें मला वाईट वाटलें व लगेच मीं त्यांनां 'शुक्रवारीं सकाळीं साडेअठरा भेटतो; आपण पुनः येण्याची तसदी घेऊं नका,' असा टेलिफोन केला. त्याप्रमाणें वेळेवर गेलों, तों दासीनें दिवाण-खान्यांत नेऊन बसविलें. ऋग्वेदाचा अभ्यास करतांना यांच्या ऋग्वेदा-वरील पुस्तकाचें इंग्रजी भाषांतर वाचून यांजविषयीं माझ्या मनांत आधींच एकप्रकारचा पूज्यभाव उत्पन्न झाला होता; व हणून तर यांनां प्रत्यक्ष पाहण्याची संधि वायां जाऊं द्यायची नाही, असा निश्चय केला होता. थोड्या वेळानें प्रोफेसर आंत आले व त्यांनीं माझें स्वागत केलें. ठेंगणी व जरा स्थूल वाटणारी ही मूर्ति हंसतमुख व शांत असल्यामुळें, माझा संकोच तेव्हांच गेला. नंतर संस्कृत, विशेषतः

माझा यूरोपांतील प्रवास.

वेद, वेदाच्या अभ्यासाचें हल्लींचें स्वरूप वगैरे विषयांवर गप्पा झाल्या. 'तुझी सध्यां काय करतां, पुढें काय करणार ?' वगैरे प्रश्नांचें मीं शक्य तेवढें व योग्य तें उत्तर दिलें. सरासरी एक तासभर बसलों होतो. यांचें भाषण मधुर होतें, पण श्विस् उच्चार कानाळा प्रथम चमत्कारिक वाटत; प्रत्येक ठिकाणीं जर्मनचा खरखरीत उच्चार ऐकून हवापाण्याचा वाणीवर कसा परिणाम होतो, याचा प्रत्यय आला.

म्यूनिच्, १२ सप्टेंबर, १९११.

इयूरिच्हून निघतांनिघतां टाकलेले पत्र पावलेच असेल. तेथून जर्मनी व श्वित्झरलंड यांच्या सरहद्दीवर व्हाइन नदीच्या कांठीं असलेल्या शाफहौसेन खेड्यांत शुक्रवार ता. ८ रोजी १ वाजतां आलों. येथून ४० मिनिटांवर व्हाइन नदीचा धबधबना आहे. तो पाहण्यासाठीं तीन वाजतां गेलों. पलीकडच्या तीरावर खडकावर बांधलेला 'लाउफेन्' नांवाचा लहानसा किल्ला अगदीं धबधब्यावर असल्यामुळे, तेंच पाहण्याचें मुख्य ठिकाण झालें आहे. त्याच्या दरडीवरील बागेच्या पायथ्याशीं गेलें ह्मणजे धबधब्यापासून अर्ध्या हाताच्या अंतरावरून तो पाहतां येतो. हा फार उंच नाही; पण अतिशय जोराचा असल्यामुळे धो धो आवाज व खडकावरून आदळणाऱ्या पाण्याचा फेंस व तुषार हीं पाहण्यासारखीं व ऐकण्यासारखीं आहेत. पण सर्वांत उत्तम देखावा धबधब्यासमोर राईतील रस्यावरून दिसतो. येथें मीं दोन तास बसलों. मार्गें निरभ्र निळें आकाश, त्यालां लागून वाढल्यासारखे दिसणारे व ऋतुमानानें ज्यांचीं अग्नें, पानें पिकून पिवळसर तांबडीं दिसत असे मोठे वृक्ष, तेथून खडकाच्या दुसऱ्या बाजूवर गेलेला अठकमानीचा आगगाडीचा पूल, त्या कमानीतूनच जणूं निघणारें फेंसमय शुभ्र पाणी, व तुषारावर सूर्यकिरण पडल्यामुळे दिसणारीं दोन इंद्रधनुष्ये अशी ही एकावटलेली शोभा पहावी तितकी थोडीच ! जों जों

माझा यूरोपांतील प्रवास.

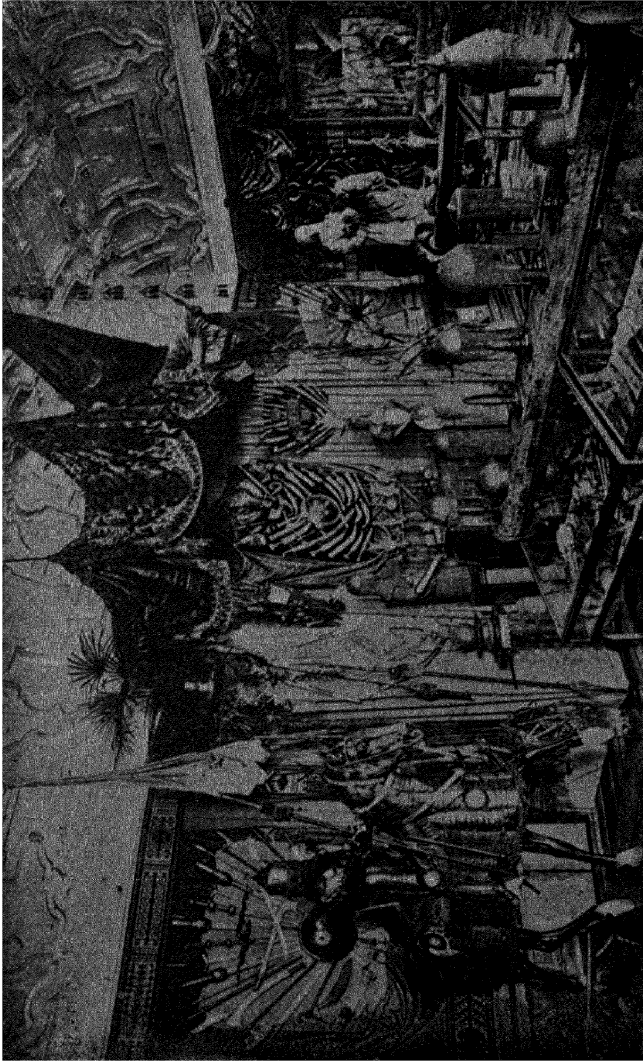
संध्याकाळ होत चालली तों तों भोंवतालचें सृष्टिवैभवं सौम्य व शांत भासूं लागलें. सूर्यास्ताचे कांहीं आधीं मी तेथून उठून शापहौसनकडे जाऊं लागलों.

इतक्यांत एक अपरिचित गोरा दिसणारा गृहस्थ पुढें येऊन 'तुम्ही पौर्वात्य विशेषतः हिंदी आहांत काय?' असें विचारूं लागला. अशा स्थळां असें कोणी एकदम येऊन असा प्रश्न विचारील, हें स्वप्नीहि नसल्यामुळें किंचित् आश्चर्यचकित होऊन मी त्याच्याकडे नीट पाहूं लागलों, तों त्याच्याहि चेहेऱ्यावरील पौर्वात्य ज्ञांक नजरेला पडली; पण तो हिंदी आहे असें मात्र मन सांगेना! मग त्याच्या प्रश्नाचें उत्तर देतां, 'तुम्हाला पर्शियन भाषा येते काय?' ह्मणून त्यानें पुनः विचारलें. मीं नाहीं ह्मटल्यावर, त्यानें इराणांतून वैद्यक शिकण्यासाठीं आपण इंग्लंडांत कसे गेलों, तेथें कंटाळून परतणार तों ब्रिटिश म्यूझियममध्ये इराणी वकिलानें कसें लावून दिलें वगैरे हकीगत सांगितली, व 'येथें (शापहौसेन) एका किल्ल्यांत आशियांतील उत्तम हत्यारें व इतर कलाकौशल्याच्या कामाचें खाजगी संग्रहालय असून त्याचें टिपण करण्यासाठीं मला बोलावलें असल्यामुळें तें माझ्याच ताब्यांत आहे, तरी तुम्हीं तें अवश्य पाहिल्यावांचून जाऊं नका, खाजगी आहे, तरी माझ्या हातीं त्याच्या किल्ल्या आहेत, तुम्ही चलाच!' असा त्यानें आप्रह मांडला. 'तुम्हाला उद्यां जाणें भाग आहे,' ह्मणून सांगतां, 'तर मग आतां कसेंहि करून चलाच!' असें त्यानें पुनःपुनः ह्मटल्यावर पूर्वेकडील मनःपूर्वकपणाचा तो आप्रह पाहून मीं हि कबूल केलें व गेलों. शार्लोटनफेल्स नांवाच्या त्या खाजगी किल्ल्यांत अगर वाड्यांत गेलों, तों खुर्च्या, टेबलें, सतरंज्या, भिंतीवरील पडदे, खिडक्यांचे पडदे वगैरे सर्व सामान आशियांतील ! नंतर दावूदनें (हें त्या गृहस्थाचें नांव) संग्रहालयांत नेलें; तों चोंहींकडे तरवारी, खंजीर, चिलखतें वगैरे भिंतीला लटकवून अगर टेबलांत ठेवलेलीं दृष्टीस पडलीं. त्यांच्या मुठी जडा-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

वाच्या असून इतक्या चमकत, कीं कांहीं विचारूं नये. यांपैकीं कांहीं मॉ. मोझेअ (संप्रहालयाचा मालक) याला इराणचा शहा, त्याचे सरदार वगैरे मोठमोठ्या लोकांनीं नजराण्यादाखल दिल्या होत्या व बहुतेक त्यांनें स्वतः मध्यआशियांत असतां वाटेला ती किंमत देऊन खरेदी केल्या. रशियाची पूर्वे तुर्कस्थानाशीं लढाई झाली, तीत हा गृहस्थ रशियाच्या बाजूनें लढला होता; पुढें स्वित्झरलंडकडून इराण व जवळचे प्रांत येथें वकील ह्यागून असे. त्यामुळे त्याला संधि उत्तम मिळून त्यानें या वस्तु घेण्याचा उपाय चालविला. तरवार, सुरी, खंजीर, बंदूक, चिलखत, निशाणें, पडदे, नकशीचें काम, जें जें चांगलें दिसलें तें तें यानें जमवलें. या वस्तुंपैकीं बऱ्याचशा हिंदी बादशाहा व महाराणे यांच्या वेळच्या व मालकीच्या आहेत. तें हिंदी कड्यांचें चिलखत, गेंड्याच्या कातड्याचीं ढाल, लांब समशेर, छातीवर गेंड्याच्या कातड्याचा उभा पट्टा, शिरस्त्राण हीं सर्व पाहून मला आनंद झाला. ज्या वेळीं हीं केलीं व वापरलीं गेलीं, त्या वेळचीं यूरोपांतील ओबड-धोबड व अवजड चिलखतें, हत्यारें यांची कल्पना येताच (हीं मीं बर्लिन वगैरे ठिकाणीं पाहिलीं आहेत हें सांगणें नकोच.) धन्य वाटे. त्या वेळीं पुष्कळ बावतींत आपण 'पश्चिमे'च्या पुढें होतो; पण नंतरच्या भानगडींनीं व कांहीं अंशीं स्वतःच्या शिथिलपणानें, आत्मविश्वासाच्या अभावानें आज आपण पश्चिमेच्या पुष्कळ मार्गें आहों, ही कल्पना लगेच मनांत येऊन किंचित् खेद वाटला.

असो. याप्रमाणें एक तास तेथें पहात फिरत होतो. शिराज येथें निदान चारपांचशें वर्षांपूर्वीं बनवलेल्या त्या चपल तरवारीचें अस्सल पाणी पाहून हल्लींच्या कितीहि उत्तम पाण्याच्या यूरोपीय हत्यारांची किंमत वाटणार नाही ! हिंदी तरवारी, खंडे, खंजीर, कट्यारी यांचेहि पाणी वाखाणण्याजोगें होतें. एका कोपण्यांत एका लढाऊ नबाबाचा मेणाचा पुतळा होता; घोडा व स्वार यांच्या आंगावर नखाशिखांत

‘ प्राच्य शखाखांचा म्यूझियम,’ शाफहौसेन्.

माझा यूगोपांतील प्रवास.

चिलखत असून नवाबाच्या आंगावर वरून तांबडा भरजरी पायबोळ आंगरखा होता. हे चित्र मोठे भव्य दिसले व लढव्ये नवाब कसे सजत असत, याची कांहींशी कल्पना आली. नंतर दुसऱ्या खोर्लात गेलो. तेथे इतर वस्तु हणजे तऱ्हेतऱ्हेचीं नक्षी काढलेलीं भांडीं, छिर्यांचे वगैरे ऐषआरामाचे पोषाक, व कुराण, शाहनामा आदि मुसलमानांनां पूज्य असलेल्या ग्रंथांच्या सोनेरी चित्रांनीं सजवलेल्या हस्तलिखित प्रती, हीं सभोवार कपाटांतून नीट ठेविलीं होतीं. या हस्तलिखित प्रती सरासरी १६ व्या शतकांतील आहेत. त्यांत आंगक्या-एवढी 'श्रीमद्भगवद्गीतेची' सुरळी हस्तदंती डबींत जपून ठेवलेली पाहून मला आश्चर्य वाटले! अतिशय बारीक पण सुंदर व सुवाच्य अक्षरांत ही लिहिली असल्यामुळे ती मला थोडी वाचतां आली. नंतर आणखी एक दिवाणखान्यासारखी बसायची खोली पाहिली; ही पौराण्य वस्तूंनींच पण अपूर्व शृंगारली असून, छताच्या बाजूनें रंगाच्या तावदानांतून न दिसणारे विजेचे दिवे लावले हणजे फारच सुंदर दिसे. ही दाखवितांना दावूदाला जो हर्ष होत होता, तो विचारूं नये! त्याला जणू उकळ्या फुटत होत्या! ही दाखविण्यापूर्वीं 'तुझाला नंदनवनांत यायचें आहे काय?' असें तो एकाद्या वेड्या माणसासारखें ओरडला. नंतर मिसेस् मोझेअर् आली. तिची ओळख त्यानें करून दिली. मी हिंदी असें कळल्यावर, 'तर मग हिंदी वस्तूंच्या कार्मीं तुझी आह्वाला चांगली मदत करूं शकाल; उद्यां पुनः याल काय?' असें तिनें विचारलें. हे खाजगी संग्रहालय केवळ कर्मधर्म संयोगानेंच पहायला मिळालें हणायचें! मला तें पाहून अत्यंत समाधान झाले.

दुसऱ्या दिवशीं हणजे ता. ९ सप्टेंबर शनिवारीं म्युनिच् फुडे येण्याला निघालो. वार्टें फ्रीड्रिश् हाफेन् हणून गांवीं झेफेलिनच्या आकाश-नौकांचें कार्यालय पहावें हणून कॉन्स्टन्सहून बोटीनें बोडनसे नांवाच्या

माझा यूरोपांतील प्रवास.

सरोवरावरून गेलों. पण तें कार्यालय पहायला न मिळून निराशा झाली, व तसाच पुढें गाडीनें संध्याकाळीं म्यूनिच्झ आलों.

अशा ठिकाणीं आल्यावर माझ्या नेहमींच्या रीतीप्रमाणें इतर काहीं न करतां मुख्य व्यापाराचे दोनतीन रस्ते व अत्यंत दळणवळण जेथें असतें असे दोनतीन चौक इकडे फिरलों. अशानें शहरच्या एकंदर लोकांची साधारण बाह्य कल्पना येऊं शकते. उदाहरणार्थ, येथील वरच्या दोन वर्णांनीं टाकाऊ ह्मणून सोडलेली, पण फक्त खालच्या वर्गांनीं कायम राखलेली विशिष्ट पोषाकाची रीत, जिला 'बायरिश ट्रास्टू (Bavarian mode of dress) ह्मणतात ती पहायला सांपडली. पायांत जोडबूट, पोटरावर बुटापर्यंतहि न पोंचणारे लांडे हिरव्या नक्षाचे पोठी-मोजे, गुड्याच्या वरपर्यंतच पोंचणारी साधारण मळकट तपकिरी रंगाची बिजार, वरती मळक्या स्वेटरवर मोठ्या बटनांचा कॉलरवांचून व पुढील पट्टे असलेला कोट, व बाजूला कसला तरी पिसारा असलेली उभट वांकडी टोपी, असा या खालच्या वर्गांतील पुरुषांचा पोषाक असतो. बायकांच्या झग्या-जाकिटांत फारसा फरक नसला तरी डोक्यावर जी काळी टोपी असते, ती दुरून हत्तीच्या विशाल कानांसारखी दिसते, व तिच्यामागून पाठीवर लांबच लांब दोन पट्टे सोडलेले असतात. कांहीं टोप्या दुरून काळ्या बाशिगासारखा दिसतात व यांना दोन्ही बाजूंनीं खांद्यांच्या मागें लेंबणारे काळे गोंडे असतात. असो. या म्यूनशेन्च्या विचित्र गर्दीत मला ज्यूलोक फार दिसले. काळेपिंबळे लोक इकडे फारसे येत नाहीत ह्मणून, अगर माझ्या नखशिखांत पांढऱ्या पोषाकामुळें ह्मणा, कसेंहि असो, पण जाणारेयेणारे लोक मुद्दाम थंबकून वळून मजकडे पहात उभे रहात.

सगळ्या जर्मनींत क्यार्थॉलिक लोकांचा भरणा बराच असल्याचें मीं मागें लिहिलेंच आहे. एकंदर लोकसंख्येच्या ३ हे आहेत; व

माझा यूरोपांतील प्रवास.

ते बहुतेक दक्षिणजर्मनीत व विशेषतः बऱ्हेरिया (जर्मन नांव 'बायर्न -Byern) प्रांतांत आहेत. खुद्द म्यूनशेन्मध्ये तर प्रॉटेस्टंट लोक ३/४ उद्धां नसतील ! ह्यूनच येथील सारीं देवळें क्वाथॉलिक आहेत व तीं बहुतेक पावलापावलीं भेटतात ! रविचारीं सहज 'फ्राउबेन् किर्श' नांवाच्या जुन्या प्रसिद्ध देवळांत तीनच्या सुमाराला गेलों. ती 'गोटेस डीन्स्ट' ह्यणजे अर्चेची वेळ होती. प्रत्येक दाराच्या आंत शिरल्याबरोबर शेन्ही बाजूंस पाण्यानें भरलेलीं दोन उथळीं होतीं. जो कोणी आंत जाई, तो यांतील पवित्र पाणीं मार्जनासारखें किंचित् उडवून कपाळा-र व छातीला लावी; व नंतर पुढें जाऊन उजवा गुडवा वांकवून भगर वांकवलासें करून, थोडें पुटपुटून मग लगेच बाहेर जाई. मी मात्र अर्चा पाहण्यासाठीं थांबलों. लगेच वेदीच्या उजव्या बाजूनें, पाय-वोळ रेशमी झगा घातलेला उपाध्याय व हातांत दोन जळत्या जाड्या मेणबत्त्या घेतलेले दोन चेले अशी मिरवणूक गंभीरपणें वेदीपुढें येऊन वर चढली, व जेथें क्रॉस व येशूची मूर्ति होती तेथें थक्कली. लागलीच तिघांनीं हि वेदीपुढें गुडवे टेंकले आणि उपाध्येबोवांनीं मोठ्यानें मंत्र गुणगुणण्यास सुरुवात केली. नंतर तिघे उठून वेदीच्या डाव्या हाताला आसनाकडे वळले. गुरुजी त्यावर बसले व शिष्य जळत्या मेणबत्त्यांसह बाजूला उभे राहिले. नंतर समोरच्या सज्जांतून ऑरगेल-वाद्य सुरू झालें. त्यांतहि उपाध्येबोवांचें अस्पष्ट पण मोठमोठ्यानें गुणगुणणें ऐकूं येत होतेंच ! मग मी कंटाळून तेथून परतलों. या वेळीं देवळांत माणसें तुरळकच होतीं. अकरा वाजतांच्या अर्चेच्या वेळेपारखें (फ्रांक-फुर्टला ही अर्चा पाहिल्याचें मी लिहिलें आहेच.) हें क्वाथॉलिक देऊळ भरलें नव्हतें. असो. दुसऱ्या एका बासिलिका नांवाच्या देवळांत दुसरे दिवशीं गेलों. तेथें एका टेबलावर पेन्सिलीनें लिहिलेलें 'टागेस् गेबेद्' भगर रोजची प्रार्थना मी पाहिली. खालीं उपाध्यायाची सही होती. प्रार्थना दोनच वाक्यांची होती; पण खालची फलश्रुति गमतीची होती.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

‘जो कोणी ही प्रार्थना रोज करील, त्याचीं सर्व पापें क्षालन व सर्व इच्छा सफल होतील.’ असो. अशा गोष्टी लिहाव्या तितक्या थोड्या आहेत.

म्यूनशेन् हें व्यापारासाठीं प्रसिद्ध आहेच; पण येथील मुख्य उद्योग हल्टला ह्यणजे बीयर तयार करण्याचा ! म्यूनशनर बीयर् साऱ्या जर्मनींत फार प्रसिद्ध आहे. बीयर-गिरण्या गांवाच्या दक्षिणभागांत इतक्या आहेत, कीं, आज सकाळीं तिकडे सहज पाहतों, तों ‘दाट धुकें पडलें आहे काय!’ असें मला वाटलें ! प्रत्येक रिस्टोराँची एकाद्या विशिष्ट प्रकारच्या बीयरविषयीं रूपाति, व त्या सगळ्यांतून दिवस उगवल्यापासून बऱ्याच रात्रपावेतों खूब गर्दी ! येशूनें आपल्या शेवटच्या जेवणाच्या वेळीं शिष्यांनां दारू पुढे करून ‘हें माझे रक्त प्या’ ह्यणून तिचे घोंट घेण्याला लावलें होतें; हल्लींचे त्यांचे शिष्य ही तेवढी त्याची आज्ञा भरपूर पाळतात, व रिस्टोराँरूपी देवळांत तिचें भरपूर पान करतात, यांत काय नवल आहे ? यामुळें बहुतेक रथूशेदर अगर लंबोदर होऊन अवजड, बोजड दिसतात; व हा गुण (?) त्यांस तेव्हांच निवडून पाडतो. येथील माझ्या चार दिवसांच्या मुक्कामांत बर्लिनसारखा येथे ओफिसियरांचा सुळसुळाट मला दिसला नाही, व येथे खरोखरीच त्यांचे बर्लिनसारखे स्तोम नाही !

एकंदरीनें म्यूनिच् शहर मद्या बर्लिनपेक्षां आवडलें. कलाकौशल्या-विषयीं याची रूपाति आहे व येथील दरवारीं हमेस प्रसिद्ध चितारी, नांवाजलेले मूर्तिकार बरेच असतात. त्यामुळें जागजागीं चांगल्या-चांगल्या चित्रांचीं प्रदर्शनें पहायला सांजडतात. येथील भाषेला मात्र नमस्कार असो !

कलांच्या समृद्धीनें कृषिकर्म, जनावरांची जोपासना यांनां मागें पाडलें. त्याचा प्रत्यय, सकाळीं भेंठें मोठें कॉफोपात्र व एक लहानसा दरिद्री दुधाचा पेला हीं समोर आलीं ह्यणजे उत्तम येतो. स्विट्झरलंडां-तील दुभत्याच्या समृद्धींतून एकदम येथें आलों, त्यामुळें हा फारक फारच ठळकपणें नजरेला आला.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

लाइपझिक, १५ सप्टेंबर, १९११,

वरच्या मथळ्यावरून माझा प्रवास संपल्याचें लक्ष्यांत येईलच. बुधवारी सकाळीं म्यूनिच् सोडलें व न्यूर्नबर्ग वगैरे ठिकाणीं न थांबतां संध्याकाळीं साडेपांचला येथें आलों. घाई करण्याचें कारण असें झालें, कीं, या खेपेला घरचीं पत्रें बुधवारपर्यंत मिळालीं नाहींत. म्यूनिच्ला रोज पोष्टांत जाऊन तपास घ्यावा, पण नकार घेऊन परत यात्रें लागे. शेवटीं या खेपेला पत्रेंच नाहींत, कीं, घरवालीबाई कोठें गांवास गेल्यामुळें तीं घरीं पडून राहिलीं आहेत, याचा निर्णय करण्याचें ठरवून इकडे धांव घेतली, व दुसराच तर्क खरा ठरला. पण बाईनें माझीं पत्रें म्यूनिच्ला पाठवावीं, ह्मणून दासीला लिहिलेलें पत्र बुधवारीं सकाळींच तिच्या हातांत पडून तिनें लगेच पत्रें म्यूनिच्ला पाठवलीं ! मी इकडे व पत्रें तिकडे ! तीं परत हातीं येईपर्यंत झालेल्या तळमळीची कल्पनाच करावी !

लाइपझिक, ८ आक्टोबर, १९११.

परवांच्या पत्रांत माझ्या अभ्यासक्रमाविषयीं आपणांला जिज्ञासा असल्याविषयीं लिहिलेंत, व येथील युनिव्हर्सिटी वगैरेविषयीं विचारलेंत. त्याविषयीं लिहितांना थोडा अप्रासंगिकपणा पदरीं घ्यावा लागला, तरी नाइलाज ह्मणून त्याकडे दुर्लक्ष्य करून, इकडील युनिव्हर्सिटी-शिक्षणांच्या पूर्वतयारीकडे थोडें बघूं.

जर्मनीमध्ये प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें आहे, हें आतां नव्यानें सांगायला नको आहे. सहा वर्षांचें मूल (मुलगा व मुलगीहि) झालें, कीं, तें शाळेंत गेलेंच पाहिजे, नाहींतर वडील अगर पालकांनां दंड अगर कैद भोगावी लागते ! अशा मुलांसाठीं प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा आहेत, त्यांनां ' फोल्क्ससूल ' ह्मणतात. येथें चारपासून आठ वर्षे मुलांनां शिक्षण मिळतें. अर्थात् प्रथम थोडे, सोपे व अत्यंत

माझा यूरोपांतील प्रवास.

उपयोगाचे असेच विषय-हणजे धर्म, जर्मन लिहिणें वाचणें, साधें गणित, गाणें व थोडेंसें ड्रॉइंग-वरच्या वर्गांत सृष्टिशास्त्र-हे असतात. सक्तीचें असल्यामुळें हें शिक्षण मोफत आहे, हें सांगणें नकोच. एकंदर खर्चाचा एकतृतियांशवर सरकार देतें, व बाकीचा खर्च 'गेमाइंड' अगर हिंदुस्तानांत माहीत असलेल्या शब्दांत सांगायचें हणजे 'लोकल बोर्ड' करतात. या दोनतृतियांशचा बराच मोठा भाग जमीन-दारादि पैसेवाल्या लोकांवर पडतो, हें बरें आहे. सरकारची नजर यांवर बरी असल्यामुळें, छडी हीच विद्यादेवीची भक्कम किट्टी अशा कल्पनांच्या तात्या पंतोजीनां अर्थात्च मज्जाव आहे. सर्व शिक्षकांनां शिकवावयाचें कसें याचें उत्तम शिक्षण लेअरसेमिनारमध्ये कर्मांतकमी दोन वर्षे तरी मिळालेलें असतें. असो.

यानंतरच्या हणजे दुय्यम शिक्षणाच्या शाळांत दोन भेद आहेत. एक, फक्त युनिव्हर्सिटीसाठींच मुळें तयार करणाऱ्या शाळा. यांनां गिमनाझिएन् हणतात. येथें ल्याटिन व ग्रीक यांचें प्राबल्य फार असतें. इतिहास, भूगोल, गणित, शास्त्रादि विषय असतात. जर्मन अर्थात् असतेंच. यांमध्ये शिक्षण फारच श्रेष्ठ प्रतीचें होते. या शाळांत नऊ वर्ग असून, वरचे दोन वर्ग आमच्याकडील पी. ई. व आय्. ई. च्या बरोबरीचे असतात. उदाहरणार्थ, येथील टॉमस्स्कूलमध्ये मी सेकुंडा क्लासांत गेलों असतां (वरून दुसरा वर्ग) सृष्टशास्त्रांतील वेलेन टेओरी (इं. Waves-theory) अगर लहरींचें तत्त्व मास्तर यंत्राच्या साहाय्यानें समजावून सांगत होता. मी स्वतः इंटरमीजिएटच्या क्लासांत असतांहि या विषयाची अशी माहिती व त्याचा व्यवहारांत उपयोग ही मला इतकी ठाऊक नव्हती ! तसेच इतर विषयांचें. ल्याटिनमध्ये आपल्या* आय. ई.चेंहि वाचन नसेल इतकें येथील प्रिमानर वरच्या पहिल्या क्लासांतील मुलांचें झालेलें असतें. इतिहासाच्या वर्गांत

* अर्थात् ज्यांनीं ल्याटिन दुसरी भाषा घेतली असेल अशा आय.ई.चेंहि.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

फ्रीड्रिश् डेर ग्रेस (इ. Frederick the Great) च्या राजकारणावर मास्तर धडा देत होता, व तो मुलांना नीट समजत असल्याचें माझ्या तेव्हांच लक्ष्यांत येई. तारखांवरच सर्वस्वी भर इकडे नाही ! हें सर्व शिक्षण मातृभाषेच्याद्वारे दिलें गेल्यामुळें विशेष सुलभ होऊन मुलांच्या मनावर जास्त ठसतें, हें कोणालाहि समजेळ ! इतिहास करताना इंग्रजी शब्द घोंटीत बसण्याचें त्यांच्या कपाळीं नाही !

या गिमनाझिएनच्या शिक्षणाला जर्मनींत फारच मान आहे. आपल्याला जन्टलमन ह्मणण्यांत प्रौढी मारणारा कोणताहि सभ्यगृहस्थ गिमनाझिएनखाळून गेलेला असलाच पाहिजे. दुसरें असें, की, या गिमनाझिएनमध्ये ८ अगर ९ वर्षे शिक्षण झाल्याचा ज्याला दाखला असेल, अशा तरुणांना फक्त एकच वर्ष लष्करी शिक्षणांत घालवण्याची सवलत मिळते. बाकीच्यांना दोन वर्षे काढावों लागतात. असो. असें सन्माननीय गणलें गेलेलें व असे हक्क ज्याने प्राप्त होतात अशा या शिक्षणाला यूरोपांतील कोणच्याहि देशापेक्षां कमी खर्च लागतो, ही तारीफ करण्यासारखी गोष्ट आहे. फीसुद्धां दरवर्षी १०० पासून १२० मार्क सरासरी असते. यूरोपच्या मानाने ही फारच थोडी आहे, असें ह्मणावें लागतें. तरी गरीब विद्यार्थ्यांना बहुधा फुकट शिकतां येतें. नवव्या वर्षाच्या शेवटीं शाळेंतच परीक्षा होऊन युनिव्हर्सिटींत जाण्याला योग्य असा दाखला मिळतो, व त्यावरून युनिव्हर्सिटींत प्रवेश होतो. युनिव्हर्सिटीविषयीं जरा पुढें लिहीत आहे.

दुसऱ्या प्रतीच्या दुय्यम शाळांना 'रे आल गिमनाझिएन' व 'ओबर् रे आलशूलेन' ह्मणतात. यांतहि शिक्षण नऊ वर्षांचें असतें. या दोन्हींत व गिमनाझिएन यांत फरक इतकाच, की, पहिल्यांत ल्याटिन-ग्रीकबरोबरच इंग्लिश-फ्रेंच या नव्या भाषा असतात, व कोणचीहि एक जोडी घेतलेली चालते. शिवाय शास्त्रीय विषयांस थोडे जास्त तास मिळतात. दुसऱ्यांत ल्याटिन-ग्रीकला मुळींच फांटा मिळतो व

माझा यूरोपांतील प्रवास.

नवी जोडी महत्त्व पावते. शास्त्रीय विषय शिकवतांना व्यावहारिक उपयुक्ततेवर जास्त नजर असते. या दोहींतील मुलांना युनिव्हर्सिटींत प्रवेश फक्त कायद्याची बाजू व वैद्यक बाजू इकडेच असतो; धर्म व तत्त्वज्ञान या युनिव्हर्सिटींतल्या बाजूकडे त्यांना प्रवेश नाही. अर्थात्च या दोहीपैकी एकांत शिकलेल्या माणसाला जन्ट्लमन् या टिष्टीने बरेच कर्मा मार्क मिळतात ! या शाळांचा मुख्य उद्देश श्रेष्ठ प्रतीच्या धंदेशिक्षणाची पात्रता आणून देणे हा आहे. तेव्हां या शाळांविषयी ज्यास्त पाल्हाळ न लावतां एकदम युनिव्हर्सिटीकडे आतां वळण्याला हरकत नाही.

युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासाविषयी कॉलेजमासिकांत कांहीं प्रोटोक लिहिलेले तुहीं वाचलेच असेल. त्यावरून नीट कल्पना न होणे शक्य आहे. युनिव्हर्सिटींत चार फेशर (Facher) अगर बाजू असतात; १ धर्म, २ कायदा, ३ वैद्यक व ४ तत्त्वज्ञान. पहिल्या तिन्ही धर्मोपाध्याय, चकील व वैद्य यांच्याकरितां आहेत. शेवटलीं ज्याला सामान्यतः तत्त्वज्ञान नांव देण्यांत येते तें, भाषा, इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र हीं येतात. रसायनशास्त्र, यन्त्रशास्त्र, प्राणि-वनस्पति-भूगर्भ इत्यादि शास्त्रांचाहि या चवथ्या बाजूंतच अन्तर्भाव होतो. वरच्या प्रतीच्या शिक्षकाच्या नोकरीला तत्त्वज्ञान-शाखेपैकी तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्र अगर लॅटिन-ग्रीकादि जुन्या भाषांचीच व्यक्तिशः व्युत्पत्ति, हे विषय ध्यावे लागतात.

कर्मांत कमी सहा (Semester) टर्म लेक्चरें ऐकिलीं ह्मणजे पदवीसाठीं परीक्षा देतां येते. परीक्षेवांचून इकडेहि पदवी नाही; मात्र पद्धतींत भेद आहे. एक मुख्य विषय व त्याला आनुषंगिक दोन दुसरे जुळणारे विषय असे तीन विषय चांगले अवगत असावे लागतात. उदाहरणार्थ, मुख्य विषय, राजनीतीचा इतिहास, व अर्थशास्त्र आणि इतिहासाचा कांहीं भाग हे दोन, विषय किंवा मुख्य व्युत्पत्तिशास्त्र व इतिहास, तत्त्वज्ञान यांपैकी विशिष्ट भाग. या विषयावर

भाषा यूरोपांतील प्रवास.

प्रत्येकीं निदान दोनशेन टर्म तरी लेक्चरें एकावीं लागतात. या-
खेरीज प्रत्येक विषयाचे जे इन्स्टिट्यूट्स् हणून असतात, त्यांत प्रत्येक
प्रोफेसर आठवड्यांतून दोन यूबुंग हणजे प्रयोगभूत प्रवचन घेत असतो.
आपलें लेक्चर ऐकणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकीं बरेच पुढें असलेले, हणजे ३।४
तरी टर्म लेक्चरें ऐकून, घरींहि ज्यांचें वाचन चांगलें झालें आहे असे
विद्यार्थी, त्यांतूनहि विशेष तयारी ज्यांची असते असेच निवडून घेतले
जातात. ही निवड एकादा दिलेला निबंध चांगला ज्यांस लिहितां
येईल अशांची फक्त होते. असे दहापंधरा विद्यार्थी निवडून पाळीपाळीं
प्रत्येकाला आपल्या विषयांपैकीं दिलेल्या भागावर विवेचन लिहून
आणावयाला सांगायचें; व तें नेमानें दर आठवड्यांत नेमलेल्या दिवशीं
वाचलें जाऊन त्यावर टीका होऊन प्रोफेसरानें चुका दाखवायच्या
व कसें विवेचन करावें हें सांगायचें. अशा कांहींशा या यूबुंगेन
असतात. या यूबुंग बऱ्याचशा एकाव्या लागतात. अशा रीतीनें
विषयांची तयारी झाली हणजे आपण परीक्षेत तयार आहों असें
आपल्या विषयाच्या फॅकल्टीला कळवेलें, हणजे त्या त्या विषयाचे
प्रोफेसर परीक्षा घेतात. ही परीक्षा तोंडी असते; व मुख्य विषय
खेरीजकरून फारशी अवघड नसते. विषय चांगला अवगत आहे,
त्यावर चांगलें वाचन, चांगले परिश्रम झालेले आहेत असे पाहण्या-
पुरतीच ही चांचणी आहे. मुख्य विषयांत मात्र विशेष कसोशीनें प्रश्न
विचारले जातात. पण ही तोंडी परीक्षा हणजे उपांग होय.

आपण मुख्य हणून घेतलेल्या विषयांसंबंधीं कांहीं भाग प्रोफे-
सराच्या सूचनेवरून अगर स्वतःचे आवडीवरून निवडून त्यावर
सांगोपांग, माहितीपूर्ण व सयुक्तिक निबंध, पदवी इच्छिणाऱ्या प्रत्येक
विद्यार्थ्यांस प्रथम फाकुल्टेट्कडे सादर करावा लागतो. ती मग
तो निबंध त्या विषयाच्या दोन प्रोफेसरांकडून तपासविते; व तो चाळण्या-
सारखा--घेण्यासारखा आहे, असें त्यांचें मत पडलें हणजे मग तोंडीं

माझा यूरोपांतील प्रवास.

परीक्षेसाठी त्या विद्यार्थ्यांस आवाहन होते व वरच्याप्रमाणें तोंडी परीक्षा होते. निबंध छापवून दोनएकशें प्रती युनिव्हर्सिटीला नजर कराव्या लागतात. या छपाईचा खर्च व डिप्रीची फी मिळून आठशें-हजार मार्क सरासरी शेवटों एकदम खर्च करावे लागतात.

यावरून लक्ष्यांत येईलच, कीं, पदवी मिळते ती केवळ युनिव्हर्सिटीच्या मर्जावर किंवा फक्त नुसतीं व्याख्यानें ऐकून मिळत नाहीं. व्याख्यानें ऐकावीं लागतातच; अशीं आठवड्यांत सरासरी १२ साधारण विद्यार्थी ऐकतो; शिष्याय यूबुंगेन्ला हजर रहावे लागतें, नव्हे स्वतः त्यांत विवेचनें वगैरे लिहावीं लागतात. पण जास्त परिश्रम शेवटों दाखल करावयाच्या निबंधावर करावे लागतात. तोंडी परीक्षा सोप्या असतात हें खरें, पण मुख्य विषयाविषयीं फार बारकाईनें पाहतात. त्याविषयीं विद्यार्थ्यांत एक ह्मण आहे 'एन् फर्लाग्ट त्झुफील् (छेः, तो फार किसून किसून विचारतो!)'; व ह्मणूनच ६ सेमेस्टरांत पदवी उपटण्याच्या भरीस कोणी पडत नाहीं. हुषारी व उद्योग या दोहों तहि साधारण बरा गणलेला विद्यार्थी साधारणतः आठव्या सेमेस्टरांत डिप्री घेतो. कितीहि हुषार असलें तरी प्रिलिमिनरी पावेतो झोंपा घेऊन, मग दिव्याखालीं पोपटपंची करणारांची अर्थात्च येथें डाळ शिजणार नाहीं. निबंधाला नियमित व सतत उद्योगावांचून भागत नाहीं. कारण, हा निबंध परीक्षेच्या मंडपांत तीन तासांन डोकें खाऊन पांढऱ्यावर काळें केलेल्या निबंधासारखा असून सोय नाहीं.

इंग्लंडांतील ऑक्सफर्ड अगर केंब्रिज येथें भरलेल्या टर्मपैकीं कांहीं व तसेंच पारिस येथील आकाडेमी येथीलहि कांहीं जर्मनींत इकडल्या बरोबरीनें गणल्या जातात; ह्मणजे केम्ब्रिजच्या अंडर-ग्रॅडला इथें तीन सेमेस्टरांत पदवी मिळवितां येते. आपल्याकडल्या किती टर्मस् जर्मेंत धरायच्या हा प्रश्नच इकडे अजून येण्याचें कारण नव्हतें. पण तशी कोणी खटपट केल्यास इंटरामजिप्टनंतरच्या कांहीं टर्मस्

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मानल्या जाण्याला हरकत नाही. त्याचा तादृश उपयोग होणे मात्र कठीण. कारण भाषेची अडचण दूर करतांकरतांच दोनतीन सेमेस्टर इकडे वायां जायचे ! व पुढे परीक्षेची तयारी ह्मणजे गेली बेरीज सहासातच्यावर !

Ph. D. (वास्तविक D. Ph. ह्मटलें पाहिजे) ही डिग्री अगदीं क्वचित् प्रसंगी परीक्षा न देतां, तशीच सन्मानार्थ मिळत असावी, असें वाटतें. येथें एकहि उदाहरण माझ्या ऐकिवांत नाही. पण एक-दोन अमेरिकन-इंग्लिश प्रोफेसरांना त्यांच्या विद्वत्तेबद्दल व जर्मन-युनिव्हर्सिटीच्या दृष्टीनें त्यांच्या कामगिरीबद्दलहि दिल्याचें पुसटपुसट ऐकतो; नक्की माहिती नाही. माझ्या माहितींतलें एकच उदाहरण डॉ. भांडारकर यांचें होय. संस्कृतसंबंधानें पुस्तकें, निबंध वगैरे नव्या-जिला इकडे शास्त्रीय व चिकित्सक ह्मणतात त्या-पद्धतीनें यांनीं लिहिले, त्या वेळीं प्रो. कीलहॉर्न हे पुण्यामुंबईत असत. त्यांची व डॉ. भांडारकरांची रुचि व व्यवसाय एक असून दोघांचें सख्य असे. ते इकडे आल्यावर गॉटिंगेन् (गोत्रांगण ?) युनिव्हर्सिटींत संस्कृतचे अध्यापक होते. त्या युनिव्हर्सिटीकडून त्यांच्या योग्यतेबद्दल सन्मानार्थ डॉ. भांडारकर यांना त्यांनीं डिग्री देवविली, असा तिचा इतिहास मला येथें कळला.

‘ माझा अभ्यास किती दिवसांचा ? ’ याचें उत्तर सोपें आहे. मला सरकारनें दोन वर्षे स्कॉलशिप देऊं केली. पैकीं एक सप्टेंबर अखेर संपली. गेल्या वर्षांत मुख्यतः जर्मन भाषा काबीज करण्यांत वेळ गेला. माझा विषय जो तुलनात्मक-व्युत्पत्तिशास्त्र त्याला लॅटिन व ग्रीक आवश्यक असतें. पैकीं लॅटिन ही गेल्या वर्षीं बेतापुरती केली, व व्युत्पत्तिशास्त्रावर लेक्चरें ऐकिलीं. पुस्तकेंहि पुष्कळ वाचलीं. यंदां ग्रीक शिकायचें आहे; व बरोबरच गॉथिक (इंग्रजी व जर्मनची वडील बहीण) थोडें वाचायचें आहे. विषय मोठा आहे; त्याचेंहि वाचन व लेक्चरें ऐकणें चालू राहिलच. झालें; हा माझा अभ्यासक्रम !

माझा यूरोपांतील प्रवास.

रोटेन्बुर्ग, १३ ऑक्टोबर, १९११.

मागील आठवड्याचें लांबलचक पत्र मिळालेंच असेल. त्यानंतर मध्ये एक आठवडा टाकून लिहिण्याचा निश्चय केला होता; पण लगेच सोमवारी म्यूनिच्चा शाळा पाहण्यासाठीं गेलों; तेथून तीन दिवसांनीं काम आटोपून परत जातांना रोटेन्बुर्ग येथे काल संध्याकाळीं उतरलों. या दोन्ही ठिकाणच्या हकीगती लिहिण्याचा मोह आवरेना, हणून गांवांतून चकर मारून येऊन आतांच बारांच्या ठोक्याला लिहायला बसलों.

म्यूनिच्चा उत्तमपैकीं तीन शाळा पाहण्याची परवानगी मिळाली होती. पैकीं एक विटेल्स्बारवर गिम्नासिउम् ही पांचसहा वर्षांपूर्वीं नवीनच स्थापन झाली असल्यामुळें जागा, खोल्यांची मांडणी, आंतील शालोपयोगी सामान व एकंदर व्यवस्था यांत आतांपर्यंत ज्या सुधारणा झाल्या अगर सुचविल्या गेल्या आहेत, त्या सर्वांचा समावेश ही शाळा बांधतांना केला आहे. उदाहरणार्थ, खोल्यांच्या ओळींमधून रुंद कॉरिडोर अगर सोपा दोन्ही टोंकापर्यंत काढलेला आहे. यांत दोन तासांच्या मधल्या वेळांत मुलांनां फराळ वगैरे करतां येतो. मुख्य इमारतीच्या मार्गे मोठें प्रशस्त आंगण असून त्याच्या दोन्ही बाजूला 'वनस्पतिशास्त्र' शिकवतांना लागणाऱ्या झाडांची छोटीशी बाग आहे. मधल्या मोठ्या सुटींत व इतर लहान पंधरा मिनिटांच्या सुव्यांतहि मुलांनां या मोकळ्या आंगणांत बागडतां येतें, व त्यामुळें एकामागून एक मास्तर येऊन त्यांच्या शिकवणीनें डोकें भणभणून जात नाहीं. दोन तासांमध्ये फक्त एक मास्तर जाऊन दुसरा येण्यापुरतीच पांच मिनिटांची भिकारी सुटी येथें कोणत्याहि शाळेंत माझ्या पाहण्यांत आली नाही. येथें धर्मशिक्षणाच्या एका क्लासांत मी पाऊण तास बसलों होतो. हा क्लास क्याथोलिक मुलांचा असून 'अनाथांची सेवा व त्यांनां मदत' या ख्रिस्ततत्त्वाचा मुळापासूनचा इतिहास मास्तर

माझा यूरोपांतील प्रवास.

सांगत होता. प्रॉटेस्टंट मुलांना निराळा क्लास आहे. ज्या असतील त्यांना हिचेगळें धर्मशिक्षण मिळतें. ह्यजजे केवळ कोठें तरी, कसें तरी, सहज-गत्या गप्पागोष्टीच्या रूपानें ऐकून धर्मसंबंधीं खुळ्या कल्पना मुलांच्या डोक्यांत भरण्यास येथें वावच रहात नाही. धर्मशिक्षण येथें एक मुख्य व आवश्यक विषय असल्याचें मीं मागें लिहिलेंच आहे.

दुसरी रेआल्-गिमनासिउम् बुधवारी पाहिली. हीं जवळजवळ चार तास होतीं. हीं शाळा जुनी असून सोपा अंधाराचा आहे व जागाहि अपुरती आहे. नवी इमारत लवकरच मिळेल, असें रेक्टर सांगत होता. येथें इंग्रजीच्या एका क्लासांत मीं बसलों. मास्तर कच्चा असून उच्चार वगैरे नीट नव्हते. भाषान्तर करण्यांत त्यानें वेळ घालवला. नंतर ड्रॉइंग व फिजिक्सच्या खोल्या मुद्दाम जाऊन पाहिल्या. दोहींतहि सामान भरपूर असून फिजिक्समध्ये बारा मुलांना एकदम स्वतः यंत्रें पाहतां येऊन त्यांनीं प्रयोग वगैरे करून पहावे, अशी सोय केली आहे. टुर्नेन् अगरे व्यायाम सर्व शाळांतून आवश्यक असून त्यासाठीं एक तालीमखाना असतो. चवथ्या वर्गाच्या मुलांची लोखंडी काठ्यांची तालीम व पहारीचे खेळ मीं पाहिले. सहासहा मुलांना एकदम पहारीचे खेळ करतां यावे, अशी व्यवस्था आहे. पॅरॅल् बाराहि एकदम आठजणांना करीत असतांना पाहिलें; तालीम पाहण्याचा थोडा नाद असल्यानें करमणूक होऊन मौजहि वाटली. या शाळेंत लॅटिन् ऐच्छिक्त आहे. त्याऐवजीं फ्रेंच व इंग्लिश आवश्यक आहेत.

तिसरी ओबररेआल्सूल गुरुवारी पाहिली. हीं टेक्निकल्-हाय-स्कूलसाठीं, व इतर धंदेशिक्षणासाठीं मुलें तयार करावयाचीं असल्या-मुळें लॅटिन-ग्रीक अजीवात नसून, अर्वाचीन भाषा व प्राणि-वनस्पति रसायन-यन्त्रादि शास्त्रांचें शिक्षण खालच्या वर्गापासून तों नवव्यापर्यंत वाढत्या प्रमाणावर दिलें जातें. सातव्या वर्गांत मुलें यंत्रशास्त्राचा प्रयोग करीत होतीं, तें मीं पाहिलें. येथें आठ टेबलें असून प्रत्येकावरील एका

माझा यूरोपांतील प्रवास.

यंत्राभोवतीं तीनतीन मुल्लें बसून प्रयोग चालला होता. प्रॅक्टिकल ह्यणजे मास्तर अगर प्रोफेसरानें स्वतः प्रयोग करून मुलांनां फक्त हाताला हात लावून त्याचें श्रेय घेण्यास सांगणें, अशी इकडे कल्पनाहि नाही. मास्तर करून दाखवील ती प्रत्येक गोष्ट मुलांच्या हातून एकएकदां गेलीच पाहिजे, या तत्वावर सर्व प्रकारचें शास्त्रीय शिक्षण दिलें जातें. यामुळें ॲपरेटस्कारितां बराच खर्च करावा लागतो, हें उघडच आहे. दुसऱ्या वर्गांत (यांतील मुल्लें नऊ वर्षांचीं असतील!) पक्षांची बाह्य व अन्तर्रचना हा विषय चित्रांच्या व पक्षांच्या सांपळ्यांच्या मदतीनें सोपा करून मास्तर समजावून सांगत होता, तेथेहि मी बसलों. अगदीं नेहमींच्या मुलांच्या माहितीचे प्राणी व झाडे यांविषयी सामान्य ज्ञान पहिल्या व दुसऱ्या वर्गांतून दिलें जातें. शेवटीं पुनः एका इंग्रजीच्या वर्गांत गेलों. या वर्गाचा मास्तर हुषार असून उच्चार वगैरे स्पष्ट व यथायोग्य करी. तरी त्याचा There, Then यांतील थचा 'झेअर-झेम'च्या जवळजवळ होणारा उच्चार हंसूं येण्यासारखा होता. तास संपतांच "तुमची 'direct' अगर 'Conversational' ह्यणतात ती रीत नाही," असें मी विचारतां, किंचित् ओशाळल्यासारखें दाखवून "आमच्याकडे जुनी व नवी या दोन्ही पद्धतींचें मिश्रण आहे. बऱ्याच ठिकाणीं मुलांनां जर्मनद्वाराच भाषान्तर वगैरेच्या रूपानें सांगावें लागतें," वगैरे वगैरे समर्थन त्यानें केलें. रेक्टरहि नंतर तेंच ह्यणाला. या शाळेचा फिझिक्सचा मास्तर फार हुषार आहे. नेहमीं लागणारे सोपें यंत्रादि सामान तो स्वतः करतो व मुलांकडून करवतो. अशापैकीं इलेक्ट्रोमीटरचा साधेपणा वगैरे पाहून मला आश्चर्य वाटलें. या शाळेंतील मुलांनां युनिव्हर्सिटींत फक्त वैद्यक बाजू मोकळी असल्याचें रेक्टरनें सांगितलें. अशा आणखी कितीएक ध्यानांत ठेवण्यासारख्या रीति व उपकरणें यांविषयी बारीकसारीक गोष्टी आहेत. त्या विस्तार फार होईल ह्यणून लिहीत नाहीं.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

काल रात्री रॉटेन्बुर्गला आलों. हें एक आठनऊ हजार वर्सांचें लहानसें पण टुमदार शहर आहे. मिड्लएजेसच्या वेळच्या शहरांपैकी हेंच काय तें जसेंच्या तसेंच कायम राहिलें असल्यामुळें हजारों प्रवासी तें पहाण्यासाठीं येतात. याच्याभोंवती एकेरी-कांहीं ठिकाणीं दुहेरी-दगडी कोट असून त्याला जागजागीं दरवाजे व बुरूज आहेत. दरवाजे बहुतेक दुहेरी आहेत. परचक्रापासून लोकांचें संरक्षण करण्यासाठीं असा तट मिड्लएजेसमध्ये प्रत्येक शहराला असे. या तटानें आपल्या वेड्यात्रांकड्या, निर्जल परंतु आवडत्या नगरची आठवण झाली; नगर मोठें आहे इतकेंच! आंतील रस्ते निरंद, वांकडेतिकडे, अस्वच्छ असून अनेक लहान बोळांनीं एकमेकांस जोडले आहेत. दोन्ही बाजूंचीं घरे दोनपसून तीन मजल्यांचीं असून मजल्यांच्या मानानें टेंगणीं आहेत. तळमजल्याच्या भिंती दगड अगर विटांच्या, व वरच्या लांकडी थडी-चुन्यानें माचलेल्या अशा आहेत. वरचे छपर फारच निमूळतें असून वरतीं थापड्यांचीं कौलें कडांनीं चुन्यांत माचलेलीं अशीं आहेत. खिडक्या लहान गवाक्षासारख्या असून आपल्याकडील फडताळांसारखीं दारें त्यांस आहेत. बऱ्याच घरांनां आंतल्या बाजूनें कांचेच्या खिडक्या अलीकडे एकसवाशें वर्षांत बसवलेल्या आहेत. लांकडी काम हल्लेपेक्षां बरेंच जास्त दिसतें. आड्याला आपल्या घरांसारखा खालच्या बाजूनें लांकडी कडीपाट असतो. दारें साधारणतः लहान, दगडी कपानींत फळ्या बसवून केलेलीं अशीं आढळतात. आंत शिरतांच तोंडीं एक अंधाराचा बोळ प्रत्येक घराला साधारण असतो. भिंतीला आंतून चित्रविचित्र रंगाचा कागद सारखा चिकटविणें ही नवी सुधारणा आहे. चांगळें अंधाराचें दगडी तळघर प्रत्येक घराला असतें. भिंतींत अंधाराचीं कोठारें क्वचित् ठिकाणीं आहेत. आणखी एक विशेष ह्मणजे चौकाच्या ठिकाणीं टांकीं अगर कारंजीं जागजागीं आहेत. यांस बुनेन (इं० Fountain) ह्मणतात.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मिडलएजेसमध्ये (मध्ययुगांत) कशी रहाणी असेल, याची पुसट कल्पना येथे होते. असो.

माझी प्रकृति बरी आहे. आज संध्याकाळी शिसपेन्सिली व लोखंडी पत्र्यांची चित्रे,खेळणीं यांसाठीं प्रसिद्ध असलेल्या न्यूर्नबर्गला जात आहे.

लाइपझिक, २७।१०।११.

गेल्या आठवड्यांत रा. मोहनी यांनां पत्र लिहिलें आहे, तें वाचायला मिळालें असेलच. त्यानंतर आतां नुकतीच युनिव्हर्सिटी उघडल्यामुळें उद्योगाला सुरुवात झाली आहे. ग्रीक, गॉथिक या भाषा व चैनीखातर येथील कान्टच्या नंतरचें तत्त्वज्ञान आणि जर्मन शिक्षणाचा इतिहास वगैरेवर लेक्चरें ऐकत असतो. शाळा पाहण्याचें, त्यांचे रिपोर्ट व इतर शिक्षणविषयक माहिती मिळवण्याचें मला जें वेड लागलें आहे, त्याची पूर्तता होण्यासाठीं जर्मन शिक्षणाचा इतिहास हा विषय ऐकत असतो.

अलीकडे येथे शरदूकूनूचा शेवट होत असल्यामुळें नेहमीं जोराचा गार वारा वाहतो. झाडांचीं पाने बहुतेक शुष्क व पिवळी होऊन गळूं लागलीं आहेत. वनांत फिरायला गेलें ह्मणजे पानांच्या राशी तुडवून जावें लागतें. पत्राटान् वगैरेसारखी थोडीं खेरीजकरून बाकी सर्वे झाडे पानांवांचून खराव्यासारखीं झालीं आहेत. त्यामुळें फिरायला जाऊन डोळ्यांला समाधान होण्याचें दूरच राहून मन जरा उदास होतें व हिवाळा आतां जवळ आला असें वाटून जरा मन कचरतें. गेल्या हिवाळ्याचा मासला ठाऊक असल्यामुळें असें वाटत असल्यास नवल नाही.

अर्थात्च उघड्या हवेवरचे टेनिस्, फुटबॉल इत्यादि खेळ, (इकडे क्रिकेटचें नांवहि नाही.) बोटिंग, पोहणें, फिरायला जाणें वगैरे सर्व लोपून घरांतले बैठे खेळ, बॉल्स (तरुण मुलांमुलींचा नाच), नाटकगृहें, संगीत-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

शाळा, हॉटेलांतील नाचायच्या जागा वगैरेनां आतां मुक्तद्वार झाले आहे. प्रत्येक थिएटरांत कोठे नाटक, कोठे तमाशा, कोठे गाणे, कोठे नाच वगैरे रोज आहेच; व प्रत्येकांत बरीच गर्दी असते, हे सांगणे नकोच. आपल्याकडे जसे वार्ड लोकांच्या हातीं पडल्यामुळे नृत्य व अंशतः गायनहि जरा हलके समजले जाते, व एका विशेष धंद्यांतल्या बायांशिवाय ते कोणी पत्करीत नाही, तसे इकडे नाही. स्त्रियांच्या व पुरुषांच्याहि अंगी जी संपन्नता (accomplishment) आसायला पाहिजे, त्यांत नृत्य व गायन हीं इकडे मुख्य समजलीं जातात, त्यामुळे नाचण्यांत कुशल असून, त्याचा धंद्याप्रमाणे उपयोग करणारी एकरी स्त्री हीन समजली जात नाही. उलटा इकडल्या रिवाजाप्रमाणे तिला मान मिळतो. अर्थात् त्यांतले हेतु नेहमीच चांगले नसतात, ही गोष्ट निराळी ! अशी एक इटालियन मुलगी—अथवा बाई ह्मटले असतां जास्त शोभेऊ; कारण तिची बत्तिशी उलटायला एकादेंच वर्ष कमी असेल—रिटा साकेटो या नांवाने प्रसिद्ध आहे, ती येथे आली होती. तिचा नाच पहायला इतर मंडळीबरोबर आह्मीहि गेलो होतो. अशा नाचांचा वेळीं आपण ज्याला असभ्य कोटींत काढूं असा पोषाक केलेला असतो; पण सभ्यपणाच्या बढाया मारणाऱ्या यूरोपियांना त्याचे कांहींच वाटत नाही ! या दिवशीं एकंदर पांचसहा प्रकारचे नाच साकेटोनें करून दाखविले. त्यांतील दुसऱ्या ह्मणजे फ्रेंच नाचांत या बाईनें अभिनय खरोखरीच चांगला केला. राजकन्या उत्तरा व मालविका यांच्या तोडीचा होता कीं नाही, हे मात्र सांगतां येत नाही; शिवाय वृद्धनडा व राजा अभिमित्र यांसारखा मर्मज्ञहि मी नाही एक नाच इंडियन ह्मणून केला, तो मोठ्या औत्सुक्यानें पाहूं लागलो. या वेळीं रिटाने पोषाक फारच विचित्र केला होता. डोक्यावर पितळेचा टोप व त्यावर मद्रासकडील देवळांच्या आकृतीचा पुष्कळ घुंगारांनीं सजवलेला कळस; कानांत मुसलमानी बायांप्रमाणे

माझा यूरोपांतील प्रवास.

एक लाख गुंघरें, दंडावर व पुढें हातांत कांकणें व बोटांत लांब सुयांसारख्या नख्या असें कांहींसें दिसत होतें. बाकीच्या पोषाकांत जराची (खोव्या!) रेलचेल केली होती. प्रथम रंगभूमीवर आल्यावर ही कलावंतीण (असें ह्मटल्याबद्दल यूरोपीयांची क्षमा मागावी लागेल!) मांडी घालून बसली व तिनें हात व मान हवीं तशीं वांकडींतिकडीं हालविलीं. मग उठून नाच केला तो मात्र बरा—कांहीं अंशीं आपल्या धर्तीवर होता. असो. अशा प्रकारें त्या रात्रीं दोन तास १० पावेतो करमणूक करून परतलों. इंडियन नाचाविषयीं अर्थात्च सर्वांनीं 'असेंच नाचतात का?' ह्मणून विचारलें. मीं हि सरळपणें वाटलें तें सांगितलें, कीं, "पोषाक असा नसतो, बैठा नाच ह्मणजे फार्स आहे, पण शेवटचा नाच कांहीं बरा होता," वगैरे वगैरे. हिवाळ्यांत या लोकांचीं करमणुकीचीं साधनें कोणतीं, हें तुझांला मासलेवजा लिहावेसें वाटलें, ह्मणून आजचें पत्र होय.

प्रवासानंतर विश्रांति पाहिजेच होती, व रा. जोशी मंगळवार-पावेतो येथे येणार, त्यांची व्यवस्थाहि लावणें आहे. यास्तव सुटी अजून एक महिना असतां हि, आतां आणखी कांठें जाण्याचा विचार तूर्त नाही. एका पत्रांत इपारा दिल्याप्रमाणें प्रवासवर्णनाची या पत्रीं धूपार्ति करून स्वतःला व तुझांलाहि कांहीं आठवडे विश्रांति देण्याचा विचार आहे.

चार दिवसांच्या म्युनिच् येथील मुक्कामांत तेथील लोकांविषयीं माझे मत चांगलें झालें आहे. साधारण व्यवहारांत सुद्धां बर्लिन येथील लोकांमध्ये—व साधारणतः प्रशियाच्या लोकांमध्ये—जे एक प्रकारचा शिपाई-गिरीचा ताठपणा, तोरा व तुटकपणा कधीं कधीं दिसतो तसा म्युनिच्च्या लोकांत मुळींच दिसत नाही. वीस वर्षांच्या वरच्या प्रत्येक माणसाला दोन वर्षे सक्तीचें शिपाईशिक्षण मिळालें असल्यामुळें शरीरसामर्थ्य, ऐट, धोपटपणा वगैरे गुणांबरोबर ताठपणा आंगाबरोबरच वाग-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

णुकींतहि शिरल्यास नवल नाही; पण तुटकपणा, माणुसकीची कमतरता ही असावयाला खरें ह्मटलें असतां कारण नाही. पण कांहीं ठिकाणीं 'ओफित्सीयरी' (इकडे मिलिटरी ऑफिसरला ओफित्सीयर ह्मणतात, ओफित्सीयरी ह्मणजे त्यांचें वर्चस्व व सुळसुळाट) हांच सर्वस्व होऊन बसल्यामुळें या जोडीचा प्रादुर्भाव होतो; म्युनिच्ला मात्र रस्त्यावरचा शिपाईसुद्धां-कीं जेथें तुटकपणा वगैरे शोभून जाईल-बहुतेक ठिकाणावर असतो. अशांपैकीं चिनामधील बॉक्सर बंडाच्या वेळीं तिकडे जाऊन आलेल्या एका शिपायाला रस्ता विचारीत असतां, त्यांचें माझे थोडें विनोदी संभाषण झालें. त्यानें तिकडे शीख, गुरखे वगैरे एकदोन पलटणें पाहिलीं होती. 'त्यांतील शिपाई कसे सारेच धिप्पाड असतात व तुझींच असे कसे बटु ?' वगैरेसारखे गमतीचे प्रश्न त्यानें मला विचारले !

'तुमच्याकडे साप असतात, वाघहि आहेत, मग माणसें कशीं जीवंत रहातात ?' वगैरेसारखे वेडगळ प्रश्न तर मला इतर ठिकाणींहि विचारले गेले. पण एकाद्या साधारण माणसालामुद्धां हिंदुस्तान मोठें आहे, तेथें हिमालय, गंगा वगैरे असून सृष्टिसौंदर्य अपूर्व आहे, हिंदुस्तानची संस्कृति फार जुनी-यूरोपच्याहि बरीच आधींची आहे, वगैरे गोष्टी ठाऊक असतात.

जशी स्वित्झरलंडांत, त्याचप्रमाणें किंचित् कमी प्रमाणांत म्युनिच् येथेंहि अमेरिकन लक्ष्मीपुत्र व तरुणी यांची ऑगस्टच्या शेवटींशेवटीं व सप्टेंबरच्या आरंभीं बरीच गर्दी असते. याचें कारण या वेळीं येथील प्रसिद्ध वाग्नेर कवीची सुंदर गायनपूर्ण नाटकें (ऑपरा) करून दाखवितात. हीं म्युनिच् येथें व जरा वरती-पण बव्हेरिया प्रांतांतच-बाय-रॉईट या शहरींच फक्त करतात; त्यामुळें या ठिकाणीं यूरोप व अमेरिकेच्या गायनप्रिय व गायनपटु लोकांची अत्यंत गर्दी होत असते; अर्थात्च या दोन शहरीं इंग्रजी समजणारे बरेच जर्मन लोक आहेत.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

ते इंप्रजीत बोलण्याचा प्रयत्न करतात, तेव्हां मात्र हंसल्यावांचून राह-
चत नाही. असो.

म्यूनशेन् (इ० म्युनिच्) येथीलहि शाळा पाहण्याचा माझा पहिल्या-
पासून हेतु असल्याचें मी एप्रिलच्या एका पत्रांत तुहांना लिहिलें
असावें त्यासाठीं लागणारी परवानगी ब्रिटिशमंत्र्यांच्या मार्फत मिळ-
वायची असते, ह्मणून इंग्लिश मंत्रिगृहाचा पत्ता काढून एका सोमवारीं
गेलों.

या वेळीं या बव्हेरियन लोकांच्या कांहीं अस्पष्ट वर्णोच्चारनें थोडा
घोंटाळा केला तो असा:- एका शिपायाला एंग्लिश गेझास्ट-शाफ्टू
(British legation) कोठें आहे, ह्मणून विचारतां त्यानें पाररस्ट्रास
ह्मणून सांगितलें-निदान मीं तसें स्पष्ट ऐकलें. माझ्या ठिकाणापासून
हा रस्ता बराच लांब होता; पण मी पायींच तेथवर गेलों. वाटेनें
आणखी दोघांनां विचारलें, त्यांनींहि स्पष्ट पारर ह्मणून सांगितलें. अर्धा
तास चालून आतां जवळ आलों असें वाटून चवथ्या एकाला विचा-
रतां 'तुहांना ट्रामनें स्टेशनवर गेल्यावर अमुक ठिकाणीं तें सांपडेल,'
असें त्यानें सांगितलें. स्टेशनपासून तर मी इतक्या लांब आलों आणि
हा गृहस्थ पुनः परत जायला सांगतो, या मूर्खपणाला काय ह्मणावें ?
असें वाटून मीं आपला बेडेकर त्याच्यापुढें केला व 'या नकाशांत
तो रस्ता कोठें आहे तो दाखवाल काय ?' असें ह्मटलें. त्यानें बोट ठेवतांच
तो Barer-strasse बाररपारर् नव्हे-हें लक्ष्यांत येऊन, पुनः परत
ट्रामनें तितका मार्ग गेलों ! या 'प' 'ब' प्रमाणेंच 'क' 'ग'चा उच्चार
हे जर्मन लोक अस्पष्ट करतात-निदान आपणांला तरी 'क' कीं 'ग'
हें लवकर कळत नाही. असाच घोंटाळा गॉसल नांवाच्या विद्यार्थ्यांच्या
संबंधानें माझा झाला होता. प्रथम मला 'koessel' असें त्याचें स्पेलिंग
असावेसें वाटलें होतें ! असो. ब्रिटिश मन्त्री सर विन्सेंट कॅरबेट
यांची भेट मुळींच त्रास न पडतां झाली. हे फारसे ह्यातारे जरी

माझा यूरोपांतील प्रवास.

नाहींत, तरी त्यांचे केस पांढरे झाले आहेत. उंच सडसडीत बांध्याचे असून चेहरा तरतरीत आहे. दिवाणखान्यांत मी थोडा विसावतो, तोंच भोंवती कुळुंग्या कुळुंग्याची सेना असून, खेळाचा पोषाख हाणजे पांढऱ्या फ्ल्यानेलची पाटलेण, साधा पट्ट्यांचा इस्तरावांचून शर्ट व बर झिरझिरीत, गुंड्या असलेला कोट-अंगावर असलेले, सर व्हिन्सेंट आंत येऊन नमस्कारचमस्कार झाल्यावर 'तुझांला कोणती मदत मजकडून होण्यासारखी आहे?' असे बोलत खुर्चीवर बसले. मी बर्लिन येथील ब्रिटिश कॉन्सल पत्र दाखवल्यावर, त्यांनी परवानगी मिळवून देण्याचे कबूल केले.

नंतर इतर गप्पाळप्या, म्युनिच्च्या जर्मन सरकारचा ब्रिटिश मंत्र्यांशी असलेला सलोखा, शाळा वगैरेविषयी बोलतांना हल्ल्यांचे हिंदुस्तानचे व्हाइसरॉय माझे मेहुणे आहेत वगैरे त्यांनी सांगितले. हिंदुस्ताना-विषयीहि आमचे थोडे बोलणे झाल्यावर मी रजा घेऊन परत आलों.

बुधवारी सकाळी सवाभाठ वाजतां गाडींत बसलों. दोनतीन तास गेल्यावर बाम्बर्ग स्टेशनांत एक जरा भुरकट दिसणारा इंग्लिश तरुण गृहस्थ डब्यांत आला. त्यालाहि लाइपझिक्क यायचे असल्यामुळे बरीच सोबत एकमेकांना झाल्यासारखे होऊन बोलणेहि बरेच झाले. औपचारिकपणा सर्व बाजूला ठेवून 'मी ऑस्ट्रेलियन मास्तर असून ट्रॅव्हलिंग स्कॉलरशिप मिळून इंग्लंडांत शिक्षणविषयी जास्त शिकण्यासाठीं आलों आहे' वगैरे त्यानें सरळपणाने सांगितले. तेव्हां ऑस्ट्रेलियाविषयी बरीच माहिती मी त्याला विचारली. त्यांत मुख्य विषय शिक्षण हा होता, हें सांगणे नकोच.

ऑस्ट्रेलियांतहि प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे असून, प्रत्येक स्त्रीपुरुषाला चांगले लिहितांवाचतां येतें, असे त्यानें सांगितले. तेथील शिक्षणपद्धत, नांवाजलेल्या सर्व यूरोपियन शिक्षणपद्धतींतील चांगल्या गोष्टी निवडून त्यांची बनवली असल्यामुळे फारच चांगली आहे असे त्याच्या

माझा यूरोपांतील प्रवास.

बोलण्यांत आले. एवढ्यासाठी बऱ्याच दिवसांपासून ऑस्ट्रेलियानें आपले शिक्षक, इन्स्पेक्टरादि विद्याखात्याचे अधिकारी इंग्लंड, जर्मनी, अमेरिका वगैरे ठिकाणी पाठविण्याचा उपक्रम सुरू ठेविला आहे. बहुतेक शाळा सरकारी असून त्यांतील मास्तर, उपकरणे वगैरे पहिल्या प्रतीचीं आहेत. ज्या कांहीं थोड्या शाळा खाजगी आहेत, त्या सर्व देवळांच्या ताब्यांत असून यूरोपांत दोनतीन शतकांपूर्वी जशा देवळांच्या शाळा गच्चाळ असत तशाच याहि आहेत. त्या बंद तरी करवाव्या अगर आपल्या ताब्यांत तरी घ्याव्या, असा सरकारचा विचार आहे, असें त्यानें सांगितले. युनिव्हर्सिटीशिक्षणासंबंधी बोलतांना त्यानें आपल्या सिडने युनिव्हर्सिटीचे फार गोडवे गाडले. व्हिक्टोरिया, सिडने, मेलबोर्न, आडलेड वगैरे प्रत्येक मोठ्या शहरीं युनिव्हर्सिटी असल्याचें त्यानें सांगितलें.

जर्मनीतील सक्तीच्या लष्करी शिक्षणासंबंधानें बोलतांना त्यामुळें पुरुषाळा शोभणारे जे मर्दुमकीचे गुण आंगीं येतात, त्याबद्दल त्यानें त्यांची बरीच स्तुति केली. पण विसाव्या वर्षानंतरचीं दोन, ह्यणजे तरुणपणाचीं अमोलिक वर्षे त्यावेळीं इतर सर्व व्यवसाय बाजूला ठेवून सैन्यांत शिरावें लागल्यामुळें, पुष्कळ तरुण माणसांचें नुकसान होतें; पुष्कळांच्या आपापल्या आवडीच्या धंद्यांतील अमोलिक संधि यामुळें फुकट जाऊन त्यांनां मार्गे रहावें लागतें, हे त्यानें कबूल केलें. 'तुमच्याकडे कसें आहे?' असें विचारतां 'आमच्याकडेहि सक्तीचें लष्करीशिक्षण अलीकडे सुरू केलें आहे; पण वरचे दोष त्यांत येत नाहींत. स्वित्झरलंडप्रमाणें आमच्याकडेहि शाळेच्या शिक्षणांतच आठवड्यांतून नियमित वेळीं असें शिक्षण दिलें जातें, व अशा ठरीं व आठवड्यांत मिळालेलें शिक्षण पुरें होऊन जर्मनपद्धतीतले दोष सहज टाळतां येतात,' वगैरे त्यानें सांगितलें. यानंतर व्यापार, शेती, गुरांची जोपासना वगैरे अनेक विषयांवर मीं त्याला माहिती विचारली. व्यापारांत ऑस्ट्रेलिया बराच

माझा यूरोपांतील प्रवास.

पुढें आलेला आहे; तरी मॅग्यांचे प्रचंड कळप पाळून लोंकर करण्याचा व्यापार फार मोठा आहे, वगैरे माहिती ल्याने दिली.

लाइप्ट्झिक, १० नोव्हेंबर, १९११.

माझी प्रकृति बरी आहे, व इतर व्यवसाय सर्व ठीक चालले आहेत.

रा. जोशी यांचा युनिव्हर्सिटींत प्रवेश करून देण्याची व्यवस्था मला करावी लागली; पण त्रास पडला नाही. फक्त जवळ पास (इ. पासपोर्ट) नसल्याने काहीं घोंटाळा होतो की काय, असे वाटले होते; पण आयडेन्टिटी सर्टिफिकेट होते, ते मी युनिव्हर्सिटीच्या रिक्टर (इ. रेजिस्ट्रार) ला नीट समजावून सांगितल्यावर सर्व सुरळीत झाले.

आक्टोबर ३१ तारखेला येथे युनिव्हर्सिटीच्या रेक्टरची बदली होत असते. गेल्या वर्षाचा रेक्टर शिक्षा-किल्ल्या, माल व वस्त्रे नव्या वर्षाच्या होणाऱ्या रेक्टरच्या हवाली करतो. त्या वेळेचा समारंभ पाहण्यासारखा असतो. आपल्याकडे पदवीदानसमारंभ आहे इकडे पदवीदानाची ठराविक वेळ नसल्यामुळे त्यासाठी समारंभाचे कारण फारसे पडत नाही. त्याऐवजी हा रेक्टर-प्राणप्रतिष्ठेचा समारंभ युनिव्हर्सिटीच्या भव्य शृंगारलेल्या दिवागखान्यांत (याला औला ह्मणतात) मोठ्या थाटाने साजरा करतात. प्रथम येथे विद्यार्थ्यांची जी निरनिराळी मंडले आहेत, त्यांपैकी प्रत्येकाचे तीनतीन प्रतिनिधि आपापले निशाणतलवारी लटकावून शिपाईपेक्षांत युनिव्हर्सिटीसमोरील मैदानांत जमतात. गेल्या एकतीसला अशी तीसएक निशाणे होती. नंतर युनिव्हर्सिटीचे अधिकारी (सिन्डिफ, डेकान, रेक्टर) आपापळे दर्जाचे पोपाक घालून, माळा, बिल्ले लटकावून येतात, व ही सर्व मंडळी मिरवणुकीच्या थाटांत युनिव्हर्सिटींत शिरून दिवागखान्यांत येतात. निशाणवाले चारी बाजूनी भितीशी उभे राहतात; मध्ये खुर्चीवर प्रोफे-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

सर, मिलिटरी अधिकारी (यांच्यावांचून जर्मनीत कोणत्याहि समारंभाला शोभा येत नाही !) जर्मनीच्या वरिष्ठकोर्टा (राइश-गेरिश्ट) चा अध्यक्ष व निमंत्रणावरून आलेले इतर सभ्यगृहस्थ बसतात, त्यांच्यामागे विद्यार्थी असतात. पुढे उंच शृंगारलेल्या व्यासपीठावर संपणाऱ्या वर्षाचा रेक्टर चढून जाऊन साधारणतः रिपोर्टवजा भाषण करतो. यंदाच्या रिपोर्टांतील विशेष ह्मणजे एका वर्षात युनिव्हर्सिटीला लहानमोठ्या मिळून दहा लक्ष मार्कांच्या देणग्या मिळाल्या हा होय ! काय हें दातृत्व व विद्यावृद्धिविषयी आस्था ! यांपैकी दोन लाख अमेरिकेत धंदा करून मृत्यु पावलेल्या एका जर्मन डॉक्टरानें (वैद्य या अर्थी) दिले ! मुलांची संख्याहि यंदां ९००० झाली. एकंदर वर्षांत ९७७ लोकांनी पदव्या (D.Ph.) घेतल्या वगैरे भाषण झाल्यावर लगेच मावळत्या रेक्टरनें किल्टी-शिक्षा-मोर्तब-माळ वगैरे नव्याच्या हातीं त्या वेळेचीं ठरीव वाक्यें ह्मणून दिलीं व आपल्या अंगावरील वस्त्रें तेथेंच भरसमाजांत काढून त्याच्या अंगावर चढवलीं. हें जरा मला चमत्कारिक दिसलें. हा जाणाऱ्या रेक्टरच्या अंगावरचा शेंदूर उतरण्याचा प्रकार दोघांनीं थोडा वेळ बाजूला जाऊन केला असता, तर चांगलें दिसलें असेंत. असो. नंतर नव्या रेक्टरचें क्रिश्चानिटीवर लांबलचक भाषण झालें ! कारण हा 'धर्म' फाकुल्टेटचा प्रोफेसर पडला ! इकडे मोरोको-कांगोची कुतरे-तोड फ्रान्स व जर्मनी करीतच आहेत, दुसरीकडे इतालीच्या त्रिपोली येथील अंगावर शहारे आणण्यासारख्या अमानुषपणाची ओरड वर्तमानपत्रांतून चाललीच आहे, व देवळांत अगर युनिव्हर्सिटीच्या व्यासपीठावरून हे लोक शांतपणें क्रिस्ताच्या उदात्त तत्त्वांचें, त्याच्या नम्रपणाचें, लोकांसाठीं सुळावरसुद्धां जाण्यास तयार होण्याइतक्या त्याच्या सहानुभूतीचें सारखें गाणें गात असतात ! यूरोपीयांच्या स्वभावांतील हा चमत्कार पाहून मला नेहमीं आश्चर्य वाटतें. असो.

आज सहज जेवतांना फ्रान्स, जर्मनी, इंग्लंड येथील पुरुषांच्या गॅलन्ट्री (स्त्रियांशीं वागण्यांत सभ्यपणा)ची तुलना चालली होती.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मजवर बोलण्याची पाळी आली, तेव्हां मला जर्मन लोकांच्या गॅलंट्रीचीं स्वतः पाहिलेलीं एकदोन उदाहरणें सांगावीं लागलीं. मार्गे मी बर्लिनला होतो, त्या वेळीं एक दिवस ट्राममधून गांवांत चाललों असतां ट्राममध्ये गर्दी अतोनात होऊन एका बिचाऱ्या बाईला उभें राहण्याची पाळी आली. पांचचार जणांनीं एकाच ट्राममध्ये शिरून तीनचार जणांनीं पटकन् रिकाम्या जागा पटक्यावाव्या, व आपणांला मात्र खजील होऊन कोंपऱ्यांत उभें राहण्याचा प्रसंग यावा, याचा सध्यां तुझाला मुंबईला अनुभव येत असेलच. इंग्लंडप्रमाणें सर्व यूरोपभर पुरुषांमध्ये अशी गॅलंट्री असेलसें मला वाटलें होतें; पण कोणी उठलें नाहीं. तें पाहून मी उठून त्या बिचारीला जागा दिली, तीं उलट पांचचार गृहस्थ मला हंसूं लागले. असो. ही गोष्ट सांगतांच टेबलासभोंवतीं माझा शेजारीं बसलेले दोघे जर्मन जरा खजील झाले.

लाइपझिक्, २४ नोव्हेंबर, १९११.

माझें एवढीं बरें चाललें आहे, काळजी करूं नये. घरचीं चोहों-कडून पत्रे येतात व कुशल (कांहीं वेळीं अकुशलहि) वृत्त कळतें. त्यानें तीन दिवस तरी-पत्रे मिळाल्याचा एक व पुढचे दोन-मनाला उद्योग लागून मनाला समाधान होतें. या तीन दिवसांत पत्रांचीं किती पारायणें होतात हें निश्चित सांगतां येत नाहीं. पुढचे तीन दिवस उद्योगांत ठीक जातात; पण शुक्रवार मात्र फार मोठा वाटतो. सर्वच घड्याळें हळू जातातशीं वाटतात ! सूर्य बिचारा तोंडहि दाखवीत नाहीं; धुकें व ढग यांतून वाट काढतांकाढतां त्याला मारामार पडते. कधीकधी त्यांतून तोंड काढतां आलेंच, तरीसुद्धां आपल्यावर रेंगाळण्याचा आळ न यावा ह्मणून बिचारा पांच वाजतांच नाहींसा होतो ! त्यामुळें वेळ दाखवण्याचा सर्व बोजा गरीब घड्याळांवर पडून त्यांनां वाईटपणा घ्यावा लागतो ! तरी घराकडे पत्रे लिहिण्यांत गुरुवार थोडा व शुक्रवार अर्धा जातो ह्मणून ठीक आहे !

माझा यूरोपांतील प्रवास.

गेल्या आठवड्यांत मात्र मध्यंतरी मनाला कांहीं उद्योग मिळाला ह्याणायचा. बुधवारी संध्याकाळीं येथील क्युन्स्टलर् हौसमध्ये इंप्रजी चहा व तीन लहान नाटकी चुटक्यांची करमणूक होती. ही करमणूक येथील गरीब इंप्रजी देवळाच्या मदतीसाठीं असून, त्याचे उपाध्याय मि. नॉडर यांनीं मला मुद्दाम घरीं येऊन आमंत्रण दिल्यामुळे, चहासाठीं एक मार्काचें (मार्क=१२ आणे), व चुटक्यांसाठीं दीड मार्काचें अशीं टिकिटें काढून गेलों. या घरीं राहणारे व इतर ओळखीचे मिळून दहाबाराजण आर्ह्या पांच वाजतां क्युन्स्टलर् हौसमध्ये गेलों.

हें क्युन्स्टलर् हौस व अशाच त्सेंट्राल थिआटर, क्रिस्टल पालास्ट वगैरेसारख्या ठिकाणीं गेझेलशाफ्टस रॉयम (इं. Society rooms) ह्याणून मोठमोठे शृंगारलेले दिवाणखाने असून, असले चहा, एकाद्या क्लबाचीं लेक्चरें, एकाद्या सत्कृत्यासाठीं भरलेल्या लहान-सभा, नाटकी चुटके, वगैरे समारंभांसाठीं भाड्याने दिले जातात. ज्या साल (saal = दिवाणखाना, शाळा) मध्ये आजचा समारंभ होता, ती फुलझाडे, वेळीच्या कमानी वगैरेनीं शृंगारली असून तींत स्वच्छ चादरीचीं तीसचाळीस मेजें चहा घेण्यासाठीं मांडून ठेविलीं होती. प्रत्येकावर कांचेच्या सुवक्र पेल्यांत फुलें अगर लतापल्लव शोभेसाठीं ठेविलीं होती. अशा एका मोठ्या टेबलाभोंवतीं आर्ह्या बसलों. सभोंवार प्रत्येक टेबलाभोंवतीं निरनिराळा सभ्य पोषाक (गेझेलशाफ्टस क्लाइड) करून स्त्रीपुरुष व मुलें आनंदांत गुलगुल गोष्टी करीत, हंसत, थड्डा करीत बसलीं होती. चहा देण्याला भाड्याचीं माणसें नव्हतीं; कारण संगीत शिक्षण व इतर कामासाठीं येथें आलेल्या तरुण इंग्लिश मुलींनीं तें काम खुषीनें व हौसेनें आपल्या अंगावर घेतलें होतें. या बेळचा यांचा पोषाक मोठा मौजेचा होता. संध्याकाळच्या पुढील कार्यक्रमासाठीं (नाटक, गाणे व शेवटीं नाच) पोषाक बदलण्याचा

माझी यूरोपातील प्रवास.

प्रास पडून नये म्हणून पांढऱ्या रंगाचा, कचित् गुलाबी, अस्मानी छटा असलेला सभ्य पोषाकच याहि घालून आल्या होत्या; पण तो खराब होऊन नये म्हणून कमरेपामून खाली पांढरें झालरीचें मळकापड अगर सोधनें (शुर्स), व डोकीवर पांढरी झालरीची छोटीशी टोपी बांधून त्यांनीं स्वतःला दासी (Bar-maid)चें मजेदार स्वरूप दिलें होते, व मोठ्या हौसेनें सर्व पाहुण्यांनां चहा, ब्रिस्कटें, केक्स वगैरे व्यवस्थेशीर पुरविण्याचें काम चालविलें होते. मधुनमधून तरुण मुली व कांहीं गृहस्थहि लॅटरीचीं टिकिटें घेऊन येत, व आपल्या मधुर भाषणानें जमलेल्या पाहुण्यांनां त्या चारपांच प्रकारच्या टिकिटापैकीं दोनतीन तरी ध्यायला लावीत! लॅटरींत मिळणारे पदार्थ, तीनचार पौड उत्तम इंग्लिश चहा, दोनतीन बाहुल्या, हातानें नक्षी भरलेल्या उशा, तीनचार सिगारस व इतर आठदहा किरकोळ जिन्नस होते. येथील लोकांनां इंग्लिश चहा म्हणजे कांहीं अपूर्व आहे असें वाटतें. मुख्य कारण त्यांनां स्वतः चांगला चहा कोणता तें कळतहि नाहीं, व मिळतहि नाहीं, व मिळाला तरीहि तो बिलकुल तयार करतां येत नाहीं. त्याचें कांहींतरी बेचव कढत पाणी करून ठेवतात! घर सोडल्यापामून लंडनचे थोडे दिवस खेरीज करून मला ' खरा ' चहा अजून प्यायला मिळाला नाहीं! तरी घरवाली बाई आपल्याकडून रोज पराकाष्ठा करते! तें असो म्हणा; पण याचा फायदा घेऊनच लॅटरीमध्ये चहाची योजना मुद्दाम करण्यांत आली होती, व त्याचीं टिकिटें जर्मन आयांमध्ये फार खालीं. बाहुल्यांवर त्यांच्या भठरा वर्षांच्या लहान मुलींच्या उड्या पडल्या, व सिगारसच्या टिकिट्यांवर अर्थात्च पयाशनेबल तरुण जर्मन मंडळीनें हल्ला केला!

चहा व नाटकी चुटके यांत एक तासाचा (सहा ते सात) अवकाश होता. त्या अवकाशांत तेथेंच थांबणाऱ्या मंडळीसाठीं शेजारों एक दिवाणखानावजा खोली तयार केली होती, व मोठी साल (शाला)

माझा यूरोपांतील प्रवास.

रिकामी वरून नाटकाच्या खुर्च्या मांडण्याची तयारी इंग्लिश मंडळी करतात तोंपर्यंत पाहुण्यांच्या करमणुकीसाठी एका कोंपऱ्यांत अमेरिकन केक्स विकायला ठेवल्या होत्या. चांगल्या असतील, नाही असे नाही; पण त्या स्थलकालमानाने महाग मिळणाऱ्या केक्स घेऊन एकदम तोंडांत कोंबणाऱ्या मंडळीकडे पाहून मला हंमू आल्याखेरीज राहिले नाही ! याशिवाय, हात पाहून दैव सांगणारी एक वृद्ध बाई एका बाजूला बसलेली होती. तिच्याभोवती, आपले भावी बरेवाईट कळावे, या उत्सुकतेने तरुण जर्मन व कांहीं इंग्रजसुद्धा मुलींचा गराडाच जणू पडला होता. मी राहतो त्या घरी राहणाऱ्या रोमानियन मुलीला आपले दैव कळण्याची उत्कंठा लागली; पण तिला तर इंग्रजीचे अक्षर समजत नव्हते ! तेव्हां मी दुभाषेपणाचे काम पकरून तिच्या जिवाला ठिकाणावर आणले ! तिला अर्थातच त्या बाईने सर्व चांगले सांगितले. एखादी न पटेलशी गोष्ट सांगून सध्याच आपणावर होत असलेला अर्ध्या मार्काचा वर्षाव बंद पाडण्याइतकी भोळी साहजिकच ती नव्हती ! उदाहरणार्थ, तूं फार हुषार आहेस व श्रीमंत होशील, असे ह्यातारीने सांगून मुकाट्याने मिळालेला संबंध मार्क खिशांत टाकला ! अर्ध्या मार्काच्या ठिकाणी फुकट संबंध मार्क खर्च करण्याची ही आपली आटोकाट हुषारी मागाहून त्या रोमानियन मुलीच्या लक्षांत आली, तेव्हां तिला काय वाटले याची कल्पनाच करावी !

या व अशाच आणखी करमणुकींत एक तास संपला, व चुटक्यांची वेळ झाली. प्रेक्षकसमुदाय चांगली जागा आधी पटकावण्यासाठी गर्दीने सरसावला व सरासरी सव्वासातला सुरुवात झाली. एकंदर तीन चुटके होते. चुटकेच ते; घटकाभर हंसवण्यापलीकडे त्यांत कांहीं तथ्य नव्हते. प्रेक्षकहि ते जाणून होते; पण तितकेच इंग्रजी, खुद्द इंग्रज लोकांकडून बोलले जाणारे इंग्रजी, आपल्या कानांवरून जाईल एवढ्याच हेतूने बरेच जर्मन लोक आले होते. कोणत्याहि गोष्टीची उपयुक्तता तेव्हांच

माझा यूरोपांतील प्रवास.

जोखून तिचा फायदा घेण्याची जर्मन लोकांची नैसर्गिक प्रवृत्ति प्रसिद्ध आहे. तिचें हें एक लहानसें उदाहरण होय. युनिव्हर्सिटींतील इंग्रजांच्या प्रोफेसरानें आधल्या मंगळवारच्या आपल्या लेक्चरांत या समारंभाचा उल्लेख करून, आपल्या विद्यार्थ्यांना 'इंग्रजांच्या तोंडून नित्यांतलें इंग्रजी ऐकण्याच्या या संधीचा उपयोग अवश्य करून घ्या,' असें सांगितल्याचें मला कळलें. हीहि गोष्ट विशेष लक्ष्यांत ठेवण्याजोगी आहे.

सव्वानऊ वाजतां नाटकें संपलीं. नंतर इकडील पद्धतीप्रमाणें तरुण मुलांमुलींचा नाच (जर्मनीत दोनतीन मुलांच्या आया देखील हौसेनें नाचतात ! याला इंग्लंडप्रमाणें 'सोसायटी'चें बंधन नाहीं !) व्हायचा होता. पण त्यांत कांहीं विशेषसें न वाटल्यामुळे व भूकहि पोटांत मावे-नाशी झाली ह्मणून मी तेथून परतलों.

येथें इंग्लिश रहिवाशांची संख्या सत्तरऐशीहून अधिक नसेल. यांपैकी बरेचसे धार्मिक असतील यांत शंका नाहीं; पण दर रविवारीं अकरा वाजतां प्रार्थनेच्या वेळेला हजिरी बीसवर नसते ! चर्चला जाणें आवश्यक नसून, फक्त सवड, सोय व मर्जी यांवर अवलंबून असतें. हें कसेंहि असलें, तरी परवां चर्चच्या मदतीसाठीं सर्वजण मिळून, त्यांनीं नेटानें व हौसेनें तो दिवस साजरा केला, व अंगावर पडेल तें काम करून चर्चला चौदापंधराशें मार्क जमवून दिले. या गोष्टीपासून बरेंच शिकण्यासारखें आहे.

पुनः गेल्याच आठवड्यांत शनिवारीं रात्रीं आठ वाजतां तसेंदाल थिआटरच्या दिवाणखान्यांत अन्तर्राष्ट्रीयविद्यार्थीमंडळाच्या (इन्टरनात्स्यो-नालर् स्टुडेटेन् फराइन्-निरनिराळ्या राष्ट्रांतील विद्यार्थ्यांचें मंडळ) विद्यमानें बर्लिनच्या एका प्रोफेसराचें व्याख्यान झालें. हें विद्यार्थीमंडळ गेल्या जुलईत स्थापन झाल्याचें मीं तुम्हाला कदाचित् लिहिलें असावें. जर्मन व येथें अभ्यासासाठीं आलेले परदेशचे विद्यार्थी यांची एकमेकांशीं

माझा युरोपातील प्रवास.

भौळख होऊन एकमेकांविषयी व त्यांच्या देशांविषयी खरी माहिती एकमेकांना व्हावी, ह्यागून हे मंडळ स्थापन झाले आहे. त्याच्या कार्यक्रमांत चांगल्या माणसांकडून व्याख्याने देवणें हा एक भाग आहे. त्याप्रमाणें पहिलें व्याख्यान परवां झालें. विषय इंटरनात्स्योनालर् विज्ञेन्-शाफ्टस् बेट्रीब (इं. International literary & scientific industry) हा होता. त्याविषयी कांहीं लिहिण्याची ही वेळ नव्हे. श्रोतृसमाज विद्यार्थी व इतर सभ्यगृहस्थ व स्त्रिया मिळून २०० च्या वर होता. यांत रानवट दिसणाऱ्या रशियन विद्यार्थ्यांचा भरणा बराच होता, यांत नवल नाही. येथील एकंदर एकवीस युनिव्हर्सिटींतून जे चारएक हजार परदेशीय विद्यार्थी आहेत त्यांत निम्याच्यावर (२०९०) रशियन असून, त्यांपैकी बरेचसे लाइपझिक्च्या वांट्याला आले आहेत. इतर कारभारांत ढवळाढवळ करण्याची यांनां सवय असल्यानें हे प्रोफेसरांनां आवडत नाहींत, व गेल्या 'Immatriculation' (विद्यार्थी युनिव्हर्सिटींत घेण्या)-च्या वेळीं रेक्टरनें याबद्दल त्यांची कानउघाडणीहि केली होती. व्याख्यानाच्या दिवशींहि यांचा खरखरीतपणा सहज दिसून येई. माझ्या पुढच्या ओळींत खुर्चीवर एक तरुण स्त्री चुकून दुसऱ्याच्या जागेवर बसली. तो गृहस्थ आला तो बाईची जागा शेजारची असून ती आपल्या जागेवर बसली आहे असें त्याच्या लक्षांत आलें व तो तिला ऊठ ह्मणूं लागला. इतक्यांत व्यवस्थापकांपैकीं एक विद्यार्थी तेथें येऊन 'कांहीं हरकत नाहीं, तुम्हां शेजारी बसल्यास चालेल,' वगैरे सांगूं लागला. पण त्या गृहस्थानें न ऐकतां त्या बाईला पलीकडे बसावयाला लावले. तो रशियन हें लक्षांत यायला फारसा वेळ लागला नाही. माझ्या उजव्या बाजूला पुढें एक रशियन विद्यार्थी व दोन त्याच्या सोबतिणी (आप्तसुद्धां असतील) बसल्या होत्या. सर्व लेकचरभर त्या कुजबुजत होत्या; कागदावर कांहीं चित्र काढून, खालीं कांहींतरी मूर्खपणाचें लिहून, तोंड दाबून खजबजल्यासारखें हंसणें

माझा यूरोपांतील प्रवास.

हाहि त्यांचा उद्योग चालू होता ! पुरुषांबरोबर स्त्रियांनीहि व्याख्यानाला जाण्याची इकडे 'मोड' (fashion) आहे; पण तें व्याख्यान न समजळें, तर असले धंदे करण्याची जर्मन स्त्रियांत तरी 'मोड' नाहीं, अशी माझी समजूत आहे. जरा मागें एक ३९।४ वर्षांचे तांबड्या फ्रेंच-सारख्या दाढीचे गृहस्थ आपल्या बायकोजवळ व मित्राजवळ मोठमोठ्याने तिरस्कारयुक्त कुजबुजून व्याख्यात्यांबद्दल आपली नापसंती दर्शवीत होतेसें वाटतें ! त्यांच्या 'न्यत, दा'वगैरे रशियन शब्दांनीं, आकृतीनें व हावभावानीं, ते कुठले याची शंका ठेवली नाहीं !

असो. हिवाळ्यांत अभ्यासाखेरीज वेळ कशा तऱ्हेनें घालविण्याची इकडे चाल आहे, याचे हे दोन मासले दिले आहेत. शिवाय, रविवारी मराठी वाचन होऊन आनंद होतो. येथें मराठी पुस्तकें कसचीं मिळणार, अशा समजुतीवर मी इतके दिवस चौकशीहि केली नव्हती. येथें हागसोब्रिक्सचें 'Oriental Book-shop' आहे; त्या दुकानांत संस्कृतशिवाय हिंदी, बंगाली, गुजराती व विशेषतः मराठीहि पुस्तकें असल्याचें समजून आश्चर्य वाटलें. मोरोपंतांचीं दहा पर्वे त्या दुकानांत सोळा मार्कांनां मिळतात.

लाइपझिक्, १२ जानेवारी, १९१२.

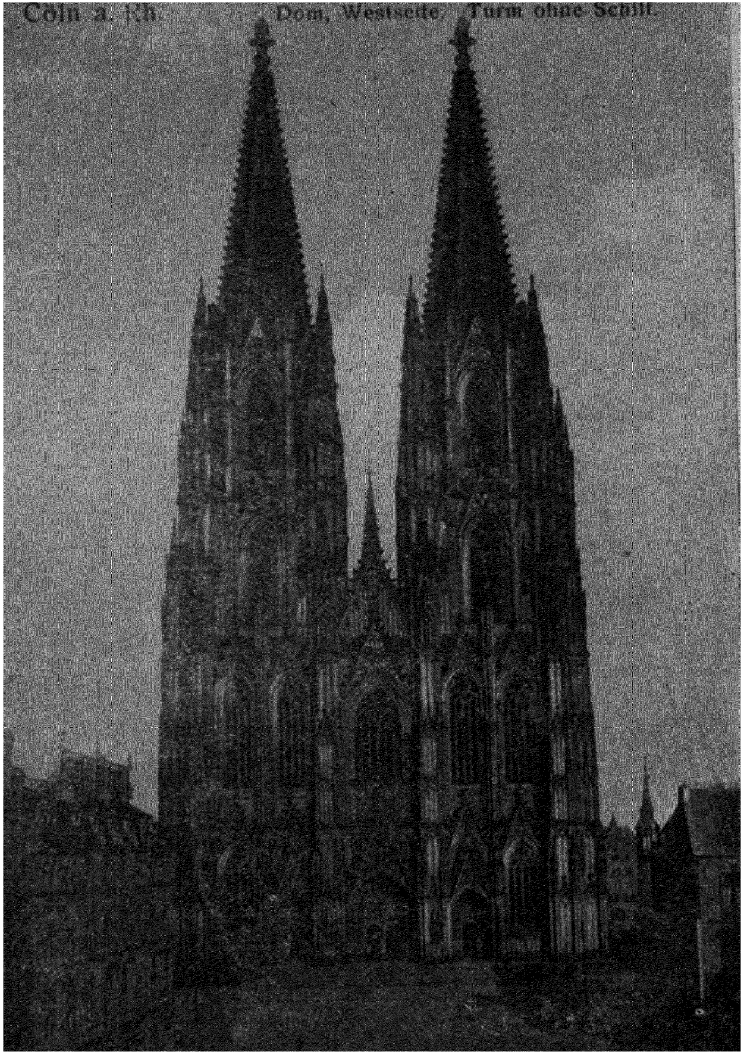
हिवाळ्यांत प्रवास करणें कोठेंहि वाईटच, मग थंड यूरोपांत तर तो नकोसा व्हायला पाहिजे. पण यंदांचा हिवाळाच चमत्कारिक ! आह्मी निघालों तेव्हां हवा इकडील वसंत ऋतूची, हलणजे थोडा गारठा व अधुनमधून पाऊस, कधी थोडें धुकें, अशी होती. त्यामुळें एवढेंच झालें, कीं, जेथें हलणून उतरून शहर वगैरे पाहण्याला गेलों, तेथें पावसाने अटक केली. शिवाय, एकट्याची गोष्ट निराळी असते. स्वित्झर्लंडांत फिरलों, तेव्हां ऊन्ह, पाऊस (सुदैवानें त्यानें फक्त एकदांच पण अवघड ठिकाणीं गांठलें होतें !) अवघड चढ वगैरेंस

माझा यूरोपांतील प्रवास.

न जुमानतां, मनसोक्त रीतीनें सृष्टिशोभा पाहतां आली. या वेळेला मी एकटा नव्हतो.

ता. २३ डिसेंबर शनिवारी कोलनकडे जाण्याला निघालों. दुसऱ्या दिवशीं क्रिस्टमम्साठीं आपापल्या घरोघर धांवा घेणाऱ्या माणवांची गाडींत अतोनात गर्दी ! प्रथम तर गाडींत जाण्यायेण्याच्या बोळांत (कॉरिडोर) उभे रहावे लागले, व शेवटीं एका राउखर्-विडी ओढण्याच्या डब्यांत- जागा मिळाली. त्याचा मला त्रास मात्र झाला ! असो. रात्रीं अकरा वाजतां कोलन (Koln, इंग्रजी Cologne) चा पोहोचलों. दुसऱ्या दिवशीं प्रथम थोडा वेळ प्रसिद्ध व्हाइन् नदीच्या कांठीं जाऊन, तो जोराचा गडूळ प्रवाह, त्यावर उतारूंच्या व मालाच्या बोटींचा सुळ-सुळाट, कोळ्यांचा मच्छींचा व्यापार, जरा वर मोठ्या पुलावरून जाणाऱ्यायेणाऱ्या आगगाड्यांचा धडधडाट वगैरे पाहून व ऐकून करमणूक झाली. माइन्स (इ. मेयेन्स) पासून वरती कोब्लेंस, कोलन, ड्युसल्डोर्फ वगैरे शहरांचा बराच मोठा व्यापार व्हाइन नदीवरून चालतो. वेस्ट्फालियाच्या व्यापाराचा राजमार्गच ही व्हाइन नदी आहे, असें ह्मटले असतां चालेल. नंतर माझ्या रीतीप्रमाणें ह्मगजे बाजार, जुने शहर, गरीब लोकांचा भाग हीं फिरून पहायला पावसामुळे वावच राहिल्या नाहीं; ह्मणून फक्त प्रसिद्ध डोम देऊळ पाहून परतलों. ही फारच मोठी, जुन्या गॉथिक शिल्परीतीची, सातआठ शतकांच्या प्रचंड ओघांत काळसर झालेली इमारत आंतूनहि भव्य आहे. सौंदर्या-पेक्षां विस्तार व भव्यपणा यांचा मनावर अधिक परिणाम होतो. आंतील छप्पन मोठमोठ्या खांबांवर नाना कमानींमुळे जाळीदार दिसणारे छत अप्रतिम आहे. देवळाचे जडजवाहीर, वरील सजांतील संगीतवाद्ये वगैरे न पहाण्याचे ठरल्यामुळे परतून, भोजनादि उरकून विश्रांति घेतली. यूरोपीय लोकांना अत्यंत प्रिय असणारे केज (इ. cheese) अथवा चख्खा येथे प्रथमच चाखले. कारण लाइपझिक् व इतर ठिकाणीं पाहिलेल्या चख्ख्याच्या अर्ध्यानें हि याला घाण नव्हती.

कलोन येथील 'डोम्' (देऊळ).

माझा यूरोपांतील प्रवास,

ब्रसेल्स.

हायलिगेन् आबेंड-पवित्र रात्रीच्या दिवशी-ब्रसेल्सकडे निघालों. जर्मन-बेलजियन् सरहद्दीजवळ ' व्हरव्हिये (Verviers) ' येथे सुखाची व जलद जर्मन गाडी सुटून, आपल्या सदर मराठ्याच्या साध्या गाडीहूनहि भिकार, त्रासदायक व गैरसोयीच्या अशा बेलजियन गाडीने निघालों. ' नीट स्पूवेन (Niet spuwen) थुंकू नये, ' असे प्रत्येक डब्यांत टोचळ अक्षरांनी लिहिले असूनहि थुंरुण्याचा भमंगळ प्रकार चालूच असे ! बेलजममधून जातांना सरासरी अर्धा मार्ग पावेतो पाऊस लागला. बर्फाचा तर कोठे मागमूस नव्हता. स्वच्छ पांढरे बर्फ व क्रिस्टमस यांची सांगड यंदां तुटली ह्मणायची ! पाण्याने भरलेल्या ओढेवजा नद्या, हिरवेंगार गवत व वेळी, भाजीपाल्यांचीं शेते वगैरे वसंताचीं पूर्वचिन्हेच सर्वत्र दिसत. वाटेने धुरकटलेली लोखंडादींच्या कारखान्यांचीं अनेक गांवे लागलीं. अशा देखाव्यांतून दुपारीं दीडच्या सुमाराला बेलजमच्या राजधानींत उतरलों. भाषेची (फ्रेंच !) नेणीव, ह्मणून एका इंग्लिश बोलले जाणाऱ्या हॉटे-लचा आश्रय केला. बेलजम हा पूर्वी जरी फ्रेंच अंमलाखालीं असे, तरी आतां बरेच दिवस स्वतंत्र देश आहे. असें असूनहि येथे फ्रेंच भाषेचे प्राबल्य पाहून आश्चर्य वाटले ! अगदीं अलीकडे पुनः त्यांची फ्रेमिश भाषा बोलणें लिहिणें वगैरे प्रचारांत आणण्याचा तरुण बेलजमचा प्रयत्न चालू आहे. तेथील पार्लमेंटमध्येहि नुकताच फ्रेंचला बहिष्कार घातल्याचें ऐकतों. ही समाधानाची गोष्ट आहे. त्यापेक्षांहि हास्यास्पद प्रकार ह्मणजे दोन अस्सल हिंदी गृहस्थांची यूरोपांत गांठ पडली असतां त्यांना तिऱ्हाइती इंग्रजींत एकमेकांशीं बोलण भाग पडावें, हा होय !

क्रिस्टमसच्या पहिल्या सणाचा हा दिवस (ता. २५ डिसेंबर) असल्यामुळे बाजार वगैरे बंद होते. शिवाय, पाऊस व थोडथोडा

माझा यूरोपांतील प्रवास.

चिखलहि होता. स्टेशनपुढील मुख्य चौकांत, कीं, जेथे सर्व बाजूंनीं विजेचे दिवे आदिकरून आधुनिक सर्व सोर्यांनीं व सुखाच्या साधनांनीं भरलेलीं मोठमोठीं हॉटेले आहेत—तेथेहि केरकचरा बराच पाहून आश्चर्य वाटलें, व जर्मन शहरें फारच स्वच्छ असतात ही कल्पना या विरोधानें दृढ झाली. थोडेंसें हिंडून जाईं बोटानिक (इंग्रजी Botanical gardens), जुनें मशिदीसारखें दिसणारें देऊळ व कांहीं मुख्य रस्ते हीं पाहिलीं. हे रस्ते चारी बाजूंनीं सरळ गेलेले आणि मध्यें खोल व टोंकाशीं चढते असून दिव्यांनीं वगैरे रम्य दिसले. बाजार बंद होता तरी तावदानांतून मांडलेल्या सुंदर चिजा पाहण्यास लोकांच्या झुंडीझुंडीच्या लोटत होत्या. दुकानेंहि विजेच्या दिव्यांनीं फारच सुरेख शृंगारलेलीं होतीं. दक्षमीपूजनाच्या दिवशीं मुंबईला मोती बाजार व कापडबाजार सजवतात त्याची आठवण अर्धे तप मुंबईला घालवलेल्या महाराष्ट्रीयाला होणें साहजिक आहे. स्टेशनचौकांतील हॉटेले व उपहारगृहे (रेस्टोराँ) यांतून संध्याकाळीं पयाशनेबल लोकांची अतोनात गर्दी होती. संगीताच्या गजरांत जेवण, दारू, गंधा, धूम्रपान व नंतर सणाचा नाचरंग हीं सुरू होतीं. येथील लोक दिसण्यांत, दर्बीत, पेहरावांत विशेष फ्रेंच धर्तीवर दिसले. असो. दुसऱ्या दिवशीं कॅलेकडे निघालों.

वार्डेंत जकाततपासणी झाल्यावर लील शहरां गाडी बदलून कॅलेक्त्रप्रेसनें जायचें होतें. तिचें जास्त हंशील भरतेवेळीं भापेची अडचण आली; तेव्हां लिडून, खुणांनीं व एका फ्रेंच सभ्यगृहस्थाच्या मदतीनें निभलें गेलें. त्याच भर्या माणसानें लील येथें योग्य गाडींत बसवून दिलें. एकाच उदाहरणावरून ठोकळ मत बनवणें ठीक नव्हे; तरी पण, ' फ्रेंच लोक तोंडसफाई तेवढी करतात, स्वतःला यत्किंचित्हि क्षिजवण्याचा प्रसंग ते टाळतात,' वगैरे वगैरे त्यांच्या निंदेचाहि अवास्तव अतिरेक झाला आहे, असें मला वाटतें.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

कॅले येथे फ्रेंच बोटीत बसल्यावर पर्सर (कारखाननीस अगार खजीनदार) जवळून टिकिट घेतांना, त्याने आमचे जर्मन नाणे फ्रेंचच्या बदल घेतांना उघडउघड लुचेगिरी केली ! त्याचे मोडके इंप्रजी व आमचे फ्रेंचच्या नांवांने शून्य; शिवाय, मला बोटहि लागू लागली; ह्मणून पंचायतीत न पडतां त्याने मागितले ते मुकाब्याने घावे लागले. तेच डोव्हर येथे इंग्लिश गार्डने लंडनचे टिकिट देतांना आमच्याकडून रास्त तितकेच जर्मन पैसे घेतले. याप्रमाणे फ्रेंच व इंप्रजी प्रामाणिकपणाचा हातोहातीं मामला पाहून जरा मौज वाटली.

लंडन.

सायंकाळीं पांच नंतर चेअरिंग क्रॉसला उतरलों व तर्र झालेल्या गाडीवाल्याच्या कॅबमधून किलबर्न्ला आलों. हा 'बॉक्सिंग डे' अथवा कुस्त्यादि खेळांचा दिवस असल्यामुळे व पावसामुळेहि लंडन शहर बरेच शांत दिसले.

मी लंडन येथे आठ दिवस होतो. मला काम फक्त मित्राला शहर दाखविण्याचे होते. ते त्याला रोज थोडथोडे नेऊन दाखवीत होतो. या खेपेला मी नव्या अशा थोड्याच गोष्टी पाहिल्या. उ० विहक्टोरिया व आल्बर्ट म्यूसियम, व प्रसिद्ध ब्रिटिश म्यूसियममधोल लायब्ररी इत्यादि. ही लायब्ररी फारच मोठी आहे. ही घुमटाकार असून त्याच्या आंतून व बोहरून पुस्तकांच्या घडवंच्यांनीं केवळ मढवल्यासारखी दिसते. हींतील वाचनालयांत पुष्कळ माणसे काम करीत बसलीं होतीं. ओरिएंटल् सेक्शन—हिंदी हस्तलिखित ग्रंथसंग्रह—फारच मोठा आहे. तो डॉ. बारनेट—त्याचे व्यवस्थापक—यांनीं फिरून दाखविला. येथे किती हिंदी विद्यार्थी वाचण्यासाठीं येतात ह्मणून विचारतां 'फारच थोडे' असे त्यांनीं सांगितले ! याशिवाय एकदां ड्यूरीलेन् नाटकगृहांत किस्मेट् नांवाचा खेळ पाहिला. यांतील सांगायची मुख्य गोष्ट ह्मणजे, नायकाचे व

माझा यूरोपातील प्रवास.

दुसऱ्या एका चांगल्या पात्राचें अशीं कामें करणारे नट ऑक्सफर्ड् केंब्रिज्चे प्रजेक्ट् आहेत, व हा खेळ मुसलमानी असल्यामुळें, त्यांच्या रीतिभाती पहाव्या ह्मणून हे दोघेहि दोनचार महिने त्या लोकांत राहून आलेले आहेत. याखेरीज लंडनविषयीं जास्त कांहीं लिहिण्यासारखें या खेपेला नाही.

नंतर बुधवारीं—नव्या वर्षाच्या तिसऱ्या दिवशीं—दहा वाजतां हाय-जिया हौस (मीं येथे येऊन उतरलों होतो) ला रामराम ठोकला. येथें आठ दिवस होतो; पण चवथ्यापांचव्या दिवशीं कोठें इंग्रजी भोजनबंधूंची आमचेकडे पाहून मान हालवून स्मित करण्यापर्यंत मजल आली होती.

संध्याकाळीं सात वाजतां पारिसला आलों. येथें एक गुजराती गृहस्थ स्टेशनावर येऊन त्यांनीं सर्व व्यवस्था लाविली. न्यूद ला विहतुआर् (Street of Victory) च्या कोंपऱ्यावर हॉटेलांत उतरलों. येथें आणखी एका गुजराती गृहस्थांचीं गांठ पडून ओळख झाली. हे दोघे व आणखी शंभरएक गुजराती व्यापारी येथें जवा-हिराचा धंदा करतात; यांनां प्राप्ती फारच नामी होते. कारण, पारिसला ऐषआरामाचा कळस आहे ! पण यांचें येथें दुकान अगर पेढी कांहीं नाहीं. फेरीवाल्यासारखा धंदा करतात. एकमेकांवर विश्वास नाहीं, जूट नाहीं वगैरे वगैरे मुंबईचे व्यापारी दोष यांच्याबरोबर तसेच यूरोपांत आले आहेत !

रात्रीं 'दुवाल'नांवाच्या, लंडन येथील 'जे लायन्स' धर्तीच्या उपाहार-गृहांत जेवलों. तळलेले अगदीं पुरीवजा केलेले बटाटे चवदार लागले. इतर पदार्थांनींहि फ्रेंच स्वयंपाकाच्या प्रसिद्धीविषयीं खात्री पटविली. 'जे लायन्स' इतका सभ्यपणा मात्र पारिसमध्ये कसा असेल ? तेव्हां तरुण दासींचें डोळे मुरडणें, इतर अंगविक्षेप व आणखी कांहीं लीला गिऱ्हाडकांबरोबर येथें चालतात. शिवाय, टिप्स (चिरीमिरी) आहेतच;

माझा यूरोपातील प्रवास.

या जरा पद्धतशीर, हणजे बिलाच्या शेंकडा दहाप्रमाणे घेतात, एवढेच काय तें! इतर ठिकाणी टिप्सूला प्रमाणच नाहीं!

जेवल्यावर थोडे पारिसचे प्रसिद्ध बुलवर (Boulevard!) नांवाचे राजरस्ते पहावे हणून, बुलवर इतालिएँकडे अर्धा तास फिरलों. पारिसच्या खऱ्या धंद्याला नुकतीच कोठें सुखात होत होती! रेस्टो-रॉंतून संगीत चाललें होतें, व त्यांचे पुढील मोकळ्या पडव्यांतून स्त्रीपुरुषांची गर्दी, शांपें, पोर्ट वगैरे घेऊन स्वतःला या व नाटक-नाच-तमाशांदि अन्यरीतीने रमवण्यास जमूं लागली होती. दिव्यांचा लम्ब-लखाट तर पुसूंच नये!

दुसऱ्या दिवशीं गुरुवारी (ता. ४ जानेवारी) सकाळीं शहर पाहण्यास निघालों. माझी शहर पाहण्याची रीत तुझाला ठाऊकच आहे. बहुतेक पायीं, कधीं ट्राममधून तर कधीं बसच्या वरच्या मजल्यांत उघड्या जागेवरून रस्त्यांची, त्यांवरील व्यापारांच्या गर्दीची, साधारणतः इमारतींची वगैरे ठोकळ कल्पना चांगली येते. पण अगदीं नवी, तिसाव्या शतकाच्याहि पुढे धांव घेगारी अमेरिकन रीत आहे का ठाऊक? एक मोटर भाड्यानें करून, तींतून तास दीडतास शहरांतून भरकन् झपाटा मारून आलें, कीं, झालें शहर पाहणें! यापेक्षां कमी सुधारलेली रीत हणजे घोड्याची गाडी तासाच्या बोलीनें करणें, ही होय. रस्त्यानें जातांना कळत न कळत थांबल्यासारखें करून गाडीवाला रस्त्यांचीं, इमारतींचीं, स्मारकांचीं वगैर नांवें ओरडत असतो. गिन्हाइक खिडकींतून लांब मान काढून एकीकडे पहातें, तों तो पुढील चारपांच नांवें घेऊन घोड्याला चाबूक ओढायला तयारच. यावरून लक्ष्यांत येईलच, कीं, माझी रीत या मानानें सर्वांत मागसलेली आहे!

बुलवरमधून आह्मी जात असतां, चित्रांचीं काडें घेऊन फेरीवाले पुढें येत, व तीं नको हटलें कीं दुसरीं, मग आणखी निराळीं, शेवटीं

माझा यूरोपातील प्रवास.

शनिवार ताण, अशी असभ्यपणाच्या चढत्या प्रमाणाची काडे हळूच डं करायला भीत नसत ! ही पारिसची दिवसाढवळ्या उगीच गूक ! जरा पुढे जावे तों 'तुम्हांला पारिस फिरून दाखवितों' ह्मणून डंपुढे करीत वाटाडे (गाइड) ह्मणवणारे लोक आडवे येत. यांच्या डाक्यांतून निघावे ह्मणजे मग इकडेतिकडे पाहण्यास उसंत सांपडे ! प्रमाणे एका बुलवरमधून दुसऱ्या 'माडलेन' बुलवरांत आलों. येथे क पारथेनानच्या धर्तीचे एक जुने देऊळ आहे. त्याच्यापुढून न्यू यार्लमधून 'ग्रास द ओवेलिस्क' नांवाच्या, भव्य इमारती, पुतळे, कारंजींनी शोभिवंत दिसणाऱ्या विस्तीर्ण चौकांत आलों. याच्या शेजारी रच व्यवस्थित बाग आहे. त्यांतून जगत्प्रसिद्ध 'लूव्र (Louvre)' डे गेलों. हा पूर्वी राजवाडा असे. तेथे आतां बरेच दिवस (काहीं तर्के तरी !) पदार्थसंग्रहालय, उत्तम चित्रांची ग्यालरी वगैरे अगून जसारख्या सामान्यजनांची पायरव पडत असते ! प्रुटों, आंजेलो, वें, व्हान् डाइक (खरोखरी 'फान डाइक' क्लेमिश नांव), डार्विहची गैरे प्रसिद्ध चितान्यांनी रंगवलेली अप्रतिम चित्रे पाहून थक्क झालों ! गांतील पहिल्या नंबरचे चित्रसंग्रहालयच तें ! फ्लॉरेन्स व ड्रेसडेन ांचा दर्जा या बाबतींत पारिसचे बरोबरीचा लागतो. तीन तासांत कृती पाहून होणार ! पण वेळ नसल्याने नाइलाज झाला. खरोखर लूव्र' ग्यालरी नीट रीतीने पहायची ह्मणजे भरपूर एक महिना पाहिजे. ारी पुसटपुसट तरी मला कल्पना आली. शिवाय, उत्तम वस्तु एकदम पाहून टाकण्यांत इतकी मजा नसते. त्यांतील काहीं तरी पहायचे ाहिले आहे, तें आपण केव्हां तरी पाहूं, या आशेमध्येहि काहीं गोडी आहे.

परत येतांनाहि पाऊस होताच. त्यामुळे रस्यानें मुईबरोबर पाणी ा चिखल झाला. बाजूच्या पायरस्याच्या कडेनें जात असतांना एकादी गीटर अगर बस् जवळून गेली, कीं, कपड्यांस ' पारिसी ' चिखलाचा

माझा यूरोपांतील प्रवास.

शिडकाव मिळेल ! शिवाय, बारीकसारीक चिठ्याचपाठ्या, सिगारचे तुकडे, अर्ध्या जळलेल्या काड्या वगैरेंनी पारिसच्या प्रसिद्ध सौंदर्याला गालबोटच लावले, असे वाटे. शहर स्वच्छ कसे ठेवावे, हे यांना अजून जर्मन लोकांपामून शिकायला पाहिजे ! पण हाडवैन्याकडून बरेच शिकणे ह्मणजे जिवावरची गोष्ट आहे ! पारिसच्या पोलिसअधिकाऱ्यांना 'रस्त्यावर निरुपयोगी टिकिटें व इतर चिठ्या वगैरे टाकूं नये' अशा आशयाचा नवाच हुकूम फर्मावल्याचें, व पारिसचे खुशालचंद्र लोक त्याबिरुद्ध गैरसोयीच्या मिषानें तक्रार करणार असल्याचें कालच येथे वर्तमानपत्रांत वाचलें व मौज वाटली !

संध्याकाळीं शांजेर्लीजे याच्या (Champs Eliese) नांवाच्या विस्तीर्ण रस्त्यावर फिरावयाला गेलों. याच्याएवढा व सारखा जगांत दुसर रस्ता नाही, असें सांगतात ! दोन्ही बाजूंनी भव्य फयाशनेबल इमारती कार्लटनूसारखीं अगदीं आजतागायत व माणशीं दरदिवशीं दोन दोनशें पावेतो फ्रांक (सरासरी सवाशें रुपये) घेणारीं अतिस्वस्त (?) हॉटेले पहातपहात प्लास द ला एतुआल (Etoile) रुडे गेलों. येथे 'आर्क द त्रियुंफ' नांवाचा एक भव्य कमानीदरवाजा फ्रेंच लोकांना मिळविलेल्या अनेक विजयांच्या (विशेषतः नेपोलियनच्या वेळीं) स्मरणार्थ उभारलेला आहे. लंडन येथील मार्बल् आर्च्, वेलिंग्टन आर्च हीं याच्या पासंगालाहि लागणार नाहींत ! याच्यावरून दिवसा पारिसच एकंदर देखावा फार अजब दिसतो. वाटेनें आह्मांला पुनः एक गाड भेटला, व एका थिएटरकडे नेतो असें ह्मणाला. त्यानें या थिएटरचे विशेष गुण ह्मणून जे सांगितले, ते सभ्यपणाच्या हिंदी कल्पनांप्रमाणें येथे लिहिणें अशक्य आहे ! मंतर दुसऱ्या बाजूनें बुलव्वर होसमाँकडे गेलों यावर प्रँ टॉ (Prin Temps) सारखीं सौंदर्य, भव्यपणा व भयकायांत राजवाड्यांनांसुद्धां बगलेंत मारणारीं ऑफिसें व दुकानें पाहून आश्चर्य वाटलें. रात्रीं सिनेमांत दिल्लीदरबारचीं चित्रें पहावयाचीं होती पण भिडनें मागें घेतल्यानें तें तसेंच राहिलें.

भाक्षा यूरोपांतील प्रवास.

शुक्रवारी (ता. ९) सकाळीं एका फ्रेंच सोसायटीच्या सेक्रेटरी (Secretaire)ला भेटण्यासाठी बुलवर सॉं जर्मै (st. germain) कडे गेलों, हा लत्रच्या मागच्या बाजूने वाहणाऱ्या सेन् नदीच्या पलीकडे आहे. हिजवरील पांचसात पुलांपैकी 'पां दे झा ' पाँ द नेफ, पाँ दे झालेक्झांद्र (Pont des Arts, pont de neuf, pont des Alexanders)' हे चांगले आहेत. पलीकडे जाऊन एका जाँदार्म -पोलिसला पत्ता सांगून रस्ता विचारतां, त्यानें वाट दाखविली. तिनें जाऊं लागलों तों पायपिटी मात्र फार झाली; मी स्वतः ज्या रस्त्यानें जाणार होतो, तोच जवळचा होता असें दिमून आलों ! हा पारिस— जाँदार्मचा थोडा मासला ! इच्छित स्थळीं गेलों, तों सेक्रेटरी नुकताच देउपुने (सकाळचा फराळ)ला गेला असल्याचें त्याच्या दासीनें सांगितलें. ही वेळ बारा वाजण्याची होती ! परत कलोन द व्हॉंदोम, न्युद लोपरा, जगद्विख्यात (पांढरें जग !) सुंदर आपराहौसवरून घरीं आलों, व जरा विश्रांति घेऊन बांधाबांधी करून रात्रीं आठ वाजतां कोल्नकडे परत निघालों.

वरती, पारिस (फ्रेंच उच्चार ' पारी ')च्या खऱ्या धंद्याचा उल्लेख केला आहे. या धंद्याला रात्रीं नऊपासून एकपावेतों भर असतो, व गरीबश्रीमंत, लहानथोर आपापल्यापरीनें त्याला हातभार लावीत असतात. हा धंदा ह्मणजे ऐषभाराम, चैन, ख्यालीखुशाली, नाना-तऱ्हेची इष्कवाजी वगैरे होय. याचा दररात्रीं पारिसला कळस होतो ! संगीत, नाटकें, नाचरंग, तमाशे यांनां रात्र पुरेनाशी होते. दारू ही अर्थात् सर्व गोष्टींचा सामान्य गुणक असते, हें सांगायला नकोच. शिवाय, मोठमोठ्या पशाशनेबल रिस्टोरांमधील विशिष्ट जागीं जुवेबाजी अलोट चालते. आणखीहि केवळ जुवेगिरीचेच ह्मणून अड्डे असतात. डिटेक्टिवरूपानें वायद्याची यांजवर अर्थात् करडी नजर आहे; पण या डिटेक्टिवंवरहि या अड्ड्यांचे हेर असतात ! पोलिस डिटेक्टिव्ह

माझा यूरोपांतील प्रवास.

भासपास आल्याचा सुगावा लागला, कीं, एकदम या जुवेगिरीच्या सभानां सामान्य रिस्टोरांचें स्वरूप देतां यावें, अशा खुबीच्या व्यवस्था केलेल्या असतात, असें माहितगार लोक सांगतात: वगैरे किती लिहावें? अर्थात्च रात्रीं नानातऱ्हेच्या विषयसुखांत दंग झालेले 'पारी' चे लोक सकाळीं दहाअकरापावेतो निद्रा व आळस यांत गडून गेल्यास नवल नाही. ज्याची कीर्ति आपण हिंदुस्तानांतहि ऐकतो तें हें पारिस ! सुधारणा सुधारणा ह्मणतां ह्मणतां धार्मिक, नैतिक, सामाजिक बंधनें हळुहळू झुगारून देऊन, स्वेच्छाचार, चहाटळपणा यांचें शिखर पारिसने गांठलें आहे, व पारिसची प्रशासन उचलण्यांत भूषण मानणारी इतर यूरोपीय राष्ट्रे मागून धांव घेत आहेत. लग्न करणें जास्त खर्चाचें, जबाबदारीचें, काळजीचें माहेरघर आहे, आणि त्यानें स्वैरपणाला थोडा आळा बसतो, यामुळें येथील स्त्रीपुरुषांना अत्रिवाहित रिथति बरी वाटावी, यांत नवल नाही. पण अत्रिवाहितपणाची व्याप्ति ब्रह्मचर्यापर्यंत तर राहोच, पण साधारण नियमनापर्यंतहि नसल्यानें शारीरिक, मानसिक व सांपत्तिकदृष्टि न्हास बराच होत आहे. फ्रान्सची लोकसंख्या, विशेषतः पुरुषांची संख्या दिवसेंदिवस खालावत चालली आहे, व राष्ट्रीय गुणांचा हळुहळू न्हास होऊं पहात आहे. हें मत्सूरच आहे. कोणतेहि भारदस्त वृत्तपत्र घ्यावें, त्यांतहि हेच विचार आढळतात.

हें सर्व पाहून, ऐकून व त्याचा विचार करून हें नेपोलियनचे पारिस का ? असें मजसारख्या प्रवाशाला वाटणें साहजिक आहे. तर मला पारिसचा खरा अनुभव कांहींच नाही असें ह्मणण्यास हरकत नाही खरें खरें पारिस पहायला व जाणायला दोनतीन महिन्यांचा तरी अवधि पाहिजे. पण पारिसचें वैशिष्ट्य इतकें ढळढळीत आहे, की, इंप्रज ह्मणीप्रमाणें, जाणारायेणाराला तें सहज वाचतां येतें. मी तें व लिहिल्याप्रमाणें वाचलें !

माझा यूरोपांतील प्रवास.

असो. याप्रमाणें पारिस सोडून कोलनला उतरलों व तेथून एक तासभर बॉनला प्रो. याकोबी यांना भेटण्यासाठी गेलों. प्रवासाला निघायच्या पूर्वीच यांच्याशी पत्रव्यवहार करून भेटायचा दिवस व वेळ ठरवून ठेविली होती. त्याप्रमाणें गेलों, तों हे आमचीच वाट पाहत बसले आहेतसे दिसलें. नमस्कारचमस्कार झाल्यावर त्यांच्या लायब्ररीत बसून गप्पा मारल्या. जर्मनींतील प्रोफेसरांचें जीवितसर्वस्व जर कांहीं असेल, तर तें त्याची कवडीकवडी करून जमवलेली लायब्ररी होय. 'कवडी कवडी' ह्याण्याचें कारण, यांना पहिलीं निदान दहा वर्षे तरी युनिव्हर्सिटींत प्रिन्हाटडोसॅंट व औसर्ओरडेन्ट्लिशर् (एक्स्ट्रा-ऑरडिनरी) प्रोफेसर ह्यागून केवळ पदरमोड करून काम करावें लागतें. असो. पुस्तकें उंचउंच उघड्या शेल्फवर नीट व्यवस्थेनें दिसलीं. "सध्यां माझा उग्रोतिषाचा अभ्यास चाललेला असून मी वेदिक कॅलेन्डर तयार करीत आहे" असें त्यांनीं सांगितलें. प्राकृत-विशेषतः जैन प्राकृतचा आपला अभ्यास शेवटपर्यंत चाडू ठेवणार, असेंहि ते ह्याणाले. नंतर अर्धेक तास बऱ्याच इकडच्यातिकडच्या गप्पा झाल्या. त्यांत त्यांनीं हिंदुस्तानांत गेल्या वेळच्या आपल्या कांहीं आठवणी सांगून, कदाचित् पुनः एकदां तिकडे सफर करून येऊं, असें ह्मटलें. नंतर आह्मी परवानगी घेऊन निघणार, तों 'तुमच्या गाडीला पाऊणतास अवकाश आहे, मलाहि या वेळेला उद्योग नाही; तुझीं शहर बहुतकरून पाहिलें नसेलच. चला, आपण शहरांत व नदीच्या बाजूनें चक्कर मारून येऊं,' असें त्यांनीं ह्मटलें व लगेच ओव्हरकोट, टोपी चढवून ह्यातारा आपला खरोखरीच आमच्याबरोबर निघाला! यांचें वय साठांच्या वर होऊन गेलेलें; आमची ओळखहि नवीच. तेव्हां यूरोपांतील इतर ठिकाणच्या अनुभवांच्या मानानें आह्मांला हा प्रकार अपूर्व वाटला, व या वृद्ध सरस्वतीपुत्राविषयीं आमचा आदर दुणावला, हें लिहिणें नकोच. मग आह्मी प्रथम युनिव्हर्सिटीच्या बाजूकडे, व

माझा यूरोपातील प्रवास.

नंतर नदीकांठाकडे फिरलो. बोन हे व्यापाराचे ठिकाण नसल्यामुळे येथे इतर यूरोपियन शहरी न आढळणारी शांतता भासली. शिवाय व्हाइन् नदी, तिच्यावरील मोठा पूल व कांठावरील उद्याने यांनी त्या शांततेला सौंदर्याची जोड दिल्यामुळे मनाला संतोष झाला. 'मोठमोठे ऑफिसीयर वगैरे पेन्शन घेतल्यावर आपले शेष आयुष्य स्वस्थपणे, निरामय स्थितीत घालवण्यासाठी या ठिकाणी येतात,' असे प्रोफेसरांनी सांगितले. नंतर आर्हा एकदोन चौकांत फिरून स्टेशनवर आलो. गाडीला थोडा अवकाश होता, हलगून स्टेशनवरील रेस्टोरांत थोडा वेळ बसून गप्पा मारीत कांहीं प्यालो, व गाडी आल्यावर प्रोफेसरांचे मनः-पूर्वक आभार मानून परत कोलनाकडे आलो, व लगेच पुढे निघून शनिवारी रात्री घरी पोहोचलो.

लाइपझिक, १६१११२.

येथे एका आठवड्यांत हणजे ता. १९ च्या सुमाराला थंडीने जो कडाका उडवून दिला, तो कांहीं विचारू नये. फारन्हाइट फ्रीझिंग पॉइंटच्या खाली पंचवीस अधिक डिग्री थंडी गेली होती. नदी गोठल्यामुळे कोनेवित्स्पर्यंत तिच्यावर पायला पाती बांधून (skates) धावायला सांपडून लोकांना आनंद झाला; पण गरीब लोकांचे मात्र हाल मनस्वी झाले. असे दहा वर्षांत कधी झाले नव्हते असे हणतात. थंडीमुळे कार्मेहि शिथिल चालून बरेच लोक बेकार होतात, व मुख्य जग ऋतूंत पोटांत ऊब तरी अवश्य पाहिजे, त्यांतच त्यांना उपासमार पडून आणखी हाल होतात. काल असे हजारों गरीब बेकार मजूर येथील रादहौस् (टाउनहॉल) समोर जमून ब्युर्गरमाइस्टरजवळ आपली दाद लागेल तर पहात होते. गरीब बिचारे प्राणी!

गेल्या आठवड्याच्या शेवटी बर्लिन येथे माझ्या लॅटिन् मास्तराला भेटायला गेलो होतो. चार दिवस त्याच्या सहवासांत आनंदाने गेले.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

यूरोपांतील मुख्य शहरांच्या—फॅशनच्या—शिरस्त्याप्रमाणें बर्लिन येथेंहि अर्थात् संध्याकाळपासून चैनीच्या धंद्यांचा विशेष भर असतो ! पारिसचें वळण यथाशक्ति गिरवायचें हा स्तुत्य हेतु सर्व शहरांत दृष्टीला पडतो !

शनिवार व सोमवाररोजीं राइश्टाग् (पार्लमेंट)च्या राहिलेल्या निवडणुकीची धांदल बऱ्याच शहरांतून होती. बर्लिनची पाळी सोमवारी होती. सर्व रस्ताभर हस्तपत्रकें, 'अमक्याला निवडा, तमक्याचा धिक्कार !' वगैरे शब्दांच्या पात्र्या घेऊन फिरणारे मजूर वगैरेची फारच गर्दी ! विशेष मौज रात्रीं साडेदहाला मते घेणें बंद होऊन, त्याचा काय निकाल झाला हें हळुहळू वर्तमानपत्रांच्या जादा अंकांतून निघूं लागलें तेव्हां पहायला सांपडली. स्नेट्जुम् (क्याथोलिक), कान्मरव्हाटिव्ह, लिबरल, सोत्साल डेमोक्राट वगैरे पक्ष आपापले विजय प्रसिद्ध करून टिमकी वाजवीत होते. हस्तपत्रकें वांटणाऱ्या मजुरांवर जणूं हल्ला केल्याप्रमाणें माणसें तुटून पडत व त्यांच्या हातून तीं हिरावून घेत. कोलन शहर, ज्याला जर्मनीतील रोम ह्मणतात व जें आजपर्यंत क्याथोलिकांच्या ताब्यांत होतें, तें यंदां सोशलिस्टांच्या ताब्यांत आलें, त्याबद्दल केवढा आनंद व गोंधळ ! सोशलिस्ट पत्रांनां केवळ हर्षवायु होण्याची पाळी आली. आन्टिसेमिटिस्टेन् (ज्यूविरुद्ध) एक लहानसा पक्ष आहे. याचे सातआठ प्रतिनिधि राइश्टाग्मध्ये असतात, ते या खेपेला कमी झाले, तीं एका पत्राला स्फुरण येऊन त्यानें 'नीडर (धिक्कार ! वगैरे) मिट डेन आन्टिसेमिटिस्टेन्,' असें ठळक अक्षरांनीं छापवून हस्तपत्रकें वांटविलीं ! सर्व रस्ताभर हस्तपत्रकांचा जणूं सडा पडला होता ! आह्वांलाहि थोडें स्फुरण येऊन गर्दीत घुसलों व हस्तपत्रकें जमवूं लागलों. तरी तेहत्तीस जागा निवडून यायचें गुरुवारवर राहिलें होतेंच ! असो. बर्लिनहून मंगळवारीं रात्रीं परत आलों. काल शेवटीं निवडणुकीचा अखेरचा निकाल लागला. स्नेट्जुम्पक्ष जो आजवर जर्दीक असे त्याच्या दहा जागा यंदां सोशलिस्ट व लिबरल यांनीं

माझा यूरोपांतील प्रवास.

हिसकावून घेतल्या. सबंध राइशटागच्या ३९७ जागांपैकी आतां त्सेन्ट्रुम् कृषाथोलिकांनां ९३ जागा मिळाल्या. दुसरा पक्ष कान्सरव्हेटिव् ; याचो हे वरेंच नुकसान होऊन त्याला चव्वेचाळीसएक जागा राहिल्या. यंदांच्या निवडणुकींत अपूर्व यश सोत्प्याल डेमोक्राटां(Socialists) नां आलें. गेल्या पार्लमेंटांत यांनां ५३ जागा होत्या, त्या आतां ११० झाल्या. यावरून लोकमताचा वारा कसा वाहत आहे, हें सहज दिसून येईल. शिवाय, मतदारांच्या संख्येवरून पाहतांहि तेंच दिसतें. त्सेन्ट्रुम् कान्सरव्हाटिव् , लिबराल, फ्राय्सिनिग (४४ जागा) व इतर बारीक-सारीक पक्षांनां जितकीं मते मिळालीं, त्यापेक्षां किती तरी जास्त सोशलिस्टांनां मिळालीं.

याप्रमाणें जर्मनीचें नवें पार्लमेंट सोशलिस्टमय जरी नाहीं, तरी इतर कोणत्याहि एका पक्षापेक्षां त्यांत सोशलिस्ट जास्त आहेत हें खरें. पण याचा राज्यकारभारावरावर त्रिलकूल परिणाम होणार नाहीं, हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. कारण, प्रधानमंडळ निवडण्याचा अधिकार येथील पार्लमेंटाला नाहीं. कायसर स्वतःला वाटेल तें प्रधानमंडळ नेमतो. अर्थात् तें कसें असेल, याची कल्पना करावी, व या मंडळाला साहजिकच त्सेन्ट्रुम् व कान्सरव्हाटिव् व अंशतः लिबरल (?) यांचा पाठिंबा असतो. बजेट पास नापास करणेंहि या सभेकडे नाहीं. यामुळें किती जरी सोशलिस्ट पार्लमेंटांत असले, तरी त्यांचें हल्लीचें स्वरूप कायम राहिल तोंपर्यंत त्यांचें कांहीं चालणार नाहीं, हें उघड आहे. तेव्हां या पार्लमेंटांत सोशलिस्टांनां जोराचीं निषेधपर वगैरे भाषणें करण्यापलीकडे इतर कांहींहि करतां येणें शक्य नाहीं. फारच त्यांनीं गडबड केली व प्रधानमंडळाचें चाललें नाहीं, तर पुनः निवडणुकी आहेतच ! असो.

लाइपझिक्, २ फेब्रुवारी, १९१२.

इकडे माझें ठीक चाललें आहे; प्रकृति चांगली आहे. हिंवाळयानें यंदां बऱ्याच उशिरां पण आकस्मिकच उचल खाल्ती. गेल्या पंधराव्या

माझा यूरोपातील प्रवास.

तारखेच्या सुमाराला इतकी थंडी पडली, की, नदी सुद्धा गोठून गेली. फारन्हाईट् फ्रीझिंग पॉइंट ३२" च्या खाली २५ पासून ३० डिग्रीपर्यंत पारा उतरला होता, इत्यादि मागल्या पत्री लिहिलेंच आहे. आंतून जाडें दुहेरी अंडरवेअर, घट्टें लोकरीचें जाकीट, कोट व न्यावर दहा शेरांचें ओव्हरकोटाचें ओझे घातलें तरी बाहेर पडतांच थिजून जाण्याची पाळी येत असे. खोलींत कितीहि शेक केला असल्या तरी शेगडीपासून दूर झालें, की अंगांत हुडहुडी भरे! व्यायामानें मात्र कांहीं वेळ टिकणारी ऊब येई. या थंडीच्या तडाक्यांत येथील मित्र-मंडळींनीं 'स्केटिंग् शिका ह्मणजे थंडी इतकी भासणार नाही,' असें सांगितलें. गेल्या वर्षीहि असें सांगत असत; पण कोणत्याहि नव्या गोष्टीकडे माणसाची-प्राशन्या बाबतींत नेहमीं नव्यासाठीं हपापलेल्या इकडील स्त्रिया खेरीजकरून-साधारणतः साशंक वृत्ति असते; तिला अनुसरून ती गोष्ट कानावेगळी टाकली होती. यंदां मात्र मनावर घेतली आहे. आज आठदहा दिवस जवळच्या बागेतील तळ्यावर बर्फावरून धांवायला जात असतो.

प्रथम पायांला खालून तीं पितळीं पातीं बांधून उभें राहतांच पाय लटलटूं लागले! मग कसें तरी कठड्यांनां धरून तळ्यांत उतरलों, तों पाय चोर्हीकडून निसटून तळ्यावर नमस्कार घालायची पाळी आली. ह्मणून घसरण्याची खुर्ची पुढें धरून तिच्या आधारानें एक तास-भर फिरलों. असें पांच दिवस खुर्चीच्या व कधीं माणसांच्या हाताच्या आधारानें धांवतां येऊं लागलें. दमलेंसें दिसलें, की, शाळेंतील मुलें (मी गेल्या मे महिन्यांत पहायल्या गेलेल्या टोमास् शाळेचीं तीं भसावीत. कारण त्यांच्या टोप्या हिरव्या बनातीच्या होत्या.) भोंवतीं जमून 'तुझी खुर्चीवर बसा, आझी फिरवितों,' असें ह्मणून मला फिरवीत. त्यांच्या त्या बोलण्याची, प्रश्न विचारण्याची मला मौज वाटे. एक ह्मणतो- 'कांही, डेव्ही तुमची आतां राजधानी झाली नाही का?' मीं खरें

माझा यूरोपांतील प्रवास.

चांभारदादा, आणि असले वाचन व बहुश्रुतपणा, ही सांगड आपल्या महाराष्ट्रांत न पाहिल्यामुळे मला किती आश्चर्य वाटले असेल याची कल्पनाच करावी!

लाइप्झिक, ९ फेब्रुवारी, १९१२.

गेली डाक रवाना केली, तेव्हां वाटले होते, की, थंडीने आतां तरी आवरते घेतले असेल. कारण थंडीचा सर्व भर जानेवारींतच असतो, असा इकडे समज आहे. पण पाहतो तो गेले रविवार व सोमवार हे दोन दिवस मागल्या तडाख्याच्या दिवसांनाहि बरे हणवूं लागले. या दोन दिवशीं थंडी-२०" सेंटिग्रेड (शून्याच्या खाली २० हणजे फारेन्हाइट फ्रीझिंग पॉइंटच्या खाली ३६ डिग्री) होती. याचें आश्चर्य करतो, तो लगेच परवांपामून पारा चढायला लागून बर्फ वितळत आहे, व जिकडेतिकडे ओले, शिडशिडीत, चिखल असें झाले आहे. अशी ही इकडील हवा चंचल आहे.

गोंटे कर्वाचें फाउस्ट काव्य (नाटक) तुझी वाचले असेलच; निदान नांवानें तरी ऐकून ठाऊक असेलच. तें मी मूळ जर्मनमध्ये वाचले होते. त्याचा वर्षातून एकाद्या वेळेला रंगभूमीवर प्रयोग करून दाखवतात. तो पहाण्याची इच्छा गेल्या एप्रिलपासून होतीच; पण एप्रिलमध्ये ती दुणावण्याचें कारण असें झाले, की, त्या वेळीं मा बर्लिनला होतो, व डॅयचेस् थेआटरमध्ये फाउस्ट होणार आहे, हणून ऐकले. लगेच टिकिटामाठीं गेलों, तो टिकिटें दोन दिवस आधींच पार खपून गेलेली! त्यामुळे निराश झालों. पण असा खो मिळाल्यामुळे उलट फाउस्ट एकदां तरी पाहण्याची इच्छा मात्र दुणावली. ती परवां तृत करून घेतां येऊन आनंद झाला.

सर्व थिएटर अर्थात्च गच्च भरले होते. त्यांच्या कविश्रेष्ठांच्या सर्वांत सरस कृतीचा अभिनय व्हायचा, मग गर्दाला काय पुसावें ? नाटक

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मोठे असल्यामुळे ४॥ वाजतांच सुरुवात झाली, व सहा शास्त्रे, अठरा विद्या, चौसष्ट कला इतके संपादूनहि चित्तशान्ति न मिळाल्यामुळे अस्वस्थ, काय करूं न करूं असे झालेला व ह्मणूनच मोहाच्या जाळ्यांत पडण्याला सहज पात्र झालेला असा 'डॉ. फाउस्ट' रंगभूमीवर आला. त्याने आपले काम बरे केले. अस्थिर झालेले मन व श्रद्धेचा अभाव आणि अतिज्ञानाने आलेला बुद्धिवादीपणा या त्रयीने त्याच्यावर अंमळ बसवल्यामुळे मेफिस्टो (सैतान=नानातऱ्हेचीं निंद्य विपयसुखें व अश्रद्धा)ला त्याला सहजच खाली ओढतां आले, व त्यामुळे गरीब, भोळ्या, श्रद्धालु मार्गारेटला फर्शी पाडण्याचें दुष्ट कृत्य त्याच्या हातून करवले, वगैरे कथावृत्ताचें चित्र मुख्य नटांनीं चांगलें रेखाटलें. मध्ये एक पडदा पडला, व स्टेजमॅनेजराच्या किरकोळ हयगयीमुळे मोल्यांचा एक सर तुटला त्यामुळे रसभंग होण्याची पाळी आली होती, पण मार्गारेटच्या अप्रतिम अभिनयाने सर्व सांवरून घेतले. असो. या फाउस्टने प्रत्येक विचार करण्याच्या माणसाला ज्ञानचक्षूंनीं आपले हृदय शोधायला लावावे असें याचें कथानक आहे. पण प्रेक्षकांपैकीं कितीजण असें करीत असतील ? अशा तऱ्हेचे विचार करीत रात्रीं साडेअकरा वाजतां घरीं आलों व निजलों.

लाइपझिक, ११ फेब्रुवारी, १९१२.

गेल्या गुरुवारी व्युत्पत्तिशास्त्राचे माझे गुरु प्रो. ब्रुगमान् व तत्त्वज्ञानाचे प्रोफेसर फौलकेल्ट यांना अनुक्रमे सकाळीं व दुपारीं भेटायला गेलों होतो. त्या भेटी ताज्याच असल्यामुळे, व जर्मन प्रोफेसरांचें अभ्यासाचें, बसायचें ठिकाण कसें असतें याची तुहांला कल्पना यावी ह्मणून, त्यात्रिपयींच या पत्री लिहिण्याचें योजिलें आहे.

प्रो. ब्रुगमान् यांच्या घरीं अकरा वाजतां गेलों. हें घर युनिव्हर्सिटीचें असून त्यांतील प्रत्येक मजल्यावरील दोन्ही बाजूला दोन प्रोफेसरांना

माझा यूरोपांतील प्रवास.

राहण्याची सोय आहे. बहिवाटीप्रमाणें दरवाजावरची घंटा वाजवतांच दासीनें दार उघडलें, व मी आंतील सोप्यांत जाऊन, माझें कार्ड दासीच्या हातीं पुढें पाठवून तेथें टोपी-ओव्हरकोट खुंटीवर काढून ठेविलीं, व बाजूच्या आरशांत हातरुमालानें तोंड पुसून केस सांबरीत उभा राहिलों. इतक्यांत दासी परत येऊन 'हेर् प्रोफेसर लेज्ड् ब्रिटेन् (प्रोफेसर तुझांला आंत बोलावतात)' असें ह्मणाली, व मी तिच्या मार्गे सोप्यांतून पुढच्या खोलींत (फोर् स्मिथर=वरचा मालक कामांत असला तर पाहुण्याला कांहीं वेळ बसण्यासाठीं छोटा दिवाण-खाना) गेलों. दिवाणखान्याच्या (प्रोफेसरांची बसण्याची व अभ्यासाची खोली) दाराशीं प्रोफेसर येऊन हस्तस्पर्श-नमस्कारादि झालें, व मी त्या सरस्वतीमंदिरांत एका शृंगारलेल्या टेबलाजवळ मोठ्या मऊ खुर्चीवर बसलों, व प्रोफेसर समोर बसले. सरस्वतीमंदिरच तें ह्मणायचें ! कारण, जिकडे पाहें तिकडे भिंतीशीं उभ्या केलेल्या सफाईदार घड-वंच्यांतील फळ्यांवर नाना प्रकारचे लहानमोठे ग्रन्थ ! मध्येंहि कपाट-वजा एकदोन घडवंच्या पुस्तकांच्या भाराखालीं दडपल्यासारख्या दिसत होत्या ! खिडक्यांच्या बाजूंनीं प्रसिद्ध जर्मन कवि गॉटे व शिल्लर यांचे संगमरवरी छातीपर्यंतचे पुतळे सुंदर तबकड्यांवर ठेविले होते. याशिवाय इतर सामान ह्मणजे पडल्यापडल्या वाचतां यावें ह्मणून एक साधें कोच, छापील व हस्तलिखित कागदांचा ढीग, दौत, टांरु, पेन्सिली, व्हाँटिंगपॅड वगैरेंनीं व्यापलेलें मेज, त्याच्या बाजूला कागदांचे तुकडे टाकण्याची टोपली व विरुद्ध कोपण्याला बंधासारखी उंच लोखंडी शेगडी, हें होय. वरच्या फळ्यांवरचीं पुस्तकें काढण्यासाठीं एक लहान, हलकी व निरुंद शिडी यांत विसरतां कामा नये. प्रत्येक घडवंची-वर आठएक आडव्या फळ्या असल्यामुळें या शिडीची आवश्यकता असते. असल्या या वाङ्मयात्मक वातावरणांत बसल्यावर दुसरे विचार तरी कसले यायचे? तेव्हां आमच्या गप्पा साधारण असल्याच त्रिषांवर झाल्या.

माझी यूरोपांतल प्रवास.

औघानें गोष्ट निघाली असतां प्रोफेसर सांगूं लागले, ' यूरोपांत व अमेरिकेंतहि हल्लीं जे प्रसिद्ध व्युत्पत्तिशास्त्राचे प्रोफेसर आहेत, त्यापैकीं बरेचजण १८८५ च्या सुमाराला माझे विद्यार्थी होते. त्यानंतर अलीकडे बरेच दिवसांत माझ्या विद्यार्थांत कोणी प्रोफेसर नव्हता !' नंतर त्यांनीं आपल्या गुरूची हणजे त्यांच्यापूर्वीं येथें व्युत्पत्तिशास्त्राचे प्रोफेसर कुत्सियुस होते, त्यांची एक गोष्ट सांगितली. "मी विद्यार्थी असतांना व्युत्पत्ति व व्याकरण यांविषयीं कुत्सियुसचीं कांहीं मते बरोबर नाहींत, असें मला आढळून आलें. एके दिवशीं मी त्यांनां तसें कळविलें असतां 'याच विषयावर मी आज तीस वर्षे विचार करीत आहे; तरी माझे तेंच मत आहे. तुम्ही याचा आठव दिवस विचार करून जी नवीं टूम काढली ती मला कशी पटावी ?' असें त्यांनीं सांगितलें." वगैरे. बड्या माणसांच्या या छोट्या गोष्टीला हंसण्यापलीकडे गत्यंतर काय आहे? त्याप्रमाणें आम्ही दोघेहि हंसलों. नंतर प्रो. ब्रुगमान् यांनीं आपल्या 'ग्रुन्ड्रिस्' (व्युत्पत्तिशास्त्रांतील प्रमेयांचा बडा ग्रन्थ—याचे तीन भाग अगून प्रत्येक भागांचीं दोन, तीन पुस्तके आहेत) च्या दुसऱ्या आवृत्तीपैकीं कांहीं भागाची हस्तलिखित प्रत मला दाखविली. 'विषय मोठा गहन असल्यानें नेहमीं त्यावर निरनिराळ्या ठिकाणच्या विद्वानांचे निबंध वगैरे प्रसिद्ध होतात. ते चाळून बरे असतील तर त्यांचा समावेश, चुकीचे असतील तर त्यांचें खंडन, इत्यादि शोध मला या माझ्या प्रतींत घालावे लागतात, व ज्या ज्या ठिकाणीं त्यांचा संबन्ध येईल तीं तीं ठिकाणें पुनः पाहून दुरुस्त करावीं लागतात. याप्रमाणें आज एकादा भाग संपवून ठेवावा, तों पुनः त्यांत कांहीं नव्याचा समावेश करण्याची पाळी येते ! असें हें त्रासदायक काम आज २५ वर वर्षे मी करीत आहे. अशा रीतीनें चाललें तर ही १८९७ सालीं आरंभलेली दुसरी आवृत्ति माझ्या वयाच्या सत्तराव्या वर्षीं (१९१८ च्या सुमाराला) संपेल ! तो शेवटचा दिवस येऊन मी कधीं मोकळा होईन असें मला

माझा थूरोपांतील प्रवास.

झाले आहे.' असे त्यांनी त्या वेळीं उद्गार काढले ! एकाच विषयाला आपलें तनमनधन अर्पण करून व त्यांत मोठी कामगिरी बजावून, ७० वर्षांनंतर विश्रान्ति घेण्याचा निश्चय करणाऱ्या या पंडिताकडे, त्याच्या पुस्तकसंग्रहाकडे, त्याच्या कामगिरीचा प्रत्यक्ष पुरावा देणाऱ्या त्या हस्तलिखित प्रतीकडे पाहून, व हे त्याचे आपल्या कामाविषयीचे शब्द ऐकून मला काय वाटलें, हें लिहितां येत नाही !

प्रो. फॉल्केल्ड हेहि वृद्ध गृहस्थ आज बरीच वर्षे येथें तत्त्वज्ञान शिकवतात. प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता कान्ट व आपल्याकडील अद्वैतवादी यांच्या मतांत कांहीं साम्य असल्याचें ठाऊक असल्यामुळें, व पुढेहि त्याचा उपयोग होईलसें वाटल्यामुळें, येथें अर्थात् त्या विषयावरचीं युनिव्हर्सिटी-तील व्याख्यानें या विन्टरसेमेस्टरमध्ये ऐकूं लागलों, व आतां या महिना-अखेर तीं लवकरच संपणार ह्मणून त्यांवरील व्याख्याते प्रो. फॉल्केल्ड यांनां एकदां भेटावेंसें वाटलें. यांच्याहि भेटीचा दिवस गुरुवारीच, पण वेळ निराळी ह्मणजे ४ ते ९ होती. साडेचारच्या सुमाराला त्यांच्या घरीं गेलों, तीं दारावर ' आज परीक्षा घेणें असल्यामुळें भेटीची वेळ ४-४९ पर्यंतच आहे,' अशी चिठी पाहून, आपण अगदीं बेतावर आल्याबद्दल समाधान वाटलें. घंटी वाजवतांच दासी आली, तिजबरोबर चिठी पाठविली व फोर्सिमर् (पाहुण्यांनीं वाट पहायची खोली; या घराला दोन्ही बाजूंनीं खोल्या व दालनें असलेला 'घ्यासेज' प्रो. ब्रुगमानच्या घराप्रमाणें न होता.) मध्ये टोपी, डगलें, काठी खुंटाळ्यावर ठेविलीं. नंतर आंत गेलों व नमस्कारचमत्कार होऊन एका खुर्चीवर बसलों. येथेहि चौहीं-कडून भिंतीला कपाटवजा घडवंच्या पुस्तकांनीं गच्च भरलेल्या दिसल्या. शिडीहि अर्थात् होतीच. शिवाय, दारांवांचून बैठीं फिरतीं छोटीं छोटीं कपाटे प्रोफेसरांच्या दोन्ही बाजूंनीं टेबलाशेजारी होतीच. टेबलावरहि पुस्तकें, बह्या, हस्तलिखितें यांचीहि रेलचेल ! याप्रमाणें चौहींकडे दृष्टि फिरवून थोडा खुर्चीवर स्थिरावतो, तीं प्रोफे-

प्रो. ब्रह्मानन्द.

माझा यूरापाताल प्रवास.

सेर हणतात 'तुम्ही जवळजवळ तीन सेमेस्टर आमच्या लाईप-
झिकला आहां-ठीक चालले आहेना?' यांना मी प्रथमच आज भेटतो,
पण यांना तर माझी बरीच माहिती दिसते ! हणून प्रथम मी जरा
आश्चर्यचकितच झालों; पण थोड्या विचाराअंती लक्षांत आले, की,
युनिव्हर्सिटींतचा मी जे दाखले वगैरे दाखविले होते त्यांत मी प्रोफेसर
असल्याबद्दल स्पष्ट उल्लेख होता, व या युनिव्हर्सिटीच्या नियमांप्रमाणे
कोणत्याहि हुद्यावर अगर नोकरीवर असलेल्या माणसाला सरळपणे
युनिव्हर्सिटीचा विद्यार्थी होतां येत नाही ! तेव्हां येथील सेनेटने हा प्रश्न
विद्याखात्याच्या मंत्रिमंडळाकडे ड्रूपडेनला अभिप्रायासाठी पाठविला.
त्यांनी सेनेटलाच याविषयी बरे दिसेल ते करण्याविषयी लिहिल्यामुळे,
व सेनेटमध्ये प्रोफेसर विण्डिश व प्रो० ब्रुग्मान् यांनी माझी बऱ्
संभाळल्यामुळे, सेनेटने बहुमताने मला युनिव्हर्सिटींत घेण्याचे ठरविले.
अर्थात्च सगळ्या सेनेटच्या सभासदांना, सगळ्या वृद्ध प्रोफेसरांना मला
प्रत्यक्ष पाहिले नसले, तरी असा असा एक गृहस्थ हिंदुस्तानांतून आलेला
आपल्याकडे आहे, असे ठाऊक असले पाहिजे, आणि त्यामुळेच
या प्रोफेसरांचे आजचे हे बोलणे आहे हे माझ्या ध्यानी आले.
नंतर मी कान्टविषयी काय काय वाचायला पाहिजे, हणून विचारतां
त्यांनी तीनचार पुस्तके दाखवून त्यांचीं नांवे टिपून दिलीं, व 'इतर
कोणत्याहि प्रकारची माहिती देणे शक्य असल्यास मी आनंदाने देईन,
तुमच्याकडून कळले मात्र पाहिजे,' वगैरे ह्मटले. नंतर आभार मानून
मी रजा घेतली. बाहेर दोन गृहस्थ भेटीसाठी आलेले वाट पहात
बसलेच होते.

याप्रमाणे या दोघां वृद्ध गृहस्थांना-एकाचे वय ६३ असल्याचे मला
ठाऊक आहे, व दुसऱ्याचे थोडे जास्त असावे-एकाच दिवशी भेटण्याची
पाळी आली, व सारा दिवस साधारण त्याविषयीचेच विचार होते.
शिक्षणाचे व्रत घेतलेल्या इकडील माणसांचा जाडा विद्याभ्यासंग,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

अव्याहृत उद्योग, शिस्त, काम करण्याची चिकाटी व एकाच आवडीच्या विषयाला धरून त्यासंबंधीच्या ज्ञानांत, माहितींत, भर घालण्याचे प्रयत्न वगैरे गोष्टी स्पष्ट डोळ्यांपुढे दिसू लागल्या. आपल्या अभ्यासक्रमांत नेहमीं नेहमीं व्यत्यय येऊं नये, पण जिज्ञासु विद्यार्थ्यांना कांहीं विचारायचें असल्यास सवड मिळावी, ह्मणून आठवड्यांतून एकदां अगरी दोनदां हे एक तास भेटीसाठीं खुला ठेवतात, याला 'स्पेश् स्टुड' ह्मणतात. अशा 'स्पेश् स्टुड' मध्ये मी दोघांच्याहि गांठी घेतल्या. असो.

पत्र येथेंच पुरें करणार होतो; पण परवां माझ्या ओळखीच्या फ्रॉय-लाइन् कॉड् नांवाच्या मास्तरणीनें चहाच्या वेळीं एक गम्मत सांगितली, ती मजविषयीच असल्यामुळें तुझालाहि मौज वाटेऊ ह्मणून येथें देत आहे. तिच्या भैत्रिणीचा एका वर्गावर भूगोलाचा तास होता; हिंदुस्ताना-विषयी माहिती सांगतांना, 'तेथील लोकांची संस्कृति फार जुनी व चांगली आहे; ते फार बुद्धिवान् असत, जिज्ञासु असत; हल्लींहि तसेच आहेत. तेथें मिळणाऱ्या ज्ञानावरच तृप्त न राहतां ते इकडील विद्या संपादण्यासाठीं चार समुद्र ओलांडून येऊं लागले आहेत,' वगैरे तिनें सांगितलें. नवें कांहीं आपणांला माहित झालें असेल तें चाटू विपयाशीं विसंगत न दिसतां विद्यार्थ्यांना सांगण्याच्या इकडल्या पद्धतीला अनुसरून, मास्तरणीबाईंनीं हिंदुस्तानाविषयीची आपली माहिती पुढील वाक्यानें संपविली 'आपल्या युनिव्हर्सिटींतहि तिकडून एक प्रोफेसर आला आहे!' हें वाक्य ती संपवते न संपवते तो दहापंधरा मुली मुलांच्या पद्धतीप्रमाणें एकेक पाय व हात पुढें करून उभ्या राहिल्या व सर्वजणी उत्सुकतेनें व एकदम 'डेन् केनेन् वीअर, डेन् केनेन् वीअर-आह्वांला तो ठाऊक आहे, तो बर्फावर धांवायला येत असतो,' असें ह्मणाल्या. हा आविर्भाव आकस्मिकच झाल्यामुळें मास्तरणीला एकदम आश्चर्य वाटलें, हें उघड आहे. नंतर मुलींनीं विचारलें 'तर मग तुझीं मागें आह्वांला दाखविलेलें दुरबान् त्याचेंच कां?' मास्तरणी ह्मणाली 'होय, पण त्यांची

माझा यूरापाताल प्रवास.

माझी ओळख नाही.' गेल्या उन्हाळ्यांत फ्रॉ. कॉइट्च्या विनंतीवरून मी आपला डोकीचा रेशमी रुमाल शालेंत दाखविण्यासाठी दिला होता, त्याला उद्देशून हा वरचा प्रश्न होय. हें सांगतांना फ्रॉ. कॉइट्चा हंसें आवरेना. मग आह्मीहि पुष्कळ हंसलों.

लाइपझिक, २३ फेब्रुवारी, १९१२.

परवांची थंडी जशी अकस्मात् आली, तशीच घाईघाईने नाहीशी सुद्धा झाली. अलीकडे दहाबारा दिवस इकडे वसंतांतल्यासारखी सुरेख हवा पडली आहे, त्यामुळें सर्वांना आश्चर्य वाटून राहिलें आहे. इत-डील वसंत हलगजे एप्रिल व मे हे दोन महिने. फेब्रुवारींत हेमन्ताचा सरता अंमल असायला पाहिजे. पण यंदां सगळेंच चमत्कारिक झालें आहे. चंचलपणा, क्षणांत नाना प्रकारचे रंगदंग यांत येथील तरुणींना या सृष्टीनें यंदां हटविलें, यांत शंका नाही !

अलीकडील एकदोन महिन्यांत माझ्या पत्रांत नेहमीं हवेविषयीं कांहीं तरी मजकूर असतोच, याचें मलाच नवल वाटूं लागलें आहे. यूरोपांत दीड वर्ष राहिल्यामुळें इकडील पाणी (अथवा हवा हलटलें असतां जास्त शोभेल) लागलें ह्मणायचें कीं काय ? कांहीं इतर गोष्टींतहि पाण्याचा परिणाम झाला, असें ह्मणणें भाग आहे. उदाहरणार्थ, चिनांतील राज्य-क्रान्ति व प्रजासत्ताक शासनपद्धति. खरें हलटलें असतां मी प्राच्य तेव्हां मला आनंद झाला पाहिजे, कीं, हें जुनें राष्ट्र, भरतखंडाच्या बरोबरीनें जुनी व उच्च ज्याची संस्कृति, आतां आपल्या नव्या परि-स्थितीला, नव्या कर्तव्याला, नव्या जवाबदाऱ्यांनां जागें झालें आहे ! व मनापामून तसा आनंद होतोहि; पण थोडें वाईट वाटतें. तें असें, कीं, जुलमी, एकतंत्री शासनपद्धतीव्हालीं चिरदून गेलेल्या या चिनी लोकांमध्ये लोकांतत्री शासनपद्धतीला लागणारी हुपारी, तरतरी, कार्यक्षमता व विशेषे-करून एकी हे गुण हवे तितके आहेत का ? आजच एकदम एवढी

माझा यूरोपातील प्रवास.

उलथापालथ करण्यांत घाई झाली नाही का ? ही जुन्या पायावर उभारलेली, नवी यूरोपीय तऱ्हेची इमारत लवकरच ढांसळणार तर नाही ना ? वगैरे एक की दोन ? नाना तऱ्हेचे कुतर्क मनांत येतात. हा परिणाम या पाण्याचा अमू शकेलहि. ' प्राच्य लोक एकतंत्री शासनपद्धतींत अनादि कालापामून वाढलेले. त्यांना हें नवें अमृत कसचें पचते ? तें ओकून पडणारच, ' असल्या तऱ्हेच्या विघ्नसंतोषीपणाचीं भविष्ये इकडील मुत्सदां ह्यणविणारे बरेच लोक करून चुकले आहेत. सामान्यजनसमूहाचें शहाणपण इतकें धांव घेत नाही; पण एकाद्या सामान्य शिकल्यासवरलेल्या गृहस्थाला विचारावें, ह्यणजे तो आपलें डोकें हालवितो, धडकी भरल्यासारखे खांदे उडवितो, व आंघट तोंड करून शहाणपणाचें मौन स्वीकारतो ! या वातावरणाचा परिणाम मजवर झाला असेल ! पण अखेरीला युवानशिकाई, सुनयत्सेनसारखी विचारी मुत्सदां मंडळी शिरोभागी आहेत, तीं राज्याचा शकट या संकटांतून न भितां न अडखळतां रेटून नेतील, अशी आशा व प्रबळ इच्छा उत्पन्न होते, व पूर्वेचें पाणी पूर्वेला जाऊन मिळतें !

या संबंधांत कांहीं प्रसिद्ध चिनी स्त्रियांचें वर्तन व भाषण कांहीं मजेदार व कांहीं मनन करण्यासारखें आहे. चिनी स्त्रियांनां निवडणुकीचे हक्क मिळवून देण्यासाठीं लंडनहून कंबर बांधून निघालेली प्रेसिडेन्ट युवानशिकाई यांची पुतणी त्यांनां जुळमी, देशद्रोही वगैरे शेलकीं विशेषणें देते, तेव्हां हंसूं येतें. तसेंच दक्षिणचिनांतील एका शहरच्या (नांव आठवत नाही, नानकीन असावें.) मुलींच्या शाळेंतील सर्वजणींनीं 'आह्वाला आतां सुया हातीं धरून कंटाळा आला आहे; त्याएवजीं आतां बंदुकी कां धरूं देत नाही ?' अशा अर्थाचें पत्र क्रांतिकारक पुढाऱ्यांनां पाठविलेलें ऐकून हंसूं येतें, व मौज वाटते. पण मिसेस सुनयत्सेनचें एका वर्तमानपत्राच्या प्रतिनिधीशीं झालेलें भाषण— भाषण कसचें ? पांचचार वाक्येच—वाचून मात्र आश्चर्य वाटतें. नवरा

माझा यूरोपांतील प्रवास.

अज्ञातवासांत असतां, आपल्या देशांतच राहून, त्याच्या महत्कार्यासाठी फंड वगैरे गोळा करण्याचें जिकिरीचें काम या निश्चयी बाईनें जुन्या लोकांनां भिऊन पण नेटानें केलें. कारण, तशी गुणगुण त्या वेळच्या अधिकारी वर्गाला कळली असती, तर तिला कारागृहच पहावें लागलें असतें! वरील मुलाखतीच्या वेळीं तिनें ही सर्व हकीगत सांगून शेवटों एक वाक्य उच्चारलें, तें फारच लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. ते हेंच 'आपलेंच सुख लांबणीवर टाकण्यासाठीं लोक कसे (वेड्यासारखे) झटत असतात!' या एका सूत्रमय वाक्यांत या क्रान्तीचा इतिहास भरला आहे असें मला वाटतें.

लाइप्ट्झिक्, १ मार्च, १९१२.

आपल्या तिकडे सध्यां सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणासंबंधानें जोरानें चळवळ सुरू आहे. त्याचा आपल्याकडे सध्यां मनुष्य आहे असेंच ह्यागायला हरकत नाही. पण सर्व प्रांतिक सरकारें शिक्षणासंबंधी अनु-मतिस्वरूपाच्या बिलाच्या देखील विरुद्ध असल्यानें हिंदुस्तान सरकार अशा विरोधाच्या भाराखालीं दडपून जाऊन बहुतरुत नामदारगोख-ल्यांच्या उत्कृष्ट बिलाला वाटाण्याच्या अक्षता लावील, असें वाटतें! तरी पण कालांतरानें या श्रमांचीं गोड फळें चाखायला मिळणार अशी भरपूर आशा आहे. तीमुळेंच, तिकडे आपले लोक चळवळ करीत आहेत व आपण इकडे प्राथमिक शिक्षणाच्या माहेरघरीं अमूनहि त्याच्या रीतीचें, सुपरिणामांचें वगैरे निरीक्षण न करणें ह्यागजे लांछन आहे असें अली-कडे मला वाटूं लागलें आहे. या विचारांचें रूपान्तर कृतींत लवकरच झालें हें कळविण्यास आनंद वाटतो.

इकडील दुय्यम प्रतीच्या शाळा बर्लिन, म्यूनिक येथें जाऊन व खुद्द लाइप्ट्झिक्चाहि पाहिल्याचें मागें वेळोवेळीं लिहिलेंच आहे. या खेपेला टर्भ संपत आली व सदोदित वाचनाचाहि कंटाळा आला; ह्यागून येथील कांहीं प्रमुख प्राथमिक शाळा पाहण्याचें ठरवलें. कोणत्या पहाण्या

माझा यूरोपातील प्रवास.

हैं विचारून इतर माहिती मिळविण्यासाठी शाळाखात्याचे इन्स्पेक्टर ओबरशूलराट् म्यूलर् यांच्याकडे गेलों. त्यांनी विचारलेली माहिती सांगून चार शाळांच्या हेडमास्तरांना आपल्या नांवाचें कार्ड दिलें, व 'पुनः कांहीं माहिती लागल्यास लिहा, मी ती आनंदानें पुरवीन,' ह्मणून सांगितलें.

त्याप्रमाणें गेल्या सोमवारी सकाळीं बेत्सिर्कशूल नं०३ पाहण्याला गेलों. आपल्याकडील मराठी शाळेसारखीच ही शाळा; तेव्हां हिचेंहि अस्तित्व गोंगाटामुळें दोन रस्यांपलीकडे असतांहि कळून येईल असें वाटायला कांहीं हरकत नव्हती; पण तशांतला प्रकार मुळींच नव्हता. दाराशीं जातों तों उगीच निमित्तानें बाहेर येऊन भटकणारीं मुलेंहि कोठें दिसलीं नाहींत. आंत शिरून खोल्यांच्या ओळींच्या पुढील बोळांतून (गांग् अगर कॉरिडर) शाळेच्या शिपायाच्या खोलीकडे चाललों. तेथेंच पुढें भितींत कोनाडा करून मुलांनां पाणी पिण्यासाठीं केलेल्या तोटीवर एक सात वर्षांचा लोकरा घाईघाईनें भाकरीचा तुकडा (ब्रिटे-ग्रेस ब्रॉडशेन्-भरलेली भाकरी) चावून हात धूत असतांना दृष्टीला पडला; त्याला नंबर १५ ची खोली कुठें आहे ह्मणून विचारतांच गडबडीनें हातांतलें टमरेल तोटीजवळ टाकून (टाकून ह्मणण्यापेक्षां तें त्याच्या हातून पडलें ह्मटलें असतां ज्यास्त शोभेल!) 'धांबा सांगतों अं!' ह्मणून त्यानें विचारण्यासाठीं वर्गाकडे धांब मारली. मीं त्याला धांबवलें व 'मला सांपडेल, तूं धावूं नको,' ह्मणून पुढें गेलों. डिरेक्टरची खोली वरच्या मजल्यावर होती, तिकडे जातांना वाटेंत मुलांच्या नेहमीं-नेहमींच्या सरावांतलीं, त्यांनां नेहमीं दिसणाऱ्या गोष्टींचीं रंगीत चित्रें भितीला लावलेलीं दिसलीं—उ० कुत्रीं, खेळणारीं मांजराचीं पिलें, मुलांचे खेळ, माणसांसह घरे, घोडे, झाडे, बाग, खेडी वगैरे.

डिरेक्टरच्या सामानानें खचलेल्या, परंतु नीटनेटक्या खोलींत जाऊन त्याला चिठी दाखवून उद्देश सांगितला. पहिल्या व सातव्या

मीक्षा यूरोपांतिले प्रवास.

वर्गांत शिक्षणं चालू असतांना जायचें ठरलें. त्याला अर्धा तास अंबं-
काश होता, त्यांत हेडमास्तराला माहिती विचारली, ती येणेंप्रमाणें
मिळाली:-

इकडे प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें आहे, हें तुम्हाला ठाऊकच आहे.
मूल सहा वर्षांचें झालें ह्मणजे त्याला शाळेंत घातलेंच पाहिजे, नाही
तर आईबापांना शिक्षा होते. गरीब लोकांना फी देण्याची ऐत कोठली ?
ह्मणून त्यांचीं मुलें फी देत नाहींत. अशा फी न देणाऱ्या मुलांसाठी
ही व भाणखी नऊ प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा लाइपझिकला आहेत.
उगीच नांवापुरती ह्मणजे उभ्या वर्षांत ४॥ मार्क फी त्यांच्याकडून घेतात.
या शाळांस बेर्लिनकूल ह्मणतात. जरा बऱ्या स्थितींतल्या २० मार्क
फी देऊं शकणाऱ्या लोकांच्या मुलांसाठी (लहानसहान धंदेवाले,
कारकून, सरकारी नोकर व व्यापारी वगैरे) ब्युर्गरशूल व त्यावरच्या
पायरीच्या स्थितीतील मुलांसाठी होअर ब्युर्गरशूल (यांत वर्षाची ६०
मार्क फी पडते.) अशी दोन्ही मिळून २७ शाळा आहेत. ह्मणजे
एकट्या लाइपझिक येथें प्राथमिक शाळांची संख्या ६७ आहे. आपल्या
संबंध पुणें जिल्ह्यांत तेवढी असेल कीं नसेल, ही शंकाच आहे !

यांत एक गौण असें आहे, कीं, शिक्षणासारख्या गोष्टींत गरीब,
मध्यम, श्रीमंत असा पंक्तिप्रपंच होतो. ही गोष्ट इकडील शिक्षणविषय-
पट्टु लोकांच्या डोळ्यांत सलत असून तीविरुद्ध त्यांचे प्रयत्न चालू
आहेत. 'आइनहाइट्लिश फोल्कशूल अगर् सर्व दर्जाच्या मुलांसाठी
एकच शाळा' असण्याविषयी विद्याखात्याकडे त्यांचें मागणें आहे. पण
फार दिवस रूढींत पडून गेलेली गोष्ट अन्यथा करण्याला दरबारी चक्र
किती नाखुष असतें, हें प्रसिद्धच आहे.

याखेरीज शिक्षणांत वगैरे कांहींहि भेद नाहीं. धर्म, स्वभाषा, अंक-
गणित, स्वदेशाचें ज्ञान (Heimat-Kunde) आणि ड्रॉइंग व
इतर हस्तकौशल्याचीं कामें हीं वर सांगितलेल्या तिन्ही प्रकारच्या फोल्क्स-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

शूलांतून (प्राथमिक शाळा) सारखांच होतात. असे सारखे शिक्षण चार वर्षे असते. पुढे मात्र ऐपत व इच्छा या मानाने गरीब-मध्यम-श्रीमंत यांचे शिक्षण वेगळ्या दिशांनी होते. ऐपत व इच्छा असेल त्यांची मुले दहाव्या वर्षानंतर आपण ज्याला हायस्कूल हणू (इकडे गिम्नासिउम्, रेआल् गिम० व ओब्ररेआल् शूल् हणतात.) त्यांत जातात व नऊ वर्षे अभ्यास करून युनिव्हर्सिटींत शिरतात. साधारण व्यापारधंदे-कारकुनी वगैरे कारणांसाठी, दहाव्या वर्षानंतर रेआल्शूलमध्ये सहा वर्षे शिकून झाल्यावर टेक्निकल हायस्कूल, हान्डेल्स् (कमर्शल) हायस्कूल वगैरे साधने असतात.

बाकी राहिला अगदी गरीब, काबाडकष्ट-रोजमजुरी वगैरे करणाऱ्या लोकांचा वर्ग. यांच्या मुलांचे आणखी चार वर्षे याच बेसिक-शूलांतून शिक्षण होते. हणजे चवदाव्या वर्षी ही मुले हे शिक्षण संपवून बाहेर पडतात. या चार वर्षांत स्वभाषेचे विस्तृत ज्ञान, स्वदेशाचा मुख्यतः अलीकडचा इतिहास, भूगोल, सृष्टिज्ञान (वनस्पति व प्राणी यांची सोपी ठोकळ माहिती) हे विषय अधिक होतात. ड्रॉइंग जास्त असतेच. मुलींसाठी शिवण, कशिदा वगैरे शिकण्याची सोय असते; गाणे अगदी पहिल्यापासूनच असते. एकूण या शालांतून बाहेर पडलेल्या मुलांस स्वभाषेचे चांगले ज्ञान (लिहिणेवाचणे अर्थात्च), आपल्या देशाची व त्याच्या इतिहासाची चांगली माहिती, जगाचे-त्यावरील लोक, त्यांचे रीतिरिवाज, व्यापारधंदे वगैरे-ठोकळ ज्ञान, व्यवहारापुरते गणित, डोळे व हात यांस चांगले वळण लावून कोणत्याही वस्तूचे साधारण नीट भिरीक्षण करता येण्यापुरते ड्रॉइंग, कोंवळ्या भाविक मनोवृत्तीची वाढ होण्यापुरते गायन इतक्या गोष्टी साधारणतः येत असतात.

मुले व मुली निरनिराळ्या वर्गांत बसवतात; पण मुलींची संख्या निराळा वर्ग करण्यापुरती नसली तर त्यांना मुलांबरोबर बसवतात.

माझी यूरोपांतोळ प्रवास.

जौवर स्त्रीपुरुषांच्या भावना मुलांत विशेष तऱ्हेने जागृत झाल्या नाहींत तोंवर, हणजे सरासरी चवदाव्या वर्षापावेतो मुलांमुलींचे शिक्षण एकत्र होण्यास कांहीं हरकत नाहीं, असें तत्र यांस मन्य आहे. रूढीमुळे पृथक वर्ग करतात एवढेंच काय तें. शाळेच्या तिसऱ्या वर्षापासून मुलांस ड्रिल् (फिझिकल) व कसरत आठवड्यांतून दोन तास नियमानें असतात. मुलींना साजेसे खेळ, धांवणे, फेर वगैरे करावें लागतें. शारीरिक शिक्षणाकडेहि याप्रमाणें लक्ष दिलें जातें. शिवाय, मुलें निरोगी रहावीं, इतर ठिकाणीं संपादलेले रोग शाळेंत पसरू नयेत हणून शाळेचे डॉक्टर असतात, ते नेहमीं तपासतात, औषधें देतात, संसर्गजन्यरोगी मुलांना तो रोग जाईतो इतर मुलांत वसूं देत नाहींत, वगैरे.

पहिल्या वर्गांत शिक्षण चाललें हातें तेथें मी बसलों; यांतोळ मुलें सात वर्षांचीं होती. यांना पहिलीं दोन वर्षे फक्त लिहिणेंवाचणें, वस्तुपाठ व सोपें पाठीवर ड्राइंग हीं आठवड्यांतून १६ तास असतात; तीं सुद्धां तासवारीनें जुळविलेलीं नसून मुलांचें लक्ष्य व कंटाळा यांच्या प्रमाणानें चालतात. यामुळे या एका तासांत मला तिन्ही पहायला सांगडलीं. विशेषतः पाठीवर घोडा, हरण, गाडी, घर, मनुष्य वगैरे काढायला सांगितलें असतां मुलांत फारच उत्साह दिसून येई, व कांहीं खरीं बरींच चित्रें काढीत. अगदीं लहानपणीं खोज्या करण्याचा जो स्वाभाविक कल त्याचा फायदा अशा रीतीने घेतला जातो. सर्व समजत असून जिभेंत कांहीं दोष असल्यामुळे बहुतेक बोलतां न येणारा व बिलकूल दांत आले नसून रेंवांशिवाय दुसरें कांहीं काढतां न येणारा अशीं दोन मुलें मास्तरनें मला दाखविलीं. “यांचें कसें होणार ?” असें विचारतां “येथें अशा शारीरिक व विशेषतः मानसिक दुबळ्या मुलांसाठीं हिल्फस् शूळ आहे, तेथें यांस ईस्टरनंतर पाठवणार आहों,” असें मास्तरनें सांगितलें. या शाळेंत खाण्यापिण्याची नियमित व्यवस्था व मोठ्या

माझा यूरोपांतील प्रवास.

श्रमानें मानसिक दोष हळुहळू दूर करून मुलांना शिक्षणाला लायक करण्याचा प्रयत्न करतात, व त्याला यशहि चांगलें आल्याचें समजतें.

नंतर सातव्या ह्यणजे वरून दुसऱ्या, मुलींच्या क्लासांत गेलों. सरासरी चवदा वर्षांच्या मुली असाव्या. यांचा टवटवीतपणा, अलुडपणाचें चेहऱ्यावरील तेज हीं पाहून याच वयांत असलेल्या आपल्याकडील मुलींची कलाहीनता, खलुडपणा यांची विरोधानें आठवण झाली. हें वय इकडे पोरपणांत मोडतें, व शरीराची व मनाची वाढ करणें हेंच या वेळचें मुलींचें व त्यांच्या वडील पाळकांचें कर्तव्य समजलें जातें. आपल्याकडे चौदाव्या वर्षी-भंगांत पात्रता नसतांही पत्नीपणाची जबाबदारी विचार्यांवर येऊन दोनतीन वर्षे सुद्धां लोटलेली असतात, व कांहींवर तर आया होण्याचा प्रसंग येतो ! असो. या क्लासांत मुलींच्या भूगोलज्ञानाची चांचणी चालली होती. विचारतांविचारतां हिंदुस्तानाविषयीं पश्च निघाला. तेव्हां तेथील साधारण वस्ती, लोकांचे स्वभाव, उद्योगधंदे, व्यापार वगैरेचें ठोकळज्ञान मुलींस बरें असल्याचें दृष्टीला पडलें. भूगोलज्ञानाची ताऱ्या पंतोजीची कल्पना अर्थात्च येथे नाही. तास संपतांच मास्तरच्या विनंतीवरून एकदोन मिनिटें मुलींला चार शब्द मी त्यांच्याच भाषेंत सांगितले. जातांजातां मास्तरनें आणखी माहिती विचारली; ती मी सांगत असतां मुली उत्सुकतेनें ऐकत होत्या. गंगेविषयीं गोष्ट निघतांच मास्तरनें 'तुम्ही गंगेवरती गेलां होतां का ?' ह्यणून एकदम विचारलें. मी थोडा ओशाळलों तर खराच; पण मग 'हिंदुस्तान ह्यणजे एक खंडच आहे; मी गंगेपासून फार दूर राहतों; व्यवसाय असल्याशिवाय उगीच जाणें कंचित्च घडतें,' वगैरे सांगून वेळ निभावली, व बारांनंतर घरीं परत आलों.

आजच या टर्मचीं अखेरचीं लेक्चरें झालीं. आतां सहासात आठवडे सुटी आहे. ती मी येथेंच घालवणार आहे. कांहीं लायब्ररींत जाऊन वाचीत बसणें व कांहीं शाळा पाहण्यास जाणें यांत ती तेव्हांच जाईल.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

इतक्यांत सकाळचे वर्तमानपत्र वाचले. त्यांत बर्लिन येथील स्त्रियांच्या परिषदेतील एक गमतीचा ठराव वाचला, तो असा:—

‘निदान एक वर्षभर तरी गृहकृत्याचें शिक्षण योग्य तऱ्हेने घेतल्याचा दाखला असल्याशिवाय कोणत्याहि तरुण स्त्रीला लग्न करण्याचा अधिकार नसावा!’ हा ठराव गेल्या मंगळवारी बर्लिन येथे सभेपुढे आला होता. पुढील हकीकत अजून कळली नाही ! असो.

लाइप्झिक्, ८ मार्च, १९१२.

या आठवड्यांत बहुतेक वेळ आळसांत, मजेत, गप्पांत जात आहे. कांहीं दिवस ल्याटिन, ग्रीक व व्युत्पत्तिशास्त्र बिलकूल बाजूला ठेवले आहे; वाचनाचा नाद सुटत नाही, ह्मणून कुठें गोंटेचें इन्फिगेनिय व निवडक कविता, हाय मात्सारखें १० वर्षांपूर्वी प्रेक्षकांना वेडावून सोडणारें सामाजिक नाटक वगैरे वाचणें भाग पडतें. या हायमातची मजा अशी सांगतात, कीं, तें नवें होतें तेव्हां प्रत्येक रात्री त्याचा प्रयोग होई व थिएटर गच्च भरलेलें असे ! गेल्या वर्षी रोझेन् काव्हालियर नांवाच्या हलक्या नाटकाची सद्दी होती, तर यंदां बर्लिन येथें पोलिनश विर्टशाफ्ट व या शहरीं शॉन हेलेनासारख्या अचरट खेळांना ऊत आला होता ! एकूण काय, कीं फ्राशनेबल यूरोप कांहींना कांहीं तरी ‘नव्या’ साठीं हपापलेला असतो; मग तें कितीहि किंमतीचें असलें तरी हरकत नाही. जशी कपड्यालत्याच्या तशीच या करमणुकीच्या साधनांच्या बाबतींतहि ही गोष्ट सहज दिसून येते.

येथें या आठवड्यांत भरत असलेल्या मेस (बाजार, यात्रा) मध्ये फिरणें हेहि एक तूर्त करमणुकीला साधन आहे. पेटर, प्रिमाइश व नॉयमार्कट या तिन्ही मोठ्या रस्त्यांनीं दुकानांतून निरनिराळ्या वस्तु-बारीक सुईदोन्यापासून तों मोठमोठ्या यंत्रांपावेतो—नमुन्यादाखळ मांडून ठेवलेल्या असतात. त्या पाहण्यासाठीं मजसारख्या रिकाम्या प्रेक्षकांची तर गर्दी असतेच; पण त्या पाहून भाव ठरवून सद्दे करण्यासाठीं लांब-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

लांबचे व्यापारीहि येथे खूब जमतात. त्यामुळे या मेस-रस्त्यांतून फिरत असतां इंग्रजी, फ्रेंच, डच, जर्मन, इटालियन, रशियन, स्वीडिश या भाषांची एकच खिचडी होऊन, बायबलांतील धेबेल (Babel) च्या मनोऱ्याच्या गोष्टीची आठवण होते. फरक इतकाच, की, त्या मनोऱ्यावर परमेश्वराने भाषाभेद उत्पन्न केल्यामुळे कोणाचे कोणाला उमजेनासे झाले. येथे मात्र बहुतेकांस निदान दोन भाषा. (यांत बहुधा एक फ्रेंच) येत असल्यामुळे सर्व व्यवहार सुरळीत चालतो. जपानी व्यापारीसुद्धां या यात्रेला आलेले पाहून मला आश्चर्य वाटल्यावांचून राहिले नाही. व्यापारी जगांत आपले अस्तित्व स्थापन करण्यापुरती औद्योगिक प्रगति जपानाने थोड्याच काळांत केली, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. यांत हेहि एक लहानसे कारण आहेसे मला वाटते, की, जपानी लोक जे इकडे येत गेले व अजून येताहेत ते येथील व्यापार, उद्योगधंदे, कलाकौशल्य, विद्या वगैरे लक्ष्य लावून शिकून आपलीशी करून घेऊन गेले व जात आहेत; आमचे जे अगदीं बोटांवर मोजण्यापुरते लोक इकडे येतात, त्यांची दृष्टि केवळ आपल्या नांवामार्गे 'डॉक्टर' हे उपपद लावून घेण्यावर असते; त्यामुळे प्रथम दोनतीन सेमेस्टरांत ते आपणांला मिळवें यासाठीं ते खटपट करतात; व एकाद्या लहानशा युनिव्हर्सिटींत ते मिळाले, की, त्याच्या भक्कयाने आपल्या देशबांधवांच्या डोळ्यांत धूळ फेंकण्यासाठीं ते चालते होतात. ही शोचनीय गोष्ट आहे, हे कोणीहि कबूल करील ! हिंदुस्तानांतून इकडे येऊं इच्छिणाऱ्यांचीं मला दोनतीन पत्रे अशींच आलीं, की, ' कमीत कमी किती सेमेस्टरांत आंहांला डिग्री मिळू शकेल ! ' परवां नाताळांत व आधींहि कांहीं जर्मन प्रोफेसरांना मी भेटलों असतां, त्यांनीं यात्रिषयीं उल्लेख करून, ही शोचनीय गोष्ट आहे असें ह्मटले; व तशी खरी स्थिति असल्यामुळे मला कांहीं उत्तर देतां आले नाही ! दोन सेमेस्टरांत, व इंग्रजींत निबंध लिहून डिग्री

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मिळावी यासाठी येथील २१ युनिव्हर्सिटीच्यांस अर्ज करून, एकीकडून 'हो' ह्मणवून घेतलेल्या एका हिंदी गृहस्थाचें ताजें उदाहरण माझ्या डोळ्यांपुढें होतेंच ! असो. मेससंबंधी लिहितांना सहजच भलतीकडे वाहवलों; कारण, हा विषय नेहमीं माझ्या मनांत घोळत असतो.

या मेसला आलेल्या व्यापारी पाहुण्यांनां इकडे थट्टेनें मेस-भोंकेल् (बाजारी काका) ह्मणतात. मेसच्या आठवड्यांत जिकडे जायें तिकडे हे काका आपले ठेवलेलेच ! कॉफीहौसेसमधून तर यांच्या गर्दीविषयीं पुसूंच नये. पण जिकडे जातील तिकडे यांची नजर मुखा मुद्यावर असल्यामुळें आपलीं नांवाचीं काडें, बाड, जिनसा व भवांच्या चोपड्या व मागण्या टिपून ठेवण्याचें नोटबुक हीं यांच्या बगलेंत असतात, व कोठेंहि बसल्या जागीं तेव्हांच सट्टे होतात. या आठ दिवसांत व्यापारीरूपाच्या केवळ्या मोठ्या घडामोडी येथें होतात, यांची कल्पना करवत नाही !

मेससाठीं मुद्दाम बांधलेली मेस-पालास्ट (वाडा) ह्मणून एक जंगी इमारत आहे. निरनिराळ्या ठिकाणच्या वेगवेगळ्या नमुन्यांनीं ही सर्व गच्च भरलेली असते. त्या सर्वांत जर्मनीतील काच व चिनी मातीचीं भांडीं व इतर जिनसा फारच सुंदर असून मला फार आवडल्या. संगमरवरी दगड व धातूंचे पुतळे व इतर चित्रेहि कांहीं ठिकाणचीं अप्रतिम होतीं. हा संबंध वाडा फिरून झाल्यावर एकंदर यूरोपांतील व्यापार, उद्योगधंदे व कलाकौशल्य यांची वाढ कशी झपाट्यानें होत गेली व अजून होत आहे याची मूर्त कल्पना येऊन आश्चर्य वाटलें. आपल्या हयातींत आपल्या देशाची औद्योगिक प्रगति, इतकी जरी नाही तरी याच्या खालोखाल झालेली आपल्या दृष्टीला पडेल काय ? हा विचार वारंवार मनांत घोळूं लागला. हे व्हायचें असेल तर, हल्लींपेक्षां जास्त हिंदी लोक, केवळ व्यापार व उद्योगधंद्यांचें शिक्षण मिळविण्यासाठीं यूरोपांत आले पाहिजेत, व त्यांची दृष्टि नुस्त्या डिग्रीवर नसून खऱ्या ज्ञानाकडे असली पाहिजे, असें मला वाटतें.

माशा यूरोपांतील प्रवास.

परवां या मेसपालास्टमध्ये आकस्मिक एक हिंदी गृहस्थ भेटला. दोघांचें थोडावेळ बोलणें झालें. हा बंगाली गृहस्थ विणकाम वगैरे शिकण्यासाठीं इकडे आज जवळजवळ तीन वर्षे आहे. दोन वर्षे एका विणण्याच्या शाळेंत (इकडे प्रत्येक घंघाला शिक्षण लागतें) राहून, आतां येथून जवळच एका सूत काढण्याच्या गिरणींत प्रत्यक्ष काम चाललेलें पाहून अनुभव मिळविण्यासाठीं आला आहे. डिप्रीच्या वगैरे भानगडींत न पडतां, घंघाला लागणारें खरें व्यापारी ज्ञान मिळविण्याचा त्याचा हा स्तुत्य उद्योग पाहून बरें वाटलें. आर्ह्या दोघे इंग्रजींत बोलतांना ऐकून, त्याच्या जर्मन मित्रानें आपलें आश्चर्य व्यक्त केलें. दोन हिंदी ह्यणविणाऱ्या गृहस्थांनां एकमेकांशीं बोलण्यांत इंग्रजीवांचून गत्यंतर असूं नये ही खरोखरीच आश्चर्याची गोष्ट नव्हे काय ?

लाइपझिक्, १५/३/१२.

अलीकडे थंडी बहुतेक कर्मा होऊन वसंतराजाचा पुनः प्रवेश होऊं लागला आहे. त्यामुळें हवा स्वच्छ, दिवस बहुतेक निरभ्र व सूर्य प्रकाशाचे, वनांत झाडांनां हळुहळू पालर्वा फुटूं लागून चोर्हीकडे मंद सुगंध दरवळून गेलेला, हिवाळ्यांत दक्षिणप्रदेशाकडे नाहींशीं झालेलीं पांखरें आतां यायला लागून त्यांचे जुने सोबती जे आयश, फिष्ट, लिड, बिक, कास्टानिय इत्यादि वृक्ष त्यांच्या पुनर्दर्शनानें सुखाचे त्यांचे आलाप, इत्यादि गोष्टींचा आतां दिवसेंदिवस मिलाफ होऊं लागला आहे. त्यामुळें सकाळीं जेवणापूर्वीं अगर नंतर दुपारीं जवळील वनांत सहल करण्याचा मोह अनावर होतो, व ती एकटाच अगर मित्रासह करीत असतांना सर्व इंद्रिये अगदीं तृप्त झालीं नाहीं तरी त्यांनां पराकाष्ठेचें सुख होतें. अशा सहली एकट्यानेच करणें मला फार आवडतें; कारण, अशा वेळीं सृष्टिसौंदर्याचा व तज्जन्यसुखाचा स्वैर अनुभव घेतां येतो. नदीच्या कांठानें झाडींतून फिरायला जाणें हें आतां माझ्या

माझा यूरोपातील प्रवास.

नित्यक्रमांतलें झालें आहे. अलीकडे नदीवर तुरळक होड्याहि दिसूं लागल्या आहेत. गेल्या वर्षी मी वल्हवायला शिकलों; पण यंदां अजून हवेंतील थंडी साफ नाहीशी झाली नाहीं ह्मणून धजत नाहीं.

बर्फाच्या तळ्यावरून धांवणें आतां पुढच्या वर्षाखेरीज नाही. यंदां अवघें पंधरासतराच वेळ जातां आलें; पण तेवढ्यांत बरें येऊं लागलें होतें. यामुळें थंडी कमी कशी लागते हा तुमचा प्रश्न आहे. बर्फावरून घसरतां यावें ह्मणून पायांनां पातीं बांधावीं लागतात हें तुझाला कदाचित् ठाऊक असेल. हीं पातीं बुटाइतकीं लांब, १॥ पासून २ इंच उंच, व फक्त $\frac{1}{2}$ इंच रुंद असतात. हीं रुंदीची बाजू अर्थात् बर्फावर टेंकायची असते. वरच्या बाजूला (लहान दोन चौकोनांसारखें) त्यांवर बूट असतो. थोडासा जोर घेतला, कीं, गुळगुळीत बर्फावर आपल्या शरीराला अल्प श्रमांत फार गति येते, व माणूस तळ्याभोंवतीं फार जल्द फिरतें. इतकें, कीं, पंधरावीस मिनिटांत घाम येऊं लागतो. मोठ्ठ्या शुद्ध हवेंतील गतीमुळें जी ऊब येते, ती सर्व दिवसभर कायम राहते. विस्तवाजवळ बसून किंवा खोली गरम करून आपण जी उसनी ऊब आणतो, ती किती टिकाऊ आहे हें विस्तवाजवळून जरा दूर झालों, कीं, आपणाला तेव्हांच जाणवतें. तसें या गतीमुळें उत्पन्न झालेल्या उबेचें नाहीं; ह्मणून थंडी कमी लागते हें उघड आहे.

इकडील मुलांनां हिंदुस्तानाविषयीं साधारण माहिती असते, व ती ते आपल्या बालजिज्ञासेनें वाढवतात, ही आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट आहे खरीच. त्यांचें शिक्षणच या पद्धतीचें, कीं, त्यांचें ज्ञान व जिज्ञासा हीं बरोबरीनें वाढावीं. साधारण कोणत्याहि वर्गाच्या १४ वर्षांच्या मुलाला अगर मुलीला स्वदेशाची तर उत्तम माहिती असतेच; पण परदेश-आशियापावेतों सुद्धां-कोठें कसे आहेत, त्यांची सांपत्तिक, राजकीय स्थिति काय आहे, त्यांतील लोक कोण, कसे व किती आहेत,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

याहि गोष्टी ठोकळ मानानें त्यांनां ठाऊक असतात. चतुःसीमा, शहरें, नद्या इत्यादिकांच्या नांवांची संधेसारखी घोकंपट्टी, व पंतोजींनीं एकाद्या शहराचें नांव ओरडून छडी उभारल्याबरोबर नकाशावर त्या स्थळीं डोळे मिटून बोट ठेवणें ह्मणजे भूगोलज्ञानाची समाप्ति झाली, अशी इकडे खुळ्या माणसाचीहि समजूत नाहीं !

ही मुलांची गोष्ट झाली. प्रबुद्ध, युनिव्हर्सिटीशिक्षणाचा थोडा तरी गंध लागलेल्या, ज्यांनां इकडे 'गेब्रिल्डेट (सुसंस्कृत)' ह्मणतात अशा माणसांनां सिंधु-गंगा, त्यांवरील कमळें व कमलनयना, प्रमदा हे शब्द तर वहिवाटलेले असतातच; पण आपली जुनी भाषा, जुनी संस्कृति, जुनें वाङ्मय यांविषयीहि ठोकळ ज्ञान त्यांनां असतें. ऋग्वेद, रामायण, महाभारत, गौतमबुद्ध, अशोक, कालिदास व त्याचें शाकुन्तल हीं भाषांतररूपांत पुष्कळशीं वाचणें जरी त्यांस अशक्य असलें, तरी नांवां तरी ठाऊक असतात. येथें कांहीं लोकबुद्धधर्मानुयायी आहेत, हें सांगितलें असतां तुझाला प्रथम खरेंहि वाटणार नाहीं ! पण आपणाला 'बोधि धर्मा' ह्मणविणारे थोड्या शेंकड्यांनीं गणण्याइतके लोक जर्मनींत आहेत; यांचा सेक्रेटरी या शहरांच असतो.

अलीकडेअलीकडे मात्र येथें मिशनरी लोकांनीं बराच उपक्रम मांडल्याचें तुरळक ऐकतों. दक्षिणहिंदुस्तानांत कांहीं जर्मन मिशनरी आहेत, व ते भले गृहस्थ असात्रे. पण त्यांचीं जवळचीं माणसें व चेले-मंडळ, तेथील कनिष्ठ लोकांत मिसळून त्यांवरून चुकीचे सामान्य सिद्धांत ठरवतात, व आपली अर्धाकच्ची माहिती इकडे पसरण्याचा प्रयत्न करतात. यांच्याकडे विशेष कोणी लक्ष्य पुरवीत नाहीं, व जें थोडें या विषयावर लिहिलें जातें तें व्यवस्थेशीर, सत्याला फारसें न सोडून असें असल्यामुळे, कांहीं विशेष होत नाहीं, ही समाधानाची गोष्ट आहे.

लाइपझिक, २२ मार्च, १९१२.

नुकतेंच कांहीं प्राथमिक शाळा पाहिल्याचें एका पत्रांत लिहिलें होतेंच. त्यानंतर परवां एक फोर्ट विल्डुंगजशूल (इंग. Continuation school) पहायला गेलों होतों. ज्यांनां वरचें दुय्यम प्रतीचें शिक्षण मिळवण्याची ऐपत नसते, अशां मुलें प्राथमिक शाळांत आठ वर्षे शिकतात, हें तुहांला आतां ठाऊक झालेंच आहे. हीं मुलें चौदाव्या वर्षीच मोकळीं होतात, व गरिबी असल्यामुळें उद्योगधंद्याच्या मार्गे लागतात. कोणत्या तरी व्यापारांत अगर धंद्यांत त्यांनां लेअरलिग-कामशिकाऊ ह्मणून बरीच वर्षे काढावीं लागतात. या काळामध्ये मिळविलेलें शिक्षण विसरून वायां जाऊं नये व व्यापार-धंदेशिक्षणाला मदत व्हावी ह्मणून या फोर्ट विल्डुंगज शूळची कल्पना निघून १८७२-७३ सालीं बरीच रूपाळा आली. पथम यांत दोनच वर्षे शिकावें लागे. आतां १९०० च्या नंतर तीन वर्षांचें शिक्षण सक्तीचें झालें आहे.

फोल्क्स शूलमधून मुलगा (मलर्गीहि) याविषयी शेवटीं वर्तणुकीचा व तेथील शिक्षण पुरें झाल्याचा दाखला घेऊन बाहेर पडला, ह्मणजे त्याला कोठें तरी धंद्यांत कामशिकाऊ ह्मणून गुंतविलें जातें; पण तसा तो अडकविला न गेला तरी त्यास लगेच फोर्टविल्डुंगज शूलमध्ये-जर्मन भाषा, व त्यानें निवडलेल्या धंद्याचें शिक्षण यांसाठीं-तीन वर्षे पाठवावें लागतें.

या मुलांनां घरचें अगर जेथें शिकाऊ ह्मणून राहिले असतील तेथचें काम करतां येऊन शिक्षण मिळावें, ह्मणून शाळेची वेळ जुळेशीच ठेविली आहे. सकाळीं एकाददुसरा तास असतो; यांत जे कोठें गुंतलेले नाहींत त्यांनां सोईचें पडतें. पण शाळेची मुख्य वेळ दुपारची.

(टीपः—परकी शब्दांतील शेवटच्या अक्षरांचा पाय मोडला नसेल, तेव्हां त्यांचा उच्चार 'मद्रास गव्हर्मेन्ट, गुड गव्हर्मेन्ट' यांतील शब्दांच्या शेवटच्या अक्षरांचा मद्रासी लोक जसा उच्चार करतात तसा करणें.)

माझा यूरोपांतील प्रवास.

चार बाजतां धड्याला आरंभ होऊन सायंकाळचे सात बाजतां शाळा सुटते. यामुळे सकाळचा सगळा वेळ व दुपारचे दोन तास मुलांना आपल्या घरकामासाठी मोकळे सांपडतात.

आठवड्यांत शिक्षण सहाच तास असते; व यांत जर्मन भाषा, निवडलेल्या धंद्याची तात्त्विक व व्यावहारिक माहिती, त्या त्या धंद्याला उपयोगी पडणारे (अंक) गणित, व बहुतेकांना ड्रॉइंग इतके विषय शिकवले जातात. पैकीं जर्मन भाषा फोल्क्स-शूलमध्ये आठ वर्षे सारखी झालेलीच असते, तेव्हां या तीन वर्षांत तींतील वाङ्मयाला कांहीं वेळ देऊन, मुख्य लक्ष्य, आपापल्या धंद्यासंबंधी पत्रव्यवहार मुलांना करतां यावा, या गोष्टीकडे असल्याचें शाळेचे डिरेक्टर हेर कोल्-यांनीं सांगितलें. यासाठीं आठवड्यांतून दीडतास दिला जातो. निवडलेल्या धंद्याचें सप्रयोग ज्ञान आठवड्यांतून एक तासभर मिळते. उदाहरणार्थ—सुतार, चांभार, शिंपी, आचारी वगैरेच्या धंद्याला लागणारे जिन्नस, ते कुठें कसे तयार होतात, त्यांचा काटकसरीनें व्यवस्थेशीर व किफायतशीर उपयोग कसा करावा इत्यादि माहिती, धंद्याची हल्लींची स्थिति, मालाला गिन्हाइक कोठें कसें आहे वगैरे सर्व गोष्टींचा या धंदे माहिती-बेरूपस् कुण्ड-मध्ये समावेश होतो. भटान्यांचा एक वर्ग चालला होता. पहायला येतां काय ह्मणून डिरेक्टरनें विचारलें असतां मीं नाहीं ह्मटलें. पण त्या वेळीं भसा विचार आला, कीं, आपल्या मुंबईला निदान खाणावळवाल्यांपुरती तरी त्या धंदे-शिक्षणाची सक्ति असती तर खाणावळींत जेवण्याचा प्रसंग येऊन पडलेल्या विद्यार्थ्यांचे हाल किती तरी कमी झाले असते. ती ठराविक उप्रत वास (?) येणारी चमत्कारिक आमटी, व अर्धकच्चे फुलके तरी त्यांच्या कपाळचे खास चुकले असते! हा गमतीचा विचार त्या वेळीं कसा आला, कोणाला ठाऊक ?

भाक्षा यूरोपांतील प्रवासी.

धंदेपयोगी—(हा समास कानाला जरा कसासाच वाटतो, नाही ?)—
गणिताला एक तास—कोठें थोडा जास्त वेळ मिळतो. ड्राईंग बहुतेक
धंद्यांस लागतेंच; ह्मणून तें मुद्दाम आवश्यक ठेवले आहे; त्यालाहि
दाडएक तास आठवड्यांतून पडतो. पण वाणी, उदमी, हिशेबठिसेब
लिहिणारे कारकून, जिन्नस विकणारे व दुकानांतील इतर व्यवस्था
करणारे इत्यादि लोकांनां ड्राईंगची जरूर नसते व त्यांस तें ठेविलेलेहि
नाहीं. त्याएवजीं अशा लोकांस अक्षर लिहिणें (अगदीं गांवठी नांव
हवें असल्यास 'खडे गिरवणें !') लघुलेखन, यंत्रलेखन, जमाखर्च वगैरे
शिकविलीं जातात.

अशा तऱ्हेनें निरनिराळे उद्योग पुढें करूं इच्छिणाऱ्या मुलांनां
आठवड्यांतून सहा तास त्या त्या विषयांतील प्रवीण माणसांकडून
शिक्षण मिळतें. याप्रमाणें या फोर्टबिल्डुंगजशूलमध्ये भावी लोहार, सुतार,
गवंडी, शिंपी, चांभार, साळी, माळी, पुस्तके बांधणारे, भगारी,
भाचारी, वाढपी, घराऊ मोलकरी अगर चाकर, न्हावी इत्यादि हात-
कसबी लोक व लहानमोठे सवदेवाले, वाणी, इतर दुकानदार, चोपडी-
वाले दिवाणजी, दिवाबत्तीवाले मशालजी इत्यादि लोक तयार होतात.
हे शिक्षण या लोकांनां इतकें आंगवळणीं पडलें आहे, कीं, त्यावांचून—
फोर्टबिल्डुंगजशूलच्या दाखल्यावांचून—कोठेंहि कामधंदा मिळणेंच
अशक्य होऊन बसलें आहे.

एवढ्यानेंच संपलें असें मात्र नाहीं. फोर्टबिल्डुंगजशूलमधून तयार
झालेल्या मुलाला पुढें एकदोन वर्षे केवळ आपल्याच एका धंद्यासाठीं
ह्मणून असलेल्या 'फाखशूल' (इ. Special Schools) मध्ये
काढावीं लागतात. उ० एंजिनूडायव्हर, अगर फिटर यांच्यासारखीं
यंत्राचीं कामे ज्यांनां करायचीं असतात त्यांच्यापुरतेंच टेक्निकल स्कूल
असतें; (लहानसहान) व्यापाऱ्यांसाठीं व्यापारी शाळा असतें.
सुतारादि कसब्यांसाठीं गेवेर्बशूल असतें, वगैरे वगैरे. यांतून सरासरी

माझा यूरोपांतील प्रवास.

एकीणिशी संपतांसंपतां मुलगा सुटतो, तों त्याला सैन्यामध्ये दोन वर्षे सक्तीची चाकरी करण्याची वेळ येते. तें झालें, कीं, त्यानें आपला उद्योगधंदा उभा करावा !

जसें इकडे गरिबांच्या लहानसहान व्यापारधंदे करूं जाणाऱ्या मुलांना आपापले काम ओळखून, त्यांतच विशेष ज्ञान मिळवायचें असतें, तसेंच चार वर्षांनंतर फोल्क्सशूल सोडून दुय्यम शिक्षणाकडे जाणाऱ्या मुलांनाहि आपण पुढें काय करणार आहोंत हें साधारणपणें ठरवून एक विशिष्ट मार्ग धरावा लागतो. प्रथमच दोन धोपट मार्ग फुटतात. एक ल्याटिन-ग्रीक या भाषांचें प्राबल्य असलेल्या 'गिम्-नासिउम्'कडे व दुसरा नव्या भाषा व आधुनिक शास्त्रें यांचें वर्चस्व असलेल्या रेआल्शूलकडे. पहिला मार्ग नऊ वर्षांनीं युनिव्हर्सिटींत मिळून मोठमोठ्या सरकारी नोकऱ्या, धर्म राजनीति-न्याय-शिक्षण-सैन्य आदि हुद्यांत व वकिली, वैद्यकी यांसारख्या उच्चप्रतीच्या स्वतंत्र धंद्यांत संपतो. दुसऱ्या रेआल्शूलच्या तितक्याच अवधीच्या (नऊ वर्षे) मार्गाला, पुढें पुनः दोन फाटे फुटतात; एक उच्चप्रतीची व्यापारी कॉलेजे-हान्डेल्स होखशूलेन् व दुसरा यंत्रसायनादि शास्त्रांची कॉलेजे-टेस्निशहोख-शूलेन्. एकांतून बडेबडे व्यापारी निपजतात, तर दुसऱ्यांत बडेबडे शास्त्रज्ञ, यांत्रिक, इंजिनियर वगैरे तयार होतात. असो.

या त्रोटक हकीगतीवरून तुमच्या लक्षांत आलेच असेल, कीं, जर्मनीमध्ये शिक्षणाच्या बाबतींत प्रथमपासून वर्गीकरणाचें तत्त्व बिंबलें आहे. जितके व्यापारधंदे तितक्या तऱ्हेच्या नोकऱ्या, जितक्या तऱ्हेचे इतर उद्योग तितक्यागणित शाळा व कॉलेजे जर्मनींत आहेत. इतकेंच नव्हे तर एकाच धंद्यांत अमुक हुद्यापावेतो जाऊं इच्छिणारांसाठीं अमुक प्रतीची शाळा, असें असें शिक्षण, इतकी बारीक निवड आहे. त्यामुळें त्या त्या कामांत वाकबगार-तरबेज माणसें तयार होतात. आपल्यासारखें सामान्यशिक्षण मिळालेला, ज्याला विशिष्ट धंद्यांचें, उद्योगाचें,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

व्यवहाराचें शिक्षण मिळालेलें नाहीं, असा माणूस येथें बिलकूल खपायचा नाहीं. त्याला कसलेंहि काम मिळणें कठीण. मिळालेंच तर नालायक ह्मणून तेव्हांच त्याची हकालपट्टी व्हायची !

यामुळें आपल्याकडे शिकलेल्या माणसाला, उ० एकाद्या प्राञ्चेटाला परीक्षेचा निकाल लागल्याबरोबर 'भातां पुढें मी काय करावें?' हा प्रश्न जसा दत्त ह्मणून पुढें उभा राहतो, तसें इकडे फारसें होत नाहीं. पहिल्यापासून वर्गीकरण, निवड व त्या त्या विषयासाठीं भरपूर साधनें अशी इकडील रीत असते. व 'पुढें काय करावें,' याचा विचार वेळींच होत असतो. यामुळें युनिव्हर्सिटीच्या पंचमेळ खिचडीसारख्या-यांतील थोडें त्यांतील थोडें अशा-भाराभर भरतीवजा ज्ञानाच्या चरकांतून पिळून निघालेला व ह्मणूनच कांहींहि काम आपल्या जबाब-दारीवर स्वतंत्रपणें करण्यास असमर्थ व नोकरी मिळवून पोट भरण्या-साठीं आशाळभूत, असा गरीब बापडा प्राञ्चेट येथें 'दुर्मिळ चीज' ह्मणून अजबखान्यांत ठेवण्यापुरता एकादामुद्दां आढळत नाहीं, यांत नवल नाहीं. 'एक ना धड भाराभर चिंध्या' या ह्मणीला येथें वावच नाहीं. जीवनकलहच इकडे फार विकट झाल्यामुळें इकडेहि अडचणी येतात त्या निराळ्या.

वर्गीकरण-निवड इतकी सूक्ष्मपणें येथें अमळांत येते, तेव्हां येथील सामान्य माणूस एकतर्फी ज्ञान व संस्कार यांमुळें एका दृष्टीनें कच्चा राहिल, साधारणतः नागरिकामध्यें जो गुंडपणा, जो चौकसपणा लागतो तो त्यांत येणार नाहीं, असें प्रथमतः वाटेल. पण तसें न व्हावें ह्मणून इकडील विशिष्ट शिक्षणांताहि सोय केली आहे. आपल्या वाङ्मयाचें, इतिहासाचें चांगलें ज्ञान, जगाची सामान्य माहिती, एकाददुसरी परकी भाषा वगैरे गोष्टी, वर्गीकरण कितीहि झालें तरी त्यांतील प्रत्येक शाखेला आधारभूत ह्मणून समजल्या जातात, व त्यांचें योग्य शिक्षण दिलें जातें.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

सर्व जर्मनीतील शिक्षणप्रसाराची व वर्गीकरणाची मजळ कोठवर पोंचली आहे, याची तुम्हांला ठोकळ कल्पना यावी म्हणून लाइप्झिक येथील सर्व तऱ्हेच्या शाळा-कॉलेजे यांचा थोडा हिशोब देतो. व्यापार-धंदा, कलाकौशल्य, विद्या, विस्तार, सौंदर्य वगैरे सर्व तऱ्हेनी लाइप्झिक हे जर्मनीच्या मुख्य शहरांत मोडते. तेव्हां सर्व जर्मनीचे ते निदर्शक म्हणून समजण्यास कांहीं हरकत नाही.

लाइप्झिक येथील शिक्षणसंस्था:-

१ जुनी प्रसिद्ध युनिव्हर्सिटी; विद्यार्थिसंख्या सहा हजार.

२. १९११ आक्टोबरांत नवेच स्थापन झालेले बायकांचे कॉलेज, अगर युनिव्हर्सिटी. हीत आरंभोच्च येथील व परदेशच्या मिळून ९०० विद्यार्थिनी जमल्या.

३. गायनवादनादि संगीत कलांचे प्रसिद्ध कॉलेज. यास कान्झर-व्हाटोरिउम् म्हणतात. यांत देशीदेशीचे विद्यार्थी-विशेषतः स्त्रिया येतात. न्यूझीलंडांतून किनरी वाजण्यास शिकण्यासाठी येथे आलेली एक मुलगी याच घरांत राहते.

४. व्यापारी शिक्षणाचे एक कॉलेज. याला हान्डेल्स् होख्शूल म्हणतात. यांतहि परदेशचे विद्यार्थी बरेच असतात.

५ गिम्नाझिएन् (लॅटिन-ग्रीकचे वर्चस्व) एकंदर चार आहेत. याशिवाय रेआल् गिम्नासिउम्-हीत ग्रीक अजीबात कमी व स्पाएवर्जी फ्रेंच अगर इंग्रजी, व थोडी आधुनिक शास्त्रे. एकूण ५. एक ओबेररेआल् शूल-यांत ल्याटिनहि नसते. नव्या भाषा व शास्त्रे यांचे प्राबल्य असते.

६. रेआल्शूलेन्- ज्यांत जुन्या भाषांना फांटा मिळून नव्या एकदोन भाषा व आधुनिक शास्त्रे यांचे प्राबल्य असते-अशी पांच.

६ (अ.) प्रिव्हाट्शूलेन् अगर खाजगी शाळा. यांत 'रेआल्शूल'सारखे शिक्षण दिले जाते. एकूण ६.

माझा यूरोपातील प्रवास.

७. मुलींसाठीच अशा दोन मोठ्या शाळा. यास हॉबर टोईटरशूल म्हणतात. एकीला जोडून मास्तरिणींसाठी कॉलेज आहे. त्याला लेरॉरिनेन् सेमिनार म्हणतात.

८. सरकारी धंदेशिक्षणाची शाळा, अथवा कौनिग्लिश गेवेर्बशूल. हीत एंजिनड्रायव्हर, फिटर, सुतार, चितारी, भितीचे कागद तयार करणारे व लावणारे, (येथे भितींना आंतून रंग नसतो, तर फुळे अगर नक्षी काढलेला कागद सर्वभर चिकटविलेला असतो), तांबट व धातूचे कांतीव काम करणारे, व लांकडांवर चित्रे कातणारे-इत्यादि तयार केले जातात.

९. व्यापारी शिक्षण, छापणे, पुस्तके बांधणे, पुस्तके विकणे, इत्यादि व इतर धंदे यांसाठी निरनिराळ्या ३० शाळा. आपल्याकडे सर्व धंद्यांची वाचक अशी निवडक चारपांचच नावे ध्यायचीं असलीं ह्मणजे 'न्हावी-तेली-तांबोळी-कोळी' असें थोडक्यांत ह्मणण्याची चाल आहे. तिला अनुसरूनच मीहि 'न्हावी-तेली-तांबोळी-कोळी' यांसुद्धां सर्व धंद्यांच्या शाळा येथे आहेत असे सांगतो, ह्मणजे झाले. एक नाव्य-शालाहि आहे. या तिसांशिवाय, गायनाच्या खाजगी वीसएक शाळा आहेत. एकूण ५०.

१०. म्युनिसिपल फोर्ट्विल्डुंग्जशाळा चार आहेत. एकीत मुलींचीहि सोय आहे. शिवाय मुलींसाठी त्यांना उगयुक्त असे धंदे शिकविण्याकरितां एक फोव्शूल वेगळें आहेच. याला स्टेटिश शूल फ्यूर फ्रावेन् बेरूफ असें नांव आहे. एकूण ५.

११. प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा. आजारीपणाने अगर नैसर्गिकच अशक्त मेंदू असलेल्या मुलांसाठी एक हिल्फ्स् शूल (मदत शाळा) आहे, ते धरून यांची संख्या ६४ आहे.

याविषयीं अगदीं त्रोटक वृत्त मीं फर्ग्युसोनियन्ला पाठवलेल्या पत्रांत लिहिले आहे. यावरून वर्गीकरण व निवड या तत्वांवर उभारलेल्या

माझा यूरोपातील प्रवास.

शाळावैचित्र्याची थोडीबहुत कल्पना येईल, अशी भाशा करून वरील कंट्राळवाणी आंकडेमोडी पुरे करतो.

मुलींचे शिक्षण साधारणतः मुलांसारखेच होते. हणजे ६ पासून १४ वर्षांपावेतो यांचा वेळ फोल्क्सशूलमध्ये जातो. मुलें व मुली यांचे वर्ग वेगळे बसविण्याची इकडे चाल आहे हणून मार्गे लिहिलेंच आहे. गरीब मुलींसाठीहि 'फ्रावेन्बेरूफशूल' सारख्या धंदेशिक्षणाच्या शाळा असतात. यांत दाय्या, घरकामांच्या दासी, शिंपिणी, दुकानांतून हिशेब ठेवणाऱ्या व विकणाऱ्या मुली, सैपाकिणी, मास्तरिणी वगैरे तयार होतात. वरच्या प्रतीच्या मास्तरिणींसाठी लेररिनेन्सेमिनार असते. युनिव्हर्सिटीप्रवेश मिळवूं इच्छिणाऱ्यांसाठी मुलांसारखी एकादी गिम्नासिउम्हि असते. तींतून उत्तीर्ण झाल्यावर त्या युनिव्हर्सिटींत जातात. नवी बायकांसाठीच अशी कॉलेजे हळुहळू होऊं लागली आहेतच. पण मध्यम स्थितींतल्या व वरच्या दर्जाच्या मुलींचा एक मोठा वर्ग राहतो; यांना धंद्यांत पडण्याचीहि जरूरी नसते, व युनिव्हर्सिटी-पदव्यांचीहि हांव नसते. अशांसाठी दहा वर्षे शिक्षण देणाऱ्या (सहापासून सोळाअखेर) 'होअर मेडशेन्शूल' (श्रेष्ठ प्रतीची मुलींची शाळा) अथवा 'होअर टोईटरशूल' (श्रेष्ठ प्रतीची कन्यांची शाळा) हणून शाळा असतात. यांत जर्मन, फ्रेंच व इंग्रजी या भाषा, इतिहास, भूगोल, गणित, सृष्टिज्ञान (Natur-kunde=प्राणिशास्त्र व वनस्पतिशास्त्र यांतील ठळक ठळक माहिती), ड्रॉइंग, शिवणकाम, गायन इत्यादि विषय साधारणतः शिकविले जातात. फी वरच्या क्लासांत सालीना सरासरी सहा पौंड असते. या व इतर मुली येथील संगीत विश्वविद्यालयांत नियमानें दोनतीन वर्षे तरी शिकतातच. या विद्यालयांत (कॉन्झर्व्हाटोरिउम्) मुलेंहि जातात, पण मुलींचा भरणा जास्त असतो.

इकडे आतां हवा उत्तम असल्यामुळें प्रकृतीहि चांगली आहे. या महिन्याच्या आरंभापासूनच वसंती हवा सुरू झाली असल्याचें एका

माझा यूरोपातील प्रवास.

पत्रांत लिहिलेंच आहे. पण शास्त्रोक्त ज्योतिषी वसंत ११ तारखेला ह्यणजे काल सकाळीं सुरू झाला, व वासांतिक समयाला शोभेऊ अशीच बहानाची निरभ्र, स्वच्छ सूर्यप्रकाशाची हवा काल होती.

जगांतील हालहवाल तुझांला तेथेंहि कळत असेलच. वर्तमानपत्रांचा अतिशय मोठा उपयोग जर कांहीं असेल तर तो हाच होय, कीं, आपण ज्या जगांत राहतों त्यावर काय घडामोडी चालल्या आहेत, हें त्यांत कांहीं अंशानें वाचायला सांपडतें. येथें मी एक जर्मन वर्तमानपत्र व एक साप्ताहिक आणि एक इंग्रजी पत्र (कधी कधी) वाचीत असतो; पण त्यांत एडिटर या व्यक्तीच्या बऱ्यावाईट, खऱ्याखोऱ्या कल्पना-युक्तिवाद, हीं डोक्यांत कोंबण्यापेक्षां, वर्तमानसार समग्र वाचून आपलीं स्वतःचीं मते बनविण्याकडे माझा नेहमीं कल असतो; त्यामुळें पक्षाभिमानानें, आपल्या पत्राचा बोज रहावा व विस्तार व्हावा, या हेतुत्रयानें प्रेरित झालेल्या एडिटरसाहेबांच्या लेखणीच्या करामतीच्या आटोक्यांत सांपडून आपल्या विचारांचें स्वत्व गमावण्याची पाळी येत नाही. याचा अर्थ संपादकीय अप्रलेख वाचूं नयेत असा नाही; पण साधारण दिशा ही असावी असें मला वाटतें. उदाहरणार्थ, गेल्या सोमवारी ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये आरमारखात्याचे मंत्री मि. चर्चिल्यांचें भाषण झालें. त्यासंबंधानें इकडील वर्तमानपत्रांतून अप्रलेखांचा तडाखा उडून राहिला आहे! व सर्वांचे प्रयत्न, त्या भाषणांतून जर्मनीला धमक्या-भीति घालणें वगैरे ओढूनताणून काढून त्याबद्दल उलट शिष्यांचा क्षणिक करण्यांत होत आहेत. असेंच इंग्रजी पत्रांचेंहि. मात्र जेथें पक्षाभिमान-बोज-विस्तार या त्रयीचा संबंध येत नाही अशा विषयांवर कांहीं वेळीं खरोखरच वाखाणण्यासारखे अप्रलेख येतात. याचें ताजें उदाहरण ह्यणजे कॅ. आमुण्डसेन् यांची दक्षिणघुवाकडील यशस्वी सफर होय. असो. सहज ओघ आला ह्यणून लिहिलें. याविषयी सर्वांचें मत सारखें असणें शक्य नाही, हें मी जाणून आहे.

माझा यूरोपातील प्रवास.

येथे व्हाइन् नदीच्या जवळच रूअर नदीच्या काठीं ऐसन् ह्यगून शहर आहे. त्या ठिकाणीं हेर कुप् या गृहस्थांचा लोखंड-पोलादाचीं अजस्र यंत्रें व तोफा करण्याचा प्रचंड कारखाना आहे. यांतील एकंदर व्यवस्था, टापटीप, इतक्या कामकरी लोकांची स्वच्छ हवेंत आरोग्यांत प्रशस्तपणें राहण्याची सोय, तेथेंच जवळ मजुरांची मुलांसाठीं शाळा, इत्यादि गोष्टी यूरोपांत प्रसिद्ध आहेत. एवढ्या प्रचंड कारखान्यांतली काटकसरहि अपूर्व आहे, यत्किंचित्हि पदार्थ वायां जाऊं देत नाहींत. याविषयीं आज लिहिण्याचें कारण, आजच सकाळीं पत्रांतून वाचलें, कीं, जपानी यंत्रशास्त्रज्ञांचें एक मंडळ हा कारखाना पाहण्यासाठीं मुद्दाम ऐसन् येथें आलें आहे! जपानी लोकांनीं आज पन्नास वर्षांवर चालवलेला राष्ट्रसुधारणेचा प्रयत्न अपूर्व आहे! आपली जुनी संस्कृति केवळ त्याज्य न मानतां, पाश्चात्य संस्कृतीतील चांगल्या व आवश्यक गोष्टींचें निरीक्षण करून आपल्या राष्ट्रांत त्याचें बीजारोपण ते आजपावेतो करीत आहेत. आपली शिक्षणपद्धति सुधारण्यासाठीं, १८९० च्या पूर्वी वेळोवेळीं आपलीं हुषार माणसें यूरोप व अमेरिका खंडांत निरनिराळ्या वाखाणल्या गेलेल्या पद्धतींचा अभ्यास करण्यासाठीं त्यांनीं पाठविलीं, व त्यांनीं परत जाऊन सुचवलेल्या सुधारणा अमलांत आणल्या. शेवटीं १८९० त जर्मन पद्धतीच उत्तम आहे असें निदर्शनाला येतांच, देशकालपरिस्थितीला अवश्य ते फेरफार करून तिचें अवलंबन करण्यांत आलें. जसें शिक्षणांत तसेंच इतर बाबतींत. आज हें जपानी यांत्रिकमंडळ 'कुप्'चे कारखाने पाहण्यासाठीं आलें आहे! आपली सुधारणा करण्याच्या या उत्कट इच्छेवें व जीवापाड मेहनतीचेंच हें एक फळ होय. अशा व इतर गोष्टींविषयीं डॉ. इशिबाशि नांवाच्या जपानी गृहस्थाशीं माझे नेहमीं बोलणें होतें, व बऱ्याच गोष्टी कळतात.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

यापासून हिंदी तरुणांनी फार शिकण्यासारखे आहे. आपली संस्कृति जुनी, चांगली आहे हे खरे आहे. पण वाढत्या कालाबरोबर व बदललेल्या परिस्थितीप्रमाणे तिच्यांत जो फरक, जी सुधारणा वेळो-वेळीं व्हावयाला पाहिजे ती झालेली नाही. आपले तें सर्वथैव चांगले, त्यांत आह्मी काळाला अनुसरून कांहींहि फरक करणार नाही, असें ह्मणून आतां चालायचें नाही. आपले स्वतः जर राखावयाचें असेल, तर स्वतःची योग्य व अवश्य ती सुधारणा करून लागले पाहिजे. लोकांमध्ये चांगले व या काळीं आपणांला आवश्यक असें दिसेल त्याचा योग्य फेरफारांसह अंगीकार केलाच पाहिजे. तें आपलेंसें करून टाकल्यावर मग परकीया व त्याला नेहमी चिकटून असलेला द्वेष कोठें राहिला ? पण हे होण्याला—ह्मणजे आपले दोष पाहून ते सुधारणे, इतर ठिकाणीं जें बरें व हितावह असेल तें आपलेंसें करणें या गोष्टींत—तरुण मंडळींनीं आपली कंबर बांधली पाहिजे. पाश्चात्य संस्कृतीच्या दोषांविषयींच्या कर्णपरंपरेनें ऐकलेल्या कल्पना बाजूला ठेवून, दक्षपणानें व निकट सहवासानें तिचें निरीक्षण करायला आपण शिकले पाहिजे. तिच्यांतले ठळक दोष दाखवून तिचें हंसें करण्यांत येतें, हें मी जाणून आहे. कांहीं दोषांची सत्यताहि मला कबूल आहे. पण या अशा हंसण्याच्या प्रकारांत तींतील कांहीं अनुकरणीय गोष्टींची आपण उपेक्षा करतो, व तसें करणें चांगलें नाही, असें मला वाटतें. त्याविषयीं आपल्या तरुणांनां मला हेच सांगायचें, कीं, पूर्वींचे सर्व दुर्ग्रह व दुराग्रह बाजूला ठेवा; व आपली सुधारणा व्हावी, आपलें हित व्हावें, यास ठों घरकौंबडेपणा बाजूला ठेवून चांगल्या गोष्टींच्या शोधांत देशपर्यटनाचा अंगीकार (शक्य असेल त्यांनीं) करा ! देशाटन केल्यानें नुसतें चातुर्थ्यच येतें असें नाही; तर त्यानें आपल्या डोळ्यांत अंजन पडतें; लोक कोठें आहेत, व आपण कोठें आहों, याचा लखल प्रकाश ह्या-यांत पडतो, व आत्मसुधारणेची कळकळ लागते.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

पाश्चात्य सुधारणेला शिष्या देतच आपल्या नाकपुडीएवढ्या बेटांत जपानी लोक बसून राहिले असते, तर ते आज कोठे असते ?

लाइप्झिक्, २९ मार्च, १९१२.

बरेच दिवस ' चीन व प्रजासत्ताक शासनपद्धति ' हा वर्तमानपत्रांस एक मोठा विषय होऊन बसला होता. पण शेजारच्या घराला आग लागल्यामुळे सगळे आतां जागे होऊन लष्करच्या भाकरी भाजण्याचें तूर्त बंद आहे. जिकडेतिकडे कोळशांचा संप व त्यानें उडविलेल्या हाहाःकाराची चर्चा सुरू आहे. आजमितीला इंग्लंडांत कोळशांच्या खाणींतील दहा लाख व इतर धंद्यांतले पांच लाख इतके मजूर बेकार झाले आहेत ! कोळसा हें सर्व धंद्यांचें जीवन असल्यामुळे, पुष्कळ धंद्यांच्या नाड्या बंद पडत चालल्या आहेत. रोजच्या चरितार्थाच्या जिनसांस इंग्लंडांत आतां दोन महिन्यांपूर्वीपेक्षां तिप्पट किंमत पडते ! ट्रेड युनिअन्सजवळ पैसा असल्यामुळे त्यांनीं मजुरांनां थोपवून धरले आहे, व आज तरी हा वाढता ताण केव्हां व कसा निघेल व मध्यंतरीं तो किती अनर्थ करील, याची कोणाला कल्पनाहि करतां येत नाही !

भूगोळावरील दक्षिणध्रुव शोधून काढल्याचें तुझाला तेथेंहि कळलेंच असेल. त्या ठिकाणीं नारवेचें निशाण रोवून कॅ. आमुण्डसेन् हा धाडशी गृहस्थ सध्यां ऑस्ट्रेलियांत परत आला आहे. त्यानें आपल्या प्रवासाचें तारेंतून पाठविलेले वर्णन मी वाचलें, तेव्हां मला किती आश्चर्य वाटलें, हें लिहवत नाही ! या कॅप्टनूला सध्यां चौहींकडून अभिनंदनपर तारा व पत्रे येत आहेत. या शोधाचा भूगोल व खगोल शास्त्रावर कोणता मोठा परिणाम होईल हें पाहणें आहे. हा आमुण्डसेन् पुढें उत्तरध्रुव प्रदेशाकडे मोहिम करणार असल्याचें ऐकितो ! केवढा हा धाडशीपणा !

इंग्लंडचें पाहून येथेंहि वेस्ट्फालियामध्ये खाणींतील मजुरांचा संप सोमवारपासून सुरू झाला आहे. तीनएक लाख मजूर बेकार आहेत.

माझा यूरोपातील प्रवास.

पण येथील संप लवकर मोडेल; कारण येथील यूनियन्जवळ पैसा नाही, कामकऱ्यांत तितकें शहाणपण नाही, व वेळ आली तर येथील सरकार आपल्या मामुल वहिवाटीप्रमाणें संपवाल्यांवर शस्त्र चालवील !

ऑक्सफर्ड येथील सर्व विद्यार्थ्यांनी या संपाच्या दिवसांत आपण खाणींत उतरून शतप्रनुसार कोळसा पुरविण्याचें काम करण्याचें योजिलें आहे. त्यांच्या प्रयत्नांनं अर्थात् कोळसा कितीसा निघणार ? पण देशाच्या सध्यांच्या आपन्नस्थितींत आपणांकडून अंशतः मदत व्हावी या उदात्त इच्छेनें प्रेरित होऊन, कोळशांचें काळें काम करण्यासहि मागेंपुढें पहायचें नाही—या कळकळीचें, कर्तव्यपरतेचें, जुटीचें यथार्थ गौरव करणास ही दुर्बल लेखणी असमर्थ आहे.

गेल्या शनिवारी येथील इंग्लिश देवळांत पुढल्या दिवशींच्या ईस्टर-सणाची तयारी व देऊळ फुलांपानांनीं शृंगारणें चाललें होतें. त्याचे उपाध्याय मि. नॉडर यांची व माझी 'ब्रह्मी भाषा व देवता' या त्यांच्या कामासंबंधांत गेल्या वर्षी ओळख होऊन, आहांनी कधीकधी भेटत असूं. त्यांनीं पहायला व मदतीला बोलावले ह्यागून गेलों. सव्वाशेंच्या वर फारशी इंग्रजी मंडळी येथें नसल्यामुळे देऊळ बेताचेंच आहे. त्यांतील वेदी, व्यासपीठ व प्रार्थनागीत गाणारांची जागा एवढेंच शृंगारायचें होतें ! तेव्हां कुठें लोकांनीं केलेल्या गुच्छाला गांठ देणें, एकादी चूक ठोकणें, हिरव्या पानांचें तोरण अडकवणें व विशेषतः बाया व्यासपीठाला फुलांनीं सजवीत होत्या त्यांची मांडणी सुबक झाली कीं नाही, हें दूर उभें राहून पाहणें—वगैरे क्रिकोळ मदतीपलीकडे मजा कांहीं उद्योग नव्हता. तीनचार तरुण मुली, दोनतीन 'वृद्ध मुली' व दोनतीन बाया मिस्तर नॉडरला मदत करीत होत्या. दोनतीन रंगांची नार्सिसस्, डोफोडिल्, पिक् वगैरे फुलें व हिरव्या पानांचे तुरे यांचे गुच्छ बांधण्यांत दिसून येणारी त्यांची चतुराई व अभिरुचि वाखाणण्याजोगी होती. एका वृद्ध मुलीच्या मनांत पांढऱ्या फुलांचा एक गुच्छ वेदी-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

वर ठेवण्यासाठी करायचा होता, तीं फुलें एका वृद्ध बाईनें वेदीपुढच्या कठज्याला तोरण बांधण्यांत खर्च केलीं, तेव्हां त्यांचें अर्थें थडेंचें गुर-गुरणें ऐकून मला हंसूं आल्यावांचून राहिलें नाहीं.

दुपारीं दोन रशियन बाया या घरीं जेवायला आल्या होत्या. त्यांचें देऊळ येथें नसल्यामुळें कारफाटाय्ग्-येशूच्या पुण्यतिथीचा शुक्रवार-करायला ड्रेसडेन् येथें त्या मुद्दाम गेल्या होत्या. त्याविषयीं व ईस्टरविषयीं त्यांनीं बरींच मजेची हकीकत सांगितली. रशियांत खेड्यापाड्यांतून व शहरांतूनहि पुनर्ज्जीवनाच्या रात्रीं ह्यणजे शनिवारीं रात्रीं १२ वाजतां दैवळांत माणसें जमायला लागतात. आधीं जमलेलीं माणसें मागाहून येणारांना, 'क्रिस्त मृतांतून उठला आहे-'असें ह्यणतात, त्याला 'खरेंच कां तो पुनः जिवंत झाला आहे ?' असा प्रति सवाल मागाहून येणारे करतात अशा रीतीनें जितकीं माणसें येतील तितक्या गणिक प्रश्नोत्तरे झाल्यावर प्रार्थना व पूजा होते, व सर्वजण आपापल्या घरीं जातात. दुसऱ्या दिवशीं ओस्टर-सोन्टाय्ग् (ईस्टरचा रविवार)च्या दिवशीं खेड्यापाड्यांतले सर्व लोक, माणमागणिक दोनदोन रंगत्रलेलीं अंडी नेऊन उपाध्येबोवांच्या झोळींत टाकतात. अशा रीतीनें भटजीबोवांची चांगलीच तुंबडी भरते ! मुलांबाळांच्या कुटुंबांत, ईस्टरसाठीं मुलांना देण्याचीं अंडी व इतर खाऊ घरांत सांदीकोपण्यांत व बागेंत लपवून ठेवण्याची चाल आहे. तीं या रविवारच्या दिवशीं शोधून काढण्यांत मुलांची जी धांदल होते ती पुसूंच नये. ही चाल रशियासारखीच येथेंहि आहे. पण तिचें प्राबल्य खेड्यांपाड्यांतून व छोटेशानांनीं शहरांतून फार आहे.

मित्रमंडळीं अगर दाट ओळखीचीं माणसें या दिवशीं एकमेकांना भेटलीं असतां, ग्युकलिश ओस्टरन्, उण्ड फील आयर (सुखकर ईस्टर व खूब अंडीं तुझांस मिळोत !) अशी सलामी करण्याची गमतीची चाल येथें आहे.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

गैर्या रविवारी ईस्टरची मौज पाहण्यासाठी प्रथम येथील टॉमस किर्श नांवाच्या देवळांत गेलों. त्या वेळीं दहा वाजले होते. दरवाज्या-जवळ जातो तों भराभर माणसें बाहेर पडतांना दिसलीं. 'उशीर झाला, सर्व आटोपण्यावर आलों!' असें ह्मणत आंत शिरतो, तों नुकतीच वृद्ध उपाध्वेबुवांच्या प्रवचनाला (प्रेडिग्ट्) सुरुवात झाली होती! प्रार्थना-संगीत ऐकण्यापुरती तेवढी खूब गर्दी जमली होती! तें संपन्नांच अर्धे-अधिक देऊळ रिकामें झालें. नंतर बायका व मुलें यांनींच बहुतेक भर-लेल्या श्रावक मंडळीला (गेमाइण्ड) पांढरी झालर गळ्याभोंवतीं बांध-लेल्या उपाध्यायानें उपदेश केला. तो बराच लांबलचक व कंटाळवाणा असा मला वाटला. नंतर ज्यांना बाप्तिस्मा (आबेंडमाल्) पुनः घेण्याची इच्छा होती असे थोडे लोक खेरीजकरून सभा बरखास्त झाली, व मी वेस्टस्ट्रासमध्ये एका क्वाथोलिक देवळांत गेलों.

येथें उपाध्वेबुवांचें भाषण संपत आलें होतें. पण गर्दी कोण झाली होती? बसण्याचें तर राहोच, पण उभें रहाणें सुद्धां अडचणीचेंच! टॉमसचर्चमधला साधेपणा येथें दिसत नव्हता. कोपण्यांनीं येशू, मेरी वगैरेच्या मूर्ति उभ्या केल्या होत्या. वेदीच्यासमोर चांदीच्या कळसांची चारपांच निशाणें उभीं होती. यांवर बायबळांतील वाक्यें जरानें भर-लेलीं होती. खुर्च्यांच्या रांगांमधून दरवाज्यापावेतो तांबड्या पायघोळ आंगरख्याचा भालदार हातीं दंड घेऊन फिरत होता. उपाध्वेबुवांचें प्रवचन संपल्यावर वेदीवरील देव्हान्यापुढे त्यांचें मंत्र पुटपुटणें, इकडले दिवे तिकडे ठेवणें, मूर्तीला दाखवणें, तीनदां उजवा गुडघा टेंकून सिंहासनापुढें मान वांकवून डोकें ठेवणें वगैरे कवाईत चालली होती. मधूनच वरून कुठून तरी घंटीचा आवाज ऐकूं आला ह्मणजे श्रावक-समुदाय बांकावरून घसरून, पुढील फळीवर गुडवे टेकी, व मोठ्यानें पुटपुटे. इत्यादि विधि पंधरावीस मिनिटे चालला होता. येथील उपाध्वे-बुवांचा पोषाक पांढरा होता. वरून गळ्यांतून चढवायची रेशमी

माझा यूरोपातील प्रवास.

कर्फनी त्यांच्या आंगावर होती; तीवरील जरीची नक्षी दुखून मला जपानी अक्षरांच्या रांगेसारखी दिसे !

सर्व संपून उपाध्येबोवा वेदीवरील डावे हाताच्या खोलीत गेले; मंडळी हल्लहळू गुडघे टेकून, छातीवर 'क्रॉस' करून जाऊं लागली. मी पुढे होऊन वेदीच्या पायऱ्यांजवळ गेलों. माझ्या उजव्या हाताला येशूच्या मूर्तिसमोर एक गरीब वृद्ध बाई हातांत बायबल व पांढऱ्या मण्यांची माळ घेऊन जमिनीवर गुडघे टेकून बसून जप करीत होती. दुसऱ्या बाजूला मेरीच्या तसबिरीसमोर पायऱ्यांवर एका बाईने गुडघे टेकले होते. मधुनमधून पुरुष, बायका व मुलें पुढे येऊन गुडघा वांकवून परत जात. एक तरुण सुंदर व नॉयमोडिश (इंग्रजीत-अपटुडेट) निरंद असा झगा घातलेली मुलगी पुढे येऊन, जपून गुडघे टेकून, सावधगिरीने उठून, 'झगा कोठें खराब तर झाला नाहीना?' असें दर्शविणाऱ्या मुद्रेने मागेपुढे वळून पाहत पाहत गेली ! तेव्हां मला मौज वाटली.

वेदीवरील उजव्या हाताच्या खोलीत काचित् एकाददुसरा माणूस जात असे, व आपले पाप उपाध्येबोवांच्या कानांत ओकून, 'भातां आपण खरेच मोकळे झालों,' या आनंदांत परत येई. या खोलीला बाइश्ट व्हिमर, (इंग्रजी-रूम ऑफ कन्फेशन) म्हणतात.

धर्मश्रद्धेच्या कामांत क्याथोलिक लोक सुधारकापेक्षां कांकणभर ज्यास्त आहेत, अशी माझी समजूत भातां अगदीं ठाम झाली आहे.

मी प्रथम ज्या ठिकाणी उभा होतो, तेथें लोखंडी गजांवर लहानशी पाटी असून 'खिशेकापूंनां जपा!' असें तिजवर लिहिलें होतें. प्रथम मला आश्चर्य वाटलें; पण चोराला देऊळ काय अगर रस्ता काय सारखेंच, असें लक्ष्यांत आलें. येथील इंग्लिश देवळांतील बासिस्मा घेण्याचा चांदीचा पेला (ज्यांतून पवित्र द्राक्षासव पितात तो) चोरीला गेला असल्याचेंहि स्मरण झालें !

माझा यूरोपांतर्ल प्रवास.

इतकें होतें तों साडेबारा वाजले व घरीं जेवणासाठीं परतलों. जेवणांना पुनः अशाच गप्पा झाल्या. जेवायला येणाऱ्या कांहीं पाहुण्यांनीं स्टारसाठीं ह्मणून मायब्लूमेन्, नार्सिसेन्, नेल्केम् वगैरे फुलें घरालया बाईला नजर केलीं. असो.

१६ एप्रिल, १९१२.

इकडे हवा ग्रहणानंतर चांगली झाली आहे. आतां मात्र हिवाळा वासखास गेला. जातांना त्यानें किंचित् प्रसाद दिला होता, पण आतां सर्व ठीक आहे.

म.झा अभ्यास, जाणेंयेणें यासंबंधानें पुढें लिहीन ह्मणून झटलें होतें. त्या वेळीं त्याच विषयावर माझी व प्रोफेसरांची भवति न भवति होऊन अपुरेंच सोडून जायचें नाहीं असें ठरलें; त्याप्रमाणें सेक्रेटरीला लेहिलें, व गेल्याच आठवड्यांत एक वर्षाची अधिक सवड मिळाल्याचें लेहून आलें. अर्थात्च आतां परत येणें पुढल्या वर्षावर गेलें ! हें बरें व वाईट दोन्हीहि झालें, नव्हे ?

या खेपेला लिहिण्यासारखें कांहीं नाहीं. टिटानिक् गलबत आठलांटेक महासागरांत बर्फाच्या पर्वताशीं टक्कर खाऊन बुडाल्याचें तुझींहि ऐकिलें असेलच. तोच विषय सध्यां येथें आबालवृद्धांच्या तोंडीं झाला आहे. त्या अनर्थावर जो तो आपापल्यापरीनें बरेंवाईट ह्मणूं पाहत आहे. जर्मन वर्तमानपत्रें इंग्लिश बोर्ड ऑफ ट्रेडला नांवें ठेवीत आहेत, कीं, त्यांनीं उतारूंच्या संरक्षणापुरत्या होड्या गलबतावर असाव्या असा चोख निर्बंध केला नाहीं ! कोणी व्हाइटस्टार कंपनीला नांवें ठेवतात, कीं, जर्मन बोटींच्या वेगावर ताण करण्याची त्यांनीं कॅप्टनूला आज्ञा देल्यामुळें हा अनर्थ ओढवला ! कोणी क्याप्टनूला शिष्या देतात. बर्फाचा डोंगर आसपास असलेला पाण्याच्या व हवेच्या थंडोष्णतेवरून त्याला समजायला हवें होतें, असें त्यांचें ह्मणणें ! तें कांहींहि असो. २३०० माणसांपैकीं ७०० च जिवंत राहिलीं, हा महाअनर्थ.

माझा युरोपांतील प्रवास.

हाय हे मात्र खरे. त्या वाचलेल्यांचीं नांवां वाचू लागलों, तेव्हां आश्चर्य वाटले. त्यांत बहुतेक स्त्रिया व मुलें आहेत ! होड्या वरहवण्यापुरते नावाडी व उरलेल्या जागेंत जुजबी पुरुष आहेत. पांचसांत कोट्यधीश जहाजावर होते; पण ते कोठें बोटींत सांपडले नाहींत ! यावरून स्वतःला मृत्यूच्या जबड्यांत देऊन, दुर्बलांना सुरक्षित ठेवण्याची काळजी जहाजावरील पुरुष मंडळींनी घेतली, हें उघडउघड आहे, व याबद्दल त्यांचे जेवढे धन्यवाद गावे तेवढे थोडे आहेत ! युरोपीयांचें हें धैर्य, हा दिलदारपणा व दुर्बलांचें संरक्षण आधीं करणें हाच धर्म ही दृढभावना ही आपण शिकायला हवीं आहेत.

या अनर्थांत उघड्या पडलेल्या कुटुंबांच्या मदतीसाठीं लंडनच्या मेयर वगैरेंनी लगेच फंड सुरू केल्याचें आजच वाचलें.

१९ एप्रिल, १९१२.

कालच लेक्चरें सुरू झालीं. पण अजून मी इन्टिट्यूटमध्ये वाचायला जाऊं लागलों नाहीं. कालपासून लायब्ररींत मात्र जाऊं लागलों आहे. जर्मनशिक्षणासंबंधीं आंकडेशास्त्राचा जरा व्यासंग लागला आहे. आंकडे कोरडे शुष्क वगैरे सर्व खरें; पण त्यांनीं जेव्हां कांहीं गोष्टींसंबंधानें डोक्यांत चक्क उजेड पडतो, तेव्हां त्यांचें महत्त्व वाटतें. उदाहरणार्थ, प्रशियांतील शाळांची संख्या जवळजवळ ३९१०० आहे असें वाचून प्रमाण काढलें, तेव्हां १००० माणसांप्रत एक शाळा, अथवा १० चौरस किलोमीटर (१ $\frac{३}{४}$ किलो० = १ मैल) क्षेत्राला एक शाळा पडते, असें दिसून येऊन आश्चर्य वाटलें. असो.

परवांच्या दिवशीं सकाळीं येथील शाळाइन्स्पेक्टरची परवानगी घेऊन हिल्फ्स शूल (मदतशाळा) पहायला गेलों. रोगट व शरिरानें कृश-हलक्या मेंदूचीं, अशा मुलांसाठीं ही शाळा आहे. फोल्क्स शूलमध्ये एकदोन वर्षे काढूनहि शारीरिक व मानसिक दुबळेपणामुळें

माझा यूरोपांतील प्रवास.

जीं मुलें वर्गाबरोबर चालण्याला असमर्थ असतात, त्यांना या शाळेंत पाठवतात. येथें तीं साधारणपणें सहा वर्षे राहून चवदाव्या वर्षीं मोकळीं होतात. मेंदूमध्ये प्रहणशक्ति कमी असल्यामुळें, हात, डोळे व कान या बाह्येन्द्रियांच्या सतत उपयोगानें मेंदूमध्ये जागृति उत्पन्न करण्याची खटपट या शाळेमध्ये मुख्यतः होते, व पुष्कळ अंशीं तीं सफल होते. अशा तऱ्हेनें सर्व स्नायूंच्या द्वारा मेंदूमध्ये चेतना उत्पन्न करण्याचे प्रयत्न अगदींच जेथें चालत नाहींत, अशीं मुलें नाइलाजास्तव परत घरीं पाठविलीं जातात.

या शाळेंत सध्यां अशीं अभागीं मुलें ४९० आहेत. आईबापांचें दारिद्र्य, दुर्वर्तन व दारूबाजी इत्यादिकांचें फळ भोगण्याचें यांपैकीं बहुतेकांच्या कपाळीं आलें आहे, असें डिरेक्टरच्या बोलण्यांत आलें. मुलीं-पेक्षां मुलांचें प्रमाण जास्त आहे. मेंदूला आपलें काम करायला लावण्याच्या प्रयत्नांबरोबर शरीराची काळजीहि घेतली जाते. उदाहरणार्थ, फारच अशक्त-रक्तहीन अशा ७०।८० मुलांनां दूध पिण्याला मिळतें. जवळजवळ ३०० मुलें तेथेंच जेवतात, व त्याबद्दल रोजीं दहा शेंनी (एक आणा) काय तीं ५५ मुलेंच देतात. आठवड्यांतून एरुदां सर्वांनां आंधोळ घालण्याचीहि सोय आहे. महिन्यांतून चारपांच वेळां कोणातरी मास्तराबरोबर पंधरापासून वीसजणांच्या टोळ्या शहराबाहेर मोकळ्या हवेंत खेड्यापाड्यांनीं फिरायला जातात. दरळासांत पंधरा-फार तर अठराच्या वर मुलें असत नाहींत.

एका वर्गांत पांचपर्यंत आंकडे मोजायला एक मास्तर शिकवीत होता. तेथें व दुसऱ्यांत अक्षर-ओळख चालली होती तेथें थोडाथोडा वेळ होतो. दहांच्यानंतर फराळाच्या मोठ्या सुटींत सर्व मुलें आंगणांत फिरत होती, त्यांत फिरून पाहिलें. 'इकडे ये' असें तीनतीनदां मास्तरनें ओरडून हातांनीं खुणा करून दाखविण्याशिवाय तो काय झणतो हें न समजण्याइतका वेडगळपणा पुष्कळांत आहे, असें मीं

माझा यूरोपांतील प्रवास.

त्या सुटीत पाहिले. त्यांची काँव तर आलीच; पण त्यांच्यासाठी म्युनिसि-पालिटी किती खटपट व पैसा खर्च करते असे वाटून आश्चर्य वाटले. असो. या वेड्यांच्या बाजारांत तुझा जास्त ओढू इच्छित नाही. मी प्रत्यक्ष त्यांत जाऊन आलो हें बस आहे !

प्रशिया, बर्लिन शहर वगैरे ठिकाणच्या यांच्या संख्येबद्दल मी 'फर्ग्युसोनियन्' मध्ये आपल्या इंग्रजी पत्रांत लिहिलेले वाचण्यांत आले असेलच.

गेल्या आठवड्यांत आमच्या भाळींत एक मोठे लग्न झाले. नवरा मुलगा घरंदाज पण दरिद्री, व नवरी सामान्य कुळांतली पण श्रीमंत. तिला ग्रेफिन् (सरदाराची बायको) हणवून घायला हवे होते, व मोडक्या जहागीरदाराला पैसा हवा होता. तेव्हां दोघांचें टिपण उत्तम जुळले हें सांगणें नकोच ! व हणूनच हे आठ दिवस आमचे येथे यावर चर्चा चालली होती. मी लग्नविधि पहायला देवळांत गेलों होतो. इंग्रजी विधिसारखाच यांचाहि विधि असतो; पण यांच्यांत कन्यादाम-अथवा वधूदान हणणें जास्त बरें-करायला कोण. भाऊ अगर बाप इंग्रजां-प्रमाणें जवळ लागत नाही. वधू आपल्या हाताचें दान स्वतःच करते !

बारा वाजतां वधू आपल्या बापाच्या घरांतून निघतांना आर्हॉ पाहिली. तिचा सर्व पोषाक पांढरा शुभ्र होता. बूट देखील पांढऱ्या रेशमाचे होते. डोक्यावर मर्टल वेलीची कौमार्यदर्शक माळ असून, तिच्यावरून पाठीवर झिरझिरित पांढरा रेशमी बुरखा लोंबत होता. जिऱ्याच्या पायऱ्यांवर गालिचे अंधारले असून, त्यावरून वधू उत्तरत असतां पुढें दासी फुलें व पानें फेंकीत होत्या. खाली दाराशी काळें सामान घातलेल्या काळ्या कुळकुळीत घोड्यांची काळी गाडी होती. ती वरानें आणिली होती. त्याचा पोषाक सैन्यांतील लेफ्टेनंटचा असल्या-मुळें कमरेला तलवार लटकत होती व हातांत कडकडित मिलिटरी हातमोजे होते. वधू गाडीजवळ येताच वरानें तिला हात देऊन आंत

मीक्षा यूरोपांतील प्रवासः

बसविले व तो चढल्यावर गाडी देवळाकडे गेली. वधूने व वराने आपापल्या ठिकाणांहून परस्परच देवळाकडे जाऊन तेथे भेटावे अशा चाल कोठेकोठे आहे. देवळाजवळ वधूवरांच्या घरची व आसमंडळी उत्तमोत्तम पोषाक करून जमली होतीच. देवळाच्या दरवाज्यांत सर्व-जण व्यवस्थितपणे जुळून जोडीजोडीने थाटांत आंत गेलीं. सर्वांच्या पुढे पांढराशुभ्र पोषाक केलेली लहान मुल्ले—या मिरवणु फांत अशी सहा मुल्ले होतीं—नंतर एकमेकांच्या हातांत हात घालून वधूवर, नंतर एकापेक्षां एक वरचढ पोषाक केलेल्या वधूच्या सहा करवल्या वराच्या टोकण्याबरोबर हातांत हात घालून चाललेल्या, नंतर इतर मंडळी अशा ही मिरवणूक उपाध्येबोवांनीं वेदीपर्यंत नेली. तेथे त्रायबलावर हात ठेवून दोघांनीं एक-मेकांशीं प्रामाणिकपणे वागण्याच्या शपथा घेतल्या. उपाध्येबोवांचा शुष्क उपदेश नंतर १५ मिनिटे वधूवरांना पाजला गेला. मध्येच औरंगेलचे गाणे होत होते. नंतर सर्व मंडळी उठली, व पुनः प्रथमप्रमाणेच जोडीजोडीने गालीच्यावरून देवळाच्या बाहेर आलीं. यानंतर तीन वाजतां वधूच्या घरीं भोजनाचा समारंभ झाला. हा कोर्णाकोर्णा हॉटेलांत करतात. 'वेडिंगकेक' वधूच्या हाताने कापण्याचा समारंभच कायतो या वेळीं मुख्य असतो. ही केक वधूच्या घरच्या श्रीमंताला अनुरूप मोठ्या आकाराची व मजलेदार असते. हे मजले वधू कापीतोवर जसेच्या तसे चांगले रहावे याविषयी फार काळजी घेतली जाते. यासंबंधीं परवां नुकतीच एका मजेदार खटल्याची हकीगत 'डेलीमेल'मध्ये आली होती. ही केक सैपाकघरांतून आणून टेबलावर ठेवताठेवतां फुटली. त्याबरोबर अपशकून झालासें वाटून वधूने तोंड गोरेंगोरें केलें व वधूच्या आईला हुंदके आवरेनात ! तिने केक करणाऱ्या भटाय्यावर फिर्याद केली, व बरेचसें नुकसान भरून मागितलें. त्यांत आह्मांला फार वाईट वाटून आह्मीं किती अश्रू गाळले तें जजसाहेबांनीं लक्ष्यांत घ्यावे असें शेवटीं वधूच्या आईनें कोर्टांत सांगितलें.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

जज्ज विनोदी होते. त्यांनी केक फुटल्याबद्दल अमुक रकम द्यावी असे ठरविले, व 'तुमच्या अश्रूंची किंमत मला ठरवता येत नाही याबद्दल दिलगिरी वाटते,' असे ह्मणून निकाल दिला. असो. वधूवर जेवण कसेबसे उरकून हातीं लागेल त्या गाडीने 'हनीमून्'साठी कोठे तरी दूर ठिकाणीं निघून जातात. पाहुणे मंडळी मात्र अन्नावर यथेच्छ ताव मारून व अगणित बाटल्यांचा फत्ता उडवून, नंतर नाचाला आरंभ करतात. तो किती तरी वेळ चालतो. वधूच्या आईबापांना या वेळीं कसे वाटत असेल याची त्यांना परवाहि नसते.

लग्नाच्या आधल्या संध्याकाळीं कुठेकुठे 'पोल्स्टर् आब्रेड' नांवाचा विधि असतो. या वेळीं घरांतील जुने चिनामार्तांचे सामान बाहेर काढलेले असते. ते घेऊन पाहुणेमंडळी घराच्या दारावर आपटून फोडतात ! काय ही रूढी !

२९ एप्रिल, १९१२.

ह्या चांगली असल्याचें मागल्या पत्रांत लिहिलेंच आहे. मधून-मधून ढग येतात, थोडा वारा येऊन पाऊसहि पडतो, पण एकंदरीत दिवस बरे असतात. त्यामुळे वल्हवणे, टेनिस, फूटबॉल, हॉकी आदि मोकळ्या खेळांना सुरुवात झाली आहे. स्वतः टेनिसला आरंभ केल्याचें मागें लिहिलेंच आहे.

येथील लोकांचें या मोकळ्या खेळांकडे अगदीं भलीकडे लक्ष्य लागूं लागलें आहे. त्यापूर्वीं त्यांचें विशेष लक्ष्य फक्त तालीमखान्यासारख्या कोंडलेल्या जागीं करण्याच्या एकेरी व्यायामाकडेच असे. प्राथमिक व दुय्यमप्रतीच्या शाळांतून असा व्यायाम पूर्वींपासून आवश्यक आहे. याला टुर्नेन् ह्मणतात, व त्याला आठवड्यांतून प्रत्येक वर्गांत दोन तास दिले जातात. युनिव्हर्सिटीचे व इतर विद्यार्थी यांसाठी, व इतर माणसांसाठी अशा व्यायामाच्या मंडळ्या स्थापन केलेल्या असतात, व

माझा यूरोपांतील प्रवास.

त्यांना टुर्नफरायन ह्मणतात. या प्रत्येकीचा एक तालिमखाना असतो. त्यांत जोर, बैठका, जोड्या, डंबेल्स, पहार, सर्व तऱ्हेच्या (पारालल, डबल, सिंगल) बार्स, घोडा, धांवत येऊन टेबलावरून कोलांटी उडी मारणे, फळीवरून हुशी घेऊन लांब उडी मारणे इत्यादि अनेक तऱ्हेच्या कसरती खेळांची व्यवस्था असते. येथे लाइपझिक्ला अशा किती तरी 'टुर्नफरायन' आहेत; व त्यांचे तालिमखाने शहराच्या निरनिराळ्या भागांत आहेत.

येथून जवळच डोरोथीएन् रस्त्यावर युनिव्हर्सिटीच्या आश्रयाने काढलेला तालिमखाना आहे; तो पहायला गेल्या वर्षी फेब्रुवारीच्या १५ तारखेला माझ्या व्याटिनमास्तरबरोबर गेलो होतो. तेव्हांचे सावरील त्रोटक विचार येथे देतो:—'सहा वाजतां लवकर जेऊन स्पेश्बरोबर डोरोथीएन्स्ट्रास या ठिकाणी कसरतीचे खेळ पाहिले. सिंगल बार (अथवा पहार)चे खेळ साधारण झाले; आपणाकडे याच्यापेक्षां चांगले सुद्धां करतात; पण पारालल बारचे, घोड्याचे (लांकडी) खेळ चांगले झाले. दीडतास वेळ मजेंत गेला. नवल हें, कीं, तालिममास्तर युनिव्हर्सिटीचा डी. पीएच्. आहे!'

प्रत्येक शिक्षकाला पांचसहा महिने टुर्न-लेर-कुर्स् घ्यावा लागतो. यासाठीं डेसडेन् येथे एक मोठी सरकारी शाळा आहे. बर्लिनजवळ 'स्पांडाऊ' या ठिकाणीहि एक आहे; त्याशिवाय आणखी पुष्कळ आहेत.

पण 'स्पोर्टक्लब'-मोकळ्या खेळांसाठीं मंडळें-ही इकडे नवी टूम आहे. मोकळ्या हवेवर खेळल्यानें वजनांत जरी पुष्कळशी भर पडल नाहीं, तरी ताकद, चपलता, चतुराई हीं येतात; पण दुसरा फायदा ह्मणजे वारापाण्याला फारसा न जुमानणारा काटकपणा व विशेषतः मनाला मिळणारे शिक्षण हा होय. अकरा, पंधरा (अगर आणखी अशी संख्या) माणसांनीं जुटीनें खेळणें, कांहीं ठराविक नियम करून ते पाळणें, आपणच आपणांपैकीं एकजणाला मोहोरपी ह्मणून निव

माझा यूरोपातील प्रवास.

डल्यावर त्यावर विश्वास, आपल्यासारख्याच दुसऱ्या मंडळाशी सलो-
ख्याची स्पर्धा, जयापजय माणुसकीने सोसणे व विशेषतः एक प्रकारची
शिस्त, की, जीवांचून कोणताहि व्यवहार सुरळीत चालत नाही,
इत्यादि इष्ट असे संस्कार या मोकळ्या खेळांचें परिमित सेवन केल्याने
मनावर होतात, ही गोष्ट आतां या लोकांच्या मनांवर पुरतेपणीं ठसली
आहे. ह्याणून ते टेनिस, फूटबॉल, हाकी इत्यादि खेळांना उत्तेजन देत
आहेत. या कामीं इंग्लंडची बरोबरी करणे हें यांचें सध्यां ध्येय होऊन
बसलें आहे. यामुळे एकादा इंग्लिशमन भेटल्यास तरुण खेळाडू मंडळी
खेळाच्या विषयावर त्याचा सल्ला घेऊं पाहतात; मग तो खरोखरी
'स्पोर्ट्समन्' असो अगर नसो ! याच घरीं कांहीं दिवस मि. लव्हडे
ह्याणून केंब्रिजचा गृहस्थ राहत असे; त्याला हॉकी चांगलें खेळतां येतें,
असें समजतांच त्याला मेंबर करण्यांत आलें, व त्याला चांगलाच मान
देऊं लागले. प्रत्येक सामन्यांत तो असायचाच ! व त्याला न्यायला
'औटो' ह्याणजे मोटर घेऊन कधीं कधीं खेळे या घरीं येत असत !
थोडक्यांत सांगायचें ह्याणजे सर्व जर्मनीभर या मोकळ्या खेळांविषयीं
आदर उत्पन्न झाला असून, तिकडे तरुण मंडळींचें बरेंच लक्ष्य लागत
आहे. क्रिकेट मात्र अजून कोठेंच माझ्या पाहण्यांत आलें नाहीं ! फूट-
बॉलच फार ! हॉकी, टेनिसहि पुष्कळ खेळतात; असो. 'जिकडे जावें
तसें व्हावें' या ह्याणीप्रमाणें मीहि टेनिसच्या नादीं बराच लागलों आहे.

१० मे, १९१२.

अधुनमधून एकाद दिवशीं पाऊस पडतो, तो वगळला ह्याणजे हवा
सध्यां फारच नामी आहे. रविवारीं सकाळीं दोनतीन तास वनांतून
भटकतांना जो आनंद होतो, तो विचारूच नये ! सर्व झाडें पालवीनें
डवरलेलीं, कांहींनां तुरळक मोहोरहि आलेला असल्यामुळें सर्व वनभर
दरवळणाऱ्या मंद सुगंधानें अतिशय आल्हाद होतो. लहानमोठ्या

माझा यूरापांतील प्रवास.

पक्ष्यांच्या (यांपैकी बहुतेक आपल्याकडे नाहीत—उत्तरहिंदुस्तानाच्याहि उत्तरेस असतील !) मंजुळ आवाजानें कानांची तृप्ति होते, व या एका मोठ्या सहलीनें सहा दिवसांच्या वाचनानें तापलेले डोकें शांत व पुढील श्रमांसाठीं ताजेंतवानें होतें. रविवारचें रानावनांतून भटकणें या दिवसांत तरी मी कधीहि चुकवीत नाहीं.

सेमेस्टर केव्हांच सुरू होऊन सध्यां युनिव्हर्सिटीचें काम जोरांत चाललें आहे. मी आपल्या या सहामाहीच्या अभ्यासाचें या पूर्वीच लिहिलें आहे असें मला वाटतें. त्याशिवाय नवें सांगायचें ह्मणजे मी प्रो. फोल्केल्ड यांच्या यूबुंग्ला जात असतो हें होय. या यूबुंग्ज् काय असतात, याची कल्पना तुम्हांला आहेच. या यूबुंग्ज् अगर सेमिनारचा विषय 'गोट्टे कवीचें संसार-दर्शन' (लेबेन्स् आन्शाऊंग्-जीवन-विचार) हा आहे. त्याच्या प्रासंगिक छोट्याछोट्या कविता पाळीप्रमाणें एकेकजण टीकेमाठीं घेऊन त्यांवर आपला निबंध वाचतो. नंतर त्यावर प्रोफेसर व विद्यार्थी यांमध्ये प्रश्नोत्तररूपाचा वादविवाद होतो, व त्याचा निष्कर्ष ह्मणून काय ठरलें तें आपल्या मतांसह प्रोफेसर शेवटीं सांगतात. यांच्या या यूबुंग्ला बरेच ह्मणजे जवळजवळ १० विद्यार्थी आहेत. तत्त्वज्ञान व मानसशास्त्र या दृष्टीनेंच मुख्यतः विचार येथें व्हायचा असला, तरी गोट्टेची प्रतिभाशक्ति, त्याच्या काव्यांतील प्रसादादि गुण, शब्द व अर्थ यांच्या अप्रतिम जुळणीची हातोटी इत्यादींचाहि विचार चांगला होतो. आतांपर्यंत दोनच यूबुंग्ज् झाल्या; पण तेवढ्यांतच गोट्टेची ओळख विशेष होऊं लागली, असें मला वाटूं लागलें आहे. त्याचें 'वसंताचें गाणें,' 'फुलांचे कौतुक,' 'प्रतिभेच्या उमाळ्याचे उद्गार' 'वादळाचें गाणें' इत्यादि लहान वीणाकाव्ये (Lyrical) कोणाच्याहि हृदयाला उचंबळून सोडण्यासारखीं आहेत ! असो.

दुसऱ्या ज्या यूबुंग्ला जात असतो, ती माझ्या विषयाचीच दर गुरुवारीं संध्याकाळीं ७ ते ९ पर्यंत होत असते; इला आह्मी फक्त बाराच

माझा यूरोपातील प्रवास.

जण आहो. सध्या जुन्या ग्रीक शिलालेखांवरून ग्रीक शब्दांची रूपे, त्यांचे अर्थ, वाकपरचना वगैरेचा ल्याटिन-संस्कृतांशी तुलनात्मक विचार होत असतो. प्रो. ब्रुगमानच्या या यूबुंग्ज अतिशय मनोरंजक व बोधप्रद असतात, यांत शंका नाही; पण वस्तुतःच वरील व या यूबुंग्जमध्ये जमीन-अस्मानाचा फरक आहे. वरच्यांत कवीच्या अंतरंगांत प्रवेश करायचा असतो, व प्रेमाने, गोडीगुलाबीने त्यांचे हृदय काढून घ्यायचे असते; तर यांत त्याने लिहिलेल्याचे तुकडे तुकडे करून त्यांतील प्रत्येक अवयवाची चिकित्सा करित बसायचे असते. उत्तम तऱ्हेच्या फुलबागेंत स्वैरसंचार करून तींतील फुलझाडांचे, लतांचे कौतुक करित, फुलांचा सुवास घेतघेत, त्यांच्या रंगारूपाचे अवलोकन करित फिरणे, व एकादे फूल घेऊन त्याच्या पाकळ्या काढून, तोडूनतोडून त्याची आंरडर ठरवीत बसणे-यासारखाच जवळजवळ वरील दोन्ही यूबुंग्जचा प्रकार आहे. दोहोंचाहि तितकाच उपयोग आहे. बोधप्रदपणा दोहीकडे सारखाच येईल; पण हृदयंगमपणा पहिलीच्याच वांट्याला जाईल, यांत शंका नाही.

चिनांतील राज्यक्रान्तीविषयीं तुझाला काय वाटते, असे मी विचारले. त्यासंबंधी 'जगांत काय चालले आहे, त्याचे मला काय करायचे आहे?' हा तुमचा विचार अगदी साहजिक आहे; मलाहि पूर्वी असेच वाटत असे. पण या जगांत आपणांला रहायचे आहे. त्याचा जोवर संबंध तुटलेला नाही, तोवर त्यांतील व्यापारांकडे, उलाढालींकडे आपण डोळे मिटून चालायचे नाही; निदान या युगांत तरी खासच नाही ! आपणांला ज्याअर्थी परमेश्वराने अस्तित्व दिले आहे, त्याअर्थी ते आपण प्रस्थापित करणे भाग आहे. यासाठीच इतरांनीं ते कसे स्थापित केले आहे, कांहीं करण्याचा प्रयत्न करित आहेत, हे पाहणे अत्यंत हितावह-नव्हे अवश्य आहे. पूर्वी आपण या गोष्टीकडे दुर्लक्ष्य केले—त्याला कारणे असतील-त्यामुळे आज आपण किती मार्गे आहोत ! इतःपर तरी

माझा युरोपांताळ प्रवास.

पसं दुर्लक्ष्य करून चालणार नाहीं. आपणांला जर आपली उन्नति करून घेणें आहे, तर इतरांनीं आपली उन्नति कशी करून घेतली, याची आपण नीट चौकशी केली पाहिजे; त्यांचे मार्ग, त्यांच्या चुका यांचें नीट निरीक्षण केलें पाहिजे. एकूण जगांत काय चाललें आहे, याशीं आपणांला खरोखरीच पुष्कळ करायचें आहे. असो.

रा. X X X गेल्या रविवारी हायडल्बर्ग येथें सुखरूप पोचले. त्यांचें तालच पत्र आलें आहे. स्थिरस्थावर झाल्यावर भेटलीला येणार असल्याचें लेहितात. ते आले ही चांगली गोष्ट आहे. असेंच आणखी किततीतरी शेतकरी तरुणांनीं जगाच्या या भागाकडे—डोळे उघडून पाहण्यासाठीं, वुका टाकून योग्य तें उचलण्यासाठीं—आलें पाहिजे. मात्र ' बार ' शतकावण्याचा नाद आतां जितका कमी होईल तितकें चांगलें. आजवर या बाजूची फारच भरती झाली. त्यानें फायदे झाले असतील—नाहीं भसें नाहीं—पण तोटेहि बरेच झाले. ' ज्यूरिस्ट—इंग्लंड रिटर्न्ड ' असें झणवून घेण्यांत प्रौढी मिरवण्यापलीकडे त्यांतील पुष्कळांनीं कांहींच घेवून नेलें नाहीं, व तेथेंहि केलें नाहीं.

अमेरिकेंत एका गृहस्थानें पांचचार हिंदी विद्यार्थी शिक्षावे एवढ्यासाठीं स्कालरशिप ठेवल्याचें केसरी—अगर ज्ञानप्रकाशांत वाचल्याचें आठवतें. त्याचा फायदा किततीजण घेतात पाहणें आहे !

१७ मे, १९१२.

हवा चांगली आहे; पण मधुनमधून पाऊस पडला हणजे त्यानंतर जरा थंड होते; तशी आज थंड आहे.

गेल्या सोमवारी रा X X X हायडल्बर्गहून मला भेटण्यासाठीं आले, ते बुधवारी रात्री परत गेले. त्यांची भेट झाल्यानें बरें वाटलें. त्यांच्याशीं पुण्याच्या गंगा मारायला सांपडल्या. माहेरचें माणूस भेटल्यासारखें झालें, तरतरीत व सरळ आहेत. कांहीं तरी करून दाखवितील, यांत

माझा यूरोपांतील प्रवास.

शंका नाही. त्यांच्यासारख्या इतर होतकरू तरुणांनी-अर्थात् शर्क्रेष असेल तर-इकडे येऊन विशेषतः आधुनिक शास्त्रांचे प्रयोगसिद्ध ज्ञान संपादावे, व परत हिंदुस्तानांत त्याचा योग्य उपयोग करून शास्त्रीय, औद्योगिक व व्यापारी बाबतींत देशाला वर आणण्याचे प्रयत्न करावे, असे मला मनापासून वाटते. या बाबतींत आपले खंडबंधु जे जपानी लोक त्यांचे अनुकरण आपण करायला हवे.

काल हिमेल-फार्ट्स टोंग-क्रिस्ताच्या स्वर्गारोहण दिवसाची सुटी होती, हणून सगळे शहर बाहेर फिरण्यासाठी वनांत व भोंवतालच्या खेड्यांपाड्यांतून लोटले होते. आठवड्यांतून मजा मारायला एक दिवस जास्ती मिळाला; मग काय पहावे ? शहरांतील तोच तो नित्यक्रम, वेळाशी व कामाशी अगदी बांधलेपणा, यामुळे माणसे अगदी कंटाळून जातात व अशी सुटी मिळाली हणजे त्या सगळ्यांचे उद्वेग काढायचा प्रयत्न करीत असतात. सध्या इकडे वसंत असल्यामुळे वनांत फिरण्याचीही बहार आहे, व तिचा अनुभव असल्या दिवशी हे लोक हटकून घेतात. शहरांतील कुंद, अस्वच्छ हवेत पांचसहा दिवस सारखे काढायचे असल्यामुळे, खुल्या, ताज्या हवेचे महत्त्व यांना पूर्णपणे कळून चुकले आहे. अगदी पाळण्यांतल्या मुट्यापासून तोंकेंस पिकलेल्या ह्याताऱ्यापर्यंत सर्वजण बाहेर पडतात. टॅममधून कोठे जाईन हटले तर उभे राहण्यापुरतीसुद्धा जागा मिळण्याची मारामार ! व टॅममधून जायचे तरी कुठे ? वनांत ? तेथे तर माणसे सुटीच्या दिवशी मुंग्यांसारखी अगणित असतात.

हणून फिरायला जायचे रहित करून, एक मास्त्रीण व तिला भेटायला आलेली तिची सुखवस्तु (जमीनदाराची मुळगी) मैत्रीण यांबरोबर टेनिस् खेळायला गेली. नुकताच पाऊस पडून गेल्यामुळे खेळाचे चौक भिजले होते, पण इंग्लंडप्रमाणे ते गवताचे नसून वाळूसराचे असल्यामुळे पाणी बरेचसे जिरून वरचे तेव्हाच सुकून

माझा यूरोपातील प्रवास.

गेलें, व आम्हांला खेळतां आलें. मास्तरीण चांगली खेळगारी नसल्या-मुळें खेळ बेताबाताचाच झाला. सातनंतर खेळ संपवून परत निघालों, तों मास्तरिणीनें माझी वाहवा करायला सुरुवात केली. मला अर्थात् वाण परत देणें भाग पडलें, व स्त्रियांनां घायचें तें-हणून सव्याज देऊं लागलों. 'मैत्रिणीला फार दिवस संवय नाहीं हणून तिचा खेळ नेहमींसारखा झाला नाहीं, वगैरे हटलें,' तोंवर ठोक चाललें होतें; पण मास्तरिणीला 'तुम्हांहि फारसे खेळलां नाहीं' हणून हणायला जातों, तों बाजू आंगावर आली ! कारण, यंदां नुकतीच ती मजबरोबर बरेच दिवस खेळली होती. त्याचा तिनें उल्लेख केल्यावर तिघेंहि मोठमोठ्यानें हंसलों ! इतर खेळगारांलां नवल वाटलें असेल !

यानंतर अर्थात्च दोघांनीहि अद्भूतरूपं करण्याचें टाकून दिलें व इतर गोष्टींकडे वळलों. (कालच्या) त्या विचित्र पावसाविषयीं विचारतां, हिमेलफार्दच्या दिवशीं पाऊस पडतोच असा साधारण ठोका असल्याचें मास्तरीण सांगूं लागली. इकडे सुद्धां असे ठोकताळे पुष्कळ प्रचलित आहेत. उदाहरणार्थः-मेच्या १२।१३ तारखांनां वादळ वगैरेसारखें किंवा एकदम थंडी-बर्फ-असे अजब प्रकार होतात, असा लोकांचा-विशेषतः खेड्यापाड्यांतलि व शेतकरी लोकांचा समज आहे. चंद्र वाढत्या कलेचा असला हणजेहि हवेंत एकदम चलविचल होते, हा समज सार्वत्रिक आहे; वगैरे. अशा तऱ्हेनें या लोकांचे आचाराविचार, समज, श्रद्धा, ठोकताळे यांवर विश्वास वगैरे गोष्टींत लक्ष्य घालण्यानें मनाला चांगली करमणूक होते.

२४ मे, १९१२.

आजपासून दहा दिवस फिंगस्टेन् (इंग्रजी व्हिटसन् टाइड) ची सुटी आहे. टेनिस, बोटिंग वगैरे करीत असतो. अभ्यास तर आहेच ठेवलेला.

माझा यूरोपांसील प्रवास.

आपल्याकडे सुद्धा गुजरातेतील दुष्काळपीडितांसाठी फंड गोळा करण्याचें काम चाललें आहे असें वर्तमानपत्रांवरून समजतें. लवकर व पुष्कळ जमो ! हेंच ह्मणायचें, दुसरें काय ?

येथें अशा धर्माच्या कामीं फंड गोळा करण्याची नवीन ट्रम गेल्या वर्षापासून निघाली आहे. आश्चर्य हें, कीं, येथील प्रतिष्ठित अशा बायकांनीं ही क्लसि काढून, सर्व व्यवस्था स्वतः केली व एका दिवसांत दीड लाख मार्क जमवून, गरीबांच्या मुलांसाठी दिले ! गेल्या वर्षी मी कदाचित् याविषयी लिहिलेंहि असेन.

यंदां हि गेल्या शनिवारी येथील बायकांनीं अनाथ-दुबळ्या लोकांच्या व मुलींच्या इस्पितळासाठी पुनः पैसे जमविले. तरुण मुली व विद्यार्थी यांना त्यांनीं रस्ते बांदून दिले, व त्यांवर कृत्रिम 'मार्गरेट' (इं० डेझी) फुलें येणारा जाणारा ला दहा फेनीला (सवाआणा) विकण्याचा उपक्रम करविला. हें काम तरुण मंडळींनीं फार उत्साहानें केलें. तरुण मुली व विद्यार्थी 'मार्गरेट विकत घेतां का ? ' ह्मणून हंसतहंसत आडवीं आलीं असतां, 'नाहीं' ह्मणण्याचा विचित्रपणा व हिडिसपणा कोणीहि दाखविला नाहीं. सकाळीं सातपासून रात्रीं अकरापावेतो हा फुलांचा विक्रय चालला होता. दोनचार दिवसांनीं गणती झाली, तेव्हां दोन लाख मार्क या एका दिवसांत उत्पन्न झाले, असें कळलें. कोणालाहि शक्तीबाहेर चड नाहीं, ज्यांनीं त्यांनीं आपखुशीनें दिलें. कोणावरहि कोणत्याहि तऱ्हेची वाईट दिसेल वगैरे अशासारखी सक्ति झाली नाहीं. तरुण मंडळींनीं तारुण्याला शोभेल असें उत्साहानें काम केलें.

कळसूत्र हळविणारी संभावित बायकांची मंडळी व उत्साहानें काम करणारी-सेवा करणारी तरुण मंडळी, यांच्या एकोप्यानें एका दिवसांत जें काम केलें, तें लोटऱ्या, वर्गणीच्या याद्या इत्यादि अनंत खटाटोपांनीं इतक्या लवकर झालें नसतें, असें मला वाटतें.

माझा यूरोपांतांल प्रवास.

परसेवेचें तत्त्व मोठें कठीण आहे. भलताच उठून करूं ह्मणेल, तर होणें नाहीं. त्याला योग्य वळण, योग्य शिक्षण पाहिजे. असें योग्य वळण देण्याला येथील प्रतिष्ठित स्त्रिया तयार झाल्या, व त्या शिक्षणाचा पहिला धडा—ह्मणजे अनुभविक माणसांच्या हाताखालीं लोकसेवेचें प्रत्यक्ष थोडेंसें काम करणें—हा धडा येथील तरुण मुलांमुलींनीं गिरविला. मला तो सगळा दिवस आठवून अजूनहि त्याचें कौतुक वाटत आहे ! पोटाचा रोजगार उपाच्यात्याच्यामार्गे आहेच; व तो आपल्या इकडल्यापेक्षां येथें जास्त विकृत आहे. तरी वेळ आली असतां अनाथांची सेवा करण्याची संधि हे लोक वायां जाऊं देत नाहींत. मोठ्या उत्साहानें तिचा उपयोग करतात. टिटानिकच्या अनर्थानें अनाथ झालेल्यांच्या मदतीसाठीं इंग्लिश स्त्रियांनीं दोन आठवड्यांत जंगी फंड उभारला, यांतील इंगित हेंच आहे. असो.

लाइपझिक्, १६ जून, १९१२.

इकडील युनिव्हर्सिटीविद्यार्थ्यांचा चारपांच वर्षांचा काळ कसा जातो, याची कल्पना माझ्या पत्रांवरून तुहांला आली असावी अशी खात्री आहे. त्यांचे दोष जे कांहीं आहेत ते स्वैरपणा, अनियमितपणा यांमुळे आले आहेत. तासचे तास बीअर पीत बसून लंबोदर बनणें, विद्यार्थी—मंडळांच्या कांहीं तरी कुरापती काढून एकमेकांशीं मारामाऱ्या व तरुण मुलींबरोबर वात्रटपणा हे दोष महशूर आहेत. हे हळुहळू जावे, इंग्रजी विद्यार्थ्यांप्रमाणें खेळाचें महत्त्व यांनां कळूं लागून त्यांनीं खेळाडू (चांगल्या अर्थी) व्हावें, व शारीरिक आणि मानसिक शिक्षणवाढ सारखी होऊं द्यावी, एवढ्यासाठीं येथील युनिव्हर्सिटीनें, प्रसिद्ध इतिहासज्ञ प्रो. लाम्प्रेझ यांच्या या बाबतींतील युक्तिवादाला, खटपटीला व प्रयत्नांला बश होऊन गांवापासून अगदीं जवळ नाहीं व द्यांबहि नाहीं अशी मोठी जागा विकत घेतली आहे; व तेथें ऑक्स-

भासा यूरोपांतील प्रवास.

फर्डच्या धर्तीवर विद्यार्थिवसतीगृहे, टेनिस्क्रिकेटादि खेळांची मैदाने, व्यायामशाला, व निरामय अभ्यासासाठी सर्व नवीन उपकरणांनी परिपूर्ण अशी इन्स्टिट्यूटस् इत्यादि बांधण्याचे ठरविले आहे. यांतील हेतु अर्थात् विद्यार्थ्यांच्या अतिस्वच्छंदी वर्तनाला आळा घालून उघड्या खेळांकडे व अभ्यासाकडे त्यांचे सारखेच लक्ष्य रहावे हा आहे. याविषयी येथील राजाच्या जन्मोत्सवादिवशी प्रो. लाम्प्रेस्ट यांनी एक उत्तम व्याख्यान दिले. दुसऱ्या दिवशी विद्यार्थ्यांची स्वतंत्रता अशाने हे हिरवू पाहत आहेत, जगांतील इतर कोठल्याहि विद्यार्थ्यांना नसलेला हा जर्मन विद्यार्थ्यांचा विशिष्ट हक्क तुडविला जात आहे, वगैरे हाकाटी कांहीं वर्तमानपत्रांतून सुरू झाली हें सांगणें नकोच. पण सर्व समंजस माणसांना विद्यार्थ्यांनी बीयरचे भोपे बनावें व इतर तदनुषंगिक गोष्टी कराव्या हें नावडेसें झाले आहे. तेव्हां प्रो. लाम्प्रेस्ट यांचा दीर्घोद्योग फळाला येईल यांत शंका नाही. पण हें काम अत्यंत खर्चाचे असल्यामुळे कालावधि लागेल इतकेंच काय तें.

दुसरे लिहायचें, ह्यणजे गेल्या गुरुवारी (ता. १३) येथील इन्टर-नास्त्योनालर स्टुडेंट्स् फराइन् (इं. इंटरनॅशनल स्टूडंट्स् असोसिएशन) च्या विद्यमाने प्रसिद्ध रसायनशास्त्रवेत्ते प्रो. ओस्टवाल्ड यांचे झालेले व्याख्यान हें होय. प्रोफेसर मजकूर अलीकडे पेनशन घेऊन सार्वजनिक कामाकडे बरेच लक्ष्य घालतात; अद्वैत (मोनिझम्) पंथाचे हेकेलच्या नंतर हे चिटणीस आहेत, व विशेषतः सुधारलेल्या सर्व राष्ट्रांतील व्यवहार, दळणवळण सुलभ चालण्यास एस्परांटो, अगर ईडोसारल्या सोप्या, समंजस, कृत्रिम भाषेची आवश्यकता आहे, असें ह्यणणारांपैकी हे एक असून, त्या बाबतींत यांनी चांगला पुढाकार घेतला आहे. यूरोपांतील प्रसिद्धांतली प्रसिद्ध व्यक्ति प्रत्यक्ष पहायला मिळून तिचें बोलणेंहि ऐकायची संधि वायां कशी जाऊं द्यावी ? ह्यणून मी गेलों. विषय ' राष्ट्रांमधील दळणवळण सुलभ होण्यास आवश्यक असणाऱ्या

मै झा यूरोपांतील प्रवास.

गोष्टी' हा होता. वजनं, मापं, क्षेत्रफळादि मोजण्याचीं साधनें, नाणीं यांत एकवाक्यतेची जरूरी व ती कशी घडवून आणतां येईल, याचें प्रोफेसरांनीं विस्तृत विवेचन केलें. नंतर यूरोपांत-अमेरिकेंतहि दररोज हरएक विषयावर इतकें वाङ्मय प्रसिद्ध होत आहे, त्याच्या बाह्यांगाला कांहीं ठराविक सर्वसम्मत स्वरूप असावें (पुस्तकांचे आकार, लांबी-रुंदी वगैरे) असें सांगितलें, व दळणवळणाचें मुख्य साधन जी भाषा तिजकडे वळून, एकदोन अगर जास्ती परकी भाषा (स्वभाषा ही अवश्य आहेच) शिकत बसून वृथा परिश्रम करण्याच्या ऐवजीं, समजण्यास सोपी, नानातऱ्हेचे अपवाद आदि अडचणीरहित, सरळ, सर्वसम्मत अशी एकादी कृत्रिम एकच भाषा जर राष्ट्रांमधील व्यवहारापुरती अस्तित्वांत आणली तर किती चांगलें होईल, याविषयीं विस्तृत विवेचनांत त्यांनीं व्याख्यान संपविलें. दीड तास भाषण झालें. बोलणें हलकें पण विनोदी होतें. हल्लींच्या भाषा-व व्याकरणशास्त्रज्ञांस प्रोफेसरांनीं दोष दिले ! वगैरे वगैरे. ते लिहांत बसण्यांत अर्थ नाही. भाषण भौतिकशास्त्रांत आमरण परिश्रम केलेल्या माणसाला साजेळ असेंच अर्थात् झालें. व्यावहारिक, काटेतोल बुद्धिवादाला अनुसरून शुद्ध कोरडें, असें एकाद्या रासायनिक पृथक्करणासारखें व्याख्यान झालें; त्यांत मनोविकार-भावनादींची मवारी वगैरे नव्हती.

×   ×   ×   ×

त्यानंतर एके दिवशीं एका जर्मन् गृहस्थाबरोबर होडीनें नदीवर सहल करण्यासाठीं गेलों. हवा किंचित् वादळी होती; मध्येंच वारा सुटे, दग येत, पावसाचा फटकारा येई व पुनः सर्व निवळें. दोघांनांहि तसल्या होडीचा अभ्यास नसतांहि, औसलेगर बोट भाड्यानें केली.

हिला वल्हीं फार लांबलां व असून ती बाहेरून मारलेल्या कड्यांत खेळती अडकविलेली असतात; त्यामुळें नवख्या माणसाला तीं आवरणें जड जातें. शिवाय बसतेवेळीं पाय एका आडव्या फळीला

माझा यूरोपातील प्रवास.

वाद्यांनी बांधून, एक फूट पट्टीवर मार्गेपुढे घसरणाऱ्या तबकडी-
वर बसायचें असतें. वल्हीं पाण्याबाहेर असतांना शरीर पुढें पायांकडे
न्यायचें, ह्मणजे मेटाखुटी आल्यासारखे गुडघे छातीशी येतात, व मग
वल्हीं पाण्यांतून रेटतांना शरीर मार्गे घसरवून नेट ध्यायला सांपडतो.
ह्मणजे वल्हीं पुढें ओढतांना शरीर मार्गे जात असतें. शिवाय पाण्याशीं
वल्हांच्या पातळ चापट टोकांचा काटकोन करण्यासाठीं, मनगटें फिर-
वावीं लागतात. अशा या त्रिविध गतीच्या तडाक्यांत नवख्या माण-
साची त्रेधा कशी उडते तें परवां चांगलें समजलें ! थोड्या वेळानें
जरासें जुळून होडी झुळकून पाण्यावरून जाई, तेव्हां आनंद वाटे;
पण मध्येंच वारा येऊन वल्हीं मार्गे नेणें सुद्धां दूरापास्त होई व
होडी जोराच्या प्रवाहांत लागून एकाद्या वळणाच्या जागीं किनाऱ्याची
भेट घेऊन आंत बसणारांना पाण्यांत फेंकून देण्यास पाही ! हवा
अनिश्चित असल्यामुळें नदीवर होड्यांची गर्दी नव्हती हें एक बरें
होतें. अशा तऱ्हेनें दीडतासाच्यावर सफर होऊन करमणूक झाली.
करमणूकच ह्मणायची तर काय ? अडचणीचे प्रसंग बऱ्यापणीं पार
पडून गेले ह्मणजे मागून त्यांपासून करमणूकच होते !

मात्र आतां औसलेग्रमध्ये जाण्याची भीति नाहीशी झाली; व
दोघांनींही लवकरच पुनः औसलेग्रच भाड्यानें करून जलसहल
करण्याचें ठरविलें आहे.

× × × ×

असाच एका दिवशीं वनांत फिरत असतांना, माझे मित्र इतिहास-
संशोधक डॉ. मॅकग्ल्युकर्ट यांची आई व बायको परत जातांना
भेटल्या. नमस्कारचमत्कार, कुशलप्रश्न वगैरे झाल्यावर डॉक्टरीण-
बाईंनीं ' चलतां कां आमच्या घरापर्यंत, माझा तान्हा मुलगा पहा-
यला ? ' ह्मणून पाचारण केलें. संध्याकाळीं जेवणाची वेळ होत आली
होती, तरी हेंहि एक काम केव्हां तरी करायचेंच होतें; ह्मणून त्यांच्या-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

बरोबर गेलो. वाटेंत इकडच्यातिकडल्या गप्पा झाल्या. यांना महा-भारतांतील वेंचे, कालिदास वगैरे (अर्थात् जर्मन रूपांतरांत) वाचण्याचा नाद आहे हें मला ठाऊक होतें, हणून 'सध्यां काय वाचीत असतां?' असें मी त्यांना विचारलें, तों सावित्री आख्यायन वाचीत असल्याचें त्यांनीं सांगून, 'आपणांला सावित्री फार आवडत' असें हटलें. 'दमयंतीपेक्षांही सावित्री चांगली, व्यूकट्ट्या (१९ शतकाच्या आरंभीचा जर्मन कवि) काव्यांपैकीं, हीं रूपांतरेच आम्हांला बरीं वाटतात,' वगैरे त्या हणाल्या. 'तुमच्याकडील स्त्रिया सावित्रीला मान देऊन तिचें उदाहरण डोळ्यांपुढें वागवीत असतील नाहीं?' या प्रश्नानंतर मी थोडक्यांत ज्येष्ठी पौर्णिमेची हकीगत सांगितली. इत्यादि गप्पांत घर गांठलें, व डॉक्टरीण बाईंनीं कुंनेलमध्ये गुरफटलेलें पांढरें स्वच्छ गोजिरवाणें व सशक्त असें सहा आठवड्यांचें अर्भक दाखवायला आणलें. आई, आजी त्याचें प्रेम घेऊं लागल्या, मीहि त्याच्या मऊ गालाला भीतभीत बोट लावून थोडें बोटें बोटून 'ओकेल्' अगर काका ही पदवी मिळविली, व जेवायला राहण्याच्या आग्रहाला 'आणखी केव्हां तरी येऊन अवचित मंगळवार करीन, असें उत्तर देऊन परत आलों; असो.

२१ जून, १९१२

अलीकडे दोनचार दिवसांपासून हवा नामी गरम पडूं लागली आहे व दोनतीन दिवस पाऊसही नाहीं; त्यामुळें चोर्हीकडे गांवांत, वनांत आनंदीआनंद आहे. शास्त्रीय रीतीनें प्रोष्पकतूला आज संध्याकाळ आरंभ होणार असल्यामुळें त्याला थोडें ज्योतिषी महत्त्व आहे. शिवाय सर्व वर्षांतला मोठ्यांतमोठा दिवस आजचा. पहाटे अडीचच्या आधींच उजाडलें व रात्री साडेनवांनंतर मावळणार ! कंटाळा येईपर्यंत दिवस आपला पुरतोच आहे !

माझा यूरोपांतील प्रवास.

! काल रात्री आठ वाजतां युनिव्हर्सिटींत एका हॉलांत कालिकतच्या एका जर्मन मिशनऱ्याने 'हिंदी विद्यार्थी' या विषयावर व्याख्यान दिलें. मला इन्स्टिट्यूटमध्ये सात ते नऊ यूबुंग् असल्यामुळे जायला झालें नाहीं; नाहीं तर एकलें असतें, उपाध्येबोवा विद्यार्थ्यांविषयीं काय ह्मणतात तें. निदान भाज सकाळीं वर्तमानपत्रांत तरी सारांशरूपानें वाचायला मिळेल, असें वाटलें होतें; पण कोणीहि तें छापलें नाहीं ! कदाचित् वकल्यांनांच न छापूं देणें शहाणपणाचें वाटलें असण्याचा संभव आहे.

आपणांविषयीं लोकांच्या काय कल्पना झाल्या असतात, त्यांनां काय वाटतें, हें कळणें जितकें मनोरंजक तितकेंच हितावहहि असतें. ह्मणून ही संधि गेल्याचें वाईट वाटलें. तरी दुसऱ्या एका गृहस्थाचें 'आजचें हिंदुस्तान' या विषयावर बर्लिनला झालेलें व्याख्यान प्रो. विण्डिश यांनीं वाचायला दिलें; त्यामुळे वरील संधांची भरपायी मिळल्यासारखें वाटतें. कारण हें व्याख्यान भटजीबुवांच्या धर्माचें घोंडें पुढें टकलणाऱ्या एकतरफा व्याख्यानापेक्षां फारच महत्त्वाचें होते. व्याख्याते बर्लिनचे प्रोफेसर असून जर्मन युवराजांबरोबर गेल्या सालच्या आरंभीं आपल्या हिंदुस्तानांत त्यांची तिसरी खेप झाली. दर्जानें गेल्यामुळे अर्थात्च त्यांचा सन्मान विशेष झाला, व पहिल्या दोन खेपापेक्षां हि या खेपेला त्यांनां बडा अधिकारीवर्ग व लोकपक्षाचे पुढारी यांशीं हिंदुस्तानसंबंधीं अनेक प्रश्नांची वाटाघाट करण्याची संधि अधिक मिळाली. सुरेंद्रनाथ बानर्जी, सर जॉन ह्युएट अशा गृहस्थांशीं त्यांची संभाषणें झालीं. त्या सर्वांचा निष्कर्ष ह्मणून त्यांनीं जें व्याख्यान दिलें, तें छापून प्रसिद्ध झालें. पंचेचाळीस एक पानें आहेत.

हिंदुस्तानाची नैसर्गिक ठेवण, तीमुळें रहिवाशांवर झालेले शारीरिक व मानसिक परिणाम, त्यांच्यांतील आर्य-द्रविड-शिथियन-मोंगलादि दर्पभेद, धर्मभेद, जातिभेद, आचारविचार-व मुख्यतः भाषाभेद-

माझा यूरोपातील प्रवास.

त्यांचे बरेवाईट परिणाम, इत्यादींचे त्यांनी थोडक्यांत मार्मिक वेत्र काढले आहे. या सगळ्या खिचडीमुळे राज्यकर्त्यांना पुष्कळसे त्रास व थोडेसे तोटे कसकसे आहेत ते त्यांनी दाखविले आहे. एक-द्वितीयत्वाच्या कल्पनेचा आतांशीं कोठें सुकट अंकुर दिसतो आहे, असे त्यांनीं हटले आहे ते मला अगदीं पटले. तथापि मूळच्या वैदिक यथा ब्राह्मणधर्मांत नसलेल्या वेडगळ कल्पनांनीं या अंकुराला धक्के मारून द्यावेत, असे त्यांनीं दाखविले आहे. शिक्षणासंबंधीं यांचे मत पूर्वीचे झालेले दिसते; कारण सामान्य जनसमूहाला शिक्षण मिळाले असे आपला आजपर्यंत कायम असलेला पहिला दर्जा जाईल, असे श्रेष्ठ वर्गाच्या लोकांना वाटत असल्याचे त्यांनीं लिहिले आहे ! शिवाय, स्वस्थतेविषयी लिहितांना तिच्यासंबंधीं गुणदोष त्यांनीं बंगाली व विशेषतः पुणेकरांच्या मार्थी मारणारांचा अनुवाद केला आहे. या दोन भाषांत व्हालेन्टाइन चिरोलसाहेबांसारख्याचा स्पष्ट प्रतिध्वनि लेखनांत दिसतो. चिरोलचे पुस्तकहि व्याख्यात्यांनीं वाचले असल्याचे पटले आहे. असो. मला या लेखनमध्ये हिंदी लोकांनीं असंत लक्ष्य-वर्क विचार करण्यासारख्या बऱ्याच गोष्टी दिसून आल्या.

लाइपझिक्, २८ जून, १९१२.

हवा उत्तम आहे. अजून उन्हाचा त्रास होऊं लागला नाही. आज राहते अशीच हवा राहत गेली तर पुढच्या महिन्याच्या मध्यंतरीं उन्हाळा आंहीसा भासेल, पण मग लवकरच सुटी सुरू होऊन कोणीकडे तरी पर्वतांत उधळायला सांपडेल.

गेल्या जानेवारींत बर्लिनला दोनतीन दिवस जाऊन आलों, त्यावर फुठें बाहेर गेलोंच नाही. संबंध ईस्टरची सुटी येथेच कांहीं वाचनांत, कांहीं जरा आळसांत काढली. त्यामुळे कंटाळल्यासारखे झाले होते. तक्र्यांत घरवाल्या बाईच्या मुला-सुनेनें एक दिवस भेटायला बोला-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

वर्ले; तीच पडल्या फळाची आज्ञा घेऊन गेल्या रविवारी फ्रांकेन्-बर्ग नांवाच्या गांवीं गेलों. गांव बारातेरा हजारांचा लहानच आहे, पण टुमदार आहे. शिवाय सभोवार डोंगर-झाडी वगैरे असल्यानें इथल्या-सारखें जिकडे पहावें तिकडे सपाट दिग्मून कंटाळवाणें होत नाहीं. सरासरी सहा तास तेथें होतो. जेवायच्या आधीं सुमारें एक वाजतां तेथें पोचतो, तों हेर वाल्टर आपल्या दोन मुलांनां घेऊन स्टेशनवर आले होते. स्टेशनपासून घर अगदीं जवळ; व भलत्याच वेळीं नाक-पुडीएवढ्या शहरीं ड्रेश्ज (घोड्यांची गाडी) कुठली मिळणार, ह्मणून पायीच गेलों. त्यांचे सामूसासरोहि त्याच गाडीनें भेटायला आले होते. घराभोंवतींच्या छोट्याशा बागेंतून-(लहान शहरांतून-अगर मोठ्या खेड्यांत ह्मटलें असतां जास्त बरें दिसेल--राहण्याचा हा फायदा, लाइपझिकला घराभोंवती बाग स्वप्नांतसुद्धां आणायला नको !) घरांत गेलों. तों स्वैपाकादि घरकाम करतांना कमरेभोंवती बांधलेल्या शुर्स-(कपडे खराब होऊं नयेत ह्मणून पुढें कंवरेला बांधलेलें सोधनेवजा वस्त्र, इंग्रजी एप्रन) सह तशीच फ्राऊ मूसान (आवडीनें हाक मारायची ह्मणजे फक्त सूस् ह्मणतात,) आमचें स्वागत करण्याला दाराशीं आली व हस्तस्पर्श करून आह्मांला एका लहानशाच पण नीटनेटक्या टुमदार दिवाणखान्यांत घेऊन गेली. तेथें पंधरावीस मिनिटें विश्रांति घेऊन, सर्वांनां भुका लागलेल्या होत्या, तहानहि लागली होती, ह्मणून लगेच शेजारच्या दालनांत जेवायला गेलों. मेजवानीचा वेत होता. चार गॅग (इंग्रजी कोर्सेस) होते, पैकीं मुख्य पदार्थ स्वतः फ्राऊमूसाननें केले होते. शेवटचें पक्कान घट्ट व थंड 'एडबॅअर आईस्क्रेम' (इ. स्ट्राबेरी आईस्क्रीम) होतें. शिवाय अशा मेजवानीला दुसऱ्याच्या प्रकृतिसाठीं परोपकारबुद्धीनें दारू पिणें अवश्य असतें, तिच्याहि तीन-चार तरी मोठ्या बाटल्या सासरे-जांबयांनीं मिळून खपविल्या. मज-साठीं, व बायकांच्या दारूंत मिसळण ह्मणून सेल्टर्स-वासर होतें.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

जेव्हायच्या आधी चार वर्षांच्या छोट्या योआखिमकडून बोवड्या शब्दांनी गोविंद हणविला (गेबेट=प्रेस इ.) व दोन तास गप्पा मारीतमारीत जेवण झाले. शेवटी कॅफी, केक्स वगैरे झालीं. जेवल्यावर हेर् वाल्टरनी मला घरांतील चांगलेंचांगलें कोचें-टेबलें-खुर्च्या-कपाटें आदि सामान, (हें अर्थात् लग्नाच्या वेळेला बायकोनें माहेरच्या पैशांनीं थाटायचें असतें !) तसबिरा, इतर शोभेच्या कांचा-दगडांच्या वस्तु, बसायची खोली-तींतील सामान, पोष्टांच्या तिकिटांचा आलवम् वगैरे दाखविलीं. बसायच्या खोलींत मी, हेर व फ्राऊ वाल्टर आणि त्यांचे श्वशुर गप्पा मारीत पाऊणतास बसलो. तीं दोघें सिगारम् व फ्राऊ सुसान तोंडाला सोन्याचा कागद असलेली एक बारीक सिगारेट ओढूं लागलीं. त्यानंतर खालीं बागेंत मुलें खेळत होतीं, तेथें झाडाखालीं खुर्चा टाकून बसलों. इकडच्या तिकडच्या शिळोप्याच्या गप्पा खूब झाल्या. मी पाहुणा हणून आपणहि संकोचांत पडलीं नाहींत, अगर मलाहि संकोचांत पडूं दिलें नाहीं. ह्यातारे सासरेबुवा व मीहि मुलांच्या मागें धावणें, हुलकावण्या देणें वगैरे खेळ खेळलों.

थोरल्या मुलीचा पुढल्या रविवारीं वाढदिवस-त्यासाठीं यायला पुनः जुळायचें नाही, हणून तिच्या आजीनें बरोबर बाहुल्या वगैरे खेळाचे जिन्नस वाढदिवसाची भेट हणून आणले होते. ते प्रथम एके ठिकाणीं ठेवून सर्वांनां दाखविले व त्यांची रीतीप्रमाणें प्रशंसा झाल्यावर ते मुलीला दिले. या विधीला बेशेरंग हणतात. लवकरच बाहुलीची वेणी घालतांना एडिथनें तिचें टक्कळ उघडें पाडण्याची वेळ आणली होती. ही गोष्ट निराळी !

नंतर साडेपांचांच्या सुमाराला असाच गप्पागोष्टींत चहा झाला व तो संपतो तों संध्याकाळीं गाडीची वेळ होऊन एकच धांदल झाली आजीबाईनां आपली टाश (यूरोपीय बायकांच्या हातांत-विशेषत बाहेर कोठें जातांना-हातरुमाल, पैशाचें छोटें पाकीट वगैरे ठेवण्यासाठीं

माझा यूरोपांतील प्रवास.

झोळणेत्रजा पाकीट असतें तें)च सांपडेना ! ती मग सांपडली. मुलां-
त्राळांसह सर्वजण स्टेशनवर आह्मांला पोंचत्रायला आलीं. वार्टेत हेर
वाल्टरनीं आपली कचेरी, बखार (हे व्यापारी आहेत) वगैरे दाख-
विलीं. स्टेशनवर पुनः गप्पांला वेळ मिळाला. फ्राऊ सूसाननें आपल्या
बागेतील गुलाब, नेलक (इं. पिक) इत्यादि फुलांचा सुंदर गुच्छ मज्जा
दिला, व शेवटीं दोघांनीं ' पुनः केव्हांतरी सवडीनें येऊन दोन दिवस
आमच्याकडे रहाच, ' असा मनःपूर्वक आग्रह केल्यावर, गर्दी फार
असल्यामुळे सेकंडक्लासचीं तिकिटें काढून आह्मी परतलों. पांचसहा
तास चांगले गेले. आदरातिथ्याची प्रेमळ रीत व मनःपूर्वकपणा पाहून
आनंद झाला. पाहुणचाराच्या सुखांत व शीतळ वेळीं जास्त रमणीय
प्रदेशांतून जात असतांना गाडीतील तीन तासांचा कंटाळा आला नाहीं.

नंतर काल रात्री आठ वाजतां येथील संस्कृतचे प्रो. विण्डिश
यांच्याकडे जेवायला व गप्पा मारायला गेलों होतो. अमेरिकेंतील येल्
युनिव्हर्सिटीतील संस्कृतचे प्रोफेसरहि भेटायला आलेले जेवायला
होते. शिवाय येथीलच आणखी एक प्रोफेसर लिन्डनर होते. प्रथम
गप्पा होतात तो जेवणाची वर्दी आली. तास दीडतास जेवण झालें.
प्रो. लिन्डनर मोठे विनोदी असल्यामुळे बरीच करमणूक झाली. येथें
दारू मात्र कमी खपली ! माझ्याकरितां त.ज्या लिंबांचें सरबत व सेल्टर्स
वासर हीं होतीं. जेवल्यावर बसायच्या दिवाणखान्यांत एकदोन तास
गप्पा झाल्या. या गप्पा ह्मणजे ठराविक विषयावर अशा थोड्याच
असायच्या ? दर पावतासाला कांहीं तरी निराळाच विषय निघे. प्रो.
लिन्डनरनीं कांहीं प्रोफेसरांच्या मार्मिक थट्टा करून आह्मांला हंसविलें.
एका नव्या प्रोफेसरांनीं इराणी लोकांच्या धर्मावर पुस्तक लिहिलें, तें कसें
आहे असें फ्राऊ गेहाइम्राट् प्रोफेसर विण्डिशनीं (इतकी सगळी
नामावळी उच्चारवी लागते !) विचारल्यावर ते ह्मणाले " होय, मीं

माझा यूरोपांतल प्रवास.

तें वाचलें; आपणांला अवेस्ता समजत नाहीं हें दाखविण्याची लेखकाची इच्छा दिसते; या पलीकडे काहीं नाहीं ! ”

सहज बोलतांबोलतां येथील धर्मज्ञानाच्या प्रो. प्रेगरीची गोष्ट निघाली. हे रस्त्यानें बोडकेच जातात; मग पाऊस-वारा-बर्फ कांहींहि असो ! प्रोफेसराच्या दर्जाच्या माणसाला तें शोभत नाहीं असें कोणी ह्मटलें, तों “ इहलोकच्या अनवश्यक वस्तूंची हळुहळू सवय मोडायची प्रेगरीची इच्छा असल्यास काय वाईट आहे ? ” असें त्यांनीं हळूच ह्मटलें.

मध्येच, “येथील दोन मिशनरी बायांनां उत्तरहिंदुस्तानांत परोपकार करण्यासाठीं जायचें आहे, तेव्हां हिंदुस्तानीचें एकादें व्याकरण तुम्हांला ठाऊक असल्यास सांगा, ” असें डॉक्टर थि. विण्डिग्नी (प्रोफेसरांचे वडील चिरंजीव) मला ह्मटलें.

बारा वाजतां रात्रीं रजा घेऊन अमेरिकन प्रोफेसरांनां होटेलांत, व प्रो. लिन्डनर् यांनां स्टेशनावर (हे एका खेड्यांत राहतात) पॉचवून साडेचाराला घरीं येऊन निजलों.

कालच्या जागरणामुळें प्रकृति जरा बरी नाहीं, तरी टेनिस खेळून आलोंच. पत्र लिहायचा आळस करणार होतो, पण ह्मटलें, जर्मनीतील पाहुणचाराच्या चालीरीतींची हकीकत ताजेपणींच लिहावी.

लाइप्झिक्, १९ जुलै, १९१२.

इकडे आतां उन्हाळा चांगलाच भासूं लागला आहे. सुती पातळ कपडे घातले तरी त्रास होतो. एकादा पाऊस पडेल तर बरें. युनिव्हर्सिटी बंद झाल्याशिवाय झणजे ऑगस्ट दहावीपावेतो कोठें टिरोल उत्तरइटाली वगैरेकडे जातां येत नाहीं.

गेल्या रविवारीं येथून दोन तासांच्या रस्त्यावर वायमार गांवीं गेले होतो. तेथें सभोंवतीं वनश्री बरी आहे झणून कळलें होतें; पण मुद्दाम

माझा यूरोपांतील प्रवास.

हेंच ठिकाण निवडण्याचें कारण प्रसिद्ध *गोट्टे कवि या ठिकाणी पन्नास अधिक वर्षे राहिला होता, हें होय. गोट्टेचें वायमार, ह्मणून याची प्रसिद्धि आहे. त्या वेळचा येथील संस्थानिक फार रसिक होता, व त्यानें त्या वेळीं जर्मनींत चमकणारीं कविरत्नें आपल्या दरबारीं जमविळीं होतीं. त्यांतील मेरूमणि गोट्टे हा होय. संस्थानिकाच्या निमंत्रणावरून १७७२ च्या अखेर गोट्टे वायमारला आला, व अखेरपर्यंत ह्मणजे १८३२ पावेतो येथेंच होता. शेवटींशेवटीं संस्थानच्या कारभान्याचें काम त्यानें केलें. तत्त्ववेत्ता हेर्डर, कवि बीळान्ड हेहि पंचवीस तीस वर्षे वायमार येथें त्याच वेळीं होते. जर्मनीचा दुसरा प्रसिद्ध व गोट्टेइतकाच लोकप्रिय कवि शिलर हाहि १७९९ पासून पुढचीं सहा वर्षे वायमारला जाऊन राहिला होता, व तेथेंच निवर्तला. या वेळीं वायमार सर्व जर्मनीचें काव्य-कला-विनोदांत अग्रस्थान होऊन बसलें होतें, व त्याला 'डास् क्लासिश वायमार' ह्मणत. इसवी सनाच्या चौथ्या व पांचव्या शतकाच्या दरम्यान सार्वभौम चन्द्रगुप्त विक्रमादित्याच्या अमदानींत अयोध्या शहर जसें विद्यापीठ होऊन बसलें होतें, तसेंच जर्मनींत अठरा व एकोणीस शतकांच्या दरम्यान वायमार होऊन बसलें होतें.

रविवारीं सकाळीं वायमारला गेलों व तेथें पोंचल्याबरोबर प्रथम उत्तर-टोंकापासून दक्षिणटोंकापर्यंत विहंगमदृष्टीनें शहर पाहिलें. आपल्या नगरपेक्षां लहान—३२ हजार वस्तीचें पण फारच टुमदार शहर आहे. एक छोटेंसें नाटकगृह—याच्या पुढच्या चौकांत गोट्टे व शिलर हातांत हात घालून उभे आहेत असा एक भव्य पुतळा आहे—अजबखाना, संस्थानिकाचे दोनतीन राजवाडे, व जागजागीं चौकांत संस्थानिकांचें व

* गोट्टे =Goethe. जर्मन् CE या संयुक्त स्वराला जुळेल असा स्वर व उच्चार इंग्रजींत व मराठींतहि नाही. गोट्टे, गोट्टे, गेट्टी, गोएथ हे सर्व चुकीचे उच्चार होत. ओंठ वाटोळे करून किंचित पुढें आणावे व मग 'ओ' ह्मणण्याचा प्रयत्न करावा; ह्मणजे जर्मन् CE चा खरा उच्चार होतो.

माझा यूरोपातील प्रवास.

कवींचे पुतळे व छोटेखानी बगीचे, कारंजी यांनी शहराला शोभा आली आहे. अशा रीतीने शहर एकदां नजरेखाली घालून शिलर व गोटे ज्या ठिकाणी राहिले होते तीं घरे पहायला गेलों.

शिलरच्या घरीं गेलों, तों रविवारीं दोन वाजल्यानंतर हें घर पाहण्याची मनाई आहे, असें तेथील रक्षकानें सांगितल्यावर मी खट्टू झालों. तेव्हां 'हें पाहण्यास अर्धा मार्क पडत असतो, तुम्ही बंद झाल्यावर आलांत तरी एक मार्क घाल तर दाखवितों,' असें त्यानें सुचवितांच एक मार्क चटकन त्याच्या हातावर टाकून वरच्या मजल्यावर शिलरच्या राहण्याच्या चार लहान खोल्या होत्या तेथें गेलों. आपल्या माघ-कवीसारखाच शिलर दरिद्री होता, तेव्हां जरूर तेवढ्या थोड्याशा साध्या खुर्च्याटेबलांशिवाय तेथें फारसे काहीं नव्हतें, हें योग्यच झालें. त्याचें लिहिण्याचें ओबडधोबड व अगदीं हलकें टेबल, निजायची लहान चिंचोळी खोली, ज्यावरती त्याचें प्राणोत्क्रमण झालें तो विछाना, वगैरे त्या वेळीं होती तशींच जपून ठेविली आहेत. गरिबींतच साधारणतः सर्व आयुष्य कट्टून वयाच्या शेचाळीसाव्या वर्षीं शिलर मरण पावला. ज्यानें काव्यरूपी एवढीं अमूल्य रत्नें सर्व लोकांच्या उपयोगासाठीं मागे ठेविलीं त्याला गरीब कसें ह्मणावें! शिलरची कविता स्वतंत्रतेच्या विचारांनीं परिपूर्ण भरली आहे, ह्मणून त्याला फ्रायहाइट्स डिश्टर (स्वतंत्रतेचा शाहीर) ह्मणतात. गोटेच्या घरीं जातों तों तेथें निराळाच थाट ! शिलरच्या एका खोंपव्यांतील नाकपुडी एवढ्या चार खोल्या कोणीकडे, व हें गोटेसारख्या रंगेल कवीचें व कारभान्याचें तिमजली घर-अगर वाडाच तो-कोणीकडे ! हा वाडा गुणज्ञ संस्थानिक कार्ल औगुस्ट यानें आपल्या कारभान्याला नजर केला होता. वरचे दोन मजलेच काय ते पहाण्यासारखे आहेत; कारण बसणेंउठणें, भेटी घेणें, अभ्यास-काम करणें, निजणें इत्यादि गोटेचा सर्व वापर यांतच असे. सामान तरी किती, व किती प्रकारचें ? इटालींतून आणलेल्या विविध

माझा यूरोपांतील प्रवास.

वस्तु (पुतळे, चित्रे आदि), स्वतः काढलेली चित्रे, त्या वेळेच्या प्रसिद्ध चितान्यांनी बक्षिस दिलेली चित्रे वगैरे वस्तु जाड कापडाने मढवून निळा रंग दिलेल्या भितीवरून, कपाटांतून वगैरे ठेवलेल्या जशाच्या तशा राखल्या आहेत. गोट्टेचा प्रथम चितारी होण्याचा विचार होता, ह्मणून त्या वेळेच्या पद्धतीप्रमाणे इटालीत रोम, फ्लॅरेन्स, व्हेनिससारख्या शहरी शिकण्यासाठी तो व टिशब्राइन् असे दोवे गेले होते. पण ती उत्तरइटालीतील वनश्री कुंचल्याने कापडावर रंगविण्यापेक्षांहि लेखणांने कागदावर विशेष खुर्बाने आपणाला चित्रवितां येते, असे त्याच्या लक्षांत येऊन, आपल्या बुद्धीचे वळण त्याने ओळखिले, व पुढील सर्व आयुष्य सरस्वतीच्या सेवेत घालविले. या वेळी त्याने जी चित्रे काढली आहेत, तींहि त्याच्या दिवाणखान्यांत आहेत.

गोट्टेला विवाहित—अविवाहित अशा अनेक मैत्रीणी होत्या, त्यांचीहि चित्रे भितीवर टांगलेली आहेत. सुस्वरूप, मर्दानी बांध्याच्या, बुद्धि-वान्, साधारण श्रीमंत व कालिदासाप्रमाणे अत्यंत रंगेल अशा या कवीला तरुणपणी अनेक मैत्रीणी असाव्या, यांत नवल नाही. त्यापैकी एक मैत्रीण विशेष सलोख्यामुळे बरीच प्रसिद्ध आहे. हिचे नांव फ्राऊ फॉन् स्ट्राइन्. विवाहितस्थितीतहि हिची गोट्टेशी दाट मैत्री जमली—नव्हे दोघांचे प्रेम जडले. गोट्टे रोम--व्हेनिस वगैरे ठिकाणी फिरत असतां दोघांचा प्रेमाचा पत्रव्यवहार होत असे. तिने त्याला नाना-तऱ्हेच्या वस्तु भेटीदाखल नेहमी पाठवाव्या, असे फार दिवस चालले. पुढे एकदां कांहीं गैरसमज होऊन दोघांचे बिनसले, तेव्हां हिने आपल्या सर्व वस्तु रागारागाने परत मागितल्या. त्यांत चुकून तिच्या स्वतःच्या दोन लहान तसत्रिरा तेवढ्या राहिल्या. त्या अर्थात् अजून सर्वजण पाहतात.

गोट्टेच्या मुलांच्या व नातवंडांच्याहि तसत्रिरा आहेत. मुलगा सतरा वर्षांचा झाल्यावर गोट्टेने आपल्या बायकोशी लग्न लाविले. त्यापूर्वी

भाशा यूरोपांतील प्रवासें.

ती त्याच्या घरांत सर्व व्यवस्था पाहणारी कारभारीण हणून असे. अशा स्थितीत त्यांना मुलगा झाला. तो सतरा वर्षांचा होईतो गोटें कारभारीणीशी लग्न लाविलें नव्हतें, मग लावलें. मेहेरबानीच केली हणायची तिच्यावर व मुलावर !

त्याची अभ्यासाची व काम करण्याची खोली दुसऱ्या मजल्यावरच एका पाखाला आहे. तींतील पुस्तकें, कागद, लिहिण्याचें सामान वगैरे अगदीं मरणाच्या आधीं त्यानें जसें ठेविलें होतें तसेंच व्यवस्थित राखिलें आहे. मरणाच्या-हणजे वयाच्या ८३ व्या वर्षीं दिसेनासें झाल्यामुळें तो सांगे तें त्याचा मित्र लिहून काढीत असे. याच खोलीला जोडून त्याची निजायची खोली आहे. शेवटीं शेवटीं दम्याच्या व्यथेनें त्याला पीडिलें होतें. मरणापूर्वीं चार दिवस पडून बरें वाटेना हणून बिछान्याशेजारीं एक आरामखुर्ची ठेवून त्याला बसता ठेविला होता, तींतच त्याचा एके दिवशीं सकाळीं अंत झाला. त्याचे शेवटचे शब्द ' मेअर लिश्ट मेअर लिश्ट ! (आणखी उजेड-आणखी उजेड) ' हे होत. त्याला निरनिराळ्या वेळीं साठ, सत्तर, ऐशींच्या वाढदिवशीं मिळालेल्या नजराण्याच्या वस्तु एका कपाटांत व्यवस्थित ठेविल्या आहेत. त्यांत विशेष सांगण्याजोगें हणजे बादशहा नेपोलियननें दिलेलें आपल्या मुखवट्याचें सोनेरी पदक हें होय. शिवाय त्याची जन्मभूमि फ्रान्सफुई येथील लोकांनीं त्याला दिलेली सोन्याची लोखेअर् (इ० लॉरेल-वैजयंती) माळ ही पाहण्यासारखी आहे.

घराच्या मागे लहानसें परडें आहे. यांत खुद्द गोटेंनें लावलेलीं कांहीं झाडें आतां खूब विस्तारलीं आहेत. कुंपणाच्या भिंतीवर त्याच्या वेळीं बेल पसरलेले असत, त्यांच्या आश्रयानें फिरतफिरत तो कविता रचीत असे. तें पाहतांना बारामतीच्या मोरयाच्या देवळाची मला आठवण झाली. येथें आपला कवि मोरोपंत फिरत असे व भिंतीवर आर्यांचीं चरणें लिही. नंतर गांवाला लागूनच पूर्वबाजूला इल्मू नर्दाच्या

माझा यूरोपांतील प्रवास

काठी--उडी मारून पलीकडे जातां येईल इतकें रुंद हिचें पात्र आहे !— एक मोठें उपवन आहे. माणसांनीं व्यवस्थित लाविलेलेच खरें; पण त्यांत नैसर्गिकपणा बऱ्याच अंशी राखल्यामुळें फारच रमणीय झालें आहे. या वनांत एका वृक्षाच्छादित टेंकडीच्या पायथ्याशीं एक छोटेंसें तुमजळी घर एकटेंच आहे. याला गोटेंचें गार्टन्--हौस् (बागेंतील घर) म्हणतात. येथें उन्हाळ्याचे चार महिने तो राहत असे. गोटेंचें घर म्हणूनच पहारेंसे वाटतें, बाकी त्यांत काहीं विशेष नाहीं. नंतर बागे-मध्ये आरामशीर दोनतीन तास फिरलों. त्या मोकळ्या स्वच्छ हवेनें डोकें शांत झालें व आनंद वाटला. संध्याकाळीं सातांनंतर वायमार सोडलें, व घरीं आलों. तेथील फ्रीडहोफ् (स्मशान) हि फार मोठें, शांत व रमणीय आहे; त्यांत नैसर्गिक झाडी चांगली आली आहे. अखेरच्या झोंपेला तें ठिकाण चांगलें शोभतें. यांत एका चांगल्या जागीं गोटें, शिखर यांच्या कबरा आहेत.

म्युन्शन (म्यूनिक), ७ आगस्ट, १९१२.

गेल्या आठवड्यांत पाठविलेल्या कार्डावरून मी आतां फिरतीवर आहे, असें कळलेच असेल. मात्र त्यांत ' उद्यां प्रवासाला जातो,' म्हटलें होतें तें न जुळून सोमवारीं निघणें झालें. चारभाठ दिवस हवा उत्तम असलेली पालटून ढग येऊन बुरबुर सुरू झाली. अपशकुनच म्हणायचा ! पण शकुनवन्ती समुद्रापलीकडे चालत नाहीं असें लक्षांत येऊन उल्हासानें नाउम्बुर्गला आलों. शहर लहानसेंच आहे; पण येथें एक जुनें अकराव्या शतकांतलें देऊळ पाहण्यासारखें आहे. तिकडे जातांना संबंध भिजलों; देवळांत जायचें, तेव्हां सचैल स्नानच झालें म्हणायचें, इच्छा नसतांही ! देवळाचे तीन भाग तीन निर-निराळ्या वेळीं बांधले गेले असल्यामुळें शिल्पांत भिन्नता दिसते. तें गोंथिक व नव्या रोमन अशा दोन तऱ्हांचें आहे. नक्षीकाम सुबक

माझा यूरोपातील प्रवास.

आहे. ते दाखवितांना तेथील गुरव (क्युस्टर्) मोठ्या अभिमानाने व आवेशाने—अमुक पहा तमुक पहा—हे दुसरे कुठेहि सांपडणार नाही, तो अमुक बिशप आला होता तोहि असेच हणाला—वगैरेसारखे भाटाप्रमाणे सांगत होता ! मजबरोबरच एक जर्मन बाई दोनतीन तरुण मुलींसह पहाण्यास आली होती, ती बरीच बोलकी असल्यामुळे दोघांचेहि जुळले; पण मला मात्र पळून जायची पाळी आली ! तेथून एक वाजतां निघून 'येना' गांवीं आलों. हा गांव युनिव्हर्सिटीसाठीं प्रसिद्ध असून, येथे विद्यार्थीमंडळांचे (फर्बिंडुगेन अगर कोअर) फार बंड आहे. त्यांची लहर लागली तर रस्त्यांत टेबलेखुर्या मांडून बीअर पीत बसतात, पण पोलिसचे त्यांच्यापुढे कांहीं चालत नाही, असे सांगतात. युनिव्हर्सिटीला सध्या सुटी असल्यामुळे मला हे प्रत्यक्ष पहायला सांपडले नाही.

'येना' (अगर आपण तिकडे जेना असा उच्चार करतो!) हे १८०६ मध्ये जर्मन लोकांचे नेपोलियन बरोबर झालेले युद्ध—व त्यांचा झालेला भयंकर पराभव—यांसाठींही प्रसिद्ध आहे. हा पराभव जर्मन लोकांना फार फायद्याचा झाला. कारण येथपासून राजे, मुत्सद्दी, विद्वान् आदि लोक जर्मनराष्ट्र एक कसे होईल व त्याची भरभराट होऊन ते पुनः डोकें वर काढण्यास कसे समर्थ होईल, याविषयीं मनःपूर्वक खटायट करूं लागले. इतर गोष्टींमध्ये शिक्षणाच्या बाबतींत जर्मन राष्ट्र आज सर्वांच्या पुढे आहे, हे त्या पराभवानंतरच्या जागृतीचेच फल होय. संपत्तिपेक्षां आपत्तिपासूनच पुढळ वेळीं फार मोठे फायदे होतात, यांचे हे मूर्तिमंत उदाहरण होय. असो.

असे हे पराभवाचे ठिकाण—रणमैदान पहावे, हा मुख्य, व एका भाषाभिन्न प्रोफेसरांना भेटावे हा गौण, असे दोन हेतु येनासारख्या खेडवळ ठिकाणीं उतरण्यांत होते; पण दोन्हीहि साधले नाहीत. येनाला उतरतो, तो पाऊस जोराने पडूं लागला. त्यामुळे पायी जाण्याची

माझा यूरोपातील प्रवास.

॥ध्व राहिली ! मोटर आम्निवस् मिळते, पण तिने धांवत जाऊन पळत येण्यांत फारसे हंशील नव्हते. शिवाय गांवांत शोध घेतां प्रो० डेल्ब्युक ह्या पालटण्यासाठीं गेल्याचें कळलें ! गांव थोडेंसें पाहण्यासाठीं पावसांतून गांवांत भटकण्यानें त्रास मात्र झाला ! संध्याकाळीं साडेपांच वाजतां येना सोडून, दहांच्या सुमाराला 'न्यूर्नबर्ग' येथें आलों. येथें मागें एकदां आलों असल्याचें तुझाला लिहिलेलें आठवत असेलच. वाटेनें जशी सभोंवार फ्रान्केन्बर्गमधील सृष्टीची तशीच डब्यांत मनुष्यस्वभावाची मौज पहात होतो. प्रथम अर्धातास माझ्या डब्यांत एक जोडपें होतें. त्यांतील पुरुष सृष्टीचा भोक्ता होता असें दिसलें. निदान तसें तो दाखवी तरी ! प्रथमच आगगाडींत बसलेलें दहाबारा वर्षांचें मूल जसें या खिडकीकडून त्या खिडकीकडे धांवतें व 'आई, ही पहा नदी, हा बघ डोंगर, पहा कशी झाडे पळतात !' वगैरे एकच गर्दी करून सोडतें, तद्वत्च या गृहस्थानें केले. प्रथम एका खिडकीकडे धांवे व 'मारीया, कुक माल (पहा-पहा)' असें बायकोला (तीं नवरा-बायको असावीं असा माझा तर्क झाला) ओरडून सांगे. नंतर दुसऱ्या खिडकीकडे धांवून पुनः 'मारीया-कोम् कोम् (इकडे ये-ये), सीअ डी हेरलिश्काइट् डेर नाद्अर (पहा सृष्टीची अपूर्व शोभा !)' ह्मणून खिडकींतून बिचारीचें डोकें पुढें ढकली. अशी सारा वेळ इकडूनतिकडे धांवपळ चालली होती. बायको बिचारी कंटाळून 'या इश सेअ अ.लुम् (मला किनी सगळें दिसतें !)' असें ह्मणे, पण उपयोग काय ? बाहेर सृष्टींत जसें देखावे बदलत तसेच माझ्या डब्यांतहि बदलत होते. पुढच्या स्टेशनावर सृष्टीचें भोक्तें जोडपें उतरून, एक क्वाथोलिक उपाध्यांचें जोडपें (नवराबायको नव्हत ! दोन पुरुष) डब्यांत आलें. हें बव्हेरियामधील असावें, हें त्यांच्या मृदु उच्चारांवरून व नित्त्वार, (प्रशिया-साकसनीकडे 'निश्ट वा' असा उच्चार Niht wahr याचा करितात) t, d, यांचा बरोबर दन्त्य उच्चार करणें वगैरेवरून

माझा यूरोपातील प्रवास.

म्हांच दिसलें. यापैकी एकजण बोलका दिसला. ' कोण ? कोठचे ? ' गिरे कुशल प्रश्न झाल्यावर भाषा, धर्म, रीतिरिवाज, अशा नाना-वेषांवर बोलणें झालें. कॅथोलिकधर्माविषयी मी काहीं बोलतांना, उपाध्ये-गोवांनीं प्रॉटेस्टंटानीं पूर्वपरंपरा, धर्माचा इतिहास-तर्क वगैरे सोडून ऊन धर्माचें मातेरें केलें, कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाही, मशी त्या धर्मांत स्थिति झाली असल्याचें सांगून, पूर्वीच्या क्याथोलिक वळ्यांतील पुतळे, चित्ररूपानें दाखविलेले बायबलांतील गोष्टींचे देखावे, गिरे मोडूनतोडून विध्वंसकपणाचें काम त्यांनीं केलें आहे, वगैरेहि षळमळून सांगितलें ! नंतर प्रशियन् व बव्हेरियन् लोक (दोन्ही तर्मनच !) यांच्या स्वभावतुलनेकडे भाषण वाहवलें. प्रशियन् लोक तार ताठ, गर्विष्ठ, उद्धट, अविनयशील आहेत वगैरे शेलकीं विशेषणें यांनां देऊन, बव्हेरियन् लोक सालस, सम्य, पाहुणचारादि रीति सोडणारे व एकंदरीत ' गेम्यूटलिश् ' असल्याचें त्यांनीं प्रतिपादिलें. गेम्यूटलिश्चें मराठींत हुबेहुब भाषांतर करणें कठीण आहे. पण एकंदर स्वभाव--चालचालणूक यांत मनमिळाऊपणा, गोडवेपणादि गुण असणें याअर्थां ' गेम्यूटलिश् ' हा शब्द वापरतात. इंग्रजी सुद्धां तर्मनक शब्द याला नाही !). बोलणें कुठवर वाहवलें असतें हें सांगित नाहीं; पण अस्तमान झाल्याबरोबर प्रार्थना करण्यासाठीं दोघांनीं आपलीं छोटीं बायबलें खिशांतून काढलीं, व भाषण बंद करावें लागल्याबद्दल क्षमा मागून त्यांतील मंत्र मनांत वाचण्यास आरंभ केला. इतर गोष्टी कशाहि असल्या तरी श्रद्धेच्या व धर्माचीं मानलेलीं बंधनें सक्त पाळण्याच्या बाबतींत क्याथोलिक लोकच पदोपदीं श्रेष्ठ ठरतात. असो.

या उपाध्येबोवांचें संभाषण व वर्तन मला खरोखरीच ' गेम्यूटलिश् ' वाटलें. पुढें हे उतरून गेल्यावर एक ज्यू, एक वकील व एक अशील अशी मंडळी प्रवेश करती झाली. संभाषण अर्थात्च पैसा-कायदा-

माझा यूरोपातील प्रवास.

हक्क वगैरेविषयी क्लिष्ट, कर्णकटु असें झालें. या मंडळीला आपल्या भानगडीत मजबरोबर एकदोन शब्द बोलण्यापलीकडे फारसा वेळच सांपडला नाही. त्यांच्या चिरूटांनी माझे डोकें मात्र उठलें. असो.

न्यूर्नबर्गला दहांच्या सुमाराला आल्याचें सांगितलेंच आहे. गांवांत गेल्यावर एका हॉटेलांत गेलों, तों तें पाहुण्यांनीं गच्च भरलेलें ! रात्र बरीच झालेली, जरा पंचाईत पडली; पण तेथून एक माणूस बरोबर मिळाला, त्यानें लगेच जवळच्या दुसऱ्या हॉटेलांत बरीशी खोली पाहून दिली. न्यूर्नबर्गला जर्मन संगीतपरिषद् भरली आहे, त्याचें हें फळ असावें ! शिवाय सर्व शाळांनां व युनिव्हर्सिटीयांनां सुटी झाल्यामुळें हे प्रवासप्रिय लोक जिकडे तिकडे सुळसुळाट करून सोडतात, यामुळें या वेळीं हॉटेलांतून रीघ मिळत नाही.

गेल्या खेपेला न्यूर्नबर्ग गडबडीनेच कां होईना, पण एकदां डोळ्यां-खालीं घातलें होतें. त्या वेळीं तुझाला लिहिलेंहि असेलच. वहिवाटी-प्रमाणें प्रथम मुख्य रस्ते-बाजार वगैरेकडे भटकलों. एका मोठ्या चौकांत येथील भाजी व फळबाजार सकाळचे पांचसहा तास भरत असतो, त्यांतून फिरलों. त्या माळिगींचा मळकट भरड पोषाक, तिकोनी करून डोक्यावरून हनुवटीखालीं गांठ दिलेलें रंगीत फडकें, वहिवाटलेल्या माणसांशिवाय इतरांनां प्राण गेला तरी न समजणारें तोंडांतल्या तोंडांत हेल काढून बोलणें वगैरेनीं अर्धा तास मौठी कर-मणूक झाली. कांहीं ह्याताऱ्या भाजीवाल्या खोल टमरेलांत शिजविलेल्या कसल्या तरी खळ्याचा लाकडी चाट्टीनीं सकाळचा फराळाहि तेथेंच उरकीत होत्या. मजसारखे 'बेडेकरां' दि मार्गदर्शक हातांत घेऊन फिरणारे प्रवासी आज फारच दिसले. शिवाय चौवीस माणस सहा रांगांनीं बसण्याच्या चार घोड्यांच्या गाड्या सर्व शहरभर प्रवाशांनां फिरवीत होत्या. एक माणूस गाडीवर मध्येच उभा राहून 'हें अमूक, तें अमूक, हें यानें बांधिलें,' वगैरे बडबडत असे. किती जणांनां तें

माझा यूरोपातील प्रवास :

समजले असेल राम जाणे ! अशा वाहनांतून शहर पाहण्याला 'रंडफार्ट अगर (गांवाभोवती) चक्रर' असें ह्मणतात. तीनचार मार्कांस गाडींत एक जागा मिळते. असो.

अशा रंडफार्टचा मी चहाता नसल्यामुळे इतर पुष्कळांप्रमाणे पायीच फिरत होतो. या खेपेला नवे असें एक बुर्ग अगर गढी (छोटासा किल्ला) पाहिली. इ. स. अकराशेंच्या सुमारास ही बांधली गेली, व तेव्हांपासून आतांपर्यंत बरेच राजे व बादशहा तेथे कधीकधी राहिले आहेत. त्यांचीं नांवे तेथे आहेत. हल्लींचा जर्मन बादशहा तेथे तीन वेळ धोडके दिवस राहिलेला आहे. त्यांत दोनशें फूट खोलीची एक अंधारी विहीर आहे, तिच्या तळांतून संकटसमयी पळून जाण्यासाठीं भुयारें आहेत. इतर वेळीं या भुयारांतून बंदिवान लोकांकरवीं किल्ल्यांत व गांवांतील राजवाड्यांत पाणी वाहिल्लें जात असे. खडकांतून खोदण्याचें कामहि बंदिवानांकडूनच सारखीं तेरा वर्षे करविल्लें गेलें. ही गोष्ट पौर्वात्य बादशाही अमलांतल्यासारखी कानाला लागते, नाही ! तेथेंच एक उंच मनोरा आहे. त्यावरून शहराचा देखावा उत्तम दिसतो. लांबवर टेंकड्या व मैदानें दिसतात. तेथे १६१२ ते १६४८ पर्यंत झालेल्या धार्मिक युद्धांत जर्मन वीर वालेन्स्टाइन याचा तळ असे. याविषयी शिलर कवीनें 'वालेन्स्टाइन्स लागर' नांवाचें रसिक काव्य लिहिलें आहे. इंग्रजी भाषांतर मिळाल्यास वाचावें. पंधराव्या शतकांत सर्व मध्ययूरोपाचा या न्यूर्नबर्ग शहरामार्फत व्हेनिसशीं व ह्मणजेच तद्वारा हिंदुस्तानाशीं मोठा व्यापार चालत असे. त्यामुळे तेव्हांपासूनच न्यूर्नबर्ग अत्यंत भरभराटींत होतें. हिंदुस्तानाला जलमार्ग खुला झाल्यापासून तो न्यूर्नबर्गचा व्यापार बुडाला, पण आतां खुद्द येथेंच देशी व्यापार प्रचंड चालून न्यूर्नबर्गचें महत्त्व कायम राहिलें आहे. न्यूर्नबर्ग सहांपूर्वीं सोडून, साडेआठोंला रात्र

मीक्षा यूरोपांतील प्रवास.

म्युनिचला आलों. येथेहि ज.गेसाठीं दोन दारें फिरावें लागलें. पण हें होटेल फारच नामी मिळालें आहे.

(ता. ७)

येथें कांहीं पहावयाचें राहिलें नाहीं. कारण ही म्युनिचची तिसरी खेप. तेव्हां बॅकेंतून ऑस्ट्रियन्, इटालियन् वगैरे नाणें घेऊन आज दुपारीं पुढें टिरोल् प्रांतांत (पश्चिम ऑस्ट्रिया) आल्प्स पर्वतांत इन्सब्रुक येथें जाणें आहे.

बोत्सेन (तिरोलप्रांत, ऑस्ट्रिया) १९ भागस्ट, १९१२.

अकरा वाजतां धो धो पाऊस पडत असतांना म्युनिचच्या बॅकेंत जावें लागलें. तों रस्त्यांनीं दुतर्फा ही माणसांची गर्दी ! कारण विचारतां, बव्हेरियाचा युवराज आपल्या नव्या नवरीसह होख्साइट्स रायझ (लग्नानंतरचा प्रवास इ. हनीमून) करून परत आलेला त्या रस्त्यानें राजवाड्यांत जाणार होता, असें समजलें ! मनुष्यस्वभाव कोठें गेलें तरी सारखाच. ' रात्र असो कीं दिवस असो, कीं, पर्जन्याची वृष्टि असो,' असला उत्सव, तमाशा पाहण्यास माणसें आपलीं एका पायावर तयार ! मी तेथें न थक्कतां बॅकेंत जाऊन ऑस्ट्रियन व इटालियन नाणें घेतलें, व तेथें कोणच्या सालापर्थतचें चालतें, कोणचें रद्द आहे हें त्या कारकुनाला विचारलें. त्यानें सर्व समजावून सांगून होतां होईलतों चांदीचीं नाणीं (लिरा वगैरे) वाजवून पहात जा ह्यागून मुद्दाम बजाविलें. शक्य तेवढें करून इतार्लीत या बाबतींत बनविलें न जाण्याचा विचार आहे.

म्युनिच एक वाजतां सोडून सहा वाजतां दक्षिणेकडे पूर्वआल्प्स-मधील टिरोल प्रांताचें मुख्य शहर इन्सब्रुक येथें आलों. वाटेनें मुसळधार पाऊस, धुकें, ढग वगैरेमुळें सृष्टिशोभेवर पांघरूण पडलें होतें.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

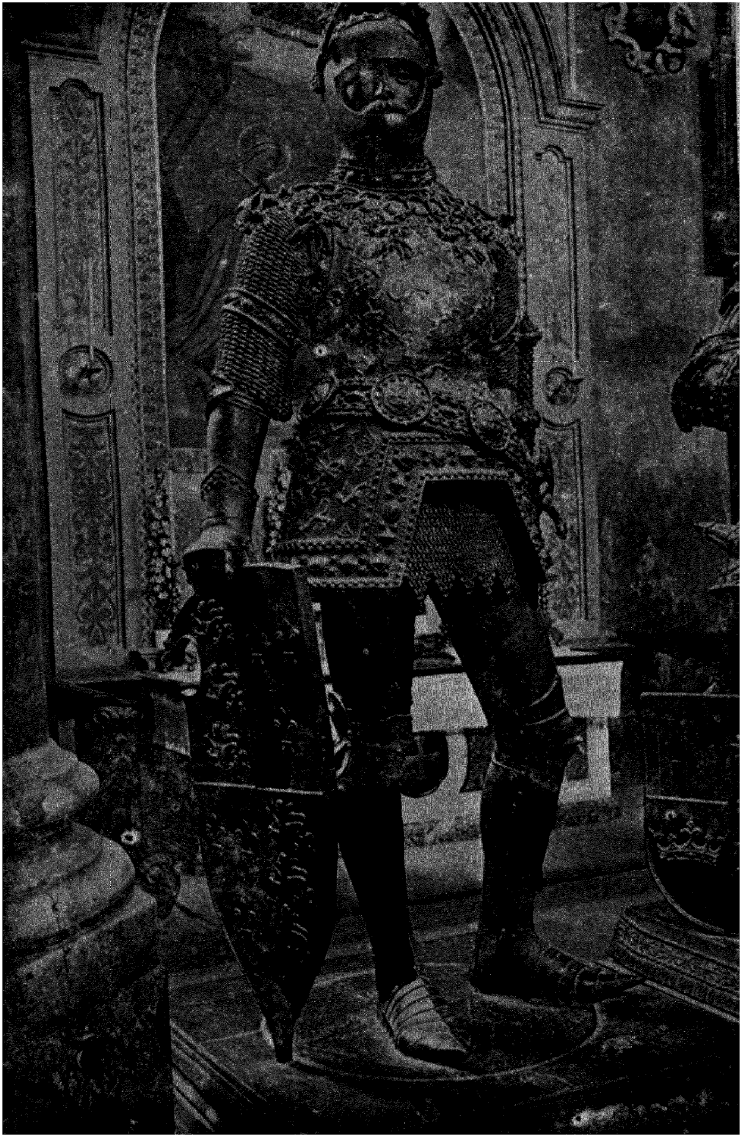
इर स्टेशनावर चढउतरणाऱ्या उतारूंचे निरीक्षण करण्यांत कांहीं ऋमणूक झाली. इन्सब्रुक हे चांगल्या हवेचे ठिकाण असल्यामुळे तेथे प्रवाशांची नेहमीच गर्दी असते. हिवाळ्यांत बर्फ फार हलून, व उन्हाळ्यांत डोंगरी हवा हुषारी आणणारी हलून, प्रवाशांना खंड असा मुळीच पडत नाही. अर्थात्च मला पुनः येथेहि दोन घरे हिंडाची लागून, एक 'इंग्लिश स्पोकन्' हॉटेल मिळाले. ही 'इंग्लिश स्पोकन्' हॉटेल मुख्यत्वेकरून अमेरिकन्-इंग्लिश प्रवाशांसाठी असून बरीच महाग असतात. त्या मानाने सुखांत, व्यवस्थेत, थाटमाटांत कांहीं जास्ती असते, असे नाही. उलट यांतील नोकरचाकरांत ताठपणा मात्र आलेला असतो. या हॉटेल डल ऑयरोपमध्ये हातपाकीट टाकून (या खेपेला अगदीं अवश्य तेवढेच सामान भरून हातपाकीट घेतल्याने लटांबर कमी झाले आहे!) पावसांतच गांवांत एक फेरी मारून आलो. गांव अगदीं नवा हलूनच रस्ते, चौक, त्यांवरील इमारती एका वर्तीच्या, रेखलेल्या अशा दिसल्या. जरा मोठे असते, तर याला बर्लिन अगर् लाइप्झिक् हणायला हरकत नव्हती.

ता० ८ आगस्ट, १९१२.

सकाळीं गांव पहाण्यास निघालो. मोठ्या इमारती, चौकांतून कारंजी व इतर स्मारके वगैरे नव्या यूरोपीय शहराला अवश्य ते सगळे येथे आहे. कांहींसे जुने सोळाव्या शतकांतले एक देऊळ पाहण्यासारखे आहे. इंप्रजी इतिहास घोकतांना आठव्या हेन्रीच्या वेळेला त्या बादशहा मारिसमिलियनचे नांव आपण वाचतो, त्याने मरतेसमयी हे देऊळ बांधले जावे अशी इच्छा प्रदर्शित केली होती (सन १५१९) तिचे हे फळ. देव्हान्या (आल्टार)समोर देवळाच्या मध्यभागी दुतर्फा खांद्यांमध्ये या जर्मन् (खरे हॉटेल असतां ऑस्ट्रियन्) बादशहाचे संगमरवरी दगडाचे स्मारक असून भोंवतीं निरनिराळ्या देशच्या

माझा यूरोपांतील प्रवास.

पूर्वांच्या राजांचे लढाऊवेषांत धातूचे बावीस पुतळे आहेत. पैकीं इंग्लंडचा राजा आर्थर (याच्याविषयीं पौराणिक कथांचीं गद्ये व काव्ये तुह्वांला ठाऊक असतीलच; पैकीं सर चार्ल्स मालोरीचें Morte d' Arthur, व टेनिसनचें Coming & passing of Arthur, Holy Grail, Idylle of Kings, Round Table वगैरे प्रसिद्ध आहेत) व गौथिक लोकांचा राजा थिओडोरिच् अथवा डीटोरिच् हे प्रसिद्ध आहेत. मध्ययुगांतील राजांचीं चिलखते, ढाल, तरवारी वगैरे हत्यारे यांची चांगली कल्पना येते. नंतर एका राजाच्या डौली मूर्खपणाचें चिरस्मरण देणारें एक सोन्यानें मढवून काढलेल्या छपराचें घर पाहण्यालायक आहे. राजाच्या चिकूपणासाठीं-अगर दारिद्र्यामुळें त्याला ' रिकाम्या खिशाचा टाश (पिशवी)-फ्रीड्रिच्' असें नांव पडलें व चिडून तें घालविण्यासाठीं त्यानें तीन हजार डुकाट मोडून हें छप्पर बनविलें अशी दंतकथा आहे ! जरा पुढें एक सुबक राजबाग आहे. पण इन्ब्रुकच्चा-साधारण सर्व टिरोल प्रांताचाहि-विशेष या मनुष्य-कृतींत नसून, अपूर्व सृष्टिशोभेंत आहे. डोंगरांतून धांवत फोंफावत येणाऱ्या पांढऱ्या भुरकट पाण्याच्या इन् नदीच्या कांठीं गांव वसलेला असून, नदीपलीकडे डोंगरांच्या ओळीचा एक तटच बनला आहे. थोडेंसें मळभ आलें असतांहि तीं बर्फाच्छादित शिखरे; त्यांच्या खालच्या बाजूला मानेला काळसर वस्त्र गुंडाळल्यासारखे कापुसलेले विरळ ढग, त्याखालीं देवदारु व लेश (इं.लार्च्; मराठी नांव असल्यास ठाऊक नाही, हें झाड उंच डोंगरावरच वाढतें; देवदारुशीं बरेंच साम्य आहे.) यांचीं वने व नंतर हिरवेंगार शालूसारखें पसरलेलें गवत, मध्येच कोठें तुरळकतुरळक घरे, व पायथ्याशीं नदीकांठची वस्ती हें मिश्रण गोड दिसे. नदीच्या पुलावरून हा रमणीय देखावा बराच वेळ पाहून वाल्टर फॉन् डे फोगल् वायड नांवाच्या टिरोलच्या शाही-राच्या (पोंवाडे--लावण्या करून गाणारा) स्मारकाकडे, व तेथे

‘ किंग आरथर् ’ (इन्सबुक्).

माझा यूरोपांतील प्रवास.

हदारीच्या मारिया टेरेसीएन् स्ट्रासमधून, ऑस्ट्रियाचा राजा व पेनची राजकन्या यांच्या विवाहस्मरणार्थ उभारलेल्या विजयतोरणा-मालून स्टेशनकडे आलों. लग्नासारख्या शौर्याच्या कामाच्या स्मरणार्थ उभारलेले विजयतोरण येथेच पहिल्याने पाहिले ! असो. बर्फाच्छादित र्वतांच्या दर्शनाने पुनः त्यांच्या निकट सांनिध्याची प्रबळ इच्छा, पण वेच्या अनिश्चितपणामुळे ती तशाच दावावी लागून दुपारी मुक्काम लाविला, व दक्षिणेला तीन तासांच्या रस्यावर बोत्सेन शहरी चार ताजतां आलों. आल्प्सच्या सिम्पलन् पास, गोटा पास व ब्रेनर नांवाच्या तीन खिंडीपैकी सर्वांत लहान जी ब्रेनर पास तीतून आगगाडीचा रस्ता प्रसल्यामुळे सारा वेळ गाडीतील कॉरिडोर (बोळ, उतारुंस या डब्यां-तून त्यांत जाण्यायेण्यासाठी) मध्ये खिडकीशी उभा होतो. लहानमोठे मंचपंचवीस बोगदे, मध्यम उंचीचे डोंगर (गाडी जीतून जाते त्या खिंडीची जास्तीत जास्त उंची तेराशें सत्तर मीटर=पंचेचाळीसशें सहासष्ट फूट आहे.), त्यांतून उड्या घेत जाणारे फेंसाळ झरे, झाडे व गवत यांच्या दाटीने जिकडेतिकडे गर्द हिरवळ, व त्यांतून मुरडत गेलेले जणू स्फटिकाने मढवलेले पांढरे शुभ्र पाय-व गाडीरस्ते, यांत स्वित्सर-लंदांतील आल्प्सचा विशाल व भव्यपणा जरी नव्हता, तरी वैचित्र्य व सौंदर्य पूर्ण भरली होती.

बोत्सेनला हॉटेल तेव्हांच मिळाले. पडशी त्यांत टाकून गांवांत चक्कर मारली. आडवेतिडवे गेलेले रस्ते, बोळ्या, जुनीं घरे यांवरून या गांवाचा जुनेपणा तेव्हांच दिसून येतो. दक्षिण व उत्तर यूरोप यांच्या व्यापाराचे हे नाके आहे. पूर्वी व्हेनिसशी याचे चांगले दळण-वळण असे. आज ते नसले, तरी द्राक्ष-सफरचंदादि फळांचा, दारूचा व गुरांचा धंदा व व्यापार येथे मोठा आहे. असो. आतां येथील एका शिखरावरून टिरोल-आल्प्सचे सिंहावलोकन करणे आहे.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

रीव्हा (गार्डासरोवरावर), ११ आगस्ट, १९१२.

परवां बोत्सेनहून लिहिलेलें पत्र पावलेंच असेल. त्यानंतर एका डोंगरावरून टिरोल-आल्प्स शिखरांचा देखावा पाहणेंस जायचें, पण जें पहायचें त्यावर मेघांचें निळसर पांघरूण पडल्यामुळें तो बेत सोडून जवळच सव्वातासाच्या रस्त्यावर जरा उत्तरेकडे डोंगरांत मेराण हणून श्रीमंत लोकांचें हवा खाण्याचें 'कूअर् ओर्ट' (उपायाचें ठिकाण) आहे तिकडे गेलें. कूअर-उपायासाठीं येणाऱ्या पाहुण्यांच्या सेझों (इ. सीझन्) मोसमाला अजून अवकाश होता. हा सेझों आक्टोबर-अखेर सुरू होऊन मेपावेतो चालतो. या अवकाशांत अपूर्व सृष्टि-शोभा व तिच्याच पोटांत मनुष्यानें विजेचे दिवे वगैरेनीं चित्रचित्र केलेल्या बागा लावून आणलेली कृत्रिम शोभा यांचा ते यथेच्छ उपभोग घेतात. नाच, गाणें, तमाशे, नाटकें वगैरेला या संधींत ऊत येत असतो; पण सध्यां सर्वच शांत होतें. त्यामुळे मला सृष्टिसौंदर्याचा यथेच्छ उपभोग घेतां आला. मेराण हें चोहीकडून उंचउंच डोंगरांनीं कोंडलेल्या विस्तीर्ण दरींत क्युशेल्वर्ग नांवाच्या डोंगराला टेंकून पास नांवाच्या छोट्या नदीच्या उजव्या कांठावर वसलेलें आहे. नदीच्या दोन्ही तारांवर चैनी लोकांनां शतपावली करण्यासाठीं होतांहीर्लतो डोंगरी झाडांच्या बागा केल्या आहेत, त्याहि चांगल्याच आहेत. पण गांवाच्या जरा वरतीं उंच कड्यांतून खडकांमधून नदी जोरानें धोंधों करीत वाहते, तेथें शोभा अपूर्व आहे. जन्मापासून सैरटपणानें नाचत-बागडत जाणारी ती; तिला खडकांचा प्रतिबंध कसा खपणार ? त्याशीं मोठ्या आवेशानें भांडतभांडत फेंसरूपी केस फिंदारीत ती मार्ग काढूं पाहते. भोंवतालचीं विशाल झाडें जाल्याच शांतताप्रिय असल्यानें आपल्या शाखा भांडणाऱ्यांवर दोन्हीकडून लांबवून जणूं तें भांडण तोडूं पाहत आहेत ! भांडणाची मौज पहात बसणें हा मनुष्यस्वभावच

माझा यूरोपाताल प्रवास.

आहे. त्याला अनुसरूनच अशा मौज पहाणारांसाठी सजा केलेला आहे; त्यावर किती तरी वेळ निवांत बसलों. सृष्टीच्या भांडणाची अशी कांही मांज आहे, की, त्यामुळे मनाला यत्किंचित्ही त्रास न होतां तें उलट रममाण होतें. असो. नंतर, डोंगरांत निरनिराळ्या ठिकाणीं पूर्वीं संस्थानिक लोकांनीं हवा खाण्यासाठीं बांधलेले वाडे बरेच आहेत, त्यांपैकीं एक पाहण्यास गलों. त्याला वाट चढाची, पण दोन्हा बाजूंनीं द्राक्षांच्या घोंसांनीं लवलेल्या बागांतून होता. या टिरोल् प्रांतांत डोंगरावर द्राक्षांची लागवड फार आहे. हाच लोकांचा मुख्य धंदा असें ह्मटल्यास हरकत नाही. ते सुंदर घड पिकायत्या महिनाभर अवकाश होता, नाहीं तर कदाचित् कोल्होबाचें पाप मनांत आलें असतें. त्या बागांत जागजागीं निळसर पाण्याचे हौद दृष्टीला पडले; व वेळींच्या पानांवरहि निळसर डाग पडलेले पाहिले. शेतकीस आधुनिक शास्त्राची जोड आपल्याकडे अजून नसल्यामुळे, हें गूढ कळेना. ह्मणून वरच्या बाजूला एक झोंपडी दिसली तिकडे वळलों. तेथें एक सट्ट पण खुज्या बांध्याची माळीण काम करीत होती, तिला विचारिलें. तेव्हां हौदांत व्हू व्हिट्टिओल् असून, वेळींस कीड लागूं नये ह्मणून तो वारंवार शिंपण्यासाठी पाण्यात मिसळून हौदांत सतत तयार ठेवलेला असतो, असें तिनें आपल्या टिरोली-जर्मनभाषेंत सांगितलें. तिचीं तीं झोंपडीभोंवतीं कोंबड्यांचीं खुराडीं, बाजूला खताचा ढिगार, बगैरे उपकरणां व साधा गारबीचा पोषाक पाहून आश्चर्य वाटलें. एवढ्या संपन्न बागेची मालकीण-निदान वाढविणारी तरी-पण तिला खालच्या त्या श्रमंत व ऐषभारामी मेराणाचें वारेंहि शिवलेलें नव्हतें ! खाऊनपिऊन सुखी दिसली; पण कपडेलत्ते, एकंदर रहाणी यांमध्ये जी गारबी शेतकऱ्यांच्या मार्गें उपजत लागलेली, तिचा प्रभाव या बाईवरहि दिसला; इकडील शेतकरी लोक आपल्याकडीलापेक्षां किती तरी सुखी ! पण यूरोपापुरतेंच पाहतां यांच्या श्रमाचें चीज व्हावें

तितकें होत नाही, हेंच खरें. यांनीं जिवापाड मेहनत करून द्राक्षांचे बाग करावे, व त्यांचें फळ दलालांनीं मधल्यामधें उपटवें, असें आज-पावेतों तरी चाललें आहे. असो. नंतर तसाच पुढें वर चढत राहिलों. तों एका ओढ्याच्या खोल दरींतून गोड स्वैरालाप ऐकून तिकडे वळलों. वाटेंत एका लोहाराचा कारखाना दृष्टीला पडला. लोहारदादांचें भट्टीशीं काम चालूच होतें, तों मी खिडकींतून डोकावलों. त्यांनीं तोंडांतून छातीपावेतों लोंबणारी ती फायफ-चिलीम तशीच ठेवून गुटेन्टाग् ह्मणून एका डोळ्यानें मिचकावीत मला सलामी दिली. त्याच्या त्या राकट, तांबूस, एकाक्ष चेहऱ्यांत माणुसकी पूर्ण भरलेली दिसली, व दोनचार शब्द त्याशीं बोलून मी त्या ओढ्याकडे गेलों. हा जींतून गेला आहे त्या दरीला नाइफ् ताल् ह्मणतात. तेथें बराच वेळ उभा राहून, त्याचें मंजुळ गाणें ऐकिलें. मी लक्ष्य लावून ऐकत होतो; पण तो न थांबतां तसाच आनंदानें बडबडत, उडतबागडत चालला होता. मजसारखीं हजारां माणसें तेथें येऊन गेलीं असतील; त्यांचा आतां पत्ताहि नसेल. पण हा आपला सतत आपल्या नादांत वाहत आहे. हें सृष्टीचें रहस्य आहे. हें रहस्य कवीनां कळतें. मजसारखीं प्राकृत माणसें पाहून आश्चर्य व आनंद करीत व स्वतःला धन्य मानीत परत जातात; यापेक्षां अधिक शक्ति त्यांनां नाही! अशा ठिकाणीं कवीनां काव्यस्फूर्ति होते. पण मजसारख्या साधारण जनांवर या अपूर्व गोडपणाचा परिणाम झाल्यावांचून राहत नाही, व आपल्या विचारांस साधा गद्य उच्चार देणें पुरें न वाटून पद्यांत त्यांचा उद्गार काढतात. या न्यायाला अनुसरूनच मी लाइपझिक् येथील संस्कृत प्रोफेसरांनां चार ओबडधोबड पद्यें पाठविलीं. त्यांत काहीं विशेष किंमत नाही, पण त्या वेळची मनाची स्थिति तीं कशीबशी दाखवितात. असो. या ओढ्याच्या कांठीं थोडा विसांवा घेतला व गोड पाणी प्यालों. इतक्यांत एक टिरोलर् आपल्या दोन मुलांसह दोन गाई चरायला नेत

माझा यूरापांतील प्रवास.

होता, तें पाहून मला मौज वाटली. मुलांना मी दोन बिस्किटे देतां तीं भीतभीतच त्यांनीं घेतलीं व बापानें माझे आभार मानले. कां कोणाला ठाऊक ? पण हीं टिरोल्स् माणसें मला आवडतात. सृष्टीच्या सतत सहवासानें त्यांच्या वागणुकींत शहरी, बनावट असें कांहींच नसतें, व हीं सरळ, भोळीं व हणूनच गोड असतात. त्या उपाध्येबोवानें बव्हेरियन् लोकांनां लावलेलें गेम्ब्यूट्लिश हें उपपद मला वाटतें यांनांच जास्त शोभतें. नंतर जरा ताजातवाना होऊन परत मेराणला आलों, व दुसऱ्या डोंगरांतील टिरोलाय् नांवाच्या खेड्यानजीक गेलों, तीं संध्याकाळ झाली होती. बाजार वगैरे आटपून परत आपल्या गांवीं जाणारे टिरोल्स् भेटले, त्यांशीं बोललों. कांहींजण फळें, व कांहीं दूध मेराणला विकून परत चालले होते. मुलेंहि दृष्टीला पडलीं. त्यांनां त्या चढाचें कांहींच वाटत नव्हतें. तीं वानरांसारखीं उडतवागडत चाललीं होतीं !

त्या मुलांनीं मला त्या खेड्याचें नांव तिरोलाय असें सांगितलें. क्यूशेल्बर्गच्या शिखरावरच्या सपाटीवर हें वसलें असल्यामुळें येथून सभोंवार लांब पळ्यावर नजर फेंकतां येते. खालीं खोल विस्तीर्ण दर्रीत जागजागीं निरनिराळीं खेडीं दिसत, तेवढाच काय तो मनुष्यसंपर्क. बाकी जिकडेतिकडे सृष्टीच सृष्टि ! हजारों लहान ओढ्यांच्या व पासर् आणि एच् या नद्यांच्या झांकारानें दरी दुमदुमून गेली होती. त्यांचे एकवटलेले भुरकट रंगाचे जोरानें वाहणारे प्रवाह वळणावळणांनीं सापासारखे झाडांमधून दृष्टीस पडत. दर्रीत व डोंगरांवर उंच-उंच झाडे, डोंगरांच्या लगत्यालाच सरासरी तेराचौदाशें फूट उंची-पावेतो द्राक्षांचे मांडव व नंतर पुनः रान असा देखावा नजर टाकावी तिकडे दिसून, त्या हिरवेगारपणानें मन प्रसन्न होई. शिखरावर बर्फ असण्यापुरते उंच पर्वत या भागांत नाहींत, तरी ते लहानसहान नाहींत. त्या वेळीं त्यांच्यावर तुरळकतुरळक अग्नें होतीं, त्यांवर संधि-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

प्रकाश पडून मोठ्या थोरल्या तांबूस वस्त्रासारखा भास होई. काव्य-प्रकाशांत अशा डोंगरांना छाटी पांघरलेल्या मुनींची उपमा दिली आहे; ती तटस्थपणा, गंभीरपणा, वस्त्राची कल्पना वगैरेंत खाशी जुळते, पण विशालत्व व अचलत्वाची कल्पना तिने येणें शक्य नाही; व तेवढ्यासाठी ती उपमा तेथे दिलीहि नाही. संध्याकाळच्या कोंवळ्या प्रकाशांत आंगावर गहन हिरवी कफनी व डोक्यावर ताम्रमेघांची छाटी गुंडाळून तटस्थवृत्तीने आकाशाला डोकें लावून अढळ बसलेले हे पर्वत-मुनि पाहून माझे मनहि कांहीं वेळ अचल व गंभीर झालें. शिवाय ते खेडे जरा दूर राहून, त्या सपाटीवर एकटा मीच असल्यासारखें झाल्यामुळे एक क्षणभरच भानावर नसल्यासारखें मला झालें. नंतर खाली जाण्याचा विचार करून घड्याळ काढून पाहतों तों साडेसात होऊन गेलेले; सहांच्या गाडीने मी परत जाणार होतों ! मग हळुहळू उतरून मेराणांत जेवण वगैरे सारिले, व साडेनवांला परत निघून साडेदहांला बोत्सेन् गांठलें. हें अपूर्व सृष्टिसौंदर्य पाहून झालेल्या समाधानांत सुखानें झोंप आला. हा आरपसू पर्वत हणजे सुखाची खाण आहे. निराळ्या ठिकाणी जावें हणजे निराळाच अदृष्टपूर्व सौंदर्याचा प्रकार दृष्टीला पडतो !

मेराणला सृष्टिसौंदर्य पाहण्याच्या हावेत किती चाललों याची मूर्त कल्पना दुसरे दिवशीं सकाळीं पायांनीं दिली. स्वित्स्वर्लंड सोडल्या-पासून इतकें व अशा चढउताराचें आजंवर कधीं चाललों नव्हतों. एक वाजेपासून साडेसातपर्यंत सारखा मार्गी होतों; पायांवर नक्षत्र पडलें हणतात नाही, तसेंच झालें !

व्हेरोना, १३ आगस्ट, १९१२.

बोत्सेन्हून वारा वाजतां (ता. ११) निघून चार वाजतां दक्षिणे-कडे (इतालीची उत्तर) 'गाडी' सरोवराच्या कांठीं रीव्हा या गांठीं

माझा यूरोपांतील प्रवास.

आलों. येथे येण्याचा मुळांत बेत नव्हता, पण आल्प्समधील इतर सरोवरांप्रमाणेच याची ख्याति ऐकून व मार्गदर्शकांत पाहून येथवर वांकडा वळलों. येथे पोंचण्यापूर्वीच गाडींतून घाटाखालीं हें सरोवर दृष्टीला पडतें. याचा आकार साधारणतः दुर्धाभोपळा अगर दोडका यासारखा दिसतो. (जरा मोठ्या वांकड्यातिकड्या बुडखाचा दोडका !) डेंखाच्या ठिकाणीं रीव्हा खेडें एका भल्या थोरल्या काळ्या खडकी भिंताच्या आश्रयानें वसलें आहे. येथेहि सध्यांसेझों नसल्यामुळें फारशा गर्दी नव्हती. सेझोंमध्ये जवळजवळ दाडलाख पाहुणे येथे जमतात ! व गांवांतील एकंदर घरे हणजे हॉटेले, या दृष्टीनें पाहतां हें अशक्य वाटत नाही. येथून तीनचार किलोमीटर (१ कि० $\frac{१}{२}$ मैल) लांबीवर डोंगरांत पोनाळे नांवाच्या ओढ्याचा धबधबा पहाण्यासारखा आहे. तो खालीं कोसळत असतांना पांढरा शुभ्र फेंसच नुसता दिसतो, पाणी असें हणायला कांहीं राहत नाही. स्वित्सरलंडांतील धूलिनिर्झरासारखाच प्रकार. पण येथें प्रवाहाला पाणी व जोर दोन्हीहि जास्त व उंची कर्मा हणून तुपारांची धूळ वाग्याने विसकटल्यासारखा दिसत नाही. याला जाण्याला डोंगराच्या कपागीकपारानें वळणाचा रस्ता मोठ्या कुशलतेनें बांधला आहे. तो धबधब्यावरून पुढें कोटें गेला आहे. धबधब्या-जवळच एका लांबचलांब खिडींतून दुसरा ओढा येतो, या दोहींचें फेंसाळ पांढरें पाणी व तळ्याचें निळसर रत्नासारखें चमकणारें पाणी यांचा विरोध एकमेकांनां अधिक शोभा देतो. हें पाहून आल्यावर जेवून किनाऱ्यावर बांकाला टेंकून बराच वेळ बसलों. भोंवतालीं डोंगरांत कोटें कुअर स्थळें नसल्यामुळें लेमन सरोवराभोंवतीं लोसान्, माँट्रो, टेरिटे, व्हेही, गो वगैरे ठिकाणीं रात्रीं डोंगरांत जशी विजेच्या दिव्यांची चंगळ उडून जाते तसें येथें नाही. या बाबतींत गरीब टिरोली लोक इतके सुधारले नाहींत तरी हणावें, अगर कूअर्-पाहुण्यांची टिरोलवर अजून कृपादृष्टि इतकी झाली नाही, असें तरी हणावें ! दोन दिवसांचें

माझा यूरोपांतील प्रवास.

सारखे डोंगरांतून वणवणत फिरणे, त्यामुळे खाण्याच्या वेळा टकून झालेला अनियमितपणा व रीव्हा येथे जेवण्यांत शिळें, आंबटचिंबट खाण्यांत आल्यामुळे त्या रात्री प्रकृति अस्वस्थ होती. पित्त भडकून रात्री वांती वगैरे झाली. तेव्हां दुसरे दिवशीं अकरा वाजतां रीव्हाहून गाशा गुंडाळला.

११ आगस्ट, १९१२.

गार्डा सरोवरावरून जाण्याची हौस तेवढ्यांतच पुरवून घेतली. बोटांने जवळच्या एका खेड्यांत उतरून तेथून आगगाडीने व्हेरोना-कडे निघालो. प्रकृतीच्या अस्वस्थपणाच्या नादांत आदल्या रात्री उशा-खाली घालून ठेवलेली नोटांची पिशवी सकाळीं खाशांत घालायची विसरली होती. मोठ्या हॉटेलांत उतरण्याचा व टिरोलियन् लोकांच्या सचोटीचा प्रभाव ह्मणूनच निघतेवेळीं चाकरानें (पोर्टिए) विसरलेली पिशवी आठवण करून आणून दिली ! नाही तर तीनशें लीराच्या (इतालियन नाणें = दहा आणे) पुंजीला व इतालींतील प्रवासाला एकदमच मुकण्याची पाळी आली होती !

हा तीन तासांचा (एक ते चार) प्रवास बरा झाला. एका मोठ्या स्टेशनावर वीस हेल्डर (ऑस्ट्रियन नाणें = दोन आणे)ला भला मोठा द्राक्षांचा घड मिळाला, त्याने थोडी शांतता वाटली. सकाळचा फराळ व दोनअडीच वाजतां तीं द्राक्षें एवढ्यावरच काम भागवावें लागलें; कारण कॉफी-भाकरी वगैरे घेण्याला फुरसतच सांपडली नाही. आपण दक्षिणेकडे, उष्ण प्रदेशांत प्रवास करीत आहों, हें पदोपदीं भासत होतें. कारण, द्राक्षांच्या मांडवांमधून मका व तंबाखूची लागवड आतां दिसूं लागली. झाडेहि लिंबासारखी स्पष्ट दक्षिणेचा छाप असलेली भेटूं लागली. पुढे ऑस्त्रिया व इताली यांच्या हद्दीवर जकात-तपासणी होऊन जरासा खोळंबा झाला. येथे व यापूर्वी रीव्हा, मोरी वगैरे

माझा यूरोपांतील प्रवास.

दक्षिणटिरोलांत इतालियन भाषा ऐकू येऊं लागली होती. हा दक्षिण-उत्तरेचा फरक माणसांतहि दिसे. आतां डब्यांत जीं माणसें चढत-उतरत तीं तांबूस-कृष्णवर्णाचीं, त्यांचे डोळे व केंस यांचा निळेपणा जाऊन धारेकाळेपणाकडे वळण, वगैरे दाक्षिणात्यांच्या खुणा त्यांच्यांत पुरतेपणीं दिसत. एकंदर हावभाव चालचलणुकींतहि हेंच दिसे. स्टेशनावरील व गाडींतील गडबड-गोंधळ, आरडाओरडा व थोड-थोडा अस्ताव्यस्तपणा हीं तेव्हांच निवडून पडत. उदाहरणार्थ-कोरिपरे डेला सेरा (इं. ईव्हनिंग कोरियर) हें पत्र घेऊन जेव्हां ती पत्र-विक्याची खुर्ची मूर्ति प्लॅटफॉर्मवर आली, तेव्हां त्याच्याभोवतीं सर्व माणसें जणू लडून पडलीं ! त्रिपोली-युद्धासंबंधीं वाचण्यास मिळावें ही उत्सुकता असणेंहि साहाजिकच आहे ! अशा या मंडळींत मीहि दाक्षिणात्य (+ पौरवात्य) त्यांच्या भाषेची यत्किंचित्हि जाणीव नसतां त्यांच्या देशांत प्रवास करण्याची हांव धरून चाललों आहे-या कल्पनेनें जरा कसेसेंच वाटलें. असो. इतालीच्या हद्दींत जसजसा जास्त येऊं लागलों, तसतशी वनश्री पूर्णपणें दाक्षिणात्य बनत चालली. लिंबाचे बागचेबाग आतां दिसूं लागले; व उत्तरयूरोपांत नाणावलेल्या बागांतूनहि क्वचित्च टिकणारीं व हणून अक्षरशः दुर्भिक अशीं चिप्रेसुस (इं. सायप्रस्, जर्मन्=सिप्रेस, हिंदी=सुरू) झाडे घटकोवटकीं नजरेस पडूं लागलीं. हा सारा वेळ गाडी आदीजे (वर मेराणच्या वर्णनांत आलेली एच् ती हीच.) नदीच्या तीरातीरानेंच (डाव्या) चालली होती. शेवटीं चार वाजतां गाडी व नदी दोघीहि व्हेरोना शहरांत शिरल्या. मार्गदर्शकांतून आधींच पाहून ठेवलेल्या वरील आकाडेमिया होटेलाची गाडी दिसतांच तींत बसलों व येथें आलों. होटेलाच्या व्यवस्थापकाला इंप्रजी येत असल्यामुळें फारशा भानगडी उपस्थित झाल्या नाहींत, हें भाग्यच हणायचें !

माझा यूरोपांतील प्रवास.

व्हेरोना.

मी उतरलों आहे हें ठिकाण माझिज्ञानी रस्यांत शहराच्या साधारण मध्यभागी असल्यामुळे, थोडीशी विश्रांति घेऊन कालच शहरांतील मुख्य भाग डोळ्याखाली घालतां आले. प्रथम मंडईचें ठिकाण पियाझा एर्बे (=चौक एर्बे) पाहिलें. हें पूर्वीचें फोरुम् (इं. फोरम्) होय. इतालीच्या सद्दीच्या वेळीं प्रत्येक मोठ्या शहरांत फोरुम् चौकाला फार मोठें महत्त्व होतें; येथेच सार्वजनिक कामें, समारंभ वगैर होत असत. मध्ययुगांतहि अशा फोरुम्च्या मध्यभागी कायमचें छात्रासहित व्यास-पीठ उभारून त्यावरून न्यायनिवाडे, अखेरचे निकाल सांगत असत. असें व्यासपीठ=ट्रिबूना येथेहि आहे. हल्लीं अर्थात् जुन्या ऐश्वर्याची आठवण व सध्यां पोरांस पत्त आदि खेळण्याचें ठिकाण यापलीकडे त्याला कांहीं महत्त्व नाही. या एका काळच्या फोरुम्मध्ये हल्लीं भाजी-बाजार भरत असतो. त्याचीं छत्रीवजा पाले कायमचींच उभीं केलेलीं दिसतात. सकाळीं सर्व तऱ्हेचा बाजार, व दुपारीं फक्त फळे—हल्लीं विशेषकरून कॅलिगडें-बाजार येथे भरतो. चौकाच्या वरच्या बाजूला एका सुरेखशा रोमन्-स्तम्भाच्या मथळ्यावर एक संगमरवरी सिंह बसविलेला आहे. हा व्हेनिस संस्थानच्या ताब्यांत उत्तरइताली-अस-तांनाच्या अमदानींतली खूण होय. चौदापंधराव्या शतकांत या प्रांतीं व्हेनिसचा चांगला जलजळाट असे. नंतर या शेजारींच दुसरा सुंदर चौक पियाझा देइ सिञ्चोरी ह्मणून आहे. येथे एक त्रिबुनाळ (Tribunal) न्यायमंदिर, एक प्रेफेक्ट-राजमंदिर व तिसरें राजि-ओने नांवाचें न्यायमंदिर अशीं आहेत. याचे ते सुबक उथळ्यावरती सफाईदार खांब, त्यांवरील पल्लवादि नक्षी असलेलीं मथळीं, अशा दोन मथळ्यांवर असलेल्या सुंदर अर्धवर्तुळाकृति कमानी वगैरे काम सुंदर असून प्रमाणसूत आहे. बाराव्या व तेराव्या शतकांत येथे मास्तिनो व कान्प्रांदे असे दोघे स्काला बंधु राहत असत. हल्लीं येथे

माझा यूरोपांतील प्रवास.

सरकारी कचेऱ्या आहेत. त्यामुळे आत प्रवेश होत नाही. या चौकाच्या मध्यभागी प्रसिद्ध इतालियन कवि दान्ते (इं. Dante)चा पुतळा आहे. फ्लॉरन्स शहरांतून हांकून लाविले असतां, त्याला स्काला घराण्यानें आश्रय दिल्यामुळे तो इ. स. १३०३ पासून येथे येऊन राहिला होता. त्याची स्मृति हा अलीकडे उभारलेला पुतळा देतो. राजिआनें मंदिराच्या चौकांत कुसुंदवजा दगडाचा खुला जिना, व जवळच नगर-मिनार (तुरें चीव्हिका) आहे. त्या मिनारवरून सभोंवतीं बऱ्याच मैलांवर पाहतां येते. या चौकाच्या शेजारीं स्काला घराण्याचीं कांहीं स्मारके ठेवलेलीं आहेत. त्यांपैकी एक गॉथिक नक्षाचें व गॉथिक भव्यपणाचें भलें जंगी दगडी थडगें असून त्यावर स्कालाचा घोड्यावर स्वार झालेला पुतळा आहे. याभोंवतीं लोखंडी कड्यांची भक्कम जाळी असून तींत या घराण्याचें चिन्ह अगर अंक जें सोपान (स्काला इं.=स्केल=शिडी) वारंवार गुंफिलेले आहे. नंतर याच काळांतील हणजे चौदाव्या शतकाच्या आरंभीं येथे वजनदार मानल्या गेलेल्या कापुलेती (इं. कॅपुलेटस) व मॉटेस्की (इं. मॉटेग्ज) या परस्परद्वेष्या सरदागांचीं घरे तिऱ्हाइतांस-सुद्धां शेक्सपीयरनें ओळख करून दिल्यामुळे पहावीशीं वाटतात. जुलिएत्ताचें घर चिरेबंदी आहे व त्यावर 'कापुलेती घराण्याचा वाडा-कीं ज्यांच्या घरांतील सुंदर मुलगी ज्यूलिएत्ता इचें अल्पायुष्य दुःखमय व ह्यागूनच उत्तम कवींनीं गाऊन चिरस्मरणीय केलेलें-असें झालें,' एवढ्याच दोन ओळी आहेत. आतां येथे कोणा तरी क्ष राहतो, व मागील चौक त्यानें भाड्याच्या गाड्यांनां तबेल्यासाठीं दिला आहे ! वरील लहानसा शिलालेख व शेक्सपीयरसारख्यांचें त्यावरील कवन हीं नसतीं तर ' पूर्वी बांधियला कुणास्तव असो माझाच तो संप्रति ' हें माधवानुजाचें विस्मृतीच्या तोंडीं घातलेलें वचन खरें झालें असतें ! रोमिओचें घर विटेबंदी पण सुरेख आहे. तेंहि सध्यां असेंच कुणाकडे आहे. पण या दोघांची माती जेथें पडली तें स्थान, ज्यूलिएत्ता-रोमि-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

ओचें कबरस्तान मात्र व्हेरोनानें वरती छोटीशी इमारत बांधून चिर-स्मरणीय करून ठेविलें आहे. थडग्यावर जुनी दगडी पेटी आहे. ती मूळ प्रेताची पेटी असावी असा समज आहे. जो कोणी परकीय व्हेरोनाला येतो तो या कबरस्तानांचें दर्शन घेतल्याशिवाय व आपल्या नांवाचें कार्ड पेटीत टाकल्याशिवाय जात नाही. 'करुणस्य मूर्तिरथवा शरीरिणी' अशा त्या अल्लुड कुमारीच्या निस्सीम प्रेमाला हें योग्यच आहे. तेथेच शेजारी शेक्सपीयरचा संगमरवरी मुखवटा बसविलेला आहे; हा योग्यच होय.

नंतर कोर्सो काव्हूर्, कोर्सो व्हित्तेरिओ मानुएले, हे राजरस्ते वाखाणण्यासारखे आहेत. पहिला अधिक जुना दिमून, त्याच्या दोहीं बाजूला बरेचसे मोठमोठे सरदारी वाडे आहेत. हल्लीं त्यांत कोठें टेक्निकल् हायस्कूल, इरिगेशन् कचेऱ्या वगैरे आहेत. हा काव्हूर् रस्ता सध्यां व्यापारव्यवहाराचें मुख्य ठिकाण आहे. व्हित्तेरिओ मानुएले रस्ता, ज्या एमानुएल्च्या अमलाखालीं १८६६ त इटाली देश संयुक्त झाला, त्याच्या स्मरणार्थ आहे. दोन्हीहि जुन्या शहराशीं जुन्या रोमन-दरवाजांनीं (पोर्टा) जोडलेले आहेत; यांवरून जुने शहर येथपावे-तोच होतें हें स्पष्ट आहे. काव्हूर् काण हें तुमच्या लक्षांत आलेंच असेल. हा त्या वेळचा माझिझनीच्या जोडीचाच मुत्सदी असे. याचा सेनापति गारिबाल्डी याचा व राजाचा असे पुतळे येथे स्मरणार्थ आहेत. पण माझिझनीचा पुतळा येथे नाही हें आश्चर्य आहे. स्काला घराण्याच्या पूर्वीहि व्हेरोना भरभराटीत असे, याची साक्ष दुओमो, सॅ. अनास्टाशिया वगैरे भव्य व सुंदर देवळें पटवतात. हीं दोन्हीहि देवळें अतीशय सुंदर व तितकींच भव्य आहेत. सुंदर खांब व त्यां-वरील मथळीं; त्यावर एकमेकीशीं टोंकांत मिळणाऱ्या उंचउंच कमानी व सर्वच गोष्टींचा थक्क करून सोडणारा मोठेपणा असें रोमन व ग्रीक दोन्ही प्रकारच्या शिल्पकलेचें मिश्रण यांत दृष्टाला पडतें.

माझा यूरापाताल प्रवास.

याचें कारण पूर्व-गॉथिक लोकांचा अंमल उत्तरइतालीवर दोनतीन शतकें होता, हें होय. सहाव्या शतकांत व्हेरोना हें त्या लोकांच्या थेओडोरिक् राजाचें राजधानीचें ठिकाण होतें. यामुळें हें शिल्पकलांचें मिश्रण दिसून येतें. येथील मुख्य देऊळ जें दुओमो (इ.डोम्) त्याच्या दरवाजावरील कमानी ज्या तोरण-स्तम्भावर आहेत, त्यांवर नवव्या शतकांच्या आरंभीच्या फ्रांक् लोकांच्या बलाढ्य शार्लमाँ (इं. शार्लमेन्) राजाचे प्रसिद्ध वीर रोलंड व ऑलिव्हर यांचे कोरीव पुतळे आहेत. यांवरून नवव्या शतकानन्तरच्या फ्रांकांच्या अमलाचीहि कांहीं चिन्हें कशीं राहिलीं आहेत, हें दिसून येतें.

पण इतिहासांत याहिपलीकडे व्हेरोनाला नेऊन बसवणारें असें एक आरेना नांवाचें नाटकगृह येथें आहे. जुन्या इतालींतील प्रत्येक मोठ्या शहरांत हें आरेना नाटकगृह आपलें ठेवलेलेंच आहे. याचें कारण तुर्हा जाणलेंच असेल. रोमन व नंतर इतालियन लोक पशुयुद्ध (ह्यणजे माजलेला बैल विरुद्ध सशस्त्र मनुष्य) व द्वंद्वयुद्ध (ग्लाडियेटर्) यांचे अत्यंत चहाते होते. त्यांना पाहण्याला बसण्यासाठीं या लंबगोला-कृति आरेनाची योजना असे. ही इमारत दगडी असून बाहेरून शेंसव्वाशें फूट उंच व आंतून पायऱ्यापायऱ्यांनीं उतरत जाऊन युद्धाच्या हौद्याभोंवतीं पांच फूट उंच अशी असे. या पायऱ्यांवर प्रेक्षक बसत व युद्ध पहात. हें आरेना वरून उघडें असे ! येथील आरेना विहत्तीरियो मानुएले चौकांत आहे. या लंबवर्तुळाकृति आरेनाचा एक व्यास पांचशें दहा फूट लांब व दुसरा चारशें दहा फूट लांब आहे. बाहेरील भिंतीची उंची एकशें दहा फूट आहे. येथून हौद्यापर्यंत उतरणाऱ्या पायऱ्या त्रेचाळीसचव्हेचाळीस आहेत. यावरून या इमारतीच्या भव्यपणाची कल्पना येईल. वीसपंचवीस हजार माणसांना बसतां येण्याची सोय केली आहे. जुन्या भिंतीपैकीं फारच थोडा भाग कायम आहे. दगड कुरंदवजा ढिसूळ असल्यानें असें झालें

माझा यूरोपांतील प्रवास.

असेल ! सोळाव्या शतकापासून आरेना सतत डागडुजीने कायम राखण्याची खटपट चालू आहे. सोबत कार्ड पाठविले आहे त्यावरून कदाचित् कल्पना येईल. दोन्ही बाजूला दोन सज्जे दिसतात. येथे राजेरजवाडे-हुद्याची माणसे बसत. एक अतिकूरांतला क्रूर खेळ पाहण्यासाठी केवढा हा खटाटोप आणि व्यवस्था ! एका काळीं सर्व यूरोपाला ज्यांनी उच्च संस्कृति घालून दिली, त्या सुसंस्कृत रोमन-लोकांच्या नाजूक अभिरुचीला हे गालबोट हातेंच. हल्लीहि दक्षिण-फ्रान्स व स्पेनमध्ये असली पशुयुद्धे करवितात ! आपलेकडेहि रेड्यांच्या झुंजा होतात, पण रेडा-माणसाची झुंज मीं तरा ऐकिली नाही. हे आरेना नाटकगृह इ० स० दोनशें नव्वदांत रोमन बादशहा दिओक्लेशन् याच्या अंमलाखाली बांधले गेले.

शेवटीं व्हेरोनाविषयी विशेष सांगायचे हणजे शहराभोंवतीं असलेला भक्कम तटबंदी ही होय. भक्कम विटांची भित शहराभोंवतीं गेलेला असून तिला जागजागीं बुरूज आहेत भोंवतीं खंदक आहे. त्यांत आदिजे नदीचे पाणी सोडण्याची व्यवस्था केली आहे. नदी गांवांतून एकदोन वळणें घेऊन गेलेला असल्यामुळे दळणवळणासाठीं पांचचार पूल आहेत. पैकीं कांहींवर जातायेतां दोन पै कर द्यावा लागतो. हे पूल कांहीं जुने नाहीत. हे त्यांचा ' ग्यारिबाल्डा, उम्ब्रटो, नुओव्हा (नवा) ' आदि नांवेच सांगतात. भित मध्ययुगांतला स्कालाच्या अमदानीतली असावी.

याप्रमाणें पाहिलेले तुम्हांला लिहिले आहे. थोड्याशा तुटपुंज्या ल्याटिन्च्या व मार्गदर्शकाच्या (गाइडबुक) मदतीने निभावते. इतालियन शब्दांचा व त्यांच्या ल्याटिन् मूळांचा संबंध कळला हणजे ते तेव्हांच कळतात. शिवाय येथे जो तो दुभाषी हणून प्रवाशांवर स्वतःला बळेच लादण्याचा प्रयत्न करीत असतो, त्याला ' No thanks ' इतालियन ' बास्ता ' कसे हणायें हे खूब घोकून ठेविले आहे. स्टेशन,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

गार्डा, रस्ता, खाणावळ, खोली, जेवणखाणादि नित्य व्यवहारांतले शब्द, व सांगणें, दाखविणें, देणें, करणें, येणें, जाणें, विनंति करणें, आभार मानणें इत्यादि नित्यक्रमांतलीं क्रियापदे हीं पाहून ठेविलीं आहेत. शिवाय आपली इच्छितवस्तु जी असेल तिचा वाचक शब्द व खुणा यांच्या सांगडानें माणूस बरेच रेटूं शकतें. अशा रीतीनें व्हेरोनास दोन दिवस गेले. येथून पुढें जरा जास्त समजू लागून विशेष बरें चालेल, अशा आशा आहे. तसें झालें ह्मणजे यांचें बोलणेंचालणें, स्वभावादींचा कल्पना करतां येईल. सध्यां इतकें समजतें, कीं, संध्याकाळीं तो खुजा अष्टावक्र वर्तमानपत्र घेऊन रेस्टोरांमध्ये आला, कीं, सर्व चलबिचल होऊन जाते; ज्याला त्याला प्रथम तें आपल्या हातीं पडावेंसे वाटतें. आज एक वृद्ध गृहस्थ त्रिपोर्ला युद्धाविषयी खूब आवेशानें बोलत होते ! कीनोमध्येहि युद्धांचीं व तुर्कांचें हास्य इतर करणारीं चित्रें दाखविलीं जातात, असें ऐकतों.

प्रकृति आतां चांगली आहे. पित्त बसलें; काळजी करूं नये. येथे दुपारी आपल्याकडल्यासारखेंच चटचटीत ऊन पडतें; त्यांतल्यात्यांत हें पहा तें पहा असें फिरण्याचें याच वेळीं. कपडे नकोसे वाटतात. येथें एक बरे आहे, कीं, पाणी प्यायला मागितलें असतां, न सांगतां बर्फाचे पाणी मिळतें.

व्हेनिस, १६ ऑगस्ट, १९१२

व्हेरोनाहून मंगळवारी रवाना झालेलें पत्र व हें, दोन्ही बरोबरच मिळतील. पत्रें काल पोस्टांत जाऊन घेऊन आलों; मजकूर कळला.

व्हेरोना ता. १३ ला सकाळीं सोडलें, व सव्वा तासांत पादुआला आलो. याचें नांव तुझाला ठाऊक असेल. मर्चेट ऑफ व्हेनिसमधला बनावट वकील, आपण पादुआहून आल्याचें सांगत होता असें मला वाटतें. हें शहर लहान आहे; व यूरोपियन प्रवाशांनां (टूरिस्ट) आक-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

र्षण करणारें कॉनसर्ट, मोठमोठ्या होटेलासारखें येथें फारसें दिसत नाही; ह्मणूनच कीं काय न कळे, मला साऱ्या शहरांत तीन प्रवासी भेटले; व तेहि इतालींतीलच एकाद्या कोपऱ्यांतले असावे असें वाटतें. त्यांपैकीं एकानें, काळा झगा घातलेल्या तरुण पात्रानें (Padre = पिता !) मला विचारलें, ' दोव्हेए इल्दुओमो ?—दोम नांवाचें देऊळ कोठें आहे ? ' मी देवळावरून आलों असल्यामुळें त्याला सिनिस्त्रा, दिरित्तो (डावीकडे, व नाकासमोर) वगैरे मोडक्या शब्दांत सांगितलें.

येथें महत्त्वाचें पहाण्यासारखें ह्मणजे तेराव्या शतकाच्या आरंभी स्थापन झालेली व विद्वत्तेसाठीं लवकरच प्रसिद्धीला आलेली एक युनिव्हर्सिटी होय. इला येथें इल् बो (बैल !) असें नांव आहे ! कारण इच्या जुन्या इमारतीशेजारीं वृषभध्वज शौडिकागृह (बैलाची खूण असलेला दारूचा गुत्ता) होतें ! पंधराव्या व सोळाव्या शतकांत इची फार प्रसिद्धी होती. दूरदूरचे विद्यार्थी येथें शिकून जात. पैकीं ज्यांनीं येथें नांव मिळविलें त्यांचीं नामांकित चिन्हें (Coats of arms वगैरे) एका सुंदर चौकांत भिंतीवर लावलेलीं आहेत. यांपैकीं गालिलिओ हा तर इतालियनच होता. पण क्रॉमवेल व इतर कांहीं ओळखीचीं इंप्रजी नांवां पाहून मजा वाटली. याशिवाय बऱ्याचशा जुन्या इमारती, देवळें वगैरे येथे आहेत. पैकीं सान्तान्तोनिओचें मोठें, सुंदर व प्रसिद्ध आहे. आन्टोनिओ नांवाचा फिरस्ता पोर्तुगीज साधु येथें मरण पावला, त्याच्या स्मरणार्थ हें उभारलें आहे. डाव्या हाताच्या बाजूला एका सुंदर कमानींत वेदीमध्ये याच्या पायाचीं हाडें आहेत. हा नवसाला पावतो अशी रूग्णती असून, त्याला वाहिलेल्या नानाप्रकारच्या जिनसा वेदीभोंवतीं ठेविल्या आहेत. खांबांचा सुबकपणा, वरील नक्षीचीं मथळीं, त्यांवर अर्धवर्तुळ कमानी अगर त्रिकोणाकृती हीं सर्व नव्या शिल्परीतीची (रेनेसांस) साक्ष पटवतात. शिवाय दुसरीकडे एक मोठें न्यायमंदिर असून त्याला सालोने हें नांव आहे. यां न मोठमोठ्या सभा भरत असून निकाल सांगणाऱ्या न्याया-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

धिशाला बसण्यासाठी एक काळा दगड कोपण्याच्या बाजूला आहे. 'शक्रस्य दिव्यासभा शतयोजनविस्तीर्णा' वगैरे पौराणिक वर्णने आपण वाचतो, पण ही न्यायाधिकांची मानवी-सभासुद्धां ३०० फूट लांब व १४० फूट रुंद, ८० फूट उंच अशा विस्तृत प्रमाणाची पाहून गोटे कवीसारखेच कोणालाहि आश्चर्य वाटल्यावांचून राहणार नाही. या सभेत एक लेख लिहिलेला आहे, त्यांत तेरिबिले (इ. Terrible) आतिला नांवाच्या हूण लोकांच्या राजाने इ. स. ४५२ सालीं हे त्या वेळीं भरभराटीत असलेले शहर उध्वस्त करून टाकल्याचा उल्लेख आहे. याच हूण लोकांनीं चार पांच शतकांचे दरम्यान आपल्या हिंदुस्तानांत विक्रमादित्याच्या हातून चोप खाल्ला आहे, हे तुह्याला ठाऊक असेलच. इतर कांहीं नव्याजुन्या इमारती मी पाहिल्या. १३०६ सालीं दान्ते (Dante) कवी येथेहि कांहीं दिवस राहिला होता, ते घर दाखवतात; पण ते खाजगी मालकीत हल्लीं असल्यानें आंत प्रवेश होत नाही. मी दार उघडून आंत जाण्याच्या बेतांत होतो, तो देवडीवरील थिगळ्या-चाभाराने, 'कासा प्रिंवाता, नियन्ते एन्नाता (हे खाजगी घर आहे, प्रवेश नाही!) हणून मला सांगितले अशा तऱ्हेनें साडेपांच तास हिंडून हे शहर पाहिले. येथे गालिलिओच्या स्मरणार्थ एक दगडी कमान, माझिझर्नाचे स्मारक, दान्तेच्या नांवाचा रस्ता, ग्यारिवाल्डीचे स्मारक वगैरे व्यवस्थित आहे. मला वाटते कीं व्हिक्टोरिओ मानुएले, माझिझनी, काव्हूर वगैरे देशोद्धारकांचीं स्मारके व त्यांच्या नांवांचे रस्ते सर्व इतालीभर असावे. यांनीं भगीरथ प्रयत्नाने देशांत ऐक्य आणले, तेव्हां लोकांनीं अशा रीतीनें त्यांचे स्मरण जागृत कां न ठेवावे ?

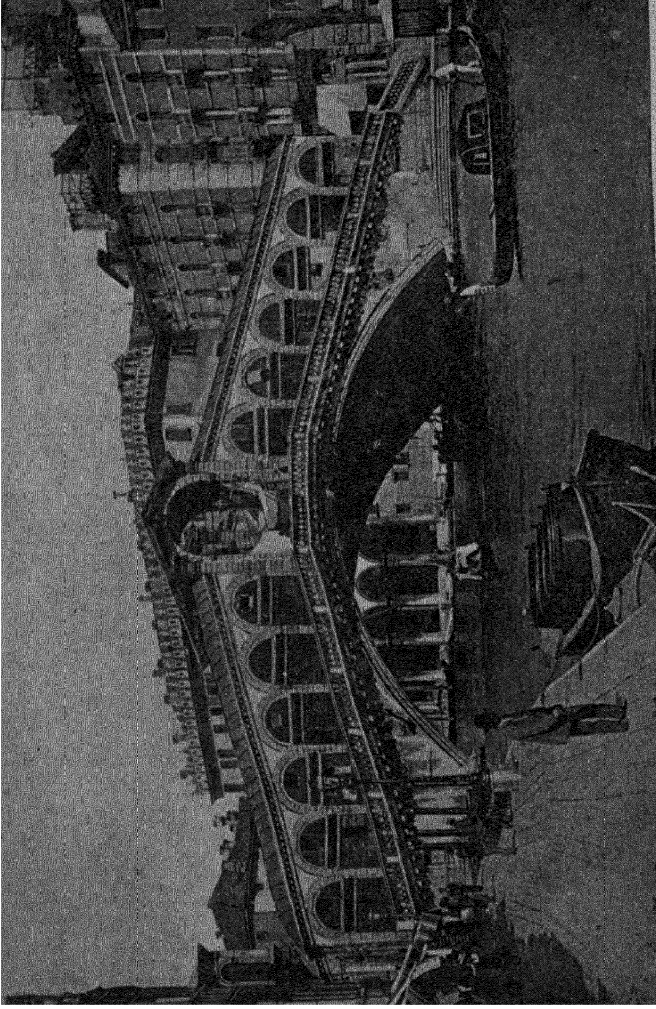
व्हेनिस्.

परत स्टेशनांत येतो तो पावसाने गांठले—ही कृपाच हणायची ! थोडासा गार झालो, पण फारसा भिजलो नाही. साडेपांचांतर निघून

माझा यूरोपांतील प्रवास.

साडेसहाला व्हेनिस् गांठलें व्हेनिस् हें पाण्यांत वसलें आहे, हें तुह्मांला ठाऊक असेलच. पश्चिमेकडील द्वारकाच ही ! फरक इतकाच, कीं, द्वारकेभोंवतीं पाणी असलें तरी गांवांत तरी तें नाहीं. येथें सर्व गांवभर पाणीच पाणी ! मोठमोठे रस्ते हणजे पाण्याचे कालवे. पैकीं मुख्य कालवा उदब्या एस्सारखा गांवांतून गेला आहे, त्याला ग्रांद्र कानाल् हणतात. याचे शेंकडों फाटे गांवांतून वाहतात. त्यामुळें स्टेशनवरून गांवांत जायला छोट्या आगबोटी अगर व्हेनिसचे प्रसिद्ध वाहन गोन्दोला याशिवाय साधन नाहीं. या कानाल व कालव्यांशिवाय अर्थात् लहान-लहान रस्ते ठिकठिकाणी आहेतच; ते लहानलहान पुलांनीं एकमेकांना जोडले आहेत. असे पूल ३७८ आहेत ! मुख्य कालव्यानें विभागलेल्या गांवाच्या दोन्ही भागांना जोडणारा एकच मोठा पूल आहे, याला पोन्ते रिआल्तो हणतात. याचेंहि नांव आपणांला शेक्सपीयरनें सांगितलें तुह्मांला आठवत असेलच. हा 'रिआल्तो' व त्या भोंवतीचा भाग हा मध्ययुगांत हणजे १० पामून १९ व्या शतकापर्यंत व्हेनिसचें व्यापाराच्या नाक्याचें ठिकाण होतें.

माझ्यासारख्या नवऱ्या प्रवाशाला व्हेनिसच्या गोन्दोलांत एक प्रकारची मोहिनी आहे असें वाटतें व अर्थात् व्हेनिसला आल्याबरोबर आगबोटींतून स्वस्त दरानें गांवांत जाण्याचें टाकून तो गोन्दोलांतूनच जास्त पैसे देऊनहि जातो. असेंच मीहि केलें. या गोन्दोलांचा आकार मोठा मजेचा असतो. यांना खाली बुडाशीं पाणी कातरणारी धार नमून, त्याला फक्त बांक मात्र असतो. पुढली ३ बाजू व मागली थोडी मात्र धारेच्या असतात. पुढचें टोंक माशाच्या शेंपटीसारखें चक्रचक्रात पोलादाचें असतें. बसायला मऊ काळ्या गाद्या असतात. वल्हवणारा कोळी मागच्या बाजूला मोकळा उभा असतो, व बाजूच्या खुंट्रीच्या अडार्यानें एकाच वल्ह्यानें वल्हवितो. होडी छोट्याछोट्या कालव्यांतून वळव-

पोन्ते रिआल्टो (इ. रिआल्टो) ब्हेमिश्.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

प्याचे कामांत यांची चतुराई वाखाणण्याजोगी असते. वळणाचे जागी पलीकडे न दिसणारी दुसरी गोन्दोला असल्यास इशारा देण्यासाठी यांच्या आरोब्या मोठ्या विचित्र असतात ! लहानलहान कालव्यांतून गोन्दोला नेण्याला प्रयास पडत नाहीत; पण शहराच्या दुसऱ्या भागांत जाण्यासाठी मोठ्या कालव्यांत यांचेच लागते. येथे पाण्याचा जोर फार आहे. माझ्या गोन्दोलावरील कोळी ह्यातारा असल्यामुळे त्याला या कालव्यांतून गोन्दोला पलीकडे नेण्यास थराच त्रास व वेळ लागला; त्या वेळी त्याचे मला न समजणारे कातावणे मौज वाटण्यासारखे होते ! तो विचारा त्रासून सगळे बळ खर्च करून गोन्दोला पुढे न्यायला पाही, इतक्यांत एकादी लाट थप्पड मारल्यासारखे तिला मार्गे सारी; या सगळ्यांत मला नवेपणाची मौज वाटत होती ! काय मनुष्यस्वभाव हा ! आपल्यासाठी दुसरे श्रम करीत असता त्यांना अडथळे आलेले पाहून आंत गादीला टेंकून बसणारांस मौज वाटावी ! असो-असा विचार करू लागलो तर सोशलिस्टाची दीक्षा ध्यावी लागेल !

अशा प्रकारे पाऊण तास गोन्दोलांत वमून साडेसात वाजतां या काव्हालेत्तो हॉटेलांत बिन्हाड टेंकले. हॉटेल चांगले पहिल्या प्रतीचे व ह्यगूनच महाग आहे, पण व्हेनिस येथील प्रसिद्ध सान्त मार्को चौक, मार्को देऊळ, व दोजेचे राजवाडे वगैरे पाहण्यासारख्या वस्तु एक छोटा पूल ओलांडला की पलीकडे आहेत, एवढेच समाधान आहे. प्रथम गवाळे खुंटीला लावून उदरपूजा केली, व मग वहिवाटीप्रमाणे गांवाचे सिंहावलोकन करण्यासाठी बाहेर पडलो.

मार्को चौकांत येतो, तो तेथील भव्यपणाने व थाटमाटाने डोळे दिपून गेले. हा पांचशे ऐशींवर फूट लांब असून पूर्व बाजूला दोनशे पंच्याहत्तर व पश्चिम बाजूला एकशे पंच्यायशी फूट रुंद आहे. पूर्व बाजूला कोंपऱ्यावर (पूर्वदक्षिण कोंपरा) काम्यानीले नांवाचा प्रचंड मनोरा

माझा यूरोपांतील प्रवास.

असल्यामुळे चौकाच्या रुंदीत विसंगतता न दिसून त्याला जास्तच शोभा आली आहे. तिन्ही बाजूला सुंदर इमारती आहेत. या पूर्वी सरदारांच्या होत्या. आतां येथे प्रवाशांला लोभवणाऱ्या—दागिने, कांच, पुतळे, चित्रे आदि वस्तूंचीं दुकाने आहेत. पूर्व बाजूला एकटेंच सान्त मार्को नांवाचें प्रशस्त देऊळ आहे. हें व्हेनिस् व इतालींत अत्यंत नाणावलेल्या देवळांपैकीं एक आहे. याच्या बाजूलाच मार्को चौकाशीं काटकोन करणारा दुसरा एक लहानसा चौक दक्षिणोत्तर लांबीचा किनाऱ्यापावेतो गेला आहे. याच्या पूर्व ह्मणजे लांबीच्या एका बाजूला सान्त मार्कोला लागून पालाझो दुगाले ह्मणजे डोजेचा राजवाडा आहे व लांबीच्या दुसऱ्या बाजूला पूर्वीच्या सुंदर सरकारी इमारती आहेत. ही दोन्ही चौकांची व त्यांवरील इमारतींची मांडणी मोठी अपूर्व साधली आहे. मी चौकांत आलों त्या वेळीं नऊ वाजून गेले असून प्रवासी पाहुणे मंडळी मोठ्या चौकांत खुर्च्या मांडून मद्य, कॉफी, अगर आईस् आवडीप्रमाणें घेत, दुकानांत चाललेले गाणे अर्धेमुर्धे ऐकत, गप्पा मारीत बसली होती. कांहींजण दुकानांपुढील पडव्यांतून हिंडत होते. पण बरीचशी गर्दी धाकट्या चौकांत व तेथून लागलेल्या किनाऱ्यावर होती. जगांतील बहुतेक भाषा येथे ऐकूं येत होत्या; त्यांत आश्चर्य व टीका वेळोवेळीं व्यक्त करून एका पौर्वात्य भाषेची मी भर घातली ! मधुनमधून दर्जाप्रमाणें निरनिराळा पोषाक केलेले इतालियन सैन्यांतील व भारमारांतील अधिकारी दृष्टीला पडत. पैकीं आरमारांतील वामनमूर्तीचा (सगळेच नव्हत; कोठे कोठे एकादा भीमदादाहि दिसे !) तो पांढरी टोपी—काळां गळ्यापर्यंत बटनांचा कोट, व पांढरी विजार असा पोषाक नीटनेटका व ऐटीत दिसे. पाहुणेमंडळींच्या—विशेषतः ईन्हाच्या मुलींच्या—पोषाकांत हवी तशी विचित्रता होती; पण त्यावरून त्यांचा देश ठावणें शक्य नव्हतें. तो बांधा, हावभाव व भाषा यांवरून दिसे. कांठाशीं शेंकडों गोन्दोला

माझा यूरोपांतील प्रवास.

पाहुणेमंडळीच्या सेवेसाठी दिवे लावून सज्ज केलेल्या, पाण्यांतील दोन उभ्या खांबांतून अडकविलेल्या दृष्टीला पडत. मधुनमधून मोटर बोटीचें तें एकाद्या शार्क माशासारखें उसळी मारणें व आपल्या कर्कश आरोळीनें कानटाळी बसविणें, मोठ्या आगबोटीचें संथ पण धडपड करीत पोहणें, व भोंकाड पसरल्यासारखें भोकणें यांनीं जशी किनाऱ्यावर तशीच पाण्यांत सारखी चळवळ चालली होती. पळीकडे लहान बेटांतून देवळांचे घुमट व मनोग्यांचीं शिखरें काळोखांतून अंधुक-उदास दिसत. असा विविध देखावा तास दोन तास पाहून परत आलों व जाळीच्या मच्छरदानांत गाढ झोंपीं गेलों. येथें घुंगुरटें डास फार आहेत; त्यासाठीं या मच्छरदान्या असतात. तरी त्रास होतोच ह्मणतात. रात्री मला कांहीं भासलें नाहीं.

१४ आगस्ट, १९१२.

सकाळीं उठून प्रातर्विधि व फराळ उरकला. टिरोल प्रांताप्रमाणें येथेंहि लोणी-भाकरीबरोबर उत्तम पांढरा डोंगरी मद्य मिळतो. त्यावर ताव मारून क्रियाज्ञा मार्को=मार्को देऊळ पाहण्यास निघालों. देवळाचा दर्शना देखावा फारच सुबक आहे. मध्यें एक व दोहोंकडे दोनदोन असे पांच कमानी दरवाजे असून, त्या कमानी खालीं पांचपांच, सातसात शोभतील असे तांबड्या व पांढऱ्या दगडाचे खांबे आहेत. मुख्य दरवाजावर लहानसा सज्जा आहे; त्यावर दोजे दोंदोळीनें १२०४ सालीं कॉन्स्टान्टिनोपलहून हिरावून आणलेले ब्रेन्झ धातूचे चार उत्तम घोडे आहेत. दरवाजावरील कमानींतून मोलवान् दगड, रंगीत सोनेरी कांचेचे खडे यांच्या जडावाच्या कामाचीं बायबळांतील चित्रें व वर्णनें मोठ्या कौशल्यानें बसविलीं आहेत. हें जडावाचें (Mosaic) काम सर्व देऊळभर छताला आहे. हें पूर्वेकडील कारागिरीच्या संसर्गाचें फळ होय. खांबांच्या आकृति व नक्षीहि पौरात्य आहेत. या दरवाजांतून आंत गेलें

माझा यूरोपांतील प्रवास.

हणजे आधीं दोन (समोरील व उत्तर बाजूचा) सोपे लागतात. त्यांतून पुनः प्रत्यक्ष देवळांत जावयाला दारें आहेत. या दारांनीं आंत जाऊन, प्रचंड खांबांच्या आधारावर रचलेलें, एकामागें एक अशा तीन व बाजूच्या दोन घुमटांचें, जडावाच्या कामानें मढवलेलें, मोठमोठ्या पांच कामानींनीं जोडलेलें छत पाहिलें हणजे विशालपणा, सौंदर्य व ऐश्वर्य या त्रिगुण-संपन्न कारागिरीनें प्रथम मन गोंधळून जातें; त्या गोंधळांतूनच आश्चर्य उत्पन्न होतें व शेवटीं अत्यंत आनंद होऊन मन शान्त होतें व तेंथे रमतें !

दरवाजासमोरून मुख्य वेदीपर्यंत असलेला मधला भाग, त्याच्या शेजारीं पण खांबांच्या दोन रांगांनीं त्यापामून वेगळे केलेले दोन्ही-कडून दोन सोपे व या तिहींसहि काटकोन करणारा मुख्य वेदी व इतर लहान वेद्या वगैरेंचा भाग—असे खिस्ती देवळाचे तीन भाग असतात.

या सर्व भागांचें एकमेकांशीं गोडपणें जुळणारें प्रमाण साधणें मोठें कठीण असतें. तें येथें उत्तम तऱ्हेनें साधलें आहे. सोप्यांचे व इतर देव-ळाच्या आंतबाहेर मिळून लहानमोठे पांचशेंच्यावर खांब या देवळांत आहेत. अर्थात् सर्व संगमरवरी. वेदीच्या समोर तिला मधल्या सोप्यापासून तोडणारा तांबडसर दगडाचा बराच उंच कठडा मोठा शोभिवंत दिसतो. यावर उत्तम मूर्तिकारांनीं ओतलेले ब्रॉझ धातूचे खिस्त व संतमंड-ळींचे पुतळे उभे केलेले आहेत. दोनचार ब्रॉन्झचे दिवेहि भव्य आहेत. वेदीवरील पवित्र सुळाच्या (क्राँस) मागें शोभेसाठीं खांब अमून त्यांवर कामान वगैरे रचना असते, व त्यापुढें उत्तम सांनेरी नक्षीचें तकट मांडलें आहे. यावरून नेहमीं पांघरून असतें, व पाहणें असल्यास ५० चेन्तसिमि द्यावे लागतात. (५० चें = $\frac{1}{3}$ शिलिंग—९।६ आणे सरासरी) वेदीवरील घुमट मुख्य असून मोठा आहे. त्याचा डौल चांगला साधला आहे. तो आंतून क्रिस्ताच्या चरित्रांतील गोष्टीच्या—रंगाच्या

माझा यूरोपांतील प्रवास.

काचा-दगड-जडवून केलेल्या चित्रांनी मढवला असल्यामुळे फार झगझगीत दिसतो. इतर घुमटहि प्रमाणशीर व चांगले आहेत. याप्रमाणे संगमरवर, ब्रॉझ, सोने व जडाव यांच्या रेलचेलीने देऊळ भव्य, सुंदर व संपन्न दिसते. उजव्या सोप्यांत एका बाजूला एक लहानसे देवघर असून त्यांत प्रसिद्ध दोजे दोंदोलो—की ज्याच्या अमलांत व्हेनिसची भरभराट होऊन उत्तरइतालीपासून बायझान्टाइन-पावेतोचा मुख्य कांहीं अंशी प्रत्यक्ष ताब्यांत व कांहीं अंशी करभार देऊन स्वामित्व मान्य करणारा झाला होता—त्या दोंदोलोचे थडगे आहे व त्याच्या शेजारी देवळांतील उपकरणे व इतर मौल्यवान् वस्तु ठेवण्याची जागा (साग्रीस्टिया) आहे.

हे देऊळ व्हेनिसच्या रक्षणकर्त्या साधूचे आहे, हे त्याचे नांवच सांगते. त्याची हाडे नवव्या शतकांत अलेक्झांड्राहून या लोकांनी आणून ते बांधण्यास सुरुवात केली. दहाव्या शतकांत ते एकदां जळाले असतां पुनः अकराव्या शतकांत बायझान्टाईन धर्तीवर बांधले गेले. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभापावेतो हे देऊळ संस्थानच्या ताब्यांत असे. पुढे आर्चबिशपच्या ताब्यांत आले; असा याचा थोडक्यांत इतिहास आहे. याचे एवढे वर्णन केले याचे कारण ते तसेच अदुर्ब आहे व शिवाय इतालियन देवळाची कल्पना तुझाला पुसटपुसट तरी यावी, हाहि हेतु आहेच.

सारा दिवसभर या देवळांत प्रवासी प्रेक्षकांची रीग लागलेली असते. ते जर मजसारखे जरा हेकेखोर असले, तर स्वतःला प्रवासी—मार्गदर्शक हणवणाऱ्या भटांच्या तडाक्यांतून सुटतात; नाही तर ही मंडळी कोडगेपणाने आपली मदत प्रवाशांवर लादतात, त्यांना बोलून-बोलून घाबरे करतात, व त्यांचे कळपचेकळप घाबऱ्याघाबऱ्या हिंडवून आणून पैसे उपटतात. हा एक येथे मोठा धंदाच झाला आहे. मी सज्जावर चढून फिरत असतांना असा दोनअडीचशे प्रवाशांचा

माझा यूरोपांतील प्रवास.

घोळकाच्याघोळकाच भोंवतीं घेऊन एक मार्गदर्शक देवळांत हिंडत होता. हा एवढा घोळका पण एका खांबाजवळ उभा राहिला असतां बिलकूल गर्दी वाटत नसे. यावरून देवळाच्या मोठेपणाची कल्पना सहज होईल.

नंतर दोजेचा राजवाडा पहावयाला गेलों. मध्यें मोठा चौक व भोंवतीं ही तिमजली इमारत आहे. भव्यपणा देवळाइतका नाही. सौंदर्य व ठाकाठीकी अपूर्व आहे, याचें वर्णन तुझांवर लादूं इच्छित नाहीं. वरच्या मजल्यावर लोकनियुक्तांची सभा, सरदारांची सभा व एक खास दोजेची सभा अशा सभानां दिवाणखानेहि शोभेसे आहेत. या सर्वांत भिंतीवर तिझियान, तिन्तेरेतो वगैरे पंधराव्या शतकांतल्या प्रसिद्ध चिंताऱ्यांचीं चित्रे टांगलेलीं आहेत. यांवरून व पुतळे, खांब वगैरेच्या अप्रतिमपणावरून त्या वेळीं व्हेनिसमध्ये कलाकौशल्याची कशी समृद्धि असे, याची मूर्त कल्पना येते. दोजे याची न्यायकचेरी पाहिली, तेव्हां शेक्सपीयरच्या मर्चंट ऑफ व्हेनिसची आठवण झाली. तो कर्णहृदय मारवाड्याचाहि गुरु ज्यू, तो उदार व्यापारी अन्तोनियो, तो प्रेमपाशानें उल्लू झालेला बासानियो, व नवऱ्यासाठीं पुरुषवेषानें वकिली करणारी पोर्शिया, काल्पनिक असूनहि (शेक्सपीयरच्या गोष्टींत ऐतिहासिक काहीं तरी अंश आहे कीं नाही याचें आपणांला कर्तव्य नाही) कोठेंकोठें उभीं असतील वगैरेची चांगली कल्पना मला आली. दोजेच्या राजवाड्याला तळघर आहे, यांत अंधान्या कोंदट खोल्या असून त्यांत राजकीय कैदी ठेवीत असत. नंतर पुढें ज्यांना हालहाल करून पुढें तेथेंच फांशीं द्यायचें ठरे, त्यांच्या खोल्या व फांसाचें ठिकाणहि शेजारीच आहे. अशा दुर्दैवी प्राण्यांचा दोजेच्या अवकूपेला बळी पडला ह्मणजे त्याच्या मृत्तिकेची गोंदोलमार्गे लपून समुद्राकडे रवानगी होत असे. वरच्या मजल्यावर भरपूर ऐश्वर्य-नाचरंग तमाशाची चैन उडत असतांच खालीं एकाद्या अभागी प्राण्यास कोंड-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मारा व जिवंत मरण मिळत असेल ! कलाकौशल्याची भरभराट, शौर्य-वीर्यादि गुणांची सद्दी ज्या मध्ययुगांत होती, त्यांतच हे असले प्रकार होत असत ! राजवाड्याच्या पत्तीकडेच एक मोठा तुसंग आहे, व त्या दोहीनां जोडणारा प्रसिद्ध दुःखोच्छ्वासाचा पूल आहे. बायरन्, ब्रौनिंग्, आदि कवींनीं गाइलेल्याचें मीं काय वर्णन करावें ! मीं तो अजून वर जाऊन पाहिला नाहीं. दोन सरकारी इमारतींमध्ये असल्यामुळें हा रहदारीचा नाहीं, व ह्मणून यावर जाण्यास एक लिरा पडते.

यानंतर बरींचशीं इतर देवळें पाहिलीं. तींही आपापल्या परीनें सुंदर आहेत व त्यांत सुद्धां प्रसिद्ध चितान्यांच्या तसबिरा आहेत. एकदां मार्को चौकापुढून बोटीनें मुख्य कालव्यांतून रिआल्टो पुलापर्यंत गेलों. यानेहि गांवाची कल्पना चांगली आली. कानालच्या कांठीं दुतर्फा बरेचसे सुंदर वाडे आहेत. हे सरदारदरकार वगैरेचे नमून पांचचार शतके ज्यांच्याकडे पूर्वेशीं व्यापाराचा मत्ताच जगूं होता अशा व्यापार्यांचे आहेत. कांहींकांहीं फारच सुरेख दिसतात. प्रत्येकाच्या पुढें गोंदोला उभी करण्यासाठीं रंगीत खांबे रोवलेले असून त्यांपैकीं कांहींवर जुन्या घराण्यांचीं चिन्हे अगर अंक अजून दिसतात. यांपैकीं एकांत बरेच दिवसांपासून प्रसिद्ध चितान्यांच्या मुख्यमुख्य चित्रांचें म्युझियम् आहे. बहुतेक चित्रांचा विषय अर्थात्च ख्रिस्त, मेरी, बायबलांतल्या गोष्टी वगैरे आहे. सृष्टि-लेखन मुळींच नाहीं ह्मटलें असतां चालेल. पोर्ट्रेटपेंटिंगचेहि फारच थोडे मासले आहेत. या चित्रांपैकीं तिझियानोचें मेरीस्वार्गारोहण फार वाखाणलें जातें व तें खरोखर उत्तम आहे. तिनतेरेलोचींहि चित्रें बरीं असतात. पण या गोष्टी तुझांला कंटाळवाण्या तर वाटत नाहींत ना ? ' हे सगळे चांगले असतील, पण मला प्रत्यक्ष पहायला शक्य नाहीं तोवर कोरडें वर्णन काय उपयोगी व त्यानें काय कल्पना यावी ? ' असें तुझांला वाटणें अगदीं साहजिव आहे, ह्मणून हें पुरे.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

गांवाच्या पूर्वेला गलबतें-गोंदोला बांधण्याची जागा आहे. पूर्वी व्हेनिसची चलती असतांना येथून उत्तमउत्तम लढाऊ गलबतें बांधलीं जात. खुद्द व्हेनिसच्या पंचेचाळीस लढाऊ ग्यालीज व व्यापारासाठीं तीनशें मोठीं व तीन हजारांवर लहान जहाजे असत. यावरून त्या व्यापाराची कल्पना करावी. आतां व्हेनिसच्या आर्सेनालला पूर्वीइतकें महत्त्व राहिलें नाहीं. पंधराव्या शतकांत व्हेनिसच्या सत्तेचा व व्यापाराचा कळस झाला, त्या वेळची ही जहाजे वगैरेची संख्या होय.

व्हेनिस तिसऱ्या शतकाच्या पूर्वीपासून इतिहासांत आढळते. या शतकांत रोमन व व्हेनिशन लोकांचा सलोख्याचा तह झाला; व येथून पुढें विशेषतः उत्तरइटालीचा व तेथील रोमच्या सत्तेचा हूण लोकांनीं पांचव्या शतकांत सत्यानाश केला असतांही, समुद्रांत बाजूला वसलें असल्यामुळे हूणांचीं विध्वंसक पावले येथवर न पोचल्यामुळे-व्हेनिसची भरभराट होऊं लागली; व मुसलमानांशीं जीं धर्मयुद्धें (क्रूसेड्स्) झालीं त्यामुळे पूर्वेशीं संघट्टन वाढून व्यापारहि वाढला. तेराव्या शतकाच्या आरंभीं दोदोला दोजेनें कान्स्तान्तिनोपल जिंकल्याचें वर आलेंच आहे. तेव्हांपासून ग्रीस व एशियामायनर हीं कांहीं दिवस व्हेनिसकडे होती. पुढें नव्या शोधांनीं व्यापार खालावूं लागला, व १४५३ त तुर्कांनीं कान्स्तान्तिनोपल घेतले; येथून उतरते दिवस लागले. तरी व्हेनिस स्वतंत्र संस्थान होतेंच. पुढें सतराशें सत्त्याणवांत तें फ्रेंच लोकांनां बळी पडलें, व नेपोलियननें ऑस्ट्रियाशीं केलेल्या तहांत तें तिकडे गेलें. अठराशें सहासष्टांत पुनः तें संयुक्त इटालींत सामिल केलें गेलें. असा व्हेनिसचा इतिहास आहे.

आतां व्हेनिसचें वैभव राहिलें नाहीं. पूर्ववैभवाचीं चिन्हें अजून सर्वभक्षक काळाशीं टक्कर देऊन कायम राहिलीं आहेत, व तीं आहेत तोंवर तरी व्हेनेशियनांनां व माझ्यासारख्या प्रवाशाला त्या पूर्ववैभवाचीं मूर्त कल्पना येत राहाल.

माझा यूरोपातील प्रवास.

व्हेनिसला फ्यानसी काचेचे कारखाने आहेत; 'ते पहायला नेतो, चला' ह्मणून प्रवाशांना बळेंच ओढण्याचाहि प्रयत्न बरेच नीटनेटके पोषाक केलेले उडाणटप्पू लोक करतात. पण आतां व्हेनिस हें यात्रेच्या ठिकाणासारखें झालें असल्यामुळें येथें अक्षय गर्दी असते. समुद्रकांठावर हवा उन्हाळ्यांतहि सहन करतां येण्याजोगी असल्यामुळें व जवळाले बेटांच्या किनाऱ्याला येथेच स्नानसुख घेतां येत असल्यानें यूरोपिय पाहुण्यांची आगस्ट-आक्टोबरपर्यंत गर्दी अतोनात होते. याची मौज तीन प्रहरपासून रात्री आठपावेतो चांगली पहावयाला मिळते. या वेळीं पोर्तुगेला पालिया पुलावर उभें रहावें ह्मणजे माणसांच्या झुंडीच्या झुंड हातांत आंघोळीच्या कपड्याचे गांठोडें घेऊन माणसांची शींग लागलेल्या जहाजांकडे धाव मारीत असतात. विजारीला सतरा ठिगळें गळ्याला नेकटाय कुठली मिळायला तिच्याऐवजीं काळें मळकट रंगीत फडकेंच गुंडाळलेलें अशा अवतारांपासून, तो करकरात घूट-त्यांवरून पायाचें मनगट किंचित् दिवून त्यावरचा रेशमी पायमोजा चमकावा इतकीच लांब घडीची मधली रेष बरोबर कायम असलेली विजार, गळ्याला स्वच्छ पांढरी कॉलर व वरती भपकेदार रंगाचा खोब्या मोत्यांपोंवळ्याच्या पिन्नें बसवलेली टाय्, पोर्मटम अगर कांहीं तरी वासाचें लावून भांग काढून केस तक्रतकीत केलेले, अशा सोकाजीपर्यंत सर्व प्रकारचीं माणसें दिसतात.

स्त्रियांचा मौज तर विचारूच नये. यांतून शहांगीपणानें व रंग लावूनहि तो न दिसूं देण्याच्या वस्तादगिरीनें फ्रेंच स्त्रिया, जरा ढोबळ व अतिशय फयाशनेबळ होण्याच्या व फ्रेंचांवर ताण करण्याच्या नादानें कांहींशा हास्यास्पद वाटणाऱ्या जर्मन बाया, ताठपणें चालत लोक ऐकतील न ऐकतील याची फिकीरहि न करतां टीका करणाऱ्या इंग्रजी बाया, काळे डोळे, काळसर केस व रंगांत तांबूस छटा अशा इतालियन मुली, व अगदीं साधा पोषाक करून मोठी काळी पातळ लांब दशांची

माझा यूरोपांतील प्रवास.

शाळ तिकोनी खांद्यावरून घेऊन तिचीं दोन टोंकें पुढें हातांत धरलेलीं व तिसरें पाठीवर टांचेपावेतों लेंबतें सोडलेलें अशा साध्या थाटाच्या खुद्द व्हेनिसच्या मुली, हे सगळे प्रकार जितके विविध तितके करमणूक करण्याजोगे दृष्टीला पडतात.

असो. आतां हात कंटाळला. उद्यां सकाळीं कदाचित् ब्रिज् ऑफ् साईज्वर जाऊन दुपारीं पुढें कूच करावें असा बेत आहे.

व्हेनिस, १७ आगस्ट, १९१२.

काल पोस्टाची वेळ न चुकवण्यासाठीं घाईघाईनें पुरें करून रात्रीं दहा वाजतां टाकलेलें पत्र यापूर्वीं मिळेलच. तें पत्र टाकून मार्को चौकांत अतोनात गर्दी जमली होती, तींत मिसळलों. या चौकाळां सबंध फरशीं अमून तीवर खुर्च्या टाकून मंडळी संध्याकाळपासून मध्यरात्रपर्यंत खुशाल बसतात. जे जात्या थोडेसे चळवळे असतात, ते चौकांत इकडूनतिकडे फिरतात. कोणी भोंवतींच्या दागिने, काच, चित्रे वगैरे-दुकानांतून डोकावून तेथील सुंदर वस्तु विकत घेण्याचा इरादा नसला तरी निदान डोळ्यांखालीं घालतात. खुर्च्यांवर बसलेल्यांना कांहीं तरी उद्योग पाहिजे असतो, तो भोंवतालचीं मद्य-थंडगार आइस्क्रीम वगैरेचीं दुकानें भरपूर पुरवितात. व्हेनिसच्या पाण्यांतल्या वस्तीमुळें येथें गाडीवोडे, मोटर सायकल्स् इत्यादिकांचें भय नसतें. मार्को चौकांत आठवड्यांतून तीनचार दिवस गाणें अगर गप्पा होत असतें, तसेंच कालहि होतें. हें ऐकून मोकळ्या हवेसाठीं मी धाकट्या चौकांतून किनाऱ्यावर गेलों. तों तेथें लांबून पाण्यांतून निरनिराळे स्वैरालाप ऐकूं येऊं लागले. सहजच कान व लक्ष्य तिकडे वेधलें व पाण्यावरील अंधुक प्रकाशांत नजर फेंकतो तों दोनचार ठिकाणीं तरते दिव्यांचे समुदाय दृष्टीला पडले, व त्यांतून गायन ऐकूं येऊं लागलें. हें चौकांतील गाण्याप्रमाणें कर्ण्यांचें वगैरे नमून या गाणारांपुढें नोटेशन्चीं पुस्तकेंहि नसावीसें

माझा यूरोपांतील प्रवास.

दिसले. निसर्गाने दिलेल्या मधुर कंठांतले स्वैरालापच ते होते हे सहजे कळे. पुरुष व बायका मिळून कांहीं वेळ, तर प्रत्येकजण वेगळे कांहीं वेळ, असा लळकान्या मारण्याचा सपाटा चालला होता. किनाऱ्यावरील मनुष्यांची गर्दी व विजेचा लखलखाट आणि पाण्यावरील एकाददुसऱ्या बोटीच्या कंदिलामुळे ताऱ्यासारखा दुरून मिणमिण करणारा अंधुक प्रकाश, थोड्या बोटी व हे तरते दिवे खेरीजकरून साधारण निर्जनपणा, या विरोधाचा मनावर फार परिणाम होई. त्यांतच ते गाणे ऐकू येऊ लागले ह्यणजे गंभीरपणा व उदासीनतेची छटा यांनी रंगलेला आनंद मनाला होई. असे लंकडी तकट (पेटे) पाण्यावर तरते सोडून त्यावर दिव्यांची आरास करून पाण्यांत दूरवर अंधारांत गाण्याचा या लोकांचा प्रघात फार जुना दिसतो. अशा रात्रींच्या एकांतांतील व सृष्टीच्या निकट सान्निध्यांतील गाण्याला सेरेनाता (इं. सेरेनेड) ह्यणतात. ही सेरेनाता पहात व ऐकत चांगला मध्यरात्रपर्यंत मी गार हवेत उभा राहिलो, व त्यामुळे दिवसा भटकण्याने आलेला थकवा जाऊन फारच नामी हुषारी आली. अशा सेरेनाता कधीकधी मोठ्या प्रमाणावर करतात. त्यांना आरंभ रिआलतो पुलापासून होतो व त्या पाण्यावरून संथपणे तरत जागजागी थांबून गायन करीतकरीत इकडे धाकट्या चौकापुढे किनाऱ्यावर रात्री १२-१ च्या सुमाराला येतात. या जेथे जेथे थकवतील तेथे तेथे लांब काठ्यांवर हवयांसारखे तोटे लावून उजेड करण्यांत येतो; तेव्हां मोठी मौज दिसते. अशा मोठी 'सेरेनाता' गेल्या बुधवारी निघाली होती, तीहि मी पाहून आलो. इतालियन लोक गायनप्रिय आहेत, अशा प्रसिद्धि आहे. याचा अर्थ इतर ठिकाणी गायन नाही असा नाही. पण ज्यांना खरोखरी लोक ही संज्ञा देतां येईल, असा कोणत्याहि देशांतील मोठा वर्ग (इंग्रजीत ज्याला 'तिसरा वर्ग' ह्यणतात.) तो गायनप्रिय व पटु सर्वच देशांत असतो असे नाही. इतालींत तो तसा आहे, हा विशेष होय.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

नंतर व्हेनिस् सोडण्याच्या दिवशी शनिवारी सकाळी पुराणवस्तु-संग्रहालय राजवाड्यांतच आहे, ते पहायच्य गेलों. ही जागा पूर्वी दोजेची खाजगी राहण्याची होती. त्यामुळे तींतील दिवाणखान्यांचें सोनेरी मुलाम्याच्या नक्षीचें छत पाहण्यासारखें आहे. एकांत भिंतीवर जगाचे नकाशे आहेत. पैकीं यूरोपचा साधारणतः हल्लोसारखाच आहे, आफ्रिकाहि उत्तरबाजूनें जशी पाहिजे तशीच आहे. पण दक्षिण-आफ्रिका, आशिया हे रंगवण्यांत मात्र कल्पनेवर सारा हवाला दिलेला दिसतो, व त्या वेळचीं दळणवळणाचीं साधनें, भूगोलाचा माहिती आजच्या इतकी असणें शक्य नाहीं हें पाहतां, हे नकाशे अगदींच टाकाऊ वाटत नाहींत. दुसऱ्या खोल्यांतून जुने पुतळे वगैरे चित्रकाम ठेविलें आहे. त्यांत अलेक्झांडर दि ग्रेट, पापेई, आन्तोनिओ (इ. मार्क अंटनी), औगुस्तुस् (इ. ऑगस्टस), नेरो, गाल्वा, काराकाला वगैरे माझ्या कानांवरून गेलेल्या क्रिस्तशकाच्या पूर्वी व आरंभी होऊन गेलेल्या वीरांचे व बादशहांचे छातीपर्यंतचे पुतळे पाहून मौज वाटली. यांतच कांहीं प्रसिद्ध रोमन स्त्रिया व पौराणिक देवता आणि वीर यांचेहि पुतळे होते. येथेच बाजूला एका जिऱ्यांत प्रसिद्ध चितारा टिडिझ-आन् याचें प्रसिद्ध चित्र असलेलें मला ब्रेडेकरावरून कळलें होतें. पण जिऱ्याचें दार लोटलेलें असल्यामुळें जरा संशयांत होतों. इतक्यांत म्यूझियममधील रक्षकानें चटकन् पुढे होऊन दार उघडलें व हें टिडिझ-आन्चें चित्र, त्याचें शेवटचें, वगैरे चर्पटपंजरी सुरू केली. मीं त्याकडे लक्ष्य पुरविलें नाहीं. कारण आपली मदत वळेंच मजवर लादून दक्षिणा उपटण्याचा त्याचा विचार आहे, हें मीं प्रथमच ओळखलें. म्यूझियम्, राजवाडे, देवळांतील खजिना वगैरेंतील भेवकमाणेंस अशा युक्त्या करून पैसे फार काढतात. प्रवासी जो व्हेनिसला येतो, तो आपल्या-साठींच खिसा भरून घेऊन येतो, अशी यांची पक्की खात्री असते !

माझा यूरोपांतील प्रवास.

याचप्रमाणे कोठूनहि कांहीं पाहून बाहेर पडले, का, दुसऱ्या एका प्रकारची भिक्षुक मंडळी व्हेनिसला पदोपदी नव्या प्रवशास दटकते. येथे कांचेचे व ग्वड्यांच्या वगैरे जडावाचे कांहीं कारखाने आहेत. तेव्हां हे पाहण्याला प्रत्येक प्रवासी हापापलेला असणारच, असें समजून बरीच झकपक पोषाक केलेली तरुण उनाड मंडळी आडवी येऊन 'Do you want to see the mosaic factory, sir. Very nice, free of charge, I shall take you to it!' वगैरे इंग्रजी सूत्र गातात. त्यानें काम नाहीं झालें तर फ्रेंच, नाहीं तर जर्मन बडबडतात. दोनचार भाषांत 'नाहीं, नको' वगैरे ह्मणावें तरी हे पाठ सोडीतच नाहीत! स्वयंसेवक—मार्गदर्शकाशिवाय हा एक ताप व्हेनिसला जन्म होतो. इतालियनशिवाय फ्रेंच, इंग्लिश, जर्मन यांपैकीं कोणत्या तरी दोन भाषा—व त्या दोन्हीपैकीं एक फ्रेंच नियमानें असते—या लोकांनां येतात हें त्या त्या देशांतल्या प्रवास करणारांचें दुर्भाग्यच ह्मणायचें!

असाच आणखी एक प्रकार ह्मणजे किनाऱ्यावर गोंदोलावाल्या कोळ्यांचा. एका जागीं उभें रहावें ह्मणजे शंभरजण विच रून जातात! मात्र यांनां द्याव्या लागलेल्या पैशाचा कांहीं तरी मोबदला मिळतो. नंतर मार्कोचौकांत दुपारीं दिवस कलल्यावर उभें राहिलें असतां क्यामेरा वगैरे फोटोग्राफीसामानाचें गत्रालें बगलेंत मारलेले लोक दृष्टीअ पडतात; व त्यांनां अर्थात् कोर्णा ना कोणी तरी गिऱ्हाइक मिळतेंच! या चौकांत पारवे फार आहेत; त्यांनां मळ्याचे दाणे टाकून ते टिपतात कसे, हे पाहत बसण्याची एक करमणूक उत्तरेकडील पाहुणे लोकांनां नवी व ह्मणूनच अतिप्रिय असते. त्यांतल्या त्यांत तरुणींनां आपल्या हातांतून पारव्यांनीं दाणे खावें अशी फार हौस असते. ह्मणून तासचे तास हातांत दाणे घेऊन ताटकळत त्या उभ्या असतात, व त्यांच्या हातां-
वर पारवे बसले ह्मणजे त्यांचे चहाते तरुण भिन्न त्यांचा तसा फोटो

माझा यूरोपातील प्रवास.

काढवतात. फोटोग्राफरला उद्योग व पाहुण्यांना करमणूक अशा दोन्हीही गोष्टी साधतात. शिवाय असे उभे राहिले असता सर्वांची नजर आपणाकडे वळते—या पोकळ गर्वाचा आनंद त्या तरुणांना होतो तो निराळाच ! या चौकांतील पारव्यांस पूर्वी सरकारी खर्चाने दाणे घालीत असत ह्मणतात ! याला भूतदया ह्मणावे की पोरकट हौस ह्मणावे ! आपल्या पुण्यालाहि राजधानीच्या दिवसांत सरकारी खबूतरे असत, त्याची साक्ष खबूतरखाना हे नांव अजून पटवते, हे तुम्हांला ठाऊक असेलच.

याप्रमाणे व्हेनिसला पुष्कळ पहायला सांपडले. त्यांत विविधपणा असल्याने फार करमणूक झाली. दोन वेळां मात्र वाईट वाटले. एक राजकीय कैद्यांचा तुरुंग पहाते वेळीं, व एक म्यूझियममधून छेव्या कालव्यापलीकडच्या दुसऱ्या तुरुंगाला जोडणारा 'पोते देइ सोस्पिरी-उसाश्यांचा पूल' (इं. ब्रिज ऑफ साइज) पाहतांना. एकीकडे सर्व विलासांनी परिपूर्ण असा राजवाडा व दुसरीकडे मध्ये थोडे पाण्याचे अंतर असलेला हालअपेष्टांचे माहेरघरच असा बंदिखाना, यांना सांगणारा हा पूल असल्यामुळे कष्टदायक विचार मनांत येतात. याचे नांव असे कां पडले, सांगतां येत नाही. पण एकीकडे स्वर्गसुख व दुसरीकडे नरकयातना यांच्यामध्ये हा असल्यामुळेहि अमू शकेल. सहृदय दोजे असेल तर या पुलावर (हा वरून झांकलेला असून, दोन्ही बाजूंकडे पाहण्यासाठी जाळ्या आहेत. त्यांतून पुढील पाणी व मार्गील शहर ही दिसतात. पण बाहेरच्यांस पुलावरील माणूस दिसत नाही) उभा असतांना पलीकडील कैद्यांचे दुःखाचे निःश्वास ऐकून त्यालाहि दुःखाचा सुस्कारा टाकणे अपरिहार्य होत असेल. ह्मणूनहि याला सुसकाऱ्याचा पूल हे नांव पडले असावे. कसेहि असो. यावर उभे राहिले असतां आनंद मात्र खास वाटत नाही. सुखदुःखाच्या विचारांत कधीची प्रतिभाशक्ति सारखीच व्यक्त होते, या न्यायाने बायरन् कवीने या पुलासंबंधी कविता केल्या हे उचितच होय.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

शैवटीं शनिवारीं दुपारीं एक वाजतां व्हेनिस् सोडलें. येथीं चारपां व दिवसांच्य़ मुक्कामांत खोटें नाणें पदरीं बांधण्याचा दोन वेळ प्रयत्न झाला. पैकीं एका वेळीं त्यांत सांगडलें; पण दहा फ्रेंच सांतीमचीच (एक आणा) ती बाब होती. दुसऱ्या वेळीं सावध राहून बेलजियन चांदीचें नाणें कोणी देऊं लगतांच नाकारलें. तें काहीं खोटें नव्हतें; पण इटालींत-निदान मध्यइटालींत तरी तें घेव नाहींत. गेल्या शतकांत फ्रान्स्, बेलजियम्, स्वित्सरलंड्, इटाली व ग्रीस् यांची नाण्याच्य़ बाबतींत जी 'ल्याटिन् यूनियन्' हणून अस्तित्वांत आली, तीमुळें या देशांचें सोऱ्याचें व मोठें रुप्याचें नाणें एकमेकांत चालतें; पण चिबहर कोणी घेत नाहींत. शिवाय १८६३ सालापूर्वीचें कोणतेंहि जुनें नाणें हल्लीं रद्द झालें आहे. हीं सर्व नवऱ्या प्रवाशांवर लादण्याचा प्रयत्न होतो, हें सांगणें नकोच. जरा जपावें लागतें एवढेंच. इतर देशांत-निदान जर्मनी-इंग्लंडांत तरी-असें होत नसल्यामुळें तिकडच्या प्रवाशांनां नाणें तपासून घेण्याची नवी सवय होईतो प्रयास पडतात!

व्हेनिसकडे पूर्वेकडील लोक-निदान् आपल्याकडील तरी फारसे येत नमावे, असे वाटतें; व कारणहि नाहीं. त्यामुळेंच मला एका कॉफीगृहांत मा अल्जेरीनो (अल्जेरियन्) का हणून एका गृहस्थाने विचारिलें. मीं त्याला इन्दिद्यानो हणून उत्तर दिलें; दुसऱ्या एतला मी जपानी असावा अशी शंका वाटत होता. बरें झालें, कीं तुर्क अशी कोणाला शंका आली नाहीं! नाहीं तर गोंधळच व्हायचा. पण आपण आपल्या शत्रूज जसे बित्तम जाणतो तसे मित्रालाहि क्वचित्च ओळखूं, या न्यायानें तशा शंकेचे कारणच नव्हतें.

स्टेशनावर जाण्याला हॉटेलाची गोन्दोला-आम्निबुस् होती. हिला खरें ह्मटलें असतां गोन्दोला नांवच शोभत नाहीं. इतकी ही बोजड व विचित्र असते. मजबरोबर आणखी दोन पाहुणे होते. छोट्या कालव्यांचा मार्ग अडला असल्यामुळें आम्हांला रिभास्टोपुलापासून मोठ्या

माझा यूरोपांतील प्रवास.

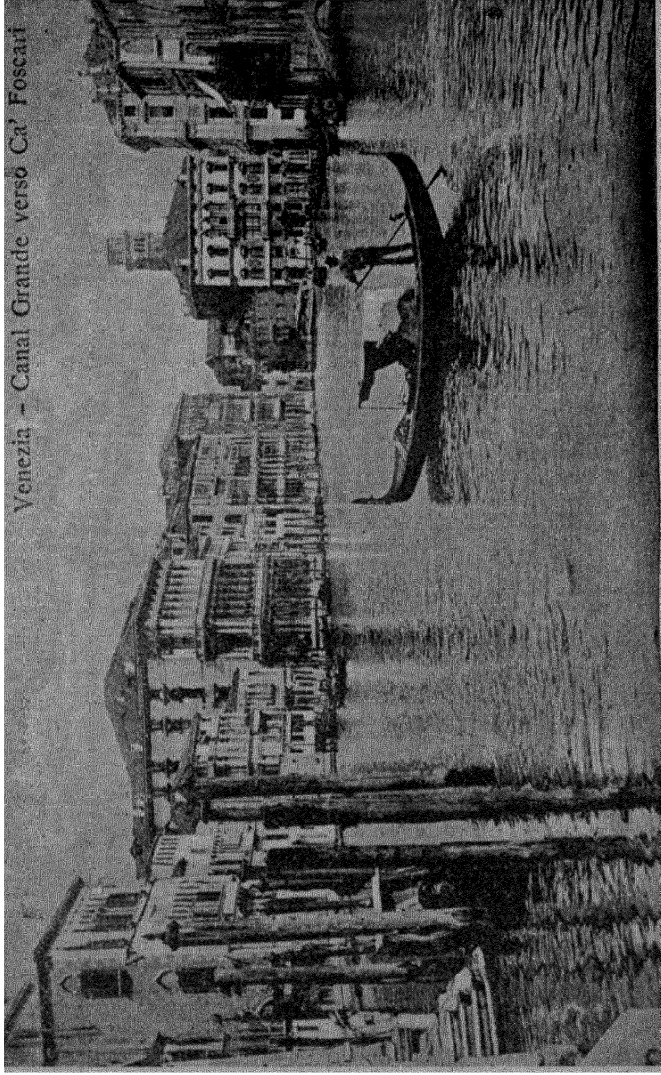
कालव्यातून जावें लागलें; यामुळें हा वरचा भाग पुनः चांगला पहायला सांपडला. वाटेने दोन्ही बाजूंनी पूर्ववत् मोठमोठे सुंदर वाडे दृष्टीला पडले. एक वाडा नेहमी तुर्कांच्या वहिवाटीत असे, तो आतां अर्थात् वंद आहे. असे कांहीं कांहीं अजून सरदारी घराण्यांत आहेत. पण बहुतेकांत दुकानें वगैरे वसलीं आहेत. हा काळाचा महिमा !

हिवाळ्यांत उत्तरेपेक्षां व्हेनिसला थंडी कमी ह्मणून—कारण हें ४४ उत्तरव्याटित्यूडवर आहे—व उन्हाळ्यांत समुद्रकांठामुळें फार प्रखर हवा नमून जलक्रीडेची अपूर्व सोय येथें आहे ह्मणून, सारें वर्षभर येथें पाहुण्यांची गर्दी असते. टिरोलांतील वगैरे इतर ठिकाणीं सध्यां सेझॉं नव्हता ह्मणून मी लिहिलें होतें; पण व्हेनिसचा सेझॉं सदासर्वकाळ ! त्यामुळें होटेलें नेहमीं भरलेलीं व नेहमीं महाग ! पण शाकाहार करणाराला व्हेनिस येथें—व सर्व इटालीभरहि उत्तरेकडे नसणारी सोय आहे. येथें आपल्या शेवया वगैरेसारखें 'माकेरोनी' ह्मणून एक खाद्य फार प्रसिद्ध आहे. हें चवदार असून पौष्टिकहि आहे. मांसाहारी लोक याचा जेवणाच्या आरंभीं पिण्याच्या पेजेसारखा (इं.सूप) उपयोग करतात. याचे वाटोळे, लांबोळे, चौकोनी वगैरे शंभर प्रकार असतात; सगळेच चांगले असून, केव्हांहि व कोठेहि तयार करून मिळतात. असो.

व्हेनिस सोडून फिरून पादुआला आलों. दुसऱ्या गाडीनें पुढें जायचें ह्मणून मधल्या दोनचार तासांत गांवांत 'दुओमो' देऊळ पहायचें राहिलें होतें, तिकडे गेलों, व उन्हाची वेळ त्या शांत निरामय ठिकाणीं काढिली.

फ्लोरन्स, २० ऑगस्ट, १९१२.

पादुआहून बोलोना (लोकभाषेंत बोलोन्या—इं. बोलोन) ला सरळ मार्ग होता. पण लाइपझिफहून समुच्चय—लिकिटें घेताना व्हेरोना

‘कनाल ग्रांदि’ (इ. ग्रँड कॅनाल), व्हेनिस्.

माझा थूरोपांतोळ प्रवास.

बोलोन्या असें घेतलें गेलें ! त्यामुळें नाइलाजास्तव एक रात्र (ता. १७व्या) व्हेरोनाला काढायी लागून दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं बोलोन्याकडे निघालों. हा रस्ता मान्तुआ, मोडेनावरून आहे. मान्तुआला उतरून व्हर्जिल कवीचा कांहीं अवशेष असल्यास पहावा, असें मनांत होतें. पण पादुआ-व्हेरोनांत फार्जील दिवस मोडल्या कारणानें व मला नियमित वेळेला रोम येथें माझे मित्र रा. × × × यांनां त्यांच्या परतमार्गावर भेटण्याचें असल्यानें, व्हर्जिलच्या वाड्याला दिवस आला नाही. या चार तासांच्या प्रवासांत आपल्या महाराष्ट्राची बरेच वेळ आठवण झाली. मक्केचीं शेतेंच्या शेतें, ओळखीचीं निंब-सुरू-भादि झाडें, रस्त्याच्या कडेला दिसणारीं तरवडासारखीं झुडपें व देवनळ, आणि मधून कांहीं पाणी असलेल्या, तर कांहीं सीना नदीप्रमाणें ठणठणीत कोरड्या नद्या, ओढे वगैरे गोष्टींत बरेचसें सादृश्य होतें. मध्येंच एकादा कालवाहि लागे. मान्तुआ मार्गें टाकल्यावर आपल्या दक्षिणेकडील एकाद्या नदी सारख्या-विस्तीर्ण-वाळुकामय पात्राची पो नदी ओलांडली; व दोहोंच्या सुमाराला बोलोन्याला दाखल झालें.

ता. १८ आगस्ट, १९१२.

स्टेशनपुढून निघणाऱ्या विह्या देल इन्दिपेन्डेन्झा (इटालीच्या स्वातंत्र्याचा रस्त्या) ने कमानींनीं झांकलेल्या पायरस्त्यावरून सरळ गेलें झणजे शहरांतील व्यवहारादीचें केन्द्रस्थान असे. नेतून आणि विहत्तोरिओ एमानुएले हे चौक एकमेकांशीं काटकोन केलेले असे लागतात. येथेच या शहरच्या प्रसिद्ध इमारतीपैकीं कांहीं आहेत. पैकीं एक 'पालाडिशो कोमुनाले' झणून गोंथिक शिल्परीतीनें बांधलेली विटेबंदी इमारत आहे. यातील दोन्ही दिवाणखाने प्रशस्त आहेत व त्यांत भिंतीवर तेरावा पोप ग्रेगरी याच्या आयुष्यांतील कांहीं प्रसंग रंगविले आहेत. एकांत मध्यमार्गी दाराच्या दोन्ही बाजूंनां दोन

माझा यूरोपांतील प्रवास.

जाहीरनामे संगमरवरी शिळेवर खोदून बसवलेले दृष्टीला पडतांच मी ते मुद्दाम वाचले. इतालियन भाषेत आहेत, तरी ठोकळ अर्थ लावतां आला. एक फ्रान्सच्या तिसऱ्या नेपोलियनने 'मिलानो' (इ. मिलन) हून काढलेला आहे. इतालीला ऑस्ट्रियाच्या तडाख्यांतून सुटण्यास व संयुक्त होण्यास यानें मदत केली आहे. या जाहीरनाम्यांत त्यानें इतालियन लोकांचे व व्हिहत्तोरिओचे गुण गाऊन त्यांस प्रोत्साहन दिलें आहे. दुसरा व्हिहत्तोरिओच्या आज्ञेवरून काव्हूर् मंत्र्यानें तोरिनो- (इ. ट्युरिन्) हून १९ एप्रिल १८५९ रोजी काढलेला आहे. त्यांत ऑस्ट्रियाच्या आगळिकीचें थोडक्यांत वर्णन करून आपल्या शिपायांनां व सर्व लोकांनां देशासाठीं झटण्यास सांगितलें आहे. त्यांतील शेवटचें वाक्य मोठें बाणेदार आहे. ' इतालियन स्वातंत्र्याचा पहिला शिवाई (वीर) ह्मणवून घेण्यापेक्षां माझी दुसरी कोणतीहि महत्त्वाकांक्षा नाही !' ('यो नोन् ओ आस्तेरा आम्ब्रिसिओने के केल्डा दि एसेरे इल् प्रीमो सोव्दातो देल् इन्दिपेन्डेन्झा इतालियाना.') या वाड्याच्या दरवाजावर मोठ्या कमानींत पोप ग्रेगोरिओ तेरावा याचा पुतळा आहे. याची जन्मभूमि बोलोन्या. आपण १९८० त एवढ्या पदाला चढून त्यानें या शहराला भूषण दिलें !

याच चौकांत दक्षिणबाजूला एमानुएलच्या पुतळ्यासमोर सांत पेत्रो-निस्यो नांवाचें निव्वळ विटेवंदी देऊळ आहे. याला चौदाव्या शतका-अखेर बांधण्याला आरंभ होऊन, सोळाव्या शतकांतहि काम पुरें न झाल्याचें कारण, इर्षेत पेटून या इमारतीच्या प्रमाणांत धरलेला अवा-ढव्यपणा होय. इतर क्रिश्चनदेवळांप्रमाणें यांतहि दोन्ही सोप्यांत मुख्य वेदीपावेतो कमानींतून देव्हारे आहेत व त्यांत मेरी येशू इत्यादिकांचीं चित्रें अगर पुतळे आहेत. मुख्य गाभान्यावर १५३० सालीं सातव्या क्लेमन्स् पोपनें स्पेनचा राजा कार्ल् याला राज्याभिषेक केला, त्या ठिकाणीं एक छत्रासारखें स्मारक आहे. मी आजवर पाहिलेल्या कथाथो-

माझा यूरोपातील प्रवास.

लिक देवळांत मला असें दिसलें, कीं, मुख्य गाभान्याशिवाय आणखी एक कोणत्यातरी बाजूचा मेरीचा गाभारा विशेष पूजला जाऊन, त्यापुढें गुडघे टेंकून जपत बसलेले लोक हमेशा दृष्टाला पडतात. तसेंच या देवळांतहि होतें. विशेषतः तो रविवार असल्यामुळें गाभा-यांत व समो-रील बाकांवर बरीच गर्दी जमली होती. पांच वाजतांची वेळ पूजेबिजेची होती मला वाटतें; ह्यागून एक बट्टु-बडवे-काळा झगा, पांढरी कमरेपर्यंत पडणारी झालर घाटून घंटा व बायबल घेऊन या गाभान्यांत गेला, व मंत्र-तंत्र मोठ्यानें पुटपुटूं लागला. या गुणगुणण्यानेंच माझे लक्ष्य तिकडे वेधलें. मुंबईला बाबुलनाथाच्या देवळांत श्रावणी सोमवारी गेलें असतां एका दिडकीचा बेल दर्शन घेणारांस बळेंच पाजणारी गुजरथी भटांचीं मुलें जशीं हेल काढून, गडबडत 'कैलासगौरं' वगैरे श्लोक बडबडत असतात, तसा मला प्रथम भास होऊन मी तिकडे वळलों. तो कांहीं ह्मणे, मागून भाविक मंडळी री ओढात; नंतर तो एकादी ओळ हेल काढून झटल्यासारखें करी; कांहीं वेळानें हातांतली घंटा वाजवून बाय-बलांतील मंत्र वाची; इत्यादि तालीम बराच वेळ चालली होती. मीं तितका भाविक नसल्यामुळें लवकर तेथून पाय काढला व बोलेन्यां-तील आणखी जुनीं प्रसिद्ध देवळें व इमारती पहायला गलों. कांहीं वाड्यांत आंत शिरतांच प्रथम सहाआठ खांबी दुमजली चौक फार सुवक आहेत. पैकीं एकांत मी बराच वेळ उभा राहिलों. खांबांचें काम फारच नाजूक व गोड होतें. नंतर डॉमिनिकन्स नांवाच्या भिक्षुक पंथाच्या स्थापकाच्या नांवाचें सान्तदोमेनिको देऊळ पाहिलें. इताली देश अजून संबंध क्याथोलिक आहे व तेथें चवदापंधराव्या शतकांत निरनिराळ्या साधूंनीं जे पंथ स्थापन केले ते अजून तसेच ज्यपत आहेत. तसा हा एक दोमेनिकोचा पंथ होय. हेंही देऊळ आंतून सुरेल आहे. पार्ल्यांतील (इ. आइल-मुख्य वैदीपामून दारापर्यंतचे दोन सोपे) एका कमानांत दोमेनिकोची समाधि आहे. त्यावरील संगमरवरी

माझा यूरोपांतील प्रवास.

पुतळ्यांत एका देवदूताचा पुतळा मिकेल आञ्जेलोचा आहे (१४९४). याचें नांव तुमच्या ऐकिवांत असेल. पंधराव्या शतकांत इतालींत होऊन गेलेल्या प्रसिद्ध चित्रकार व मूर्तिकारांपैकी पहिला हा होता, असें ह्मणण्यास हरकत नाही. याची उत्तमउत्तम कामें फ्लॉरेन्स् येथें आहेत. तें पाहून मुख्य गाभान्याच्या बाजूला साक्रिस्टी (पवित्र खजिन्याची खोली) तून गुण गुण गुण गुण आवाज ऐकू येऊं लागला ह्मणून डोकावले; तों दोन ओळींत समोरासमोर बसलेले सहा भिक्षु बायबलाचा पाठ करीत असतांना दिसले. यांचा पोषाक सबंध पांढरा, डोई मुंडलेली, व तीवरून पदरासारखें वेष्टन—असा अवतार आपल्याकडील धात्रळी नेसलेल्या सोंवळ्यांतल्या बायकांसारखा दिसला, व थोडी मौज वाटली. परमेश्वराच्या या अनन्यभक्तीविषयी थेटेचे विचार आणखी येऊं नयेत, ह्मणून मी तेथून पाय काढला व माडिझनी, गारिबाल्डी, काव्हूर वगैरेचे पुतळे, आणखी देवळे व इमारती पहात-पहात फिरलों. एका चौकांत येथील युनिव्हर्सिटींतील 'लुइजी गालव्हानी' नामक प्रोफेसराचा पुतळा पाहून इंटरमीजिएटमध्ये चांगल्या न समजलेल्या गालव्हानोमेटर्ची आठवण झाली. अठराव्या शतकांतील गालव्हानायझिंगचा संशोधक हा गुहस्थ होय. पूर्वी ११, १२ व १३ या शतकांत रोमन कायद्याविषयी येथील युनिव्हर्सिटीची फार प्रसिद्धि होती. नंतर गांवच्या एका जुन्या चौकांत विटांचे दोन उंचच उंच साधे मनोरे पाहिले. हे दोन्ही किंचित् कलले आहेत. मोठा ३२० वर फूट उंच असून तीनचार फूट कलला आहे. धाकटा १९० फूट उंचीचा तर आठ फूट कलता आहे! हीं दोन्ही बाराव्या शतकाच्या आरंभी उभारलेलीं बोलोन्याचीं चिन्हें होत. शहराभोंवतीं जुनी विटेबंदी भित्ती तेराव्या शतकांतली आहे. इचा आकार विचित्र षट्कोनी आहे. विटेबंदी वाडे, विटाचे मनोरे व भित्ती हीं बोलोन्यामध्ये आल्याबरीबर ठळकपणें नजरेला येतात.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

नेतून चौकाला हें नांव पडण्याचें कारण नेतून व जलदेवता यांच्या ब्रॉन्झ पुतळ्यांनीं शोभविल्लें कारंजें यांत आहे. येथें रविवारीं संध्याकाळीं सगळा गांव दृष्टीला पडतो, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. सुटीचा दिवस असल्यामुळें सकाळीं चांगले पोषाक करून आस-मित्रांच्या भेटी घेणें, दुपारीं कोठें तरी बागेंत वगैरे करमणूक करणें व संध्याकाळीं अशा मोठ्या चौकांत मुलांबाळांसह कोठें तरी होटेल अगर रिस्टोरांत जेवणें असा सर्व यूरोपभर मधल्या दर्जाच्या लोकांचा रिवाज असतो. तें येथेंहि दृष्टीला पडलें. लहानमोठीं कुटुंबांच्या कुटुंबें जातायेतां दृष्टीला पडत. पुष्कळ स्त्रिया, चैनी लोक बिरारिया, अमेरिकन्-इतालियन बार नांवाच्या बीयर व दारू आदींच्या छापकीत गुच्यांत व गुच्याबाहेर भररस्त्यांत खुर्च्या टाकून गप्पा मारीत बसलेले दृष्टीला पडतात. दिवसाचे निस्य व्यवहार सर्व संपले ह्मणजे रात्रीचे दोनतीन तास बारा वाजेतो अशा रीतीनें रमवण्याचा इकडील लोकांचा प्रघात आहे. एकाद्या पयाशनेबल बिरारियामध्ये संगीत जलसा असतो. शिवाय चिनो (इ. सिनेमा; जर्मन-कीनो अगर विन्तोप्) ही एक स्वस्तांतलीं करमणूक गरीब व श्रीमंत सगळ्यांनां सारखीच आहे.

ता. १९.

याप्रमाणें गांव नजरेखालीं घालून दुसऱ्या दिवशीं चित्रशाळा पहायला गेलों. इतालियन चित्रकलेची जगभर ख्याति आहे, तेव्हां ती जेथें-जेथें पहायला मिळेल, तेथें सोडायचें नाहीं, असा निश्चय केला आहे. येथील चित्रशाळेला 'आकादेमिया दि बेले आर्ति' ह्मणतात; हें नांव इतर ठिकाणीहि आहे. खालच्या मजल्यांत इतर शहरीं असलेल्या प्रसिद्ध पुतळ्यांच्या गिप्स-मातींत केलेल्या प्रतिकृति आहेत, त्या शुष्क वाटल्या. वरच्या मजल्यावर पड्या तेली रंगाचीं चित्रें होतीं. प्रथम खुद्द बोलो-न्यांतील चितान्यांचीं सतरा व अठरा शतकांतलीं चित्रें आहेत. बड-

भाक्षा यूरोपांतील प्रवास.

तेक बायबलांतील कथांविषयी असून, कांहीं इतर सृष्टिसौंदर्य, व मेदीची घराण्यांतील कांहीं प्रसिद्ध स्त्रीपुरुषांची आहेत. त्यांत मनांत भरण्याजोगी सिसिलीतील स्त्रीशिपाई, वनांत-नदीवर स्नानाला सिद्ध झालेली तरुण स्त्री, ही आहेत. पण मुख्य पहाण्यालायक चित्रे पांच मोठ्या खोल्यांत लावली आहेत. ग्रीडो रेनी याच्या बऱ्याचशा नाणावलेल्या चित्रांपैकी फिलिस्टर लोकांवर जय मिळवलेल्या सामसन्चे चित्र मला आवडलें. (ज्यू लोकांच्या पुराणांतील सामसन् हा बलभीम होय. आपल्या जटायूचे बळ जसे पंखांत होते—पक्ष्याचे बळ पंखांत ही गोष्ट कांहीं निसर्गाला सोडून नाही—तसे याचे शेंडींत होते! याची बायको डेलिया इनें तो निजला असतां ती कापून टाकली वगैरे कथा आहे.) दुसरें एक बेथलेहेम् येथील मुलांच्या कत्तलीच्या पौराणिक कथेचेहि—तो ऋर व करुणास्पद देखावा हुबेहुब डोळ्यांपुढें भासवणारें चित्र आहे. त्या नृशंस ज्यू-मांगांच्या तडाक्यांतून आपलीं-लेंकरें वांचवूं पाहणाऱ्या आयांचे भयभीत व करुणा भाकणारे चेहरे कंसानें गांजलेल्या देवकीला साजण्यासारखे आहेत. हा रेनी हिंदु असता तर खचित तो पौराणिक देखावा त्यानें जिवंत करून दाखविला असता! या पुढच्या दोन खोल्यांत जेस्, मेरी व संतमंडळ यांच्या तसबिरा साधारणच आहेत. पण या सर्व चित्रशाळेचे रत्न, व बोलोऱ्याला खचित शोभा आणणारें असें प्रसिद्ध राफाएल् याचे 'सांता चेचिलिया' (इं. सेंट सेसीलिया)चे चित्र होय. क्रिस्तधर्मांत सा. चेचीलिया ही गायन-वादन कलेचा अधिष्ठात्री मानली गेलेली आहे. त्याला अनुलक्षून हें चित्र आहे. तिचे आर्गेल वाजवणें ऐकण्यांत तल्लीन झालेले पेत्र, योहान्, माग्-डालेनादि चार साधू भोंवती उभे असून, ही स्वतःही त्या कलेच्या ब्रह्मानंदांत आकाशाकडे पहात आहे, असा देखावा आहे. वर मेघांत देवदूत तिच्या वादनाला गाण्याची साथ देत आहेत. अतिशय सुंदर, प्रेमळ, गोड, पाहिल्याबरोबर पूज्यभाव उत्पन्न करणारा चेहरा, त्यावर

‘सान्ता चेचिलिया’-बोलोना, (इं. सेन्ट सेसिलिया).

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मूर्तिमंत शांति, व स्वर्गीय सुख ही झळकत आहेत; उभे राहण्यांत, एकंदर ठेवणीत ठेपराई व सौम्यपणा—या सर्वांमुळे हें चित्र वर्णनाच्या पळीकडे आहे! असें हें राफाएलनें १५१६ च्या सुमाराला रेखलेलें अपूर्व चित्र पाहतांना मनाला अप्रतिम आनंद होई; पण डोळ्यांचें समाधान होत नसे. एकादें अपूर्व प्रतिभाशक्ति व्यक्त करणारें काव्य जसें तीनतीनदां वाचावेंसें वाटतें, तसें हें चित्र तीनतीनदां पहावेंसें वाटे. इतर चित्रे पहावीं, पुढें जावें, पुनः ही शान्ता पहायला यावें असें माझे राहूनराहून होई. एकादी परिस्थिति व एकादा भाव काव्यरूपी शब्दांत व्यक्त करणें जितकें विकट आहे, तितकेंच रंगांनीं त्या गोष्टी चित्रपटावर दाखविणेंहि विकट आहे, असें मला वाटतें, व दोहींसहि प्रतिभाशक्तीची सारखीच आवश्यकता आहे. प्रतिभेवांचून काव्य जसें पानचट, तसें प्रतिभेवांचून चित्र ह्यणजेहि व्यर्थच होय. असो. याच्यासमोर पीएत्रो पेल्जिनो यांचें माडोना (इ. मेरी) हें चित्र चांगल्यापैकीं आहे. पुढल्या खोलींत फ्रांचेस्को फ्रान्चिया नांवाच्या बोलोन्यांतील चिताऱ्यांचें 'अनुन्सियाःस्योन्-आकाशवाणी' (मेरीला कांहीं दिवस गेले असतां देवदूताने तुझ्या पोटीं धर्मसंस्थापक पुत्र होईल, असें सांगितलें होतें—तो समय) हें चित्र चांगलें आहे. कौशल्येला शोभेल अशी शांति व गांभीर्य माडोनाच्या चेहऱ्यावर एकचटलेलीं दिसतात. असो. ही चित्रशाळा पाहून १५१६ शतकांतील इतालियन चित्रकलेची बरीशी कल्पना आली.

राव्हेना.

नंतर दुपारीं बोलोन्या सोडून जरा बाजूला आग्नेयी दिशेला समुद्राजवळील राव्हेना शहरीं आलों. हें फारसें दूरिस्टांच्या टप्प्यांतलें नाहीं. तरी कांहीं वर्षे इतालीची राजधानी येथें होती. रोमन सत्तेचा राहू गोंथ राजा थेओडोरिक् यानें येथें राज्य केलें व शिवाय क्लॅरिन्सहून

माझा यूरोपातील प्रवास.

हद्दपार केलेल्या दान्तेचीं हाडे शेवटीं येथें पडलीं. या सर्व गोष्टींनीं मला तिकडे नेलें.

हें शहर लहान आहे, पण भोंवतीं जुनी भित, दरवाजे, कांहीं मोठी विटेबंदी देवळें व पडकळीस आलेले वाडे याच्या पांचव्या शतकांतील ऐश्वर्याची साक्ष पटवतात. इ. स. ४०२ सालीं साम्राज्याची राजधानी येथें आली, व त्या वेळीं राव्हेना व्हेनिससारखेंच नद्यांच्या खाड्यांच्या तोंडांत, पाण्याच्या मध्यभागीं असल्यामुळें, हूण, वाण्डाल वगैरे लोकांनीं उत्तर व मध्यइतालींत जो धुमाकूळ माजविला होता त्यापासून अलिप्त राहिलें. ४५० पूर्वीचीं कांहीं वर्षे गाला फ्लाचिडिया नांवाच्या स्त्रीनें आपल्या मुलाच्या अज्ञानपणांत राज्य केलें; तिची समाधि अजून आहे. हींत छताला जडावाचें काम फारच सुरेख व जुनें आहे. पुढें या शतकाच्या शेवटीं पूर्व-गॉथ लोकांचा कान्स्तान्तिनोपल येथें वाढलेला राजा थेओडोरिक यानें स्वारी करून पूर्वीच्या राजाला पदच्युत केलें व आपण राज्य केलें (इ. स. ४९३-५२६). याचेंहि लक्ष्य शहराच्या भरभराटीकडे असल्यामुळें राव्हेनाची चळतीच रहात गेली. यानें समुद्रकांठीं स्वतःसाठीं राजवाडा बांधविण्यास आरंभ केला होता, तो हल्लीं मोडक्या स्थितींत आहे; व समुद्रहि राजा मेल्यामुळेंच जणूं ५१६ मैल लांब पळून गेला आहे. आतां राव्हेनाला समुद्राशीं जोडणारा एक कालवा मात्र आहे. या थेओडोरिकनें स्वतःसाठीं बांधवलेली अगदीं साधी पण भक्कम दगडी दुमजली समाधि आहे. खालचा षट्कोनी मजला अर्धा जमिनींत आहे. आंत प्रतिध्वनि मजेचा होतो. लहानशा जुन्या महादेवाच्या देवळाप्रमाणें भास होतो. पुढें बादशहा युस्टिनियानुस (इ. जस्टीनियन्-याचे कायदे माझ्या वेळीं पहिल्या एल्. एल्. बी. वाल्यांनां पाठ करावे लागत असत !) यानें गॉथ लोकांनां पिटाळून लावल्यावर राव्हेना येथील राजधानी उठली. तेव्हांपासून हें एकाद्या मोठ्या तालुक्याच्या ठिकाणासारखें झालें आहे. व तसेंच

माझा यूरोपांतील प्रवास.

स्वरूप हल्लीं आहे. उदाहरणार्थ, तितकाच गचाळपणा, रस्याच्या मध्यभागांतून सांडपाण्याच्या मोन्या वाहणें, डासांची सप्तद्वि वंगैरे आपल्या एकाद्या तालुक्याच्या ठिकाणाला शोभेलसें आहे. पीयाझा विहत्तोरिओ, दान्तेच्या समाधीचें ठिकाण, व माझिझनी रस्यावर बायरन् रहात असे तो वाडा (हल्लीं यांत होटेल आहे) हीं मात्र बरीं स्वच्छ व रमणीय आहेत. दान्ते या ठिकाणों १३२१ त मरण पावला.

असो. एकरात्र तेथें डासांच्या खाईत—अस्वच्छनेत काढून ता. २० ला सकाळींच राव्हेना सोडलें; व ६ तासांच्या उन्हाच्या त्रासांत प्रवास करून फ्लॉरेन्स येथें दाखल झालों.

फ्लॉरेन्स—(होटेल नोरडीनि).

फ्लॉरेन्स येथें दाखल झाल्यावर टाकलेलें पत्र मिळेलच. राव्हेनाहून इकडे येतांना आपेनार्डन् पर्वत ओलांडावा लागला. बोलोन्याहून सरळ गेलों असतो तर त्याच्या बाजूबाजूनें जावें लागलें असते. इकडल्या मार्गानें गाडी घाटांतून जायची असल्यामुळें बोगदे, पूल, नद्या व डोंगरांवरील वनश्री यांनीं बरीच करमणूक झाली. मात्र या मार्गें मेल-सर्व्हिस् मुळींच नसल्यानें जरा रखडत यावें लागले, इतकेंच काय तें ! शिवाय माझ्या डब्यावर 'विहयेतातो दि फमारे' ह्या गून लिहिलें असतां हि विड्या, चिस्कोट ओढणें, डब्यांतच थुंकून बुटानें पुसून टाकणें वगैरे अमंगळपणानें डोकें उठे. इकडे हा अमंगळपणा फार. रस्यावर कोठेंहि थुंरुण्याची तर कोणाला किळसच वाटत नाही. असो. अपेनार्डन्सच्याच पायथ्याच्या टेकड्यांत तळवटाशीं वसलेलें शहर गाडी पांचचार मैल दूर असतांच दिसूं लागलें होतें. आर्नो नदीहि दिसे. ही गांवामधून गेली आहे.

स्टेशनांतून उतरल्याबरोबर पंढरपुराला जसे उपाध्ये यात्रेकरूयांची ओढाताण करतात, तसाच कांहींसा प्रकार येथें झाला. कोणी इतालियन,

माझा यूरोपातील प्रवास.

कोणी फ्रेंच, इंग्रजी, जर्मन—अशी निरनिराळ्या भाषांत 'अमकें होटेल चांगलें आहे, तेथें नेतों चला' अशी भिक्षुकी करूं लागले. चांगले-पणाची खूण काय, तर तेथें उत्तम इतालियन दारू जेवतांना मिळते ! अर्थात्च या कोणालाहि भोक न घालतां मी रीतीप्रमाणें बेडेकरांत पाहून ठेवलेल्या होटेलाचा रस्ता धरला व येथें आलों. हें होटेल गांवाच्या मध्यभागीं दुओमो नांवाच्या मुख्य देवळाजवळ आहे. येथें पांचचार दिवस रहायचें असल्यामुळें आल्याबरोबर पान्श्योन् (खाणें व रहाणें सर्व) ची बोली करून टाकली; त्यामुळें फार स्वस्त ह्मणजे रोजीं सात लिरा पडतात. यांत मात्र दारू नाही हो ! यांत अगदीं टाकल्यावेळीं जेवायला यावें लागतें, ही गैरसोय आहे. ज्याला दिवस-भर भटकायचें त्याला असलें गुंतणें जुळत नाही, पण इतर सोयी पाहतां हेंच मला बरें वाटतें.

गवाळें खुंटिला लावून बाहेर पडलों. तेव्हां शहरच्या मोठेपणाची, दळणवळणाची, व्यवहाराची कल्पना आली. लाइपझिक्, म्युनिच वगैरे नंतर व्हेरोना, पादुआ हीं खेडीं वाटत. व्हेनिसला पाण्यावरली वस्ती असल्यानें गाडी—घोडे, ट्राम—मोटर हीं मोठ्या यूरोपीय शहराला अवश्य अशी दळणवळणाचीं साधनें तेथें नाहीत. शहर पाहिल्यावर एकाद्या बंदराचा भास मनाला होतो. पण फ्लॉरेन्स येथें दुओमो चौकांत जातांक्षणींच, इकडून ट्राम, तिकडून मोटर, मागून सायकल्स, पुढून घेड्यांच्या गाड्या अशी एकच गर्दी उडून राहिलेली पाहिली. ही पांच वाजण्याची वेळ होती. 'कियाजा दुओमो' उघडें पाहून आंत जाण्याचा विचार केला. याचा दर्शनी देखावा फार भव्य आहे. मुख्य दरवाजापासून लांब, जरा कोंप्याला उभें रहावें ह्मणजे पुढील उंच दरवाज्याची बाजू, सोप्यांची लांबीची बाजू, व मध्यभागावरील मोठा थोरला घुमट हीं सर्व दिपून यांच्या मोठ्या प्रमाणाची कल्पना येते. व्हेरोना येथील मोठें देऊळ पाहून आश्चर्य वाटत होतें. त्यावर व्हेनिस येथील मार्को देवळाच्या

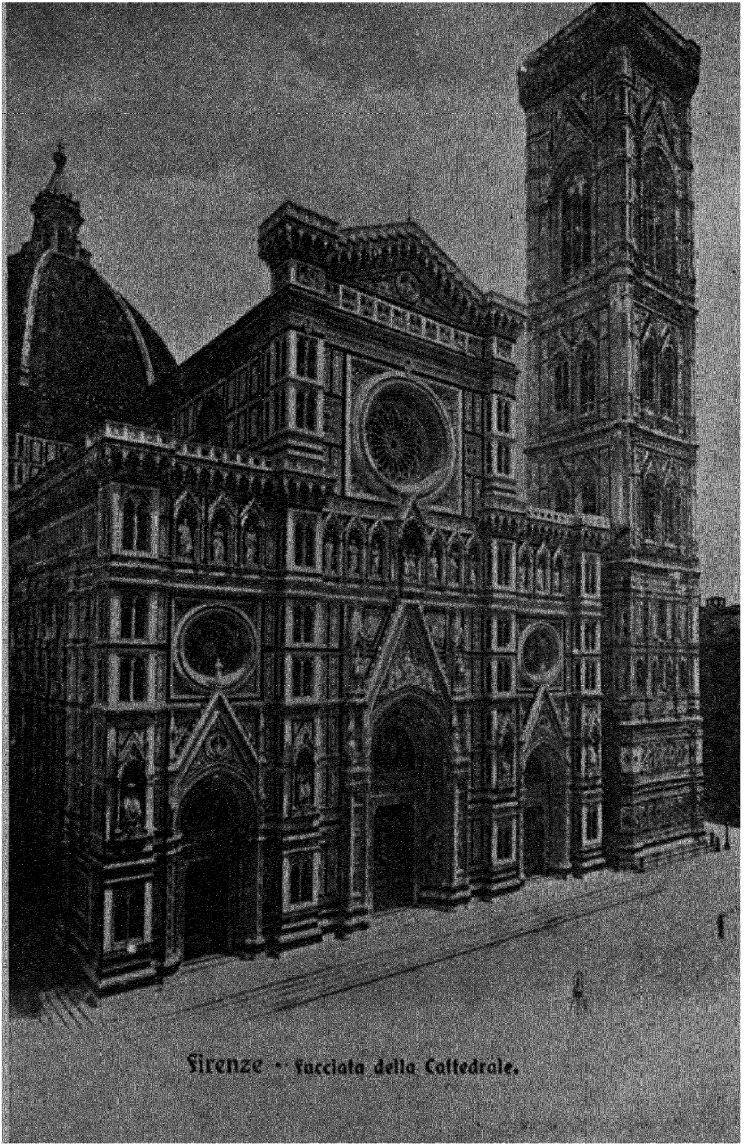
माझा यूरोपांतील प्रवास.

भव्यपणाने विरजण घातले. त्याहीपेक्षां मोठा दुओमो 'पेत्रोनिओ' नांवाचा बलोन्या येथे पाहिला; याची लांबी तनिशॅनव्द फूट आहे. या सर्वांवर येथील दुओमोने ताण केली आहे. याची लांबी ९६३-४ फूट, रुंदी ३४६ फूट व शिखराची उंची ३९६ फूट आहे! पुढील काम निरनिराळ्या रंगांच्या संगमरवराचे असून, तिन्ही दरवाजे ब्रॉझच्या नक्षीचे आहेत. आंत गेले ह्मणजे मात्र प्रथम अंधारामुळे कांहीं दिसत नाही, हा यांत दोष आहे. शिवाय यांतील सोपे अलंकारादि शोभवांचून कामानी व त्यांतील देव्हारे यांविरहित बुद्धे दिसतात. मुख्य गाभान्यावरहि मार्कोसारखे सुवक्र कामाने आलेले सौंदर्य व ऐश्वर्यहि येथे शोधून देखील सांपडत नाही. मागल्या बाजूला मिकेल आंजेओ याचा क्रिस्त-मरणाचा अपुरा राहिलेला पुतळा आहे. एकंदरीत या देवळाचा गुण ह्मणजे अप्रतिम भव्यपणा होय. शेंसवाशे वर्षे याचे काम चाळून अखेरीला १४३६ त वास्तुशांति झाली. यांत सोप्यांतील भिंतींवर अंधारांत दांते कर्वाचे मोठे चित्र आहे; शिवाय गांवाच्या पूर्वबाजूला सां. क्रोचे नांवाच्या देवळापुढील चौकांत याचा एक भव्य पुतळा अलीकडे उभारलेला आहे. त्याच्या नांवाचा रस्ता देखील आहे. पण व्हेरोना, पादुआ व राव्हेना शहरें जोवर आहेत, तेथील दांतेच्या राहत्या घरामुळे व परंपरागत आलेल्या त्याच्या हृदपारीच्या स्मरणामुळे, फ्लॉरेन्स शहराने आपल्या प्रसिद्ध कर्वाला हांकून दिलें होतें, ही गोष्ट जोवर कायम आहे, तोवर कितीहि पुतळे उभारिले तरी काय उपयोग? त्याने आपल्या 'दिव्हिना कोमेदिया-डिव्हाइन् कोमेडी'मध्ये वर्णन केलेल्या पारादीजो स्वर्गांत जर कोठे तो भसेल, तर त्याला बारिकसें हंसूं आल्यावांचून रहाणार नाही. तसेंच गालिलिओचे. येथील प्रसिद्ध चित्रशाळेंत (हिला 'गालेरिआ देइ उफिची' ह्मणतात) त्याचे चित्र आहे. सां. क्रोचे देवळांत त्याच्या स्मरणार्थ संगमरवरी समाधि सोप्यांत बांधली आहे. पण या सगळ्याने त्याच्या झालेल्या छळावर पाणी पडणें शक्य नाही! 'लोक' या नांवाने प्रसिद्ध

माझा यूरोपांतील प्रवास.

असलेल्या सहस्रशीर्ष पुरुषाचें असेंच आहे; त्याला न पटणाऱ्या खऱ्याहि गोष्टी हट्टानें कोणी सांगूं लागल्यास तो त्याचा असाच छळ करितो. याचें आणखी एक उदाहरण जिरोलामो साव्होनारोला नांवाचा डॉमिनिकन पंथी पुरुष हा होय. रोमच्या सद्दीच्या दिवसांत फ्लॅरेन्स् फार ऐकिवांत नसले, तरी पुढें तेराव्या शतकाच्या सुमाराला व्यापार वगैरेनें तें चांगलें उदयास येऊन, येथें लोकसत्ताक राज्यपद्धति पडली होती. पण पुढें मांडणें होऊन सर्व सत्ता मेदिची नांवाच्या श्रीमंत घराण्याच्या ताब्यांत १४३४ त गेली. या कुलांतला लोरेन्झो दि मेदिची नांवाचा प्रसिद्ध मुत्सद्दी, कवि व गुणिजनांचा पुरस्कर्ता झणून इतिहासांत इ० स० १४६९-९२ प्रसिद्ध असलेला पुरुषतुमच्या ऐकिवांत असेल. त्याच्या अमलात फ्लॅरेन्सची व्यापार, कलाकौशल्य वगैरेत अतिशय भरभराट झाली होती. पण तो मारतांच मेदिची घराणें अवरंगजेबानंतरच्या मोगल घराण्याप्रमाणें डळमळूं लागले व लोकसत्ताक पद्धतीनें पुनः उठाव केला. या वेळीं साव्होनारोलानें लोकांचीं मनें तयार करून मेदिचीचे जूं झुगारून देण्याला मदत केली. पण राजकीय सुधारणे-बरोबरच नैतिक शुद्धता लोकांत यावी झणून तो खटपट करूं लाग-ताच लोकांनीं त्याला मुख्य चौकांत जिवंत जाळलें ! हल्लीं त्या ठिकाणीं संगमरवरी शिलालेख आहे. त्यांचीं चित्रे व पुतळेहि अर्थात् आहेतच. हे सर्व पाहून तुकारामानें जनावर कोरडे उडविले आहेत त्यांची आठ-वण होते व त्याच्या वचनांची सत्यता पटते.

नंतर गांवाच्या पूर्वोत्तर भागांत फिरलों. येथें आनुन्सियाता व मार्को हे चौक पाहण्यासारखे आहेत. दोहींतहि त्या त्या नांवाचीं बरीचशीं देवळे आहेत. पैकीं आनुन्सियाता हें श्रीमंत असल्यामुळें आंतील छताची सोनेरी नक्षी पाहण्यासारखी आहे. पुढल्या चौसोपी चौकांत भिंतीवर कच्च्या रंगाचीं बायबलांतील प्रसंगाचीं चित्रे चांगलीं आहेत. नंतर किंचित् पश्चिमदक्षिणेकडे गिह्या काव्दूर रस्त्यानें वळलों. यावर

‘कॅथीड्रल्’चा दर्शनी देखावा, फ्लॉरेन्स.

माझा यूरोपातील प्रवास.

मेदिचींचा एक भक्कम दगडी राजवाडा आहे. मला फक्त दर्शनीचौक, यांतील मोठमोठ्या कमानी व खांब, व बाजूने जागजागी ठेवलेले पुतळे हेच पहायला मिळाले; कारण पाहण्यासारख्या सर्व ठिकाणांची दारे चार वाचतांच बंद होतात. कांहीं देवळे मात्र संध्याकाळ पावेतो उघडो असतात. तेथेच जवळ माझ्या ठिकाणापासून दोन मिनिटांवर मेदिचींनी आपल्या खर्चीने बांधविलेले सां. लोरेन्झो नांवाचे देऊळ आहे. इतर देवळांच्या रीतीप्रमाणे हेहि आहे. हे बांधण्यास मिकेल आंजेलो, दोना-तेलो, ब्रुनेलेशीसारखे प्रसिद्ध कारागीर लाविलेले होते. पैकीं पहिल्याची ह्याति सर्व यूरोपभर आहे. हा मोठे वाडे व देवळे बांधणारा कारागीर पहिल्या प्रतीचा मूर्तिकार व तसाच चित्रकारहि होता. याने या देवळाला जोडून मेदिचींच्या समाधीसाठी एक सुंदर गाभारा बांधलेला प्रख्यात आहे; पण तोहि त्या वेळीं बंदच होता. नंतर मी दुओमोकडे परत येऊन किंचित् दक्षिणेला आर्नेच्या उजव्या तीराकडे वळलों. वाटेत दिवसा व्यवहार व संध्याकाळीं शिळोप्याचे केंद्रस्थान जो एमानुरले चौक त्यांत आलों. पूर्वीहि हा चौक व्यापाराचे ठिकाण असे; पण अलीकडे, मध्ये व्हिक्टोरियोचा पुतळा, मार्गे फ्लॉरेन्स इतालींत ऐक्य पावल्याची कमान व भोंवतीं नव्या मोठ्या इमारती असे स्वरूप त्याला आले आहे. तेथून सान्त मिकेले नांवाच्या लहानशा देवळा (ओरातोरिउम्)कडे वळलों. याच्या दरवाजांचे काम सुबक आहे व चारी बाजूला मार्को, उगोवानी (इ. Marks, John) आदि साधूंचे पुतळे आहेत. तेथून फ्लॉरेन्सच्या प्रसिद्ध 'सिजोरी' चौकांत आलों. यांत पूर्वीच्या संस्थानिक, सरदारांचे वाडे, सभागृहे आहेत ह्यागून यास सिजोरी असे नांव आहे. याची आकृति गोमुखीसारखी असून, तिच्या आंतील कोंप्यावर सुंदर नेतून कारजे आहे. याच्या भोंवतीं संध्याकाळीं बरेचसे रिकामटेकडे लोक जमत असतात. कार्डे, मोझेक्, दान्ते, बियात्रीचे (इं. डान्ते, बियाट्रीस) यांची धातूची पथके वगैरे विकणारे फेरीवाले नवख्या माण-

माझा यूरोपांतील प्रवास.

साला त्रास देण्याला सज्ज असतातच. यांतच आणखी 'इतक्या लॉरेला सर्व शहर दाखवून आणतो,' ह्मणून प्रवाशाच्या थेट आंगावर गाडी हांकणाऱ्या तांगेवाल्यांची भर पडते ! इतक्यांना नको ह्मणायचाहि कंटाळा येत असे, ह्मणून मग नकारार्थी छडी उजव्या बाजूने डोक्यापर्यंत नेण्याचा क्रम सुरू केला. या चौकाच्या पश्चिम व उत्तरबाजूला इतर इमारती असून बाकी राजवाडे आहेत. पैकीं व्हेक्लियो राजवाडा (वृद्धांचा वाडा) प्रसिद्ध आहे. याच्या दर्शनी-चौकांतील उंच खांबांवर नक्षीकाम फार सुबक आहे, व चौकांत सुंदरसें कारंजे-गोड लहान मूळ माशाला चेंपून त्यांतून पाणी काढीत आहे असें दाखविणारे--फार नामांकित आहे. याच्या दाराशी पूर्वी मिकेल आंजेलोचा प्रसिद्ध दारिद्र (इ. डेव्हिड) चा अजस्रपुतळा होता. आतां तो म्यूझियममध्ये गेला असून त्याचे जागी त्याचीच गिप्सची प्रतिकृति आहे. दाराच्या दुसऱ्या बाजूकडे आज्ञेलाच्या प्रतिस्पर्धांचा हर्क्युलिसचा पुतळा आहे. चौकाच्या गोमुखीच्या दक्षिणबाजूला 'लोजिया लान्झी' ह्मणून भला प्रशस्त उघडा दिवाणखाना आहे. लोकांना पाहतां येण्यासारखे मोठमोठे दरबारी समारंभ यांत पूर्वी होत असत. आतां तेथे कांहीं अप्रतिम पुतळे आहेत. पैकीं एक कुस्तीचा, दुसरा रोमन वीर साबाइन स्त्रीला बळानें नवऱ्याच्या हातून ओढून नेतो आहे--हा ऐतिहासिक प्रसंग दाखविणारा, दोनचार रोमन व ज्यांला हे लोक बारबारी (अडाणी, रानटी; जो रोमन नाही तो 'बारबरां'त गणला जात असे !) ह्मणत त्या स्त्रियांचे डोळ्यांत उडून बसण्यासारखे पुतळे आहेत. या लोजियाच्या व नेत्तून कारंज्याच्या समोर मध्यभागीं वर सांगितलेल्या साव्हानोरोलाच्या अग्निकाष्ठभक्षणाची जागा आहे ! लोजिया व व्हेक्लिओ राजवाडा यांच्यामधील नदीपावेतोंच्या रस्त्यावर दोन्ही बाजूला वाडे आहेत, ते शेवटीं नदीजवळ एकमेकांनां एका पाख्यानें जोडले आहेत. पैकीं एकांत वरच्या मजल्यावर येथील जगत्प्रसिद्ध

माझा यूरोपातील प्रवास.

‘उफिझी ग्यलरी’ (चित्रशाळा) आहे. इत्यादि गोष्टी नजरेखाली घालून पत्रांचा शोध करून, तीं न मिळाल्याच्या निराशेत घरीं परत आलों. हीं गेल्या शनिवारीं लाइप्झिकला येऊन आजवर येथे दाखल व्हायला पाहिजे होती! जेवल्यावर पुनः एमानुएले चौकांत रात्रींचा देखावा पहायला गेलों. सर्व चौक निरनिराळ्या बिरारिया (इं.बार्) वगैरेंच्या खुर्च्यांनीं भरला होता, व एका ठिकाणीं गायन चाललें होतें. मी परतल्यावर थोड्या वेळानें जोराचा पाऊस आला, तेव्हां या चैनी लोकांची भली धांदल उडाली असेल !

बुधवारीं (तारीख २१) सकाळीं फराळ झाल्यावर प्रथम व्हेक्लिओ वाडा पहाण्याला गेलों. याच्या दरवाज्यासमोरील चौकाविषयीं वर लिहिलेंच आहे. बाहेरून हा एकाद्या लहानशा दगडी किल्ल्यासारखा दिसतो, व त्याला बाहेरच्या तटावर संरक्षणासाठीं खिंडी असलेली कठड्यासारखी भिंत आहे. एक उंचसा बुरूजहि आहे. फ्लॅरेन्स हें प्रजासत्ताक संस्थान असतांना हा वाडा सिजेरी नांवाच्या वरिष्ठ सभेच्या सरदारांसाठीं १३०० च्या सुमाराला बांधला गेला, व लॅरेन्सो मारिफिकोच्या नंतर कांहीं वेळ स्थापित झालेली प्रजेची सत्ता स्पेनच्या पांचव्या चार्ल्सच्या मदतीनें पुनः टांसळून मेदीची घराणें परत पदावर आलें, तेव्हां १५३० च्या नंतर यांत दुरुस्ती व फेरफार होऊन हा वाडा या घराण्याचें रहातें ठिकाण होऊन बसला. त्यामुळें यांतील दिवाणखाने ऐश्वर्यानें भरलेले असे आहेत. आपल्याकडे जशीं फार जुन्या काळीं राजवाड्यांच्या व देवळांच्या भिंतीवर पौराणिक चित्रें काढीत, तशींच या दिवाणखान्याच्या भिंतीवर व छतावर नाना प्रकारचीं ऐतिहासिक चित्रें नामांकित चिंताऱ्यांनीं काढलीं आहेत. त्या वेळचे येथील ऐश्वर्याचे प्रकार व चिन्हें आणि आपल्या जुन्या ऐश्वर्याचीं लक्षणें साधारणपणें जुळतात, ही लक्ष्यांत ठेवण्याजोगी गोष्ट आहे. हा वाडा थोड्याच वेळांत पाहून होऊन शेजारच्या वाड्यांत चित्रशाळेंत गेलों.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

ही 'गालेरिया डेली उफिर्सी' फार जुनी, अतिशय संपन्न व सर्व यूरोपांतच नव्हे, तर सर्व जगांत पहिल्या प्रतीची आहे. पारिस येथील लूव्हर चित्रशाळेचा दुसरा नंबर लागतो. हिची स्थापना व आरंभ प्रसिद्ध लोरेन्झो दि मेदिची (माझिफिको-ऐश्वर्यवान्) यानें केली; व तेव्हांपासून (१५ वें शतक) आजपावेतो देवळें, मठ इत्यादिकां-तील चित्रकलेची व मूर्तिकलेची अमूल्य रत्ने संपादन केलीं गेलीं. खाजगी चित्रे व पुतळेहि विकत घेतले गेले. यामुळें प्रख्यात चितान्यांची व कारागिरांची चित्रे व पुतळे आज येथें एका ठिकाणीं पहायला सांपडतात; विशेषतः इतालियन व त्यांतल्या त्यांत फ्लोरिन्टाइन् कलांची वाढ व भरभराट कशी होत गेली, याचें मूर्तिमंत चित्र डोळ्यांपुढें उभें राहतें. ही ग्यालरी एका रस्त्यानें विभागलेल्या दोन मोठ्या इमारतींत वरच्या मजल्यावर असून, टोंकांशीं एका सोप्यानें दोन्ही इमारती जोडल्या गेल्या असल्यामुळें सदट आहे. सभोंवार कॉरिडोर अथवा सोपा व त्याच्या भोंवतीं खोल्यांची रचना आहे. देवळांत सोनेरी रंगांनीं गणपती, रामलक्ष्मण जसे काढलेले असात्रे, तशीं चित्रे मध्ये भिंतीला लाविलीं आहेत. हीं फार जुनीं व देवळें, मठ यांतील भटाभिक्षुकांनीं लिहिलेलीं, याखेरीज त्यांनां महत्त्व नाहीं; पण कॉरिडोरमध्ये थेटपर्यंत निरनिराळ्या वेळचे व कारा-गिरांचे पुतळे ठेविले आहेत, ते मात्र पाहण्यालायक आहेत. खळीस आलेला रानडुकर, पाणीदार घोडा, मूळ, टौरस पर्वतावर बळी देण्याला सज्ज केलेली इफिगेनिया, पायांतील कांटा काढणारा मुलगा, कांहीं स्त्रियांचे पुतळे-त्यांत एक रोमन गृहिणी खुर्चांत टेंकून बसलेली व प्रसन्न एक उभी बारबारीण, बॅकस् अथवा रंगेल्यांचा रंगेल देव अगर सोम दोन मुलांसह अजगरानें वेढलेल्या लाओकूनचा पुतळा इत्यादि वाखाणण्याजोगे पुतळे आहेत. आग्निपा, आरिआड्नेसारखे ऐतिहासिक पुतळेहि एकदोन आहेत.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

खोल्यांतील चित्रांची रचना त्यांच्या कर्त्यांच्या पंथावर भगर देशा-
र केलेली आहे. प्रथम व्हेनेशन चितारी, नंतर टोस्कानीतील
फ्लोरेन्स व भोंवतालचा प्रांत), मग एकंदर इटालीतील व शेवटी
नुक्रमे इतर देशांतील जुन्या कारागिरांचीं चित्रे लाविली आहेत.
त्यांचीं दुसऱ्या पाख्यांत आहेत. व्हेनेशनांपैकीं तित्सियानो, तिनो-
त्तो व पाओलो हे प्रमुख होत. यांच्या चित्रांचे विषय बहुतकरून
शू-मेरी यांच्या चरित्रांतील आकाशवाणी, येशूजन्म, राजत्रयानें
लेली स्तुति, सुळावर जाणें, विलाप, मेरीस्वर्गारोहण वगैरे आहेत.
माडोना हा विषय पुष्कळांचा आहे. (माडोना-बाळ येशूसहित मेरी)
चित्रपणाची करपना देण्यासाठीं येशू व मेरीच्या डोक्यांवर एक सोन्याचें
वक्र-कमीअधिक ठळक दिसणारें असें बहुतेक सर्वजण काढीत
प्रसतात. आपल्या प्रसिद्ध चित्रशाळेंतील देवादिकांच्या सुबक चित्रांच्या
शेराभोंवतीं सोनेरी रंगाचें किरणाचें थेंबाड ठेवून देत असतात, त्या-
क्षां हा पुष्कळ सौम्य व चित्राच्या एकंदर ढर्बीचा विवाड न करणारा
कडील चित्रांचा प्रकार आहे. रंगाची मिळवणी, चेहऱ्यावरील ठसा
वगैरे बहुतेकांचीं निर्दोष आहेत.

याशिवाय तित्सियानोने (इं. Titian)माणूस पुढें बसवून काढलेल्या
प्रोड्यातसबिरी (Portraits) चांगल्या आहेत. त्याचें फ्लोरा
नांवाच्या सुंदर व्हेनेशन तरुणीचें मुग्धावस्थेचें तुरळक वस्त्रांचें चित्र
जणूं बोलतें असें वाटतें.

यानंतर तोस्कानीतील चितारी लागतात. पैकीं प्रमुख मिकेल
आञ्जेलो (मायकेल), बोत्तिचेली, लेभोनार्डो डा विंचि हे होत.
शिवाय फ्रा बार्तोलोमेओ, कोसीमो, सोदोमो वगैरेहि बरे आहेत.
पैकीं आञ्जेलो तुझाला ऐकून ठाऊक असेलच. डाविंची
याची 'मोना लीसा' लव्हरमधून नुक्तीच चोरीस गेल्यामुळें त्याचें नांव
बरेच दिवस प्रत्येक पत्रांत झळकत होतें व मजसारख्या अपरिचितां

माझा यूरोपातील प्रवास.

लाहिं ऐकू येत होतें. बोत्तिचेलीनें राजत्रयस्तुतींत मेदिची घराण्यांतील कोसीमो आदि सरदार काढून आपल्या सुंदर पौराणिक चित्राला ऐतिहासिक महत्त्व आणिलें आहे. डार्विंचीची भाकाशवाणी (मारिया आनु-गित्तियाता) हें वाखाणलेलें चित्र मला आवडलें नाहीं. कोसीमोच्या निष्कलंक गर्भवती (इपॅक्युलेट कन्सेप्शन अर्थात् मेरीची) या चित्रांतील गर्भिणी मेरीच्या चेहऱ्यावरील मार्दव उत्कृष्ट दाखविलें आहे. आपल्या पुराणेतिहासांतील कुमारी कुंतीच्या गर्भसंभवाची कल्पना चित्रकाराला कसा नामी विषय होईल, हें मला तेव्हां वाटलें. विषय आहेत, पण चित्रकार कोठले आणावेत ? एकाद्या अर्ध्याकच्च्यानें तसा कल्पनेला कसून पाहणारा विषय घेतला असतां त्याची कशी त्रेवा उडते, हें आपल्याकडील क्राँचवध या चित्रानें चांगलें प्रत्ययाला आणलें आहे.

पण या चित्रशाळेचें जणूं मार अशी एक त्रिबूना (Tribuna) नांवाची भष्ट होनी खोली आहे, व हीत इतालियन व इतर भगदीं निवडक पहिल्या प्रतीच्या चित्रकारांचीं चित्रें आहेत. यांत कांहीं पुतळेहि अप्रतिम आहेत. भिकेंल आञ्जेलोचा हातांत चिपोळ्या व पायाखालीं कांहीं वाद्य दावणारा साटिर (satyr), कुस्ती खेळणारे मल्ल, व्हानस् भापॉलो, व सुरीला धार लावणारा कसाई हे पुतळे इतके हुबेहुब आहेत, कीं, दुरून पाहणाराला भुरळ पडण्यास हरकत नाहीं ! राफा-एलची म डोना, व दहाएक वर्षांचा ज्योव्हानी (जॉन् दि बॅण्टिस्ट) आणि दुसरा पोप ज्यूलियस् याची तसबीर, तिसर्यानोची स्नान करून वस्त्र न नेसतांच मंचकावर क्षणभर स्तब्ध पडलेली तारुण्यानें व लावण्यानें मुसमुसलेली तरुणी, रूबेन्स (रूबॅ ! फ्लॉडर्समधील) ची आपल्या बायकोची तसबीर, फान् डाइक (हॉलंड) ची स्पेनच्या पांचव्या चार्ल्सची तसबीर वगैरे या त्रिबूनामध्ये एकएक रत्न आहे. जर्मन चित्तारी आलब्रेख्ट ड्यूरर याचें राजत्रयस्तवनहि तेथें आहे. यानें पूर्वेकडील

माझा यूरोपांतीळ प्रवास.

तीन राजे रंगविण्यांत रंगांची रेलचेल करून सोडिली आहे. यांतीळ मेरी जर्मन लोकांना फार आवडते. ते ह्मणतात, कीं, मेरी ह्मणजे जर्मन आयांच्या साधेनोळेपणाची प्रत्यक्ष मूर्ति होय. या चित्रापुढें ते जसे सद्गदित झाल्यासारखे उभे राहतात ! मला तसें कांहीं वाटलें नाहीं. चित्र चांगलें आहे, पण याहिपेक्षां चांगलें मीं नंतर दुसऱ्या ग्यालरींत पाहिलें.

दुसऱ्या पाह्यांतीळ नव्या चित्राऱ्यांच्या साऱ्या तसबिराच (Portraits) आहेत; त्याहि चांगल्या आहेत. त्या व्यक्ति पाहिल्या नाहींत, अगर इकडील लोकांनां जशी त्यासंबंधानें परंपरागत कल्पना करतां येते, तसें मला कांहींच साधन नसल्यामुळें त्याविषयीं चिकित्सा करणें मला शक्य नाहीं. यांत एका खोलींत पुनः रूबेन्सचीं दोन फारच मोठीं चित्रें आहेत; त्यांनीं दोन्हीकडच्या दोन बाजू व्यापून टाकल्या आहेत. पैकीं एक फ्रेंच राजा चौथा हेन्री याची इब्रीची लढाई, व दुसरें विजयी हेन्रीचा पारिसप्रवेश. लढाईची धांदल, हाणामारी याची कल्पना स्पष्ट येऊन मनावर फार परिणाम होतो. पडलेलीं बोडीं व माणसें, त्यांच्या पर्लाकडे लढणारे शिपाई, बाजूला दाट व ह्मणूनच अस्पष्ट होत गेलेली शिपायांची गर्दी यांचें पर्स्पेक्टिव्ह (याला लघुदर्शन कीं दीर्घ-दूर-दर्शन (?) असा कोणींसा शब्द केलेला मझ्या ध्यानांत नाहीं !) पाहून माणूस आश्चर्यानें गुंग होऊन जातें. एवढ्या मोठ्या व इतक्या चिकित्सेच्या तसबिरींत सर्व ठप्पा यथास्थित उमटविणें सोपें काम नाहीं; पण तें रूबेन्सनें धोडपणानें व सफाईनें साधलें आहे.

पुढें एका खोलींत रोमन व ग्रीक शिलालेख, व ग्रीक तत्त्ववेत्ते, रोमन वक्ते व मुत्सद्दी यांचे अर्धपुतळे (छातीइतके) आहेत. उ०सोफोकिल्स, साफफो, हिप्पोक्राटिस, डेमोस्थेनिस हे ग्रीक, व सिपिओ, आन्टोनिओ;

माझा यूरोपांतील प्रवास.

सिसेरो (इतालियन-चिचेरो. सिसेरो हा फ्रेंच-इंग्लिश उच्चार होय. अगदी जुना व खरा ल्याटिन उच्चार किकेरो आहे, असें अलीकडे नवें मत निघालें आहे !) नेरोचा गुरु तत्त्ववेत्ता सेनेका वगैरे रोमन आहेत. जुने ह्मणून यांचें महत्त्व फार आहे. बाकी यांत हुबेहुबपणा किती असेल याची शंकाच आहे; कारण डेमास्थेनिस् व चिचेरो यांचे दोनदोन पुतळे असून त्यांत साम्य थोडेंच आहे.

शेवटीं 'निओबेसाला' ह्मणून शाळा लागते. हींत १७ निरनिराळे सबंध पुतळे आहेत. निओबे नांवाच्या १४ मुलांच्या आईनें लेटो देवाची पूजा करणारांची निर्भत्सना केली ह्मणून आपोलोनें तिच्यावर व मुलां-वर आपले बाण सोडले; त्यांपुढें तीं पळताहेत, विव्दळ झालीं आहेत, या पुराणप्रसंगाला अनुसरून प्रसिद्ध ग्रीक मूर्तिकार प्रॉक्सेटेलेस यानें १७ पुतळ्यांचा एक समुदाय मोठ्या कौशल्यानें तयार केला होता, त्यांपैकीं फक्त एक पुतळा हल्लीं रोम येथें उपलब्ध आहे. पण अगदीं जुन्या काळीं तो अस्तित्वांत असतांना रोमन कारागिरांनीं त्याच्यासारखा हुबेहुब केलेला समुदाय १६ व्या शतकांत रोम येथें सांपडला, तो येथें एका मोठ्या दिवाणखान्यांत ठेविला आहे. १७ निरनिराळ्या आकृतींत निरनिराळे चेहरे, शरिराची निरनिराळीं ढब वगैरे वाखाणण्याजोगीं आहेत. ग्रीक कृतीची प्रतिकृति मनाला इतकी लोभविते, मग ती प्रत्यक्ष कृति किती मनोहर असेल !

या मोठ्या खोलीच्या बरगडींत एक लहान खोली आहे. तींत ज्योव्हानी (शब्दार्थ=तरुण) याचीं चित्रें आहेत. पैकीं एक बरेंचसें मोठें 'ला प्रीमा नोत्ते' अगर पहिली रात्र, ह्मणून आहे. नवऱ्याशीं तरुण स्त्रीचें प्रत्यक्ष संघट्टन होण्याचा तो प्रथम प्रसंग कांहींसा पौर्वात्य वाटतो. बधूला तिच्या सख्या बळेंच पुढें ढकलीत आहेत, ती लाजत आहे, ही मौज नवरोजी आतुरपणें पहात आहेत, असा कुमारसंभवी देखावा चित्रपटावर पाहून नवल वाटलें. जुन्या रोमन चालींचें हें स्मारक होय.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

‘ औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना हिया । पश्चाद्वन्धुवधु-
जनस्य वचनैर्नाताभिमुख्यं पुनः ’ वगैरे माझ्या रसिक गुरूंनीं सांगित-
लेल्या श्लोकांचा तेथें साहजिकपणें आठवण झाली. याप्रमाणें चित्रें
पाहून झाल्यावर परत रत्नांच्या छोट्याश्या खोलींत आलों. सहा उत्तम
स्फटिकाचे खांब, रत्नजडित अलंकारादि चिजा ठेवण्याच्या पेठ्या,
सोन्यामाणकाचे अलंकार सहा कपाटांत व्यवस्थेनें मांडून ठेविलेलीं
मेदिचींच्या संपत्तीची थोडीशी कल्पना देतात. नंतर पुनः एकरां
त्रिबुनांत थोडा वेळ थांबून व तीं चित्रें डोळ्यांनीं यथेच्छ पिकून पर-
तलो. घरून निघालों त्या वेळीं इतालियन चित्रकलेची व्हेनिस्-
बलोन्यांतील आकाडेमीजवरून झालेली थोडी कल्पना होती. परत
आलों तों त्या कलेच्या सौष्ट्यानें दिपून गेलेला असा आलों. चवदा-
पंधरा-सोळा शतकांत फ्लॉरेन्स हें कलाकौशल्याचें केवळ आगर झालें
होतें. अमूल्य रत्ने त्या वेळीं येथें होऊन गेलीं. त्या वेळचें येथील ऐश्वर्य
कसें असेल, याची कल्पना देखील करवत नाहीं !

दुपारीं दुओमोपुढील बात्तिस्तेरिउम् (मुलाचें नामकरण करण्याचीं
लहान देवळें, हीं येथें बहुधा अष्टकोनी असतात) पाहिलें. याच्या
तिन्ही ब्रॉन्झच्या दरवाजांवर जुन्या करारांतील आब्राहाम, नोआ
व त्याचें जहाज, मोझेस वगैरेचीं चित्रें गोंविलीं आहेत. धातूवरील
हें बारीक काम प्रेक्षणीय आहे. मुख्य दरवाजाचे तोरणाचे संगमरवरी
खांब, त्यांवरील त्रिकोणाकृति व वरील येशूच्या बाप्तिस्म्याचे पुतळे
हेहि काम अपूर्व आहे. ‘ हा दरवाजा स्वर्गांत शोभेल, ’ असे मिकेल
आन्जेलो स्वतः ह्मणाल्याची आख्यायिका आहे ! आंतील छताचें
जडावाचें काम (Mosaic) सुवक आहे. हें नऊदहा शतकांतलें
मेदिचींच्या पूर्वीचें काम आहे. मुख्य गाभाऱ्याच्या उजव्या हातच्या
एका गाभाऱ्यापुढें नामकरणाचा झरा (Baptimal font) नांवाचें

माझा यूरोपातील प्रवास.

मोठे थोरले पवित्र पाण्याचे उधळे आहे. मी जातो तो पांच लहान लहान अर्भकांच्या नामकरणाचा विधि चालला होता. नवीनच झणून त्यांत मौज वाटली. प्रथम उपाध्यायांनी मोठी थोरली जळती मेणवती घेऊन ती प्रत्येक मुलापुढे धरून मंत्र हटले; व मग जवळील बटूने हातांत धरलेल्या पवित्र अंजनाच्या करंड्यांतून अंजन घेऊन प्रत्येक मुलाच्या हनुवटीखाली, कपाळावर व टाळूवर लाविले. या वेळीं उपाध्या-बोवा आयांना मुलांच्या धार्मिक शिक्षणाबद्दल ठराविक प्रश्न विचारीत व आया ' होय, होय ' झणत. नंतर उपाध्याबोवांनीं झऱ्याचे झांकण काढून त्याला दिवा दाखविला, व गळ्यांतील उपरण्यासारख्या तांबड्या पट्ट्याचे अपसव्य करून (हा ते उलटा करून पांघरले) मुलाचे उघडे डोकें झऱ्यावर धरण्याला सांगितले. मग त्यांतले गारठणक पवित्र पाणी त्यांनीं मुलाच्या डोक्यावर तीन वेळ ओतीत ' इन नोमे पात्रीसि - (पित्याच्या नांवाने) - मी तुजवर पाणी ओततो) वगैरे मंत्र हटले, व मग डोकें पुसून मूल गुरवाला ध्यायला सांगून त्याच्या आईला मंत्र झणतझणत जळती मेणवती त्यापुढे धरण्याला लाविले. असें व प्रत्येक मुलाला केलावर मुख्य विधि उरकला. ते गारगार पाणी डोक्यावर पडतांच ती पुरता आकारहि न आलेली तीसचाळीस दिवसांची अर्भके केकून देवळांतील शांततेचा भंग करूं पहात, आपणांला आज केवढी मोठी दीक्षा दिली गेली याची त्यांना काय कल्पना ! त्यांच्याकरतां धर्मसंबंधी जबाबदारी धरणारे धर्मपिता, धर्ममाता असतातच.

नंतर दुओमोशेजारील कामगानीले मनोऱ्यावर चढले. इतालियन देवळांच्या घंटांचे मनोरे बहुधा मुख्य इमारतीपासून जरा अलग असतात. सां. मार्कोचा घंटेचा मनोराहि त्याच्यासमोर एका कोपऱ्याला आहे. जुना पडून त्याच्या जागी १९१० सालीं नवा सरळ धोपट अनलकृत असा बांधला आहे. पण येथील मनोरा चौदाव्या शतकातील गीत संगमरवरांन बांधलेला व बऱ्याचशा पवित्र

माझा यूरोपातील प्रवास.

पुतळ्यांनी शोभविलेला असा आहे. अगदी वर जाऊन भोंवतीं पाहण्या-साठी सजा आहे. त्यावरून सर्व शहर, नदी, ती उग्रा दरीतून वाहत गेली आहे ती, भोंवतीच्या आपेनाइन्सच्या पायथ्याच्या टेंकड्या वगैरे सर्व गोड दिसते; व अशा सृष्टिसान्निध्यांत काव्य, कलाकौशल्य यांची अभिवृद्धि झाली हा तुल्यसमागम योग्यच आहे, असे वाटते.

याच दुपारीं मिकेल आज्जेलोनें स्वतः १५२० पासून २४ पर्यंत बांधलेल्या गाभाऱ्यांत (साग्रेसिटया नुओव्हा) तिकिट काढून गेलो. याला वाट सां. लोरेन्झो देवळांतून बोळासारखी आहे. प्रथम लोरेन्झोची साक्रिस्टी, नंतर पुनः बोळ, त्यापलीकडे मेदिची घराण्याचें प्रार्थनामंदिर व नंतर हा छोटासा गाभारा लागतो. हा बरोबर चौकोनी आहे. दारासमोर डौलदार कमान असून तेथे एक वेदी आहे. कमानाचे आधारस्तंभ चौकोनी असून त्यांवरील मथळीं सार्धीच पण गोड आहेत. दोन्ही बाजूच्या भितींना दोन शोभिवंत कोनाडे असून डार्वाकडच्यांत लोरेन्झो दे मेदिची (दुसरा), व उजवीकडच्यांत ज्यूलियानो दे मेदिची यांचे मिकेल आज्जेलोनेंच स्वतः घडविलेले पुतळे बसविले आहेत. पैकीं ज्यूलियानोची बसण्याची ऐट वीराला साजेळ अशी आहे. कोनाड्यावरतीं दोन सार्धी घोसाचीं तोरणें काढलीं आहेत, व भोंवतीं भितींतच साजेसे कठडे दाखविले आहेत. कोनाड्यांखालीं सुंदर संगमःरवरी दगडाच्या साध्या नक्षीच्या दोन समाधि आहेत, व त्यांवर घोटीं व संगमरवराच्या रात्र, दिवस, उषा व संध्याकाळ अशा दोहींकडे दोनदोन रमणीय मूर्ति आहेत. पैकीं एकदोन पुरत्या संपविलेल्या नाहीत. यांपैकीं रात्र व दिवस यांच्या मूर्ति प्रसिद्ध आहेत. विशेषतः समाधीला टेंकून व उभ्या पायावर हात आडवा करून त्यावर डोकें टेंकून अवघडल्यासारखें गाढ झोंपीं गेलेल्या त्या रात्रीची नग्न मूर्ति फार प्रेक्षणीय आहे. असें वाटते, कीं, या श्रमलेल्या बाईला कितीहि हलविलें तरी ती लवकर जागी होणार नाही. रात्रीचें सोबती घुबड

माझा यूरोपांतील प्रवास.

ते उभ्या केलेल्या मांडीखालून डोकावते आहे, व रात्रीचा भयाणपणा दाखविणारा एक प्रेतवत् भेसूर चेहरा तिच्या बगलेखालून पुढे बटबटीत दिसतो आहे. गाढ निद्रा, रात्रीची स्तब्धता व किंचित् भयाणपणा हीं सगळीं एकवटून त्यांनां मूर्त स्वरूप देण्याचें जें चातुर्य व विशाल कल्पना आज्ञेनें दाखविलीं आहेत, तीं त्यांचीं त्यासच शोभतात ! मी इंग्लंडांत, फ्रान्सांत, जर्मनींत पुष्कळ पुतळे पाहिले; पण कल्पनेचा असा उदात्तपणा, व ती प्रेक्षकांच्या मनावर तात्काळ बिंबवण्याची हातोटी, किरकोळ गोष्टींतहि बारकाई, व एकंदर परिणामांत दिसून येणारा कारागिरीचा धीटपणा व प्रौढी हीं सगळीं जशीं आज्ञे लोच्या कृतींत एकवटलीं आहेत, तशीं दुसऱ्यानें करणें केवळ अशक्य आहे. या जगावर दोन मिकेल आज्ञे लो कधींहि दृष्टीला पडायचे नाहींत, तो स्वतःसारखा एकच !

आणि पुनः इमारतीचें अप्रतिम काम व मूर्तीची स्वर्गीय कारागिरी अशीं अभेद्य एकवटलीं आहेत, कीं, इमारतीवांचून मूर्ति व मूर्तिवांचून इमारती अशी कल्पनाच करतां येत नाहीं. दूध व साखरेचें एकजीव झालेलें मिश्रण जसें गोड, सुरस व वेगळें करण्याला अशक्य तसें मिश्रण येथें शिल्पकला व मूर्तिकृति यांचें झालें आहे. त्यामुळें मनाला अपूर्व शान्ति, समाधान व सौख्य होतें, व तेथून हळू नये असें वाटतें. मी येथें एक तास बसलों होतो. एकदोन वेळ रक्षक मला इषारा देण्यासाठीं खडखड करून गेला तरी मी तिकडे लक्ष्यच दिलें नाहीं. मिकेल आज्ञे लोचा आत्मा तेथें सदैव वास करीत आहे, असें मला भासे, व आपल्या हृदयांतील त्याच्यासंबंधानें उद्भवणारे आदर व पूज्यभावाचे विचार त्याला कळून तो स्मित करीत असेल काय, असें मला वाटे. त्या वेळच्या माझ्या मनाच्या स्थितीचें बरोबर वर्णन करतां येणें अशक्य आहे. तें एक खण होतें, ती स्थिति पूर्ण काव्यमय होती.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

नंतर या दिवशी कावूर रस्त्यावरील पालाझो रिक्कार्डी हा पाहिला. हा पहिल्या मेदिचीनी १४३५ त बांधविला व येथेच प्रसिद्ध लोरेन्झो माझिफिको ऐश्वर्याने राहत असे. नंतर हा १७ व्या शतकाच्या मध्यांत विकला गेल्यामुळे त्यांत नव्या रिक्कार्डी मालकाने फेरफार केले, तरी मेदिचीच्या वेळच्या जुन्या कांहीं गोष्टी जशाच्या तशाच आहेत. भव्य दरवाजांतून आत गेलें ह्मणजे जुन्या इतालियन सरदारी रीतीप्रमाणें एक मोठा चौक लागतो. यांतील साधे पण भव्य खांब आणि कमानी जशा मालकाला तशाच 'मिकेलेझो' कारागिराला भूषणास्पद आहेत. नंतर प्रशस्त जिऱ्यांतून वर गेलें ह्मणजे तीन मोठे दिवाणखाने लागतात. यांचें छताचें काम चांगलें आहे. पैकीं एकांत नक्षी सर्व सोनेरी आहे. एक आगतस्वागत करण्याचा, एक कारभाराचा व एक जेवणाचा असे हे तीन दिवाणखाने आहेत. पण या वाड्यांत विशेष पाहण्याजोगें ह्मणजे दुसरीकडून मोठ्या जिऱ्याचा मार्ग असलेलें मेदिचीचें खाजगी देवघर होय. रोजचा प्रार्थना वगैरे देवकृत्य येथे होत असे. यांतहि भिंतीवर गोडशोली नांवाच्या चितान्याने चित्रे काढिली आहेत. पैकीं एक-तीन पौर्वात्य राजे येशूच्या दर्शनाला चालले आहेत, अशा बायबली आशयाचें पण त्यांत कोसिमो, पीथेरो व लोरेन्झो माझिफिको मेदिची व त्यांच्या स्वारीशिकारीचा लवाजमा गोंविलेलें सुबक चित्र आहे. त्यांपैकीं लोरेन्झोचें चित्र असलेलें पोस्ट-कार्ड मी पाठवीत आहे तें पहावें; त्यानें कांहीं कल्पना येईल.

ता. २२.

येथील दुसरी प्रसिद्ध पित्ती-ग्यालरी पहाण्यास गेलों. जाताना 'उफिच्ची' वाड्यावरून वळलों. यांतच पहिली ग्यालरी असल्याचें वर आहेच. या दोन्ही वाड्यांच्या पुढें गोल खांबांचे सोपे आहेत. दोन खांब टाकून मध्ये असलेल्या चौकोनी खांबांत कमानी काढून त्यांत

माझा यूरोपांतील प्रवास.

फ्लॉरेन्स येथील प्रसिद्ध माणसांचे पुतळे उभे केले आहेत. पैकीं दान्ते, आज्जेलो तुझाला ठाऊक झालेच आहेत. याशिवाय सांगण्यासारखे ह्यणजे बोक्काचियो, माक्याव्हेलि, ग्विच्यार्डोनी हे ग्रंथकार, दोनातेलो नांवाचा कारागीर, व कास्ट्रोल्डो, गोइझोलो, लिपी वगैरे चित्रकार व ग्यालिलेओ इत्यादि होत बोक्काचियोचें नांव कदाचित् बी. ए. च्या वेळीं शेक्सपीयर वाचतांना तुमच्या कानावरून गेलें असेल. यानें गद्यांत लिहिलेलें 'देकामरोने' फार प्रसिद्ध आहे. शेक्सपीयरनें आपल्या इतालियन नाटकांचीं (Merchant of Venice सारखीं) संविधानकें यावरून घेतलीं होतीं, असें ह्यणतात. शिवाय दान्तेचे प्रसिद्ध काव्य दिव्हिना कोमेदिया हें प्रथम टीकारूपानें समजावून देणारा हा बोक्काचियो होय. माक्याव्हेलीचेंहि नांव तुझाला ठाऊक असावें. याचें राजनीतिवरील पुस्तक त्यांतील चाणक्यनीतीमुळें फार प्रसिद्ध आहे. पुतळा पाहतांच याचें मूळ धूर्त, हुपार, कावेबाज असावें, असें मला वाटलें, व वेपादि योग्य फेरफार केला तर ही विचित्र मूर्ति कौटिल्याचीच आहे, असें खुशाल ह्यणतां येईल. याच्या पुस्तकावर सारखीं दोनतीन शतकें टीकांचा भडिमार होत होता. शेवटीं एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी लॉर्ड मेकॉले यांनी त्याचा कैवार घेतला. तो त्यांच्या माक्याव्हेलीवरील निबंधांत प्रसिद्धच आहे. ग्यालिलेओविषयीं तुझाला माहिती आहेच. पृथ्वी सूर्याभोंवतीं फिरते, या त्याच्या मतास ठीं विशेषतः धर्माधिकार्यांकडून याचा कसा लढ झाला, हें तुझाला विदित आहेच. असो. या वरील नांवांवरून फ्लॉरेन्स येथें पंधरा व सोळा शतकांत कसकशीं रानें होऊन गेलीं, हें लक्षांत येईलच. त्या वेळीं अयोध्या, उज्जयिनी व दिल्लीप्रमाणें फ्लॉरेन्सहि दोनतीन शतकें काव्यकलाकुशलतेचें आगर होऊन बसलें होतें, व त्या सर्वांचीं स्मारकें वाडे, देवळें, पुतळे, ग्यालच्या या रूपानें आज ह्यात असल्यामुळें फ्लॉरेन्सचें महत्त्व या

माझा यूरोपातील प्रवास.

नव्या विजेच्या—तारायन्त्राच्या काळांतहि बिलकूल कमी न हातां एकाद्या यात्रेच्या ठिकाणासारखें तें होऊन बसलें आहे.

पित्ती ग्यालरी ही या नांवाच्या राजवाड्यांत नदीपलीकडे टेकडीच्या उतारावर आहे. उफिच्चोइतकी ही मोठी नमून, हींत फक्त चित्रेंच आहेत व तींहि—अगदीं निवडक—राफाएल, तित्मियान, पेल्जिनो, फ्रा बार्तोलेमेओ, रूवेन्स, रेम्ब्रान्ट, फान् डाइक् अशा अलौकिक कलाविशारदांचीं आहेत. एकंदर चित्रें पांचशेंच्यावर नसतील. हिलाहि मेदीचीनींच आरंभ करून बरीच नांवाला आणली होती. आतां ती उफिच्चोबरोबरीची जगांत पहिली आहे. उफिच्चोमध्ये मोठ्यांबरोबर छोट्याछोट्यांची, व अगदीं जुन्या—मधल्या—नव्यांची चित्रें असल्यामुळें फ्लॉरेन्स येथें त्या कलेची वाढ व इतिहास कसकसा बनत गेला, हें कळण्याचें अत्युत्कृष्ट साधन आहे; पित्तीचें महत्त्व या गोष्टींत नाहीं. तींत प्रख्यातांचीं प्रख्यात चित्रें तेवढीं आहेत. हिच्या खोल्या अत्युत्कृष्ट शृंगारलेल्या आहेत; त्यांच्या छतांवर इलियास, साटर्न, ज्युपिटर, मार्स, आपालो, व्हीनस् वगैरेंच्या लीलांचीं चित्रें असल्यामुळें त्यांना साला द ज्योन्हे, साला द सातोर्नो वगैरे नांवें दिली आहेत.

हींत राफाएलचीं एकंदरसहा चित्रें आहेत. पैकीं चार बायबलविषयक—विशेषतः माडोनाचीं व दोन त्याच्या वेळच्या बायांच्या तसबिरा आहेत. याच्या सर्व माडोनांच्या चेहऱ्यावर शांतता व सौम्यपणा वास करीत असल्यामुळें त्या तसबिरांकडे पाहून साहजिक पूज्यभाव उत्पन्न होतो. एकंदर अंगसौष्ट्य अप्रतिम आहे. याच्या माडोनांच्या डोळ्यांत, चेहऱ्यावरील तेजांत व एकंदर ढर्बतीं मला पौर्वात्य विनय व मार्दव ओतप्रोत भरलेलीं दिसलीं. मेरी ही पौर्वात्यच असल्यामुळें या प्रतिभेनें वरलेल्या चित्रकाराचा प्रयोजकपणा दिमून येतो, असें आपलें माझे मत झालें. मला वाटतें, पोषाकांत किंचित् फरक केला, तर हींच चित्रें कृष्णशोदा, अगर रामकौशल्या यांचींशीं वाटण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

त्याच्या माडोनांपैकी मला विशेष आवडलेले मी आजच तुम्हाला निराळे पाठवित आहे तें पहावें व सत्यता पटवून घ्यावी; मात्र एवढें विसरूं नये, कीं, ही प्रतिष्ठा अमून, मूळ रंगांच्या अभावामुळे ही मूळ इतकी चांगली खचित नाही, तरी साम्य कायम आहे. आपल्या कल्पने-प्रमाणे व स्थितीप्रमाणें मुलास बाळसें जरा ज्यास्त दिसतें, पण तें हिंदुस्तानातील 'पोरीचे पोर' नव्हे, हेहि लक्ष्यांत घेतलें पाहिजे.

याच्या इतर दोहीपैकी एक ज्या स्त्रीचें आहे, तिजवर त्याचें अपूर्व प्रेम होतें असें ह्मणतात. हिचे ते काळे पाणीदार हरणांसारखे डोळे, सरळ नाक, बारीक ओंठ, छोटीशी गोड हनुवटी, व वरचे भांग कऱ्हेलेले काळेभोर केश व किंचित् बाकदार बारीक भुंवया हीं एकवटल्यानें इतकीं मोहक झालीं आहेत, कीं, राफाएलच काय, पण शुकाचार्यहि तिच्या प्रेमपाशांत सांपडले असते! नूरजहान अप्रतिम लावण्यवती होती ह्मणतात; मला ही हुबेहुब नूरजहानच वाटते. येथें तर पोषाकांत सुद्धां फरक करायला नको! राफाएलनें तसबिरीला हा विषय निवडून आपली अत्यंत रसिकता दाखविली आहे. माडोनाच्या व या तसबिरीकडे मी फार वेळ आलों, व हिजकडे पाहतांच मला आपल्या महारष्ट्र-जगन्नाथ पंडितांच्या 'तुझे डोळे काळे बघुनि मृगबाळेंहि झुरती' या वचनाची आठवण झाली.

तिसियानच्या पांचांपैकी तीन बायबली सोडलीं तर बाकीच्यांपैकी प्रमदेचें चित्र बाखाणण्यासारखें आहे. इचेहि काळे डोळे मृगबाळें झुरण्याजोगे आहेत; पण भुंवया थोड्या ज्यास्त लांब, व चेहऱ्यांत एकंदर मोहक गोंडसपणा कमी यामुळे राफाएलच्या लाडकी पेशाहि मला किंचित् कमी दिसली. हिच्या चेहऱ्यावर मानीपणाची छटा आहे.

पेरूजिनोची एकदोनच धार्मिक चित्रें आहेत. याच्या स्त्रियांच्या चेहऱ्यांत सारखाच मृदुपणा व डोळ्यांत जडपणा दिसतो. पण त्यां-

‘ फोर्नारीना ’ फ्लॉरेन्स् .

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मुळें ती कमी गोड दिसतात असें नाहीं. त्याचें क्रिस्ताचें दफन मला फारसें आवडलें नाहीं.

फ्रा बार्तोलोमेओचें पुनरुत्थान (Resurrection) चांगलें आहे. भोंवतींच्या शिष्टांच्या चेहऱ्यावरील आनंद व आश्चर्य चतुराईनें दाखविलीं आहेत.

रूबेन्सच्या चार चित्रांपैकीं दोन तसबिरा (Portraits) आहेत. पैकीं एकीत तो स्वतः, आपला भऊ व दोन मित्र यांसह आहे. पण कल्पनेची भरारी, ती पटावर उमटविण्याचें चातुर्य, रंगाच्या विरोधाचा परिणाम, यांमुळें अगदीं थक करून सोडणारें असें त्याचें 'लडाईचे परिणाम' ह्या गून मोठें थोरलें चित्र आहे. जर्मनींत तीस वर्षांचें युद्ध चाललें असतांना १६३८ या वर्षीं काढलेले हें चित्र आहे. प्रख्यात वीर व युद्धप्रिय मार्स डार्या हातात ढाल, उजव्यांत नंगी समशेर घेऊन शिरच्छाण घालून निघाला आहे; त्याची स्त्री त्याच्या आंगावर पडून त्याला मारें ओढीत आहे, मार्सें मुलें व दासी कव्हां करीत आहेत; पुढल्या बाजूनें रुधिरप्रिय राक्षसी (fury) विक्राळमुखां एका हातांत मशाल घेऊन दुसऱ्यानें मार्सला पुढें ओढीत आहे; तिच्या पलीकडे धुरांत पुमटपुसट अशीं रोगराई, दुष्काळादि युद्धाचीं गिधें पुढें पळत आहेत; मार्सच्या पायाखालीं पुस्तक तुडवतें गें असून पुढें गायन, शिल्प, चित्रलेखनादि कला स्त्रीपुरुषांपांत कोसळून पडल्या आहेत; असा एकच गोंधळ या चित्रांत दाखविला आहे. युद्धाच्या भयंकर परिणामाचें अशा तऱ्हेनें रूपक करून रूबेन्सनें आपली कलाकता सुरेख दाखविली आहे. या विक्राळ चित्राचा आकारहि त्याला साजेल असा मोठा आहे. उफिस्तीग्वालरींतील त्याच्या दोन मोठ्या चित्रांविषयीं वर लिहिलेंच आहे.

रेब्रान्टचें स्वतःचें चित्र हुबेहुबानाबद्दल प्रसिद्ध आहे. फान डाइक याची तसबिरी (Portraits) रंगविण्याविषयीं प्रसिद्धि होती. फांशी

मौझा बूरोपातील प्रवृत्ति.

गेलेल्या इंग्रजी राजाच्या मुलाची त्याने रंगवलेली प्रसिद्ध तसबिरी इतर ठिकाणी आहे. येथे त्याच्याच एका कार्डिनलची व चार्ल्स (पहिला) व हेनरिएटा मेरिया यांच्या तसबिरी प्रसिद्ध आहेत.

सृष्टिसौंदर्य रंगवलेल्या फक्त पांचचारच तसबिरी आहेत. पैकीं नांवा घेण्यासारख्या दोन्हीही रूबेम्सच्या आहेत. जुन्या प्रसिद्धांना मनुष्ये-विशेषतः साधुसंत, देव हा विषय आवडत असे. सृष्टिवर्णनाकडे ते कधीहि षळले नाहीत, मग सृष्टीतील हलक्या दर्जाच्या कुत्र्यामांजरादींची गोष्ट कशाला ! हल्लींच्या उत्तम सृष्टिसौंदर्याच्या चित्रांतहि कुत्र्यामांजराचीच भर फार आहे. हे बदललेल्या परिस्थितीचे व अभिरुचीचे लक्षण !

रोम, २५ ऑगस्ट, १९१२.

फ्लोरेंटचे (पांचवे) पत्र यापूर्वी मिळेलच. त्यांत पित्ती चित्रशाळे-विषयीं सविस्तर लिहिलें आहे. तेथें असतांना चित्रे पाहण्याची नवी रीत मला दिसून आली. दाराशीं जातांच स्वतःला मार्गदर्शक झणवणारे भिक्षुक जिकडेतिकडे असल्याचें तुझाला ठाऊक झालें आहेच; तसेंच येथेहि. कांहीं मंडळी असा मार्गदर्शक बरोबर घेतात व तो हिंडवील तसें ग्यालरींतून नाचत हिंडतात. चित्रे पाहण्यास स्वतःचे डोळे व स्वतःची अभिरुचि खर्च करण्याची त्यांना जरूरच पडत नाही. गाईड सांगेल तें चित्र अर्थात् चांगलें ! व तें तरी पुरतेपणीं पहातात झणावें तर तसेंहि नाही. लगेच तो दुसऱ्या चित्राकडे धूम ठोकतो; तेथें एक ठराविक व्याख्यान झोडतो, कीं, चालला दुसऱ्या खोलींत. पदालाची गांठ मारून बडील मंडळीला नमस्कार करण्याच्या वेळीं जसा डौलांत आलेला नववर आपल्या नववधूला खेंचीत नेतो, व त्या दुष्ट नव्या जड सांखळ्यांच्या अडचणीला न जुमानतां तिला विचारीला तसेंच त्याच्यामार्गे धावावे लागते, तसाच प्रकार हा दिसला. जसा कांहीं

‘ युद्धाचे परिणाम ’-फ्लॉरेन्स.

भासा यूरोपांतील प्रवास.

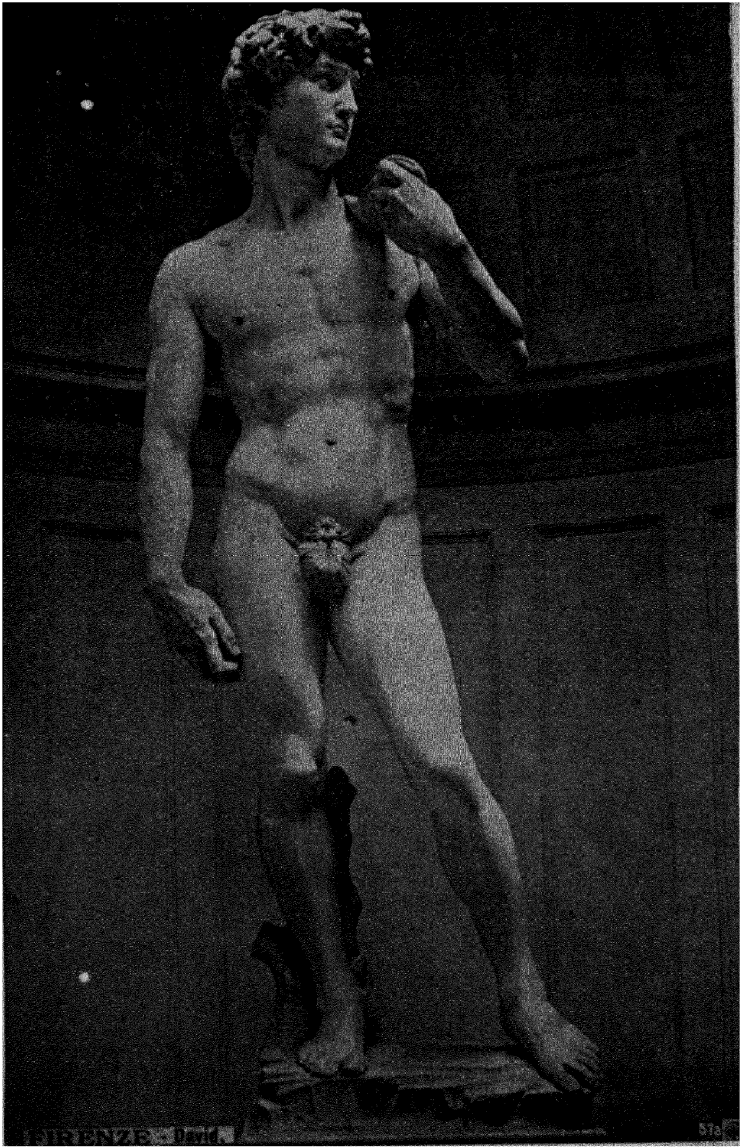
तो मार्गदर्शक घोड्यावरच आला आहे; व तोंडानें सारखी बडबड ! नगराला लहानपणीं आळोआळीं दौडतदौडत मौतीसाठीं अगर शादीसाठीं चलो, अशा आरोग्या मारीत शहरभर घोड्यावर फिरणारा तो आमंत्रण्या मुसलमान शाळेंत जाण्याच्या वाटेंत तानदां दिमून जसें कौतुक वाटे व हंसूं येई, तसेंच या वेळीं झालें. अशा तऱ्हेनें गाड्यांच्या डोक्यानें ग्याळरी लग्नघाईत पाहून ही मंडळी फुशारकी मारणार, कीं आह्मी फ्लॉरेन्सची पिच्ची ग्याळरी पाहिली ! हा प्रकार पश्यानेबल असल्यास न कळे ! निदान आह्मांजवळ असे मातींत टाकण्यास पैसे आहेत, असें दर्शविण्याचा हेतु असला तर कुणास ठाऊक !

असो. त्या सकाळीं मध्यान्हपावेतों ग्याळरी पाहिली, व दुपारीं त्याच वाड्यांतील मेदिचींच्या अरंकारादि अमूल्य वस्तूंचा दिवाणखाना पहावा लपून गेलों. याला कांहीं पडत नाही; पण परवानगी आठवड्यांतून दोन दिवस सकाळींच घेऊन ठेवावी लागते. मला-हें माहीत नव्हतें. तेथें गेल्यावर रक्षकानें परवान्याबद्दल विचारतां, मी आतां मिळवून आणतो असें ह्मणतांच 'मिळविण्याची वेळ सकाळीं असते,' असें त्यानें सांगितलें. नाइलाजास्तव परत फिरणार तो त्याच्या मनांत कांहीं येऊन त्यानें मला खुणाविलें. खजिना पहाण्याची आपली उत्कट इच्छा असल्याचें मी त्याला पुनः कळवितों त्यानें मला तिकडे नेऊन आंत सोडिलें. तो बरोबर असल्यामुळें तेथें कोणी परवाना वगैरे पहायला मागितला नाही ! व अशा रीतीनें मला त्या अमूल्य वस्तूंचा खजिना बघायला मिळाला. सोने, चांदी, माणकें यांच्या जडावाच्या पेढ्या, देवळांच्या लहान प्रतिकृति, हस्तितंदती क्रिस्तमूर्ति व सोन्याचा सूळ, पूजेचीं उपकरणें, दारू पिण्याचे नक्षीचे सोन्याचे पेले, तत्रकें, तरवारीच्या मुठी वगैरे अगणित सामान पाहून चकित झालों. येथें ३ ग्यालिलिओ व दान्ते यांचे पुतळे मेदिचीनंतरच्या फ्लॉरेन्सच्या लोथ्रिगर संस्थानिकानें ठेवलेले दृष्टीला पडले. सुंदर जडावाच्या कामाचीं

माझा यूरोपांतील प्रवास.

संगमरवरादि दगडी मेजेंहि बरीचशी दिसली. आणखी बरेचसे पाहून बाहेर पडलों व त्या रक्षकाचा हात बऱ्याचशा तांब्याच्या नाण्यांनीं गरम केला. याचें मात्र मला कांहीं वाटलें नाहीं. कारण त्यानें आंत सोडलें नसतें तर तो खाजिना पहायला मिळला नसत. नंतर वाड्यामागील टेकडीवर ' बोबोली बाग ' नांवाचें उपवन एका आम्निथियेटरच्या भोंवतीं आहे, त्याची वाट त्याला विचारली. त्यानें वाड्यांतील वाटेनें बरोबर माणूस देऊन मला पोचतें केलें; इतका वेळ तो हात गरम राहिला हें आश्चर्यच ह्मणायचें! ही बाग इतालियन बागिच्यांची उत्तम कल्पना देते. जागजागीं पुतळे तर विचारूच नये ! मध्ये मोठे थोरलें कारजें व भोंवती बरेच आडवे रस्ते लतांनीं आच्छादलेले असल्यामुळें मदा लायेचे व गार वाटतात. वरच्या बाजूला अन्नपूर्णचा एक जंगी पुतळा आहे. तेथें दोघेतिघे अमेरिकन कोणी काडें लिहीत, कोणी समोरचा देखावा चित्रफुडकावर रंगवीत असे बसले होते. मी जवळ जातांच त्यांनीं नेहमींचा ताठ शिष्टाचार बाजूला ठेऊन नमस्कारचमत्कार रीतीप्रमाणें केलें. नंतर एकाशीं माझें पुष्कळ बोलणें झालें. हा हिंदुस्तानांतून एक घाईचीं सफर करून आलेला असल्यामुळे व इतर प्रवास त्यानें पुष्कळ केला असल्यामुळें असल्या माणसाचें चातुर्य त्याच्या बोलण्यांत दिसून येई. माहि पुष्कळ बोललों, विचारिलें वगैरे. क्रिश्चन सायन्स ह्मणून नवा धर्मपंथ सध्यां अमेरिकेंत जोरांत आहे, त्याविषयी मी त्याला विचारिलें.

मनुष्यानें सात्त्विक व श्रद्धाशील राहून पूर्णत्व प्राप्त करून घेणें हें त्याचें ध्येय आहे, व तें साध्य करण्याला ज्याचा तो समर्थ आहे, असा या पंथाचा भरंवसा आहे. मनाची व हृदयाची उन्नति करण्याकडे सारें लक्ष्य असावें ह्मणजे शरीराची उन्नति आपोआप होते. त्याचे रोगहि हा श्रद्धापंथ श्रद्धेनेंच दूर करण्याचा बाणा बाळगतो. याला औषधें लागत नाहींत. अर्थात्च हल्लीं प्रचलित असलेल्या क्रिती धर्मांनां व डॉक्टर

‘ दाविद ’ (इ. डेविड), फ्लॉरेन्स .

माझा यूरोपांतील प्रवास.

लोकांना हा पंथ पसंत नाही ! यूरोपांत इंग्लंड, हॉलंड, रिव्ह्झरलंड वगैरे ठिकाणी याच्या अनुयायांची संख्या वाढत असल्याचें हा गृहस्थ सांगे. रोग दूर होण्याच्या कामीं श्रद्धेने कांहीं काम होतें. पण उपचारां-वांचून नुसती श्रद्धा किती काम करील, याची कल्पना मला येत नाही. नंतर आम्हीं इतर बऱ्याच गप्पा मारल्या. माझी मोठी करमणूक झाली. इतक्यांत कपाळावर हिंदी असा जणू ठसाच मारलेले एक गृहस्थ आले. थोडा वेळ इकडतिकडे करून त्यांनीं विचारलें, 'तुम्ही हिंदी का?' 'मलाहि तेंच विचारायचें आहे' असे मीं सांकेतिक उत्तर दिल्यावर ओळख झाली व दोघेहि दुसऱ्या एका टेकडीच्या वाजूनें फिरायला गेलों. नंतर दुसऱ्या दिवशीं दुपारी येथें १८८०च्या सुमाराला मृत्यु पावलेल्या कोल्हापूरच्या महाराजांच्या समाधीचें दर्शन घेण्याचें ठरवून एकमेकांची रजा घेतली.

(ता. २३)

पहिल्या दिवशीं ह्यणजे २१ तारखेला व्हेक्किओ राजवाड्यासमेर दाविदची गिप्सप्रतिकृति व नंतर २२ तारखेला टेकडीवर मिकेल अञ्जेलो चौकांत त्याचीच ब्रोन्झ प्रतिकृति पाहून, यांचें मूळ जी संग-मरवरी दगडाची अञ्जेलोची प्रत्यक्ष कृति ती पाहण्याची उत्कण्ठा लागली, व प्रथम ती पाहण्यासाठीं आकादेमिया दि बलेभार्तीकडे गेलों. आंत गेल्यावर समोरच मोठ्या लांबलचक दिवाणखान्यांत मिकेल अञ्जेलोची इतर अपूर्ण राहिलेलीं कामें मांडलेलीं असून वर मध्यभागीं कांचेच्या घुमटाखालीं चौथऱ्यावर प्रसिद्ध दाविद (इ. डेविहड) ची स्थापना केली आहे. हा प्रचंड पुतळा एकाच मोठ्या शिलेंतून मोठ्या कौशल्यानें छिन्न काढला आहे.

आपल्या तारुण्याच्या, शक्तीच्या, वीर्याच्या पूर्ण विश्वासांत अगदीं साधा पण ऐर्तीत असा हा दाविद उभा आहे. त्यांचें तें अगदीं स्वाभ-

माझा युरोपांतील प्रवास.

विक्र उभें राहणें, अवयवांत दाखविलेली रंग व चेहऱ्यावर आणलेलें तेज यांची योग्य कल्पना येतांच गोलियाथसारख्या प्रचंड राक्षनाला या वीरानें लोळविलें, याचें बिलकूल आश्चर्य वाटत नाहीं. या मूर्तीकडे पहात उभें रहावें, भोंवतीं फिरून पहावें, समोर बसावें ह्मणजे त्याच्या कर्त्याच्या विशाल कल्पनेची, दगडांतून बरोबर रेखलेले अवयव कोरून काढण्याच्या कसबाची, व याचें प्रमाण एवढें प्रचंड धरून आणिलेल्या भव्यपणाची हवी अशा कल्पना येते, व या अजब मूर्तिकाराची करावी तेवढी स्तुति थोडीच वाटते ! भीमाची आपण जशी कल्पना करूं तसाच हा दाविद हुवेहुव आहे, व मुंबईच्या ह्यात्रांच्या हातून जर असा कदाचित् निर्माण झाला असता तर त्याला भीम हेंच नांव योग्य होतें; असो. याच्याजवळ सुमारें तासभर होतों. चित्रावरून कांहीं कल्पना येणें शक्य नाहीं, तरी मीं लिहिलेलें वाचून जर चित्र पहाल, तर साधारण अनुमान करतां येईल.

याशिवाय ग्यालरींत फ्लारेन्सच्या चितान्यांचीं-पीएत्रो, पेरुजिनो वगैरेंचीं-कांहीं चांगलीं व कांहीं साधारणच अशीं चित्रें आहेत. पैकीं एकांत कांहीं विशेष नसतांही, त्या वेळच्या (१५ वें शतक) चाली-रीतींची थोडी कल्पना देणारें एका लग्नचें चित्र पहाण्यासारखें आहे. वधूवरांचीं घरे जवळजवळ असून दोन्हीं एका मांडवानें जोडलीं आहेत, व एकाच्या ओढ्यावर वाजंत्री वाजवीत बसले आहेत. मांडवा-खालून नवें जोडपें मिरवत जात आहे व मागून जुनीं जोडपीं चाललीं आहेत, असें हें कांहींतें आहे. बाळस्तुतीचीं एकदोन चित्रें बरीं आहेत. पर्वतावरील क्रिस्ताच्या व्याख्यानाचें सर्व फ्लारेन्सांत एकच चित्र आहे तें या ग्यालरींत. विषय जितका उदात्त व प्रतिभेच्या स्वैर खेळाला उचित, तितकें चांगलें हें साधलें नाहीं. याशिवाय बोत्तिचॅची वसंताचें चित्र फार गोड आहे. अत्युत्कृष्ट सृष्टिसौंदर्यांत नाजूक, मनोहर व सुंदर दिव्यावृत्ति (मनुष्याकृति ह्मणतां येत नाहींत; कारण चित्रें सारीं वनश्री,

‘ वसंत ’ — क्लेरिन्स.

भाक्षा यूरोपांतील प्रवास.

दक्षिण वायुं, व्हीनस, काम अर्शा यक्षाप्सरांची आहेत) यॉर्ज्ज चित्रकाराने बहार उडवून दिलेली आहे. अलीकडे झाडांच्या खांदीला धरून कुमार मर्क्युरी उभा आहे, त्याच्या शेजारी चार लावण्यवती अप्सरा फेरांत नाचत आहेत, यांचे पोषाक अति झिरझिरीत आहेत, (कर्ता इतालियन, तेव्हां उत्तरयूरोपांतील थंड वसंत तो चित्रांत कसा काढील?) मध्ये व्हीनस उभी असून, तिच्या वरच्या बाजूस पंख असलेला काम एका अप्सरेला रोखून तीर सोडीत आहे, त्या अप्सरेचे व कुमाराचे परस्पराकर्षण जुळवून आणण्याचा त्याचा बेत दिसतो ! मागे वासंती (वसंत देवता) आपल्या भरांत व डौलांत उभी असून, बाजूला पुष्पवती (इं० क्लेरा) तोंडांत पल्लव धरून वागडत आहे, मागून झाडांतून चोरून येणारा दक्षिण वायू (इं. झेफिर) तिचे तुरळक वस्त्र उडवून पाहत आहे, असे हे चित्र वसंताच्या सर्व गुणांचे मनुष्याकृतीत रूपांतर करून त्याला पौराणिक कथेसारखे भासविणारे आहे; त्यामुळे ते फारच गोड वाटते. कुमार-संभवांतील तितलमा सर्गातील वसंतवर्णनाला व कामलीलेला हे चित्र फारच शोभेल. फक्त मर्क्युरीच्या ऐत्रजी शंकर असायला पाहिजे !

या ग्यालरींत वरच्या मजल्यावर नव्या चितान्याची चित्रे आहेत, तीं आपली साधारणच आहेत. पंधरासोळाव्या शतकांतील प्रसिद्धांचीं अप्रतिम चित्रे पाहिल्यावर हीं नवीनांचीं फार नीरस वाटतात. कांहीं बरीं आहेत. उदाहरणार्थ, मिकेल आज्जेलोचा मरणसमय, हे हृदयद्रावक व वस्तुस्थिति दुबेहूव दाखविणारे आहे. पण मथुरेचा उत्तम कंदोपेढा चाखल्यावर हीं यात्रेतील रेवडी कशा गोड वाटणार !

नंतर ठरल्याप्रमाणे दुपारी नुक्तीच भोळख झालेल्या हिंदी गृहस्था-बरोबर नदीकाठाने फिरायला गेलां. यथे दान नद्यांच्या संगमावर (आर्नो व दुसरी एक) आरामासाठीं प्रशस्त बाग लाविली आहे. हीं कांहीं रस्ते झाडांनीं दोन्हीकडून झांवलल फार गार व शांत आहेत.

माझी यूरोपांतोळ प्रवास.

पॅा बागॅेस काॅाशॅेने (Cascine) ह्णतात. चैनी व श्रॅामंत लोकांचें हर्वा लाण्याचें हें ठिकाण आहे. या बागॅेत अगदीं संगमावर कोल्हापूरच्या महाराजांची समाधि आहे. तीवर त्यांचा मराठशाई पगडी—तुरा असलेला अर्धपुतळा (Bust) अमून त्यावर चार डौलदार हिंदी महिरापींची छत्री कळसाची आहे. कारागीर येथलेच असतील, पण खालील चौथरा व कमानांची छत्री यांचा डौल हुबेहुब हिंदी आहे. कांहीं दागदुर्जांचें काम चालू असल्यामुळें आह्मांला जवळ जाऊन तेथील लेख वाचतां आला नाहीं. परंतु दोन हिंदी गृहस्थ समाधीचें दर्शन घेऊन गेले ह्णून महाराजांच्या हिंदी आत्म्यास आनंद झाला असेल यांत शंका नाहीं. या 'प्रिन्चीपे इन्डियानो'ला पहायला गौरकायहि येतात. आह्मां तेथें होतो तोंवर दोनचार गाड्या थडकून मंडळी सम धि पहात होती. जवळच एक लिक्कारारिया—शौडिकागृह आहे, त्याच्या नांवाच्या पाटीवर खात्रीलायक इन्डियन मद्य येथें मिळतात ! अमें डोळ्यांत भरण्यासारख्या ठळक अक्षरांनीं लिहिलेलें वाचून मात्र हंसू कोसळलें. यूरोपीय अर्थाची दारू हिंदुस्तानांत होत नाहीं ह्णून आह्मां समाधान मानतो, तर इकडे हे लोक नसतेच तिचे देव्हारे माजवून फसवेगिरीनें पोट भरायला तयारच !

होतां होईल तों पोलिसला रस्ता विचारायचा ही माझी वहिवाट आहे. पण सर्वच वेळीं तसें जुळत नाहीं. उदाहरणार्थ, इल् प्रिन्चीपे कुठें आहे, ह्णून मीं एका गरीबशा मजुराला विचारलें, तों 'तो पहा नाकासमोर' असे दोन शब्द सांगून बिदागीसाठीं त्यानें आपली टोपी पुढें केली, व तींत एक तांब्याचें नाणें टाकणें भाग पडलें ! वाटसरांस, प्रशाशास वगैरे रस्ता सांगण्यासारखी क्षुल्लक मदत कोणीहि हीसेनें करतो. इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे कुठेंहि याचे कोणाला कांहीं वाटत नाहीं. जर्मनींत तर मला नीट रस्त्यावर लावण्यासाठीं क्रितीकदां तरी माणसें आपला रस्ता सोडून मजबरोवर आलेलीं आहेत. स्वित्सरलंडांतहि

माझा यूरोपातील प्रवास.

अशा कामगिरीबद्दल बक्षिस मिळविण्याची एकाद्या सुद्धां भिकार्यानें इच्छा दर्शविली नाही. टिरोल प्रांतांतहि तेंच. पण येथें पहावें तों निराळाच प्रकार ! आपण लोकांची सेवा करण्यासाठींच आहोंत असें दाखवून उःसुकतेनें पुढें पुढें करणारांनां येथें तोटा नाही—पण एक बोट उचलण्याचें काम असले तरी निर्दज्जासारखी आपली टोपी पुढें करतात ! कुठेंहि जा, तेंच. देवळांत गेलें तरी दाराशीं खुर्ची टाकून एकादा वृद्ध अगर एकादी जरठा बसलेली असते; दार बंद नसलें तरी हे जातांना व येतांना बळेंच न सांगतां उघडल्यासारखें करतान, व आपण त्यांतून निघावें तों आपली टोपी अगर हाताचा पसा आहेच पुढें ! याच्याहि पलीकडला प्रकार ह्मणजे आपण एकाद्या पडवीच्या रस्यांतून अगर बोळांडींतून जावें ह्मणजे जागजागीं खुर्ची टाकून टोपी अगर हात पसरणारीं माणसें अडवतात ! भिक्षा मागण्याचा प्रकार हिंदुस्तानासारखाच इकडेहि आहे; पण हिंदुस्तानांत एकादा भिकारी सुद्धां रस्ता दाखवण्यासाठीं झोळी पुढें करील, असें मला वाटत नाही. आणखी एक प्रकार व्हेनिसला पाहिला. रात्री दहा वाजायच्या वेळेला तुमचें पत्र लिहीत बसलों होतो, तों होटेलमागच्या बोळांति एकदम आरडा झाल्यासारखें वाटलें; जरा कान दिला तों मुलें जमून गाणीं ह्मणताहेत व ओरडताहेत असें कळलें. होटेलमधील माणसाला विचारलें, तेव्हां त्यानें सांगितलें, कीं, हीं मजुरांचीं, भिकार्यांचीं वगैरे मुलें अशींच रात्रीं गळोगळीं, दारोदारीं भिक्षा मागत फिरतात, व नाहीं दिलें कीं त्रास देऊन सोडतात !

त रीख २४.

कांहीं पहायाचें राहिलें नाही ह्मणतां राष्ट्रीय अजबखाना व एक जुनें गोंथिक पद्धतीचें 'मारिया नोव्हेला' नांवाचें देऊळ राहिलेंच होतें. हीं दोन्ही शनिवारीं सकाळीं भरकाटलीं. पैकीं म्यूझियममध्ये

माझा यूरोपांतील प्रवास.

फक्त दोनातेलो नांवाच्या फ्लॉरेन्टाईन कारागिराचे सान्तजोउर्यो, दाव्हिद् गिरे नामांकित पुतळे व अज्जेओचे ब्रूटस्, मादोना वगैरे अर्धेच आहिलेले पुतळे व नामांकित वस्तु पहाण्यांत आल्या.

काहीं इतर कारागिरांचीं ब्रॉन्झची कामेहि वाखाणण्यासारखीं होती. या म्यूसियमचा वाडाच पहाण्यासारखा आहे. तेराव्या शतकांतलें मध्ययुगी मकम काम आहे; वाड्याचे वाडा, काटचे कोट असें दुवाजत्री आहे. आंत गेल्यावर इकडील जुन्या पद्धतीप्रमाणें चोर्हीकडून भव्य खांब्यांच्या सोप्याचा चौक लागतो, व त्यांत कांबीच्या बाजूच्या एका भिंतीला प्रशस्त उघडा दगडी जिना आहे. भिंतीवर शस्त्रास्त्रें, राजांचीं चिन्हें वगैरे त्रिपुळ आहेत. याप्रमाणें हा वाडा व देऊळ पाहून फ्लॉरेन्सचे काम संपविलें. येथील सर्व जुन्या देवळांत भिंतीवर-गाभाऱ्यांमार्गे वगैरे नाणावलेल्या कारागिरांनीं बायबलवृत्तांताचीं चित्रें रंगविलीं आहेत. यांनां फेस्केन् झणतात. हीं फार पहाण्याजोगीं असतात, व तेवढ्यासाठीं या देवळांत सकाळीं जावें लागतें. दिवस कलल्यावर आंत अंधुक प्रकाश असल्यामुळें नीट दिसत नाहीं. एकूण एक देवळांत असेंच ! हा मळा मोठा दोष वाटतो. फक्त मिकेल अज्जेओच्या मेदिची गाभाऱ्यांत चार बाजतांहि उत्तम प्रकाश होता; पण हें एक लहानसें देऊळ सोडून, बाकीत दोष सारखाच आहे. दुओमोमध्ये तर पांच बाजतांच दिवे वगैरे लागून पार होतें ! बाकी क्याथोलिक देवळांत सतत नंदादीप, मेणवत्या वगैरे असतात, ही गोष्ट निराळी.

एकंदरीत फ्लॉरेन्सचे चारपांच दिवस मोठ्या गडबडींत पण सुखांत गेले. फ्लॉरेन्सला आल्याबद्दल आनंद वाटला. जुन्या कलांच्या बाबतींत यूरोपांत फ्लॉरेन्सचा पहिला नंबर आहे. रोमहि प्रसिद्ध आहे, पण त्याची प्रसिद्धी जरा वेगळी. पानश्योनची व्यवस्था प्रथमपासूनच झाल्यामुळें खाण्यापिण्याचेहि हाल झाले नाहींत व दारू न पिण्याबद्दल हंसूं व कर हेंहि काहीं झालें नाहीं. वेथेच प्रथम बरामा भात, व मसाला घालून

माझा यूरोपांतील प्रवास.

केलेली बटाऱ्यांची, वांग्यांची वगैरे भाजी चाखायला मिळाली. याचा मसाला आपल्याकडीलप्रमाणे काळा, तिखट व उग्र नसतो. तांबूम, स्वादिष्ट असा असतो. वांग्यांच्या भाजीवर तर त्या दिवशी मी खूब ताव मारला. तीन मोठे चमचे भरून घेतले ! शिवाय माकरोनी वगैरे असेच.

याप्रमाणे फ्लॉरेन्सचे पहाण्याचे साधारणपणे उरकून-कारण खरे झटले असतां प्रत्येक ग्यालरी नीट थोडथोडी अशी पाहूंगे गेलें पाहिजे पण वेळ कुणाला होता?—१३-२९ वाजतां निघालों, व दारिद्रि सिमो (एक्सप्रेस) गाडीनें ३१६ किलोमिटर ओलांडून १९ वाजतां (येथें सरकारदरबारांतसुद्धां तास मोजण्याची हीच जुनी रीत कायम आहे) रोम येथें येऊन पोचलों. प्रदेश डोंगराळ-अपेनाईन्सच्या कडे-कडेचा, व निम्यावर मार्ग तीव्र (इ. टायवर) च्या काठानें असल्यामुळें प्रवास बरा झाला. एकदां एका वार्डनें विचारतां मी इन्डियानो झगून कळल्याबरोबर, सर्व कॉरिडोरभर ' इन्डियानो, इन्डियानो ' झगून ऐकूं येण्यासारखी कुजबूज सुरू झाली.

१८ विह्या देल बासुईनो, रोम २९ ऑगष्ट, १९१२.

रोमला ज्या संध्याकाळीं आलों त्याच रात्रीं वरच्या ठिकाणीं बिन्हाड टाकून पोस्टांत धूम ठोकली. वाट मोठ्या कोर्सी उम्बर्टो नांवाच्या राज-रस्त्यानें होती, येथें बरीच गर्दी दिसली. तेथून पोस्टांत जाऊन पत्रें घेतलीं व एका ' रिस्तोरान्ते ' मध्यें जेवतांजेवतां वाचलीं.

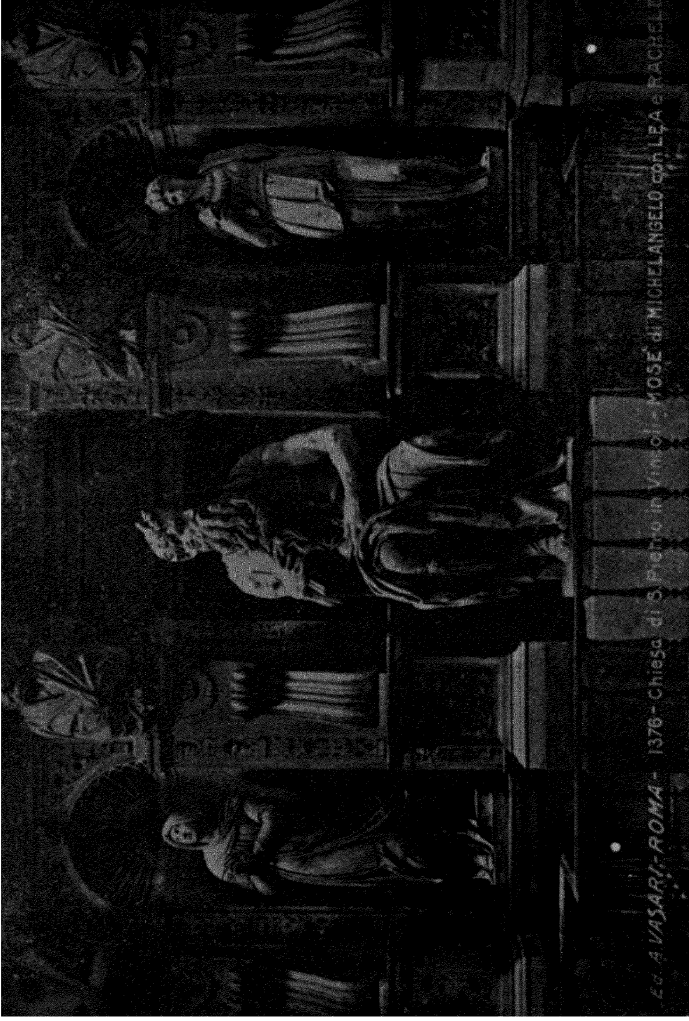
नंतर फिन्तफिरत विह्त्तोरियो एमानुएलेच्या प्रचंड स्मारकावडे गेलों. या बाजूला फयाशनेबल कॉफीगृहें, दारूगृहें असल्यामुळें दुकानांतून, रस्त्यावरून व चौकांत बरीच गर्दी जमून चकाऱ्या पिटण्याचा उद्योग चालला होता. नंतर तशाच मोठ्या व दळणवळणाच्या विह्या-नाश्वोनालेंत वळलों. यांत चिनेमा नाटकगृहांपुढें बरीच गर्दी दिसे. यावर ' बांका दि इतालिया ' वगैरे सारख्या मोठमोठ्या नव्या

माझा यूरोपांतील प्रवास.

इमारती आहेत. मग एका लखलखीत बोगयांतून किरिनाले रुडे आलों. तेथे मोठमेठे राजवाडे दिसले. त्यांतून पियाझा स्पान्याच्या गदात मिस-कून व एका चिनेमांत थोडा वेळ बघून बारांच्या सुमाराला त्रिन्हाडीं परतलों. येथील 'चिनोत' व्यवस्था जर्मनीपेक्षा बरी दिसली एक खेळ सुरू असतांना मध्येच जे प्रेक्षक येतील त्यांस बसण्यास एक किंवा दोन हॉल असतात. प्रत्यक्ष नाटकगृहांतहि व्यवस्था चांगली असते; कोंदट कुजटण्या असत नाही; पडदा मोठा असतो वगैरे. या रात्री रोमची किंचित् कल्पना आली. पण ती नव्या रोमची. या दोनतीन तासांत मी जें पाहिलें तेच व्हियेनाला, बर्लिनला, पारिसला, ब्रसल्सलाहि आहे पण रोमला जे माणूस येतें तें यास ठीक नव्हे. रोमला काहीं निराळेंच पहायला मिळारें अशी डोळ्याची इच्छा असते.

रविवारी अर्थात् मोठ्या उत्सुकतेनें अगदीं जुनें रोम पहाण्याच्या उत्कण्ठेनें बाहेर पडलों. वाटेंत एरुदोन देवळें लागलीं तीं पाहून घेतलीं. पैकीं पहिलें सान्ता मारिया माज्जिओरेचें. याची अशी आख्यायिका सांगतात, कीं, एके रात्री पवित्र कुमारिका पापा लिबेरिउस (३५२-३६६) च्या स्वप्नांत आली, व उद्यां सकाळीं तुला ज्या ठिकाणीं बर्फ दिसेल, तेथें माझे देऊळ उभार, असा दृष्टांत देऊन गेली. रोमला बर्फ आणि तेंहि आगस्टाच्या पांचव्या तारखेला ! तें कसेंही असो. यावरून हें बरेंच जुनें देऊळ आहे यांत शंका नाही. रोमला मारियाचीं जा अनंत देवळें आहेत, त्या सर्वांत हें मे.ठें, भव्य व श्रीमंत आहे. निरनिराळे भग निरनिराळ्या वेळीं बांधले जाऊन पंधराव्या शतकांत याला हल्लीं चा आकार मिळाला. याच वेळीं अमेरिकेंतून यूरोपांत पहिल्याप्रथम जें सोने आलें, त्यानें देवळांतील छत सजविलें आहे, असें ह्मणतात! मुख्य गाभाऱ्यांत पारफिर नांवाच्या काळसर तांबड्या (गहन गुलाबी) दगडाच्या पेटींत क्राइस्तच्या शिष्यांपैकीं एक मध्यु याचीं हाडे आहेत. या गाभाऱ्याखालीं छोट्याशा तळघरांत कनफेशन अंगर पापा (इं० पोप) च्या

‘लेआ’

‘मोझेष्’

‘राहेल्’

मीक्षा यूरोपांतील प्रवासी.

किंवा त्यांच्या उपाध्यायाच्या कानात आपल्या पापांचा उच्चार करून त्यांतून मोकळे होण्याचा जागा आहे. डावीकडे पापां पांचवा सेकटुस याचा गाभारा अगर देव्हारा मोठा शोभिवंत आहे. त्यावेळची कपाथोलिकांची संपत्ति, श्रद्धा व देवळात सगळा डौळ आणण्याचा हास यांचे हें देऊळ उत्तम उदाहरण होय.

नन्तर दुसऱ्या 'सान्तु पिएत्रो इन् व्हिकोर्ची' देवळामध्ये गेलो. माज्जिओरे पाहिल्यावर हें डोळ्यांत भरत नाही. यांतही कनफेशन् वगैरेची जागा यथास्थित आहे. पण माज्जिओरेत जें नाही तें तेथें पहायला मिळून, इतक्या पायऱ्या उन्हांत चढल्याचें सार्थक झालेसं वाटतें. तें ह्मणजे मिक्केल अञ्जे ग्रेचा प्रसिद्ध मोझेसचा पुतळा होय. पापा ज्युलि-उस दुसरा (?९?२) याच्या हयातीतच त्याच्या कबरस्तानासाठी हें दुमजली स्मारक आज्ञेने घडलें. पैकीं वरचा भाग त्याच्या शिष्यांनीं केला असून, दोहींत अंतर तेव्हांच दिमतें. खालचा भाग-ह्मणजे ओट्या-वर संचित व त्रासलेला मोझेस् व दोन्हीं वाजूंच्या कमानांत डावीकडे सुंदर व आरामात असलेली राहेल (राचेल्, राखेड!) व उजवीकडे उद्योगीपणाची केवळमूर्तिच अशी लेआ, अशा दोन ज्यूरानांतील प्रसिद्ध स्त्रिया आहेत. दोहींच्या चेहन्यावरील त्यांच्या आयुष्पक्रमाच्या निराळ्या रीति दाखविणारा बेगळेपणा चटकन् लक्षांत येतो. दोहींतहि डौलदारपणा, किरकोळ अवयवादींत कसोशी, व एकंदर पुतळ्यांचा चटकदारपणा हीं सारखींच आहेत; पण या स्मारकांतील केन्द्रस्थान ह्मणजे मोझेस् होय ज्युलोकानां न्यायशास्त्र देते वेळीं त्यांच्या नाना देवते पूजणें, मूर्तिपूजा वगैरेंनीं त्रासलेला, चिन्तामग्न असा त्या ऋषीचा भव्य, दिव्य, वृद्ध पण भरदार चेहरा एकदम अदरास पात्र होतो. विस्तृत कपाळ, पाणीदार डोळे, दृढनिश्चय दाखविणारे ओंठ व लांब छातीवर रुळणारी शुभ्र दाढी हीं सर्व पहाणाराचे मनांत पूज्यभाव उत्पन्न करितान. त्याच्या हृदयांत काय चाललें असेल हें ते त्रस्त डोळे व एकंदर चेहरा

माझा यूरोपांतील प्रवास.

आशाप्रमाणे स्पष्ट दाखवितात. अशा या मोझेसला पाहून मला कौतुक व आनंद वाटला. जो जो त्याकडे पहावे तो तो हीच भव्यमूर्ति मनुष्याहि शोभेल असे वाटते. तासाभराने तेथून उठतांना तर हा मिफेल् भाजेलोचा मनु असें झणून मी गुंग झालेलाच बाहेर पडलों.

याशिवाय या देवळांत कनफेशन्मध्ये सान्त पीतरला ज्यायोगाने जखडले होते त्या साखळ्या जपून ठेवल्या आहेत. त्या वर्षांतून एकदां लोकांना दाखविण्याचा प्रघात आहे; त्यामुळेच या देवळाला पीएत्रो इन् विंकोलि (साखळ्यांनी जखडलेला पीटर) असें नांव पडलें आहे. नंतर पावलोपावलीं दोन हजार वर्षांच्या जुन्या स्मृतींनी गजबजलेला फोरो रोमानो (इ. फोरम) पाहण्यास गेलों. रोम मुख्यतः टेकड्यांवर वसले होते, हे तुहाला कदाचित् ठाऊक असेल. यापैकी कापिटोल (इट्हा काप्पिदोलिउम्) चें नांव तरी तुमच्या कानांवरून गेलें असेल. शिवाय किरिनालिस, विहिमिनालिस, वे.लुस्, एस्किनीनुस्, पालाटी-नुस्, पिंचिउस् अशा एकंदर सात आहेत. पैकीं कापिटोलिउम्वर कचेऱ्या व दरबारी इमारती, पालाटीनुस्वर (पुढील) बादशहाचे राजवाडे व बाकीच्यांवर इतर वस्ती असून, शहरच्या व्यापाराचें व बाहेरील देवघेवीचें केन्द्रस्थान जो फोरो अगर बाजारचौक तो उत्तर-पश्चिमेला कापिटोलिउम्च्या व दक्षिणेकडून पालाटीनुस्च्या पायथ्यांशी आहे. रोम येथें लोकसत्ता असतांना व पुढें एकसत्तेच्या बादशाही काळांतहि या फोरोवर काय देखावा असेल याची कल्पनाच करावत नाही. कारण मुख्य देवळें येथें असून, देवघेव व दत्तयांनी लोकजागृति करणें हें सर्व येथें होत असे. बादशाहा टिटुस् यानें इ. स. ७० त या फोरोच्या पूर्वतोडीं उभारलेल्या विजयतोरणांतून मी आतां गेलों, तो मला काय दिसलें? विटांचे दगडांचे ढोंग, फुटलेले खांब, तुटलेलीं उथळीं, उखळलेल्या फरशा, जर्मिनदोस्त झालेल्या कमानी, होती कीं नव्हतीशीं झालेलीं देवळे व इतर इमारती—यांचा उदास पसारा मला

माझा युरोपातील प्रवास.

चोर्हीकडे दिसला. दोन टेंकण्यांमधील हा लांबदंड खळगा जणू मोडक्या अडगळीने भरावा असा भयाण दिसला ! व प्रथम मी गोंधळून गेलों. पुरतकांमध्ये अमुक ठिकाण अमक्याचें अशा खुणासुद्धां मला लोकर सांगडेनात; व शेवटीं या फोरममध्ये वरा ठिकाणावरून सिसेरो-सारख्यांनीं व्याख्यानें दिलीं, आन्टनीसारख्यांनीं आपल्या भाषणानें लोकांनां क्षणांत प्रक्षुब्ध केले, जेथें लोकांनीं जागचे जागीं लांकडे काम करून सीझरचें प्रेत भरबाजारांत जाळून त्याच्या मारेकऱ्यांला दहशत बसविली, ज्या ठिकाणीं अशा भयंकर मृत्यूपूर्वीं सीझरनें एक मोठें थोरलें देऊळ बांधिलें, त्या सर्वांचा कोठेहि पत्ता लागूं नये काय ! असे उद्विग्न विचार मनांत येऊं लागले. रोमच्या पूर्ववैभवाच्या त्या स्मशान-भूमींत पिशाचवत् इकडूनतिकडे सैरावैरा हिंडलों, पण समाधान झालें नाहीं. शेवटीं एकदोन अजून शाबूत असलेल्या खांब्यांच्या खुणेनें व कांहीं तेथील माहितगारांनां विचारून हळुहळू उलगडा होऊं लागला. मजसारखेच आणखी पुष्कळ लोक डुडकीत होते. जसें एकाद्या भयंकर अपघातांत सांपडलेलीं आसेष्ट माणसें डोळ्यांत तेल घादून धुंडाळून काढवीं, तसाच तो प्रकार दिसे. इतालियन माणसांनां तर तीं स्थळे व त्यांशीं संबंध असलेलीं जुनीं माणसें खरोखर आसच. इतर युरोपीयांनां हि ल्याटिनच्या द्वारे विद्या व कला या स्मरणावशेष झाले-ल्यांनीं व त्यांच्या वंशजांनीं शिकविल्यामुळे गुरुपणाच्या नात्यानें आपणा साहजिक येतो; पण मजसारखा परस्थासहि या लोकांविषयीं अप्रत्यक्ष ज्ञान असल्यामुळे व त्यांच्या शौर्यवीर्यादि गुणांमुळे-कला-कौशल्यामुळे आदर वाटल्यास नवल नाहीं. या आदरानें व उत्कण्ठेनें प्रेरित होऊन मीहि तीं पुसट झालेलीं ऐतिहासिक स्थळे शोधूं लागलों.

आरंभीं एक खुणेचें ठिकाण दाखवून एका डॉमिनिकन् भिक्षूनें (यांचा झगा पांढरा असतो) मदत केली. मीहि या बाबतींत इतकें लक्ष घालतों हें पाहून त्याला आश्चर्य वाटलें व त्यानें पहिला बादशहा

माझा यूरोपातील प्रवास.

ऑगस्ट्स सीझर (इ. स. पूर्वी ३०) याने स्थापिलेलें पुस्तकालय दाखविलें; याचें पुढे क्रिश्चन पापांनीं (इं. पोप्) देऊळ केलें, तेंहि बहुतेक पडून गेलें आहे. विटांच्या थोड्या भिती व एकदोन ठिकाणीं मादोनाची चित्रें मात्र कायम आहेत. या गोष्टींमुळें मला एकएक पत्ता लागत चालला व मग मी नीट आरंभापासून पाहूं लागलों. कापिटोलिउम टेंकडीचे पायथ्य शी दोनतीन देवळांच्या पडकळी आहेत. पैकीं एकाचे तीन व एकाचे सुबक कॉरिन्थियन पद्धतीचे आठ खांबे मात्र अवशिष्ट राहिले आहेत. हे आठ ज्याचे आहेत तें देऊळ बारा देवांसाठीं (जसे आपले द्वादशादित्यच !) इ. स. पू. चवथ्या शतकांत बांधलें गेलें होतें. तीन अवशिष्ट खांबांचें देऊळ व्हेम्पाशन् (इ. स. ६९-७९) देऊळ लागून प्रसिद्ध असे. हें बादशहा दोमितिआनुस (इ. डोर्माशन् ८१-९६) च्या अमलांत बांधलें गेलें होतें. या मोडकळींच्या व फोरुमच्यामध्ये सध्यां नवा रस्ता आहे. त्यावरून खालीं फोरुममध्ये उतरलें, कीं, त्याच्या उजव्या बाजूला जुन्या खांबांच्या दोन रांगांचे अवशेष असलेली ३३० × १६० फूट एका मोठी थोरली बखळ लागते. येथें पूर्वीं पाम्पेयीवर मिळवलेल्या विजयाच्या स्मरणार्थ ज्यूलियस सीझरनें ' बासिलिका ज्यूलिया ' नांवाचें टोलेजंग देऊळ उभारलें होतें (सुमारें इ. स. पू. ४७). यांतच पुढे केन्टुम्बिहरल न्यायसभा भरत असे. आतां खांबांच्या विटांचे गाभे व त्यांस मदविणाऱ्या मंगमरवराचे तुकडेताकडे त्याभोवतीं जुळवून ठेवलेले याखेरीज या प्रसिद्ध बासिलिका ज्यूलिया देवळाचा बिलकूल अवशेष राहिला नाही. त्याच्या पश्चिम बाजूंत नवें क्रिश्चनपंथी देऊळ घुसविलें होतें, तें मात्र मध्ययुगापावेतो कायम असावें. याचे खांबे आडवे पडलेलेच, पण बरेच शबूत आहेत.

या देवळाच्या उजव्या साटुर्नुस (इं. सेंटर्न्) शनिमहाराजांचें देऊळ होतें; इ. स. पू. ४९७ त याची स्थापना होऊन सीझरच्या वेळेला एक दुरुस्ती झाली होती. यांत पूर्वीं लोकसत्ताक राजपद्धतीच्या

माझा यूरोपातील प्रवास.

सद्दीत सरकारी खजिना असे. आतां याचे आठ खांबे, व त्यांच्या दगडी तुटईवर कोणी पुनः एकदां दुरुस्ती केल्याचा लेख आहे; बाकीचा भाग मार्तांत मेळाला अमून त्यावर आतां झाडेंझुडपें वाढली आहेत. याच्या पलीकडे सातव्या सेव्हेरसून (१९३-२११) पार्थियन लोकां-वर आपल्या मुलांनीं संपादिलेल्या विजयस्मरणार्थ जयतोरण (इ. स. २०३) उभारलेलें मात्र अजून कायम असून, त्या वेळच्या रोमन शिल्प-कौशल्याची साक्ष देतें. मी जीतून उलटा आंत आलों, ती टीट्टुसची कमान हिच्या अगदीं विरुद्ध दिशेला आहे. फोरुमच्या उत्तरटोंकाला ही व दक्षिणटोंकाला टीट्टुस कमान (इ. स. ५०) आहे, असें ठोकळ मानानें ह्मटल्यास हरकत नाही. या कमानीच्या व सट्टुर्न देवळच्या मध्ये विटांची पडकळ असून त्यांत पाणी आहे. ही जुन्या रोमची नाभि होय, असें ह्मणतात (उम्ब्रिलिकुस उर्बिस रोमे). शनीच्या व बासिलिका ज्यूलिया कोपन्यावर बादशहा तिबेरस (Tiberus) यानें जर्मन लोकांवर आपल्या मुलाने मिळविलेल्या विजयाच्या स्मरणार्थ कमान बांधिली होती (इ. स. १६). तिचा फक्त पाया हल्लीं दिसतो. तिच्या उजवाकडे नाभीच्या खाली रोस्ट्रा नांवाची वेदी अगर व्यास-पीठ आहे. रिपब्लिकच्या वेळीं यावर चढून फोरुममध्ये जमलेल्या लोकांना प्रसिद्ध वक्ते व्याख्यान देत असत. ब्रूटसचें प्रसिद्ध व्याख्यान येथूनच झालें असावें. जरा वांकडें-पुढें काळा धोंडा जेथें आहे तेथें-रोम-संस्थापक रोमुलस याचें कबरस्तान होतें असें मानतात, व त्या स्मरणा-माठीच काळा धोंडा तेथें दोन हजार वर्षांपासून आहे. त्याच्यापुढें कोमिटिउम् ही त्रिकोणी जागा न्यायसभा वगैरे भरण्याची असे व फरसबंदी फोरुमवर पूर्वी बाजार भरे; पण इ. स. पू. दोनतीन शतकें लोकसत्ताक राज्य जसें जोरावर चाललें, तसें कोमिटिउम् पुरेनासें होऊन असल्या गोष्टींसाठीं सीझर वगैरेनीं फोरुम् वसविलें. ते शूर, बलवान्, गुणज्ञ, कलाकौशल्यप्रिय लोक फोरुम्वर सभेसाठीं जमित

माझा यूरोपांतीळ प्रवास.

सुसज्जीव त्या वेळीं तेथें काय प्रेक्षणीय देखावा असेल, याची कल्पनाहि करवत नाही ! बरीचशीं शतके रोमच्या व तदनुरोधानें सर्व यूरोपीय जगाच्या राजकीय—सामाजिक उलाढालीचें केन्द्रस्थान असें तें फोरुम् पाहिल्यावर मजसारख्या परस्थाच्याहि मनांत त्या गत-कालाविषयी, या लोकांच्या अपूर्व गुणांच्या लौकिकाविषयी पूज्य विचार आल्यास काय नवल आहे ? नंतर याच फोरुमवरून सीझरचें प्रेत दहनासाठीं नेत असतां कोठें तरी विसाव्याच्या ठिकाणीं मार्क आन्तो-निओ यानें इ. स. पू. ४४ च्या मार्च महिन्यांत एका खळबळून सोड-णाऱ्या प्रसिद्ध व्याख्यानानें लोकांचीं मनें वळवून सर्व पारडे एकदम फिरविलें तें स्थळ कोठें आहे हें पाहण्याची उत्कंठा लागली, व धुंडतां-धुंडतां अखेर तें सांपडलेंहि.

विद्या सांता (पवित्र रस्ता)नें प्रेत जात असतां या विसाव्याच्या ठिकाणीं आन्टनीनें कळवळ्याचें व धूर्तपणाचें भाषण केलें; प्रचंड सहस्रशीर्ष जनसमूह एकच तासापूर्वीं जसा सीझरच्या विरुद्ध वळला जाऊन आला मारल्याबद्दल पसंती दर्शवून चुकला होता, तसाच आतां तितक्याच आवेशानें त्या मारेकऱ्यांविरुद्ध क्षुब्ध होऊन, त्यानें जागच्याजागीं चिता जमवून भर शहरांत फोरुमसमोर सीझरला अग्नि दिला, व इतक्यानेंहि न शमलेल्या रागाच्या सपाव्यांत मारे-कऱ्यांच्या घरांवर हल्ला करण्याला एकाद्या प्रचंड पूरासारखा उसळला ! त्या वेळचा तो जुन्या रोममधील देखावा काय असेल ! सर्व रोम त्या फोरुमवर जमलें असेल; स्वभावमित्र्या स्त्रिया खिडक्यांतून जमल्या असतील; व प्रत्येक क्षणीं काय नवा चमत्कार घडून येतो या अनि-श्रयांत चकितपणें टकमकां पाहत असतील ! एका क्षणापूर्वीं सीझरच्या अनेक मित्रांच्या तोंडचें पळालेलें पाणी आन्टनीच्या भयंकर भाषणानें भयंकरच झणायचें तर काय ?) परत आलें असेल. सीझरला

मीशा यूरोपांतील प्रवास.

उया वेळीं भर फोरुम्बर लोकांनीं अग्नि दिला, त्याच वेळीं इतक्या जुन्या व नाणावलेल्या रोमन लोकसत्तात्मक पद्धतीची राखरांगोळी झाली ! त्यां राखेंत चौदा शतकांनंतरहि थोडीशी जीव धरून राहिलेली रिपब्लिकन् अग्नीची फुणगी इ. स. १३४७ सालीं कोला दि रिपन्सो यानें फुलवण्याचा प्रयत्न केला; पण राखेंत जी जीव धरून होती, तिला मोकळी हवा न सोसून ती एकदोन वर्षांत कायमची विसर्ली !

या ठिकाणीं शेवटचा कॉनसुल व पहिला रोमन बादशहा ऑक्टोव्हियस् आंगस्टस् यानें देऊळ बांधिलें व इ. स. पूर्वी २९ व्या वर्षीं आक्टिउम् येथें विजय मिळून सर्वसत्ताधारी बनल्यानंतर त्याची वास्तुशांति केली. याच्या पश्चिमेस औगुस्तुस्चें तोरण नामशेष झालेलें आहे व पर्लीकडे कॅस्टॉर व पोलक्स या देवतांचें देऊळ असे; त्याचे तीन खांब राहिले आहेत. याच्यापर्लीकडे मोठा कन्स्टॅन्टाइन (३०६-३७) यानें बांधलेल्या देवळाच्या मोठमोठ्या विटांच्या कमानीं अजून आहेत. पुढें खाजगी लोकांचीं घरे, व्हेस्ट्रल् व्हर्जिन्स् झणून कुमारेकांचा मठ व देऊळ वगैरे गोष्टी होत्या. त्याविषयीं लिहून तुझाला कंटाळा आणीत नाहीं.

अशा तऱ्हेनें या फोरुम्बर काळाचा विध्वंसक हात सपशेल फिरलेला पाहून मर्तृहरीप्रमाणें 'सर्वं यस्य वशादगात् स्मृतिपथं कालाप तस्मै नमः ' असें झणावें लागतें. काळाला अर्थात् पांचव्या-सहाव्या शतकांत गॉथ व व्हान्डाल लोकांनीं मदत केली, अथवा काळचे ते मर्त्यलोकचे अवतारच होत. त्यांनीं रोमचा वाटेल तसा सत्यानाश केला व या शहरच्या जुन्या वैभवाचें केन्द्रस्थान व सद्दीची खूण जें फोरुम् तेथें आपल्या ग्रन्थ झणीप्रमाणें दिवसा राक्षसिणीला पांठ कांडायला लावलें. जुन्या देवळांनां बुर्ची करण्याला धर्माची प्रत्यक्ष मूर्तिच जे पापा (पोप) तेहि कांहीं अंशीं कारणीभूत झाले, असें झणावें लागतें. पैकीं एकदोन देवळें सध्यां क्रिश्चन देवळांखालीं गाडलेलीं असावीं. बाकींच्यांचे खांब वगैरे केव्हां केव्हां उतरून पवित्र

माझा युरोपाताल प्रवक्ष.

वळस लाविले गेले. चारपांच शतकांपूर्वीपासून युरोपांत पुराण-स्तुसंरक्षणाची जी प्रवृत्ति पडली आहे, तिने आज जें पहायला सांपडतें तें तरी राखून ठेविलें आहे !

फोरूमच्या साधारण दक्षिणेकडे पालाटिनस टेकडी असल्याचें वर सांगितलेंच आहे. येथें पूर्वी बादशहांचे वाडे असत. असत ह्यणण्याचें कारण कांहींचा तर मागमूस सुद्धां राहिला नाहीं. बादशहा टिबेरुस इ. स. १४ ते ३७) याच्या वाड्यावर अक्षरशः गाढवांचा नांगर फेरून तेथें आतां एक हवा खाणासाठीं सज्जा व भोंवतीं बाग आहे ! याचा वेडा मुलगा (?) कालिगुला (Caligula) यानें येथून कापिटोल्वरील ज्योव्हच्या मंदिरापर्यंत पूल बांधविला होता. कारण काय तर ज्योव्हचा अवतार जो आपण-त्याचें ज्योव्हशीं प्रत्यक्ष बोलणें पुढम व्हावें ! याच्या वेडेपणाच्या साक्षांचा मात्र कोठें पत्ता राहिला नाहीं. जरा परीकडे वरील टिबेरुसची आई लिव्हिया रहात असे; तिच्या त्या १६ पावलें लांब व ६ पावलें रुंदीच्या राहण्याच्या तीन खोल्या व आडवी जेवणाची ओसरी व पुढील चौक हीं चांगळीं कायम आहेत. भिंतीवरील कांहीं चित्रेहि पुसटपुसट असून इ. स. च्या आरंभोच्या रोमन चित्रकलेची थोडी कल्पना देतात. हिचें गरीब घर राहिलें; पण बादशहातीवर चढलेला मुलाचा वाडा जमीनदोस्त झाला ! 'महापुरें झाडें जाती । तेथें लोहाळे वांचनी !' याच्या पूर्वेस औगुस्तुसचें घर आहे (इ. स. पू. ३० ते नंतर १३). हें फार विस्तीर्ण असावें असें याच्या पायाची खणणी चाटली आहे त्यावरून दिसतें. मागच्या दरवाजाचे सहा खांबे असून जागीच अर्धे उभे आहेत. बाकी चौहों-कडे संगमरवराचे तुकडेताकडे, तांबड्या व पांढऱ्या दगडांची जमीन वगैरे कांहींकांहीं आहे. यावरून फक्त विस्ताराची खरी कल्पना येते; बैभवाची खरोखर कल्पनाच करावी लागते ! शेवटीं सेप्टीमुस सेव्हे-रुस (१९१-२११) याच्याहि वाड्याची तीच स्थिति आहे. येथें

माक्षा यूरोपांतील प्रवास.

एका काळीं वाडा होता व त्यांत प्रसिद्ध बादशहा राहत असे, असे सांगितलेजे अगर वाचलेले कल्पित कादंबरीसारखें वाटतें ! या नामशेष वाड्यांतून एक भुयारासारखा रस्ता वरून खंदकासारखा दिसतो; वरच्या बाजूला टेंकडींत मोठा थोरला खळगा खणून त्यांत केलेल्या हिपो-ड्रेम् (रपेटीचे मैदान-घेड्यांच्या खेळाची जागा) ऋडे तो वळतो; येथेहि ओळीनेच दूतर्फी खांबांच्या खुर्च्या मात्र कायम राहिल्या आहेत; नंतर पर्लाकडे सेप्टीमुस सेव्हेरुस् (१९३-२११) याचे मंदिर असे, असे ह्मणतात. त्याचा तर यत्किंचित् मागमूषहि नाही. जेथे कांहीं तुरळक खांब, फरशा व दोन सबंध कमानी अजून कायम आहेत त्याला मी स्मशानभूमि ह्मटले; तेव्हां जेथे बिलकूल कांहींच नाही त्यास काय ह्मणावें !

कापिटोलवर आतां टोलेजंग नव्या इमारती मिकेल् आञ्जेलो-सारख्यांनी बांधिलेल्या आहेत. नाही ह्मणायला सध्यांच्या सेनाटोर सभेपुढे जे कारंजे पायऱ्यांत काढले आहे, त्याच्या अग्रभागी जुनाट रोमची मूर्ति मात्र आहे. शिवाय सेनाटोर मंदिर अंशतः ज्यावर रचलें गेले आहे व ज्याची मागली बाजू फोस्मधून चांगली दिसते असे टाबुळारिउम्हि जुनेच आहे. विटांची भक्कम पांचघई इमारत आहे, व छत सपाट नसून कमानीकमानीचे आहे. कांहीं खांब, पुतळे वगैरे अद्याप अवशिष्ट आहेत. ही इमारत इ. स. पूर्वी ७८ सालीं रिपब्लिकची दप्तरे ठेवण्यासाठीं बांधली गेली. हिला एक मनोरा आहे त्यावरून सर्व रोम व भोंवतीची 'काम्ग्रान्ना (-gna) दिसते. मध्ययुगांत या सरस्वतीमंदिराचा मिठागारासारखा उपयोग करण्यांत येई ! ते मिठाचे दगडी रांजण अजून आहेत. मिठाने भिती, खांब खाल्ळी आहेत, हें सांगणें नकोच.

याप्रमाणें पालाटिन्, कापिटोल् व फोरुम्चे अवशेष पाहून आश्चर्य तर वाटलेंच; कारण त्यांचे जे तुरळक अवशेष आहेत, तेच चकित करून

माझा यूरोपांतील प्रवास.

सोडण्याला पुरे आहेत; पण खेदच विशेष झाला. कापिटोळिउम्बरीळ ज्यूनोचें व युद्धाचा दुर्तोडी देव जानुस यांचीं देवळेंहि कोठें नाहींत. पुराणी ज्यूनो नव्या काळांत सान्ता मारियानें तुडविळी. सीझरच्या पूर्वीपासूनचा एक जुना भयंकर तुरंग मात्र कायम आहे ! अशा गोष्टींचा कोण नाश करणार ! कारण त्या वेळीं त्या अत्यंत उपयोगाच्या होत्या ! रोमच्या-क्षणण्यापेक्षां पदारूढ अधिकाऱ्यांच्या शत्रूंचा यथें अंत होत असे. प्रसिद्ध काटिलीन, सिसेरो (-'चिचेरो')चा शत्रू यातच हाळ होऊन मेला. क्रिस्तधर्म रोमला पहिल्यानें आणणारे सेंट पीटर व पॉल हेहि यथेंच कांहीं दिवस जखडलेले पडले होते.

सीझर, ऑगस्टस्, नव्हा, ट्राजन् वगैरेंनीं नव्या वसवलेल्या फोरम्-पेकीं मार्सेचे देवळाचे दोनतीन खांबे आहेत. ट्राजनच्या फोरममध्ये त्याचा जयस्तम्भ तेवढा कायम आहे त्यावर याचें चरित्र चित्रांनीं दाखविलें आहे.

याप्रमाणें रिपब्लिकचा अवशेष जरी भिलकूळ राहिला नाहीं असें झटण्यास चालेल, तरी बादशहांच्या कृतींचे कांहीं अवशेष अजून आहेत. फोरूमच्या दक्षिणेस बादशहा कॉनस्टन्टाइन् (३०६-३३७) याची वेस अगर दरवाजा जसाचे तसाच आहे. त्याच्या वरच्या बाजूला टिटुस्ने (७९-८१) बांधविलेले प्रचंड कोलोसेउम् (आम्फिथिएटर) अजून टिकले आहे. रचना व्हेराना येथील आरेनासारखीच; पण प्रमाणें फार मोठी आहेत. यांत पन्नास हजारांवर माणसे बसण्याची व्यवस्था होती; व हौद्याच्या खाली तळघरांत हिंस्रपशु व खेळण्या वेळचें इतर सामान ठेवण्याची जागा आहे. यथेंच क्रूर बादशहा नेरो याचा स्तंभ आहे. येथून बऱ्याच दक्षिणेस विह्या आणिया ह्मणून अतिजुना रस्ता व विटेबंदी भिंतीतून आणलेला पाण्याचा नळ हीं इ. स. च्या पूर्वी तीनचार शतकांतलीं आहेत; पण मी अजून तिकडे गेलों नाहीं. शिवाय ऑगस्टस्ने आपल्या बहिणीच्या-ऑक्टेव्हियाच्या स्मरणार्थ बांधलेली कमान अजून बरी टिकली आहे.

माझा यूरोपांतीक प्रवास.

याशिवाय जुने सांगण्यासारखे झणजे नदीपलीकडे सेंटपीटर देव-
ळाच्या फारसे दूर नसलेले कास्टेल आज्जेळो नांवाचे ठिकाण होय.
याची आकृति किल्ल्यासारखी आहे. ही इमारत बादशहा हाद्रियान्
(इ. स. ११७-११८) याने स्वतःसाठी व आपल्या संततीसाठी
कबरस्तान झणून बांधविली. काराकाला (२११-१७ शिपाई बादशहा)-
पर्यंत झणजे पुढची शंभर वर्षे बादशहाला मूठमाती येथेच मिळे. पण
ठिकाणाच्या मजबुतीमुळे याचा किल्ल्यासारखा पुढे उपयोग होऊं
लागला. उदाहरणार्थ, सहाव्या शतकारंभी गोंध लोकांनी रोम वेढे
असता रोमन लोकांनी याचा तसा उपयोग केला; असे अनेक प्रसंगी
होऊन, पुढे पापांच्या सद्दीचे वेळीं हें १३७९ त त्यांच्या ताब्यांत गेले.
त्यांनी गुप्त मार्गांनी ते व्हाटिकान् नांवाच्या आपल्या वाड्याशी जोडून
संकटसमयी पळून जाण्याचे ठिकाण ते करून ठेवले. पोप हेमन्स
सातवा येथे किती तरी दिवस दडून राहिला होता; त्याची चोरवाट,
खोल्या वगैरे सर्व दाखवतात. आपले कष्टे शत्रू नाहीसे करण्याकडे
याचा पोपांस उपयोग होई. यांत खोळ ठिकाणी दोनतीन अंधारी
खोल्या, फांशीचे सामान, गिलोटीन् वगैरे सर्व कांहीं धर्मगुरूंच्या
अप्रतिम भूतदयेची साक्ष उत्तम प्रकारे पटवतात ! अशा कार्मी पटा-
इत पापांचे नांव कदाचित् तुम्ही ऐकले असेल; इंग्रजी कवी पोप्या
कवितात ज्याचा उल्लेख येतो, तो सीझर बॉर्जिया तो गृहस्थ होय. आपल्या
सौंदर्याला लोभून, आपला भमानुष बाप वॉईट इच्छेनें चालून आला
असतांना स्वसंरक्षणार्थ दोघांसही पापापासून दूर राखण्यास्तव जिनें
त्याचा खून केला, त्या सुंदर तरुण हतभागी 'वियात्रीचे चेश्ची'चाहि
पापा महाराजांच्या न्यायसभेनें येथेच कक्षणास्पद अंत करविला !

१ याप्रमाणें या गोष्टी जुन्या रोमची-अजूनपर्यंत क्रिस्ती न बन-
लेल्या रोमची, कांहींशी कल्पना देतात. त्या वेळचीं देवळे कायम
नाहींत यामुळे त्यांत काय देखावा असेल हें कळणें कठीण आहे. पण

माझा यूरोपातील प्रवास.

थील दोनतीन प्रसिद्ध म्युझियममध्ये (व्हाटिकान् , कापिटोल व पॅर्मे म्युझियम्) आपॉलो, व्हेनुस, मिनर्व्हा, मार्स वगैरेंच्या मूर्ति, व र्गडांच्या कांहीं वेदी, उपकरणें आहेत. यावरून अगर्दा थोडी पुसट-पुसट माहिती होते.

२ नाहीं ह्मणायला एक जुनें वर्तुळाकृति विश्वदेवमंदिर-पान्थेओन् मात्र जसेंच्या तसें आज राहिलें आहे. हें बादशहा औगुस्तुस याचा प्राचा आग्रिप्पा यानें बाधिलें; ह्मणजे आज याला एक हजार नऊशें वर वर्षे झालीं ! हें बाहेर तसेंच आंतून वर्तुळाकृति असून, यावरील घुमटांत विस्तीर्ण चक्रकृति गवाक्ष आहे; त्यांतून सर्व मंदीरभर प्रकाश फारच उत्तम पडतो. या गवाक्षाचाच व्यास तीस फूट आहे, यावरून याच्या भव्यपणाची कल्पना करावी. या वरच्या चक्राकृति गवाक्षाची कल्पना इतकी हृदयंगम झाली आहे—त्यांतून निळें प्रकाश स्वच्छ दिसतें—की त्या वेळींही त्यास देवमंदिराच्या एवजी दिव्यमंदिर हें नांव जास्त शोभेल, असें ह्मणत. (पान्थेओन्-एवर्-देवांचें-च्या एवजी पान्थेउम् सर्वपवित्र अगर् दिव्य.) याच्या दरवाजापुढें सोळा खांबी मोकळा सोपा आहे. दरवाजे भले-भक्कम ब्रॉन्झचे आहेत. आंतून व वरून ब्रॉन्झचें छत्र होतें, पण पापा उर्बानुस (Urban) यानें तें काढून नेऊन सेंटपीटर्स वेदीसाठीं खांबे तोफा ओतविल्या. दुसऱ्या कोणीं केलें असतें तर रानट्यांत त्याची टाणना झाली असती; धर्माचा मूर्तिमंत जो बापच, त्या पापानें हें केलें, व्हां त्याला रानटी कोण ह्मणणार ! वर्तुळाकृति भिंतींत सात कमानी असून त्यांच्यामध्ये दोनदोन (एकूण चौदा) भलेभक्कम ग्रानाइटचे खांबे आहेत; या कमानींतून पूर्वीं निरनिराळ्या देवता असत; आतां मर्थात् शूल व येशूमेरीच्या चित्रांची तेथें स्थापना झाली आहे ! आपैकीं एका कमानीखालीं इतालीचा स्वातन्त्र्य-देता व ऐक्यकर्ता राजा विह्तोरियो एमानुएले दुसरा याला रुमाधि दिली आहे; तेथें

माझा यूरोपातील प्रवास.

विहिजिटर्स बुक असून जो तो आपलें नांव लिहितो. मीहि आपलें लिहिलें. ऐक्य व स्वातंत्र्याच्या पुरस्कारांच्याच पाट्टणे—पुस्तकांत नांव पडल्यानेच मी आपणाला धन्य मानिलें ! समोर एका कमानीजवळ प्रसिद्ध चित्रकार 'राफाएल' याचें शव साध्या संगमरवरी पेटेंत आहे. या देवळांत मात्र जुन्यानव्याची जोड झाल्यामुळें तें कायम राहिलें आहे. जुनें देऊळ व नवा धर्म. हें संबंध देऊळ व इतर दोनतीन कमानी खेरीजकरून बाकी जुन्या रोमची साक्ष देणारी दगड, त्रिटा, मार्ता तेवढी आहे ! ही सर्वभक्षक काळाची काळी लीला !

३ जुन्या रोमांत ऐषआरामाकडे किती रक्ष्य असे याचें, कारंज्यांचे अवशेष, बागेतील पुतळ्यांचे अवशेष वगैरेवरून, तसेंच येथील बऱ्याचशा पडझड झालेल्या थर्मवरूनहि उत्तम चित्र डोळ्यांसमोर उभें राहतें. रोमन लोक व बादशाहा अन्पंगस्नानाचे मोठे भोक्ते असत; व तेवढ्यासाठीं आग्रिया, त्राजन्, डिओक्लोटिआन्, आन्टोनिअस्, काराकाला यांनीं मोठमोठीं स्नानगृहे बांधविलीं होतीं यांस 'थर्म' ह्मणत. मी पाहिलेलीं सर्व पडझडीचीं असल्यामुळें मला अजून कांहीं कल्पना आली नाही. काराकाला थर्म मात्र बरेच शाबूत आहेत. पण अतिबाब दक्षिणेकडे असल्यामुळें अजून माझे जाणें झालें नाही.

याप्रमाणें जुनें मूर्तिपूजक रोम—निदान त्याचें जें काय उरलें आहे तें पाहून झालें. नंतर क्रिश्चन् रोमकडे वळलों. क्रिश्चन् रोमचें वर्णन ह्मणजे देवळाचें वर्णन. तीं येथें पावलोंपावलीं सांपडतात; काशीला जसें पदोपदीं शिवलिंग तुडविलें जाण्याची भीति असते असें ह्मणतात, तसेंच येथें क्षणक्षणीं देवळाच्या दरवाजावर डोकें फुटण्याची भीति असते ह्मणावें ! क्रिस्त धर्माचा मूर्तिपूजेशीं दोन अडीचशें वर्षे चांगलाच झगडा झाला. जीझसच्या दोनतीन शिष्यांचे येथें हाल होऊन त्यांचा शिरच्छेद झाला. पैकीं कारकर मामर्टीनुस् मध्यें पीटर—पॉल बंदीत असल्याचा उल्लेख आलाच आहे. कॉन्स्टान्टाइननें मात्र या धर्माला

माझा यूरोपांतील प्रवास.

भाश्रय दिला. ह्यणजे चवथ्या शतकाचे भारंभीं या धर्मीला राजाश्रय मिळून त्याचें चांगलें बनलें.

या कॉन्स्टन्टाइनचे वेळेला हल्लीं प्रसिद्ध असलेल्या दोनचार देवळांची स्थापना झाली. पैकीं सेंट पीटर्स व सेन्ट ज्योव्हानी हीं प्रमुख होत.

आख्यायिकेप्रमाणें मारटिनुस् तुरुंगांत बंदीत असलेल्या, मोन्तारियो टेंकडीवर फांशीं दिलेल्या, व्हाटिकान् जवळ पुरलेल्या (कशी बिचान्याची त्रिस्थळी यात्रा झाली पहा !) सान्त पीएत्रोच्या कबर-स्तानावर पापा सिल्व्हेस्टरच्या विनंतीवरून कॉन्स्टन्टाइननें हें देऊळ बांधविलें. पुढल्या हजार वर्षांच्या काळांत याची बरीच पडझड होऊन १४५२ त हें नव्यानें बांधण्याला सुरुवात झाली; व १५१६ शतकाचे दरम्यान ब्रामान्ते, राफाएल, मिकेल आञ्जेलो या प्रसिद्ध कारागिरांनीं याचें काम चालविलें. यावरील घुमट ह्यणजे भव्यपणाचें, डौलाचें, सौंदर्याचें व ऐश्वर्याचें सारच आहे; पण जवळ गेलें ह्यणजे तो इतका खुलून दिसत नाही. कारण आञ्जेलोनन्तरच्या कारागिरानें पुढील तीन-पाखी सभामंडप लांबविल्यामुळें, पूर्वीचें प्रमाण राहिलें नाही. शिवाय आञ्जेलोनें या घुमटांत प्रकृश फारच उत्तम साधला आहे; त्याचा झोंत वरून सर्व देऊळभर पडतो. तेव्हां त्या घुमटाची व खालील भागांची समतोल शोभा पाहून आश्चर्य वाटतें. हा या देवळांत विशेष होय, कीं, येथें मुख्य ठिकाणीं इतर देवळांप्रमाणें लवकर अंधार पडूं लागत नाही. एकंदर नवें जुनें काम (मधील अंतरे लक्षांत न घेतां) तैराशीं वर्षे चालून १६१६ त पापा उर्बानुसनें याची वास्तुगति केली. जवळ गेलें ह्यणजे दर्शनीं ते बाहेरचे दरवाजे, भोंवतीचे खांब, त्यावरील दगडी तिकोण व सज्जा—कीं उपावरून पूर्वी वर्षोवर्षीं पापा रोम शहराला व सर्व पृथ्वीला 'शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु' असा आशीर्वाद देत असे—वरील मोठमोठे साधुसंतांचे पुतळे, हींच खूब मोठीं व भव्य आहेत. त्यांतून मुख्य दरवाजाच्या पुढच्या सोप्यांत माणूस येतें. मुख्या-

माझा यूरोपांतीळ प्रवास.

सह एकंदर पांच दरवाजे ब्रॉन्झचे याला आहेत; मुख्य दरवाजा सणा-
शाराळा पापाच्या प्रवेशाचे वेळीं उघडा असतो. आंत गेलें ह्मणजे मुख्य
दरवाजापुढेंच एारफिर दगडाची भळीभक्कन वर्तुळाकृति शीळ देव-
ळाच्या जमिनींत गाडलेली दिंसेते. ही पूर्वीं जुन्या देवळाच्या वेदीसमोर
भसून हिजवरच इ. स. अठशेंत पापा लेभोर्ने फ्रान्सचा राजा मोठा
फार्ले याला रोमन बादशहा ह्मणून अभिषेक केला होता ! यावरून रोम
इतालीची राजकीय स्थिति काय होती हें सहजच दिसतें. फ्रान्कांचा
राजा रोमचा बादशहा होतो ! पण पोपच्या हातून हें कस्य झाल्यामुळें
या वेळींच पोपाचें महत्त्व कसे वाढत चाललें होतें हें दिसून येईलच.
याला पूर्वीं ग्रेगोर [ग्रेगरी दि ग्रेट] पासूनच आरंभ झाला होता.
यानंतर पुढें बऱ्याच बादशहांनां पोपांकडून अभिषेक होत असे व दर
वेळीं त्याच्या झोळींत मुद्दख पडत असे. अशा रीतीनें पापांनां राजकीय
महत्त्व येत चाललें होतें व त्याचा त्यांनीं पूर्ण उपभोग घेतला. १५-१६
शतकाचे वेळीं या सत्तेचा कळस झाला होता. तें असो ह्मणा ! या
शेलेपुढें तसेंच मधल्या पडसाळींतून पुढें मुख्य वेदीपर्यंत जावें ह्मणजे
जे आकाशाला सुद्धां तोळून धरण्याला योग्य असे विशाल आधारस्तम्भ
जवळ दृष्टीला पडून छाती दडपल्यासारखें होतें. यांच्या बाजूनीं कमानी
फाडून त्यांवर संतमंडळाचे पुतळे ठेविले आहेत. उजव्या हाताच्या
वेवटच्या स्तम्भाशीं सोन्याच्या छताखालीं सान्त पीएत्रोची जुनी धातु-
मूर्ति बसविली आहे. भाविक लोकांच्या प्रेमाच्या चुंबनांनीं त्याचा
उजवा पाय [पाऊल] गुळगुळीत होऊन रोडला आहे ! जों जों
शेकांचा भाव वाढतो तों तों पीएत्रो रोड होऊं पहातो. अखेर भावाच्या
प्राणी वाढत जाऊन मूर्ति नाहीशी होणारसें दिसतें ! पण असले विचार
उपयोगाचे नाहीत. येथें घुमटाखालीं चार खांबांवर [पान्येओनूच्या
चोरलेल्या छतापैकीं !] सुंदर छत्र आहे. यावरील देवदूत, माळा,
वक्षीकाम सर्व सोन्याचें आहे. पापांनीं द्रव्य मिळविलें तरी तें सर्वच

माझा युरोपांतील प्रवास.

स्वार्थाकडे खर्चा घातले नाही ! या छात्राखाली मुख्य वेदी आहे. येथे खाली एका पाराफिर दगडाच्या पेटांत सान्त पीएत्रोचा भौतिक अवशेष आहे. पुढच्या बाजूच्या खोल कन्फेशनांत मी उतरलों होतो. येथे भोंवती कठड्यावर ८९ दिव्यांचा नन्दादीप अक्षय जळतो. येथे खालीहि सोन्याचें नक्षीकाम अप्रतिम आहे.

पुढील घुमटाच्या आश्रयखांबांच्या वरील तुळपटावर बायबलमधील वाक्य सेनेरी जडावांत लिहिलें आहे. 'तू एन पेनुस, एत् सुपर हांक पेत्र म् एदिफिकाबो एकलेझियाम् मेआम् एत् तीबी दाबो क्रुव्हेस रेडं केलोरूम्'—तूं फत्तर (व्याटिन पेट्रस=इगड) आहेस; व या खडकावर (तुजवर) मी आपले देऊळ उभारीन, व तुज्या स्वर्गाच्या किह्या देईन. तेव्हां सान्त पीएत्रो स्वर्गाचा गुरव अगर द्वारपाल होय. घुमटाच्या मार्गे शेवटची कमान फार मोठी असून तीत खिडकीवजा खबुतररूपी पवित्र आत्म्याचें सुवर्ण कांचेचें चित्र असल्यामुळें कळल्या उन्हाचे वेळीं फारच रम्य प्रकाश वेदीमार्गे पडतो. बाजूचे दोन्ही पारुपांत प्रसिद्ध पापा व कांहीं धर्माभिमानी राजांच्या कबरा आहेत. पैकीं कांहीं विशेष सुंदर आहेत. शिवाय इतर साधूंचे पुतळे, क्रॉस, मेरी, येशू वगैरेंची देवघरें दोन्ही बाजूंनीं आहेत. आंत जातांना बाजूच्या उजव्या पारुपांत पाहिल्या देव्हाऱ्यावर आज्ञेलाचें प्रसिद्ध 'पीरता' अगर श्रद्धा—भक्तिमाव दी मूर्ति आहे. क्रॉसवरून खाली काढलेला येशू मांडीवर घेऊन मेरी बसली आहे—असा देखावा आहे.

मेरीच्या चेहऱ्यावर दाबलेला पुत्रशोक, परमेश्वरसेवेत तो मेला आहे हा दृढविश्वास, व भेळ्या भाव यांचें मिश्रण फार कौशल्यानें दाखविलें आहे. शिवाय मूर्तीची एकंदर दृग्, बसण्याचा डौल, अवयवांचा बांधे-मूदपणा, वगैरे आज्ञेलाच्या कृतीचे सर्व विशेष गुण या मूर्तीत उतरले आहेत. येथे मी तासभर उभा राहून या मूर्तीचें व आज्ञेलाच्या निर्गुणिच्या कारागिरीचें आश्चर्य करीत होतो. इत्कपांत गुरवबुवा तेथे आले

माझा यूरोपातील प्रवास.

व कठडा लावलेला उघडून पाहिजे का ? असें दर्शविणारे हावभाव करू लागले; मी तिकडे लक्ष्यच दिलें नाहीं. मी होतो तेथून उत्कृष्ट दिसत होते; मग उगीच दक्षणा देऊनहि यांचे उपकार कशाला ? नंतर पुनः देऊळभर फिरून मधला घुमट, त्याचे बाजूचे चार शेषासारखे विशाळ आधारस्तंभ—जणू प्रथीचा गोलच त्यांच्या डोक्यावर आहे ! व प्रत्यक्ष घुमट व स्तंभ यांच्यामधील तुळवटासारखा भाग यांची एकमेकांत व एकमेकांशी जुळणी, सर्व प्रमाणाचा रेखला विशाळपणा, प्रत्येकाचे वेगळे सौंदर्य, व याच्या मिळणीचा दिव्य परिणाम हीं सर्व नीट पाहिळीं. तों त्यांच्या अगाधपणाची कल्पना दुणावतच चालली. मयाला सुद्धां लाज आणवणारें हें काम आहे. अथवा ब्र मान्ते व आज्ञे हे मयाचेच अवतार तर नाहींत ना ?

याप्रमाणें तीन तास फिरून सान्त पीएत्रो पाहिलें; व आश्चर्य, आनंद यांचे उद्गार सहजपणें तोंडांतून बाहेर पडताहेत अशा स्थितीतच बाहेर पडलों. जगांतील सर्वांत मोठें, सर्वांत अधिक ऐश्वर्यसंपन्न, सर्वांत शिल्प-कला-चातुर्य अधिक खर्ची पडलेलें असें हें देऊळ आहे, हें सांगावयाला नकोच. याची आंतली लांबी ६२३ फूट व एकंदर लांबी ६४६ फूट आहे! क्षेत्रफळ १९१६० चौरस मीटर (मीटर = $\frac{1}{3}$ फूट) आहे; याच्या खालखाल मिलन् यथील देवळाचे ११७०० चौ. मी. सेंट्पाल (लंडन) याचें ७८७९ चौ. मी. आहे. यावरूनहि मोठेपणाची कल्पना येईल.

जन्माला यावें व एकदां सान्त पीएत्रो पाहून जावें असें इकडील लोक ह्मणतात ते उगीच नव्हे. या देवळाचे नांवाचे सेवक व खरोखरीचे मालक जे पापा त्यांचें ऐश्वर्य काय वर्णवें, व पीएत्रोबद्दल त्यांनां अभिमान वाटतो तो कां न वाटावा ?

रोम, ता. १ सप्टेंबर, १९१२.

परवां लिहून पाठविलेलें पत्र मिळेलच. आधींच्या च.रपांच दिव-सांच्या वणवणीने त्या दिवशीं बराच त्रास होऊन पित्तें वगैरे झालीं

माझा यूरोपातील प्रवास.

होती, कसरहि वाटे. त्याच धांदलीत पत्र लिहिलें. आतां प्रकृति ठीक आहे. त्या दिवशीं दुपारीं घरींच राहून विसांवा घेतला. त्यानें पुनः ठीक जुळलें. यथील प्रखर उन्हांनेहि त्या अस्वास्थ्याला मदत केली असावी. रोषचें दक्षिणेकडचें डोंगरी उन्ह तें ! उत्तरयूरोपेक्षां कितीतरी कडक ! सध्यां येथें आपल्या पुण्याला मे-जूनमध्ये उन्हाळा असतो तितका अगदीं आहे. १००-१०१° असावा. पण तो विशेष भासण्याचें कारण उत्तरयूरोपीय थंडी अनुभविल्यामुळें वाटणारा विरोध मुख्यत्वे होय.

काल सकाळीं पुनः सान्त पित्रो व व्हाटिकान्कडे गेलों. जुन्या सात्राथ्चा हा दिवस असल्यामुळें (याचें नांवहि इतालियनमध्ये सात्रात्तो असें आहे.) व्हाटिकान् म्यूझियम् व इतर देवळांनां जोडलेली संग्रहालये तिकिटांवाचून पहायला मिळतात; पण यामुळेंच जीं गर्दी होते तिनें पैसा खर्चून इतर दिवशीं आलेलेंच शतपटीनें बरें वाटूं लागतें. कारण अशा गर्दीत एकादी प्रेक्षणीय वस्तु निरामयपणें पहायला जागा व सबडच सांपडत नाही. व्हाटिकान् म्यूझियम् दोनदां पाहिला; त्या-विषयीं मागून लिहूं.

सान्त पीएत्रोला जितके वेळ जावें तितकें थोडेंच ! प्रत्येक वेळेला त्यांतील शिल्पचतुर्याची नवी एकादा खुची लक्षांत येऊन आनंद वाटतो. मला वाटतें, कीं, अगदीं पद्मतशीर हें देऊळ पहायचें असल्यास एक आठवडा देखील पुरणार नाही. वेदीसमोरील मधल्या मुख्य पाह्यांत खांब्याच्या उथळ्याची खुची करून बसावें. (सान्त पीएत्रोत पुढच्या बाजूला खूर्वादेवळांची सर्पणवत् दिसणारी अडचण ठेवलेली नाही ! इतर देवळांत तो प्रकार फार असून शोभेच्या कल्पनेत थोडा बिघाड करतो.) व पुढें वेदीची ती लत्री अगर देव्हारा, वरील घुमट व त्यांमगील कमान इकडे नजर टाकावी, क्षणजे या भागांची एकंदर मांडणी, प्रमाणांचा अप्रतिम जुळतेपण, विस्ताराची कल्पना ही लक्षांत भरून आश्चर्य वाटतें. वेदीच्या मागल्या बाजूच्या

मोक्षा यूरोपांतील प्रवीस.

उपाध्यैबोवांच्या बांकावर बसावे, व पुनः घुमट व 'पुढील' उंचचउंच व
 रुंदचरुंद सभामंडपाकडे ववावे ह्मणजे 'जणू दडपण पडल्यासारखे वाटून
 'काय हा अनाट विस्तार!' वगैरे उद्गार साहजिकपणे तोंडांतून निघून
 जातात. याप्रमाणे जो जो पाहण्याचे केंद्रस्थान बदलावे, तो तो तो
 अपूर्व घुमट व एकादा नवा भाग यांची जोड अपूर्व दिसून थक होऊन
 जाण्याची पाळी येते. याप्रमाणे निरनिराळ्या ठिकाणांहून मी तो घुमट
 व त्याला बेमालूम सांधलेले भाग पाहिले व आज आपण पुनः आल्याचे
 सार्थक झाले असे वाटू लागले. निरनिराळ्या कारागिरांनी आपले स्वतंत्र
 कल्पनाचातुर्य खर्चूनहि, मूळ कल्पनेला बाध न येऊ देतां उलट तिला
 जास्त पुष्टीच दिली, याचेहि कौतुक वाटते. याप्रमाणे फिरतफिरत घुम-
 टाच्या आधारस्तम्भापैकी ज्याला खेटून सान्त पीएत्रोच्या जुन्या धातु-
 मूर्तीची स्थापना केली आहे, तेथे येऊन थक्कलों; व नुस्ता घुमटच
 आंतून पाहू लागलों; त्याची ती अर्धाडाप्रमाणे डौलदार आकृति पाहून
 'आपल्या ब्रह्मांडाच्या आकृतीची इतकी हुबेहुब नकल केल्याबद्दल
 ब्रह्मदेवालाहि हेवा वाटत असला पाहिजे,' असे विचार आले. प्रकाशा-
 साठी जे झरोके काढले आहेत त्यांच्या बाजूला खांब व वर कमाणी
 काढून त्यांवरील बारीक नक्षीने त्या प्रचंड घुमटाला शोभाच आणली
 आहे. आंतून छतावर सोनेरी व इतर रंगांचे जडावाचे काम (मोझेक)
 फारच सुबक आहे. यांत जुनी साधुसंत मंडळी व पौराणिक कथा चित्र
 विल्या आहेत. आपल्याकडे दैत्यकुमारी उपेच्या चित्रलेखा नांवाच्या
 मैत्रिणीची पुराणांतरी याविषयी फार ख्याति होती. तिचे शिष्यमंडळ
 यूरोपांत तयार होऊन आर्यभूमध्ये नामशेष झाले, हे दैवाचे खेळ।
 घुमटांतील खिडकांतून जो प्रकाशाचा झोतचे झोत येतो त्याने
 या देवळांत उत्कृष्ट प्रकाश होऊन आजपावेतो पाहिलेल्या ठिकाणांतील
 देऊळ व अंधार या अभेद्य जोडीची फोड झालेली पाहून आनंद होतो.
 त्यामुळेच छताची सोनेरी नक्षी व तिचे कुसरीचे काम नीट ध्यानांत

मौझा यूरोपांतौल प्रवासं.

यतं. स्वर्गांतौल द्वारपालाचें चिन्हच अशा दोन मोठ्या किल्ल्या हातांत धरलेल्या पीएत्रोजवळ उभा होतो, तेव्हां येथील कनाथोलिक भोळी भाबडी येऊन त्याच्या उजव्या पावलाचें चुंबन घेतांना दृष्टीला पडत ! याच वेळीं तें एक गृहस्थ येउन 'हा मूर्खपणाचा प्रकार हंसूं येण्यासरखा आहे, नव्हे?' असें मला इंप्रजीत ह्मणाला. त्याच्या उच्चारावरून हा जर्मन बोलणारा असला पाहिजे असें वाटलें व मी त्याला विचारतां आपण स्विस असल्याचें त्यानें सांगितलें. नंतर पर्वतासारख्या उचड्या ठिकाणीं, गांवांतून चौकाचौकांनीं वगैरे उपदेश करीत फिरणाऱ्या क्रिस्ताला धर्माच्या नांवावर असलें ऐश्वर्य व अवडंबर माजविलेलें कसें खपलें, अशा धर्ताचें बोलणें निघालें. आज त्याचें तिसऱ्यानें पुनरुत्थान होणें शक्य होऊन जर तो पृथ्वीवर आला, तर या सगळ्या अवडंबराला झुगारून देऊन, सृष्टिक्रीडेचा वागच असें जें स्विसरलेंद येथें तो प्रथम जाईल-अशासारखे मी बोलतांच 'पुनरुत्थान वगैरे सर्व थोतांड आहे. क्रिस्त ह्मणून कोणी ऐतिहासिक-व्यक्ति होती कीं नव्हती, यांचीच मुळीं शंका आहे.' असें त्यानें उत्तर केले ! याचें मला फार आश्चर्य वाटलें. मुंबईत व्याकवेवर कहान्चन्द्रवर्मा सारख्या माणसांनीं इतर उपयुक्त गोष्टी टाकून देऊन क्रिस्त ही ऐतिहासिक व्यक्तीच नव्हती, ह्मणून आवेशाचें व्याख्यान तरुण अल्ड विद्यार्थ्यांपुढें देणें निराळें; व आजचें हे सान्त पीएत्रोमधाल भाषण निराळें ! असा. याचें आश्चर्य करीत, मी जिच्यानें घुमटावर व तेथून वरच्या कळसापर्यंत (याला लाटर्ना=कंदील ह्मणतात.) जाऊं लागलों. घुमटाच्या आंतून-खाव संपून त्याच्यावरील आढ्यास सुरुवात होते. त्याच्यावर वर्तुलाकृति सजा केलेला आहे. या ठिकाणीं माणूस खावांच्यावर व घुमटाच्या आरंभाशीं असतें. येथून घुमटाच्या विस्ताराचा व उंचाची स्पष्ट कल्पना येते. ग्यालरींत आपल्यासमोर उभें राहिलेले माणूस निम्हा उंचीचें दिसतें, व खालीं वेदीभोंवतीं व सभामंडपांत हिंडणारीं माणसें

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मोठ्या बाहुल्यांसारखीं इकडेतिकडे हिंडतांना दिसतात! या घुमटाचा व्यास १४० फूट आहे. नंतर घुमटावर चढून त्यावरील वर्तुळाकृति खांब्यांच्या झरोक्यांतून पुनः खाली पाहतां येते. या वेळीं तर खालची वेदी अगदीच लहान वाटून भोंवतालची भाविक मंडळी मुंग्यांसारखी भासते! घुमटांतील व वरील वर्तुळाकृति खांब्यांच्या आंतली जडावाची नक्षी राष्ट्र दिसून तिच्या रचनाचातुर्याचे आश्चर्य वाटते. याही वरील धातूच्या कळसांत जाण्याला एक अगदी उभा लोखंडी जिना एका माणसाला फक्त उभे जातां येईल, एवढ्या भोंसक्यांतून नेला आहे. घुमटाच्या डोक्यावर आल्यावर कळसांत जाण्याची साहजिक इच्छा होते; ह्मणून मी जपून कष्टाने चढून गेलों. सान्त पीएत्रोच्या गोल कळसांत जाऊन आलों एवढे सांगतां येण्यापलीकडे त्यांत कांहीं तथ्यांश नव्हता. उलट, एक वाजतांच्या उन्हांने तापलेल्या, खिडक्यांरहीत त्या गोळ्यांत जाऊन बंगाल वांग्याप्रमाणे उकडून मात्र निघालों! व लवकर परतलों. एका तरुण जोडप्याचीहि मजप्रमाणे वर जाण्याची इच्छा दिसली. मी त्यांना 'नियन्ते विहदूता' 'मोस्तो काल्दो' वगैरे शब्दांनी 'वर पाहण्यास कांहीं नाही, उलट उकाडा मात्र होतो,' वगैरे सांगितले. तरी गृहस्थ अर्धा चढून परतला. मागून बायकोच्या धीराचा उपयोग झाला नाही! ती तरुण बाईहि पांचसात पायऱ्या चढून धापा टाकीत मागे फिरली व दासजिवळून दोनतीन हातरुमाळ एकदम घेऊन घाम पुसूं लागली. कळसांतून पुनः मी वर्तुळाकृति खांब्यांभोंवतींच्या उघड्या सज्जांत येऊन भोंवतील टेंकड्या, त्यांत वसलेले रोम, नदी, देवळांचे कळस वगैरे आतां ओळखीच्या झालेल्या गोष्टींकडे पाहूं लागलों; तीं तेथे एत मागदर्शक 'ही इकडे व्हाटिकान्, ती पहा तिकडे आगगाडो चालली आहे' ह्मणून निरुपयोगी मदत करण्याला तयारच! मी त्याला 'विहदूता' ह्मणून सांगतांच 'ह्यः ह्यः' करून

माझा यूरोपांतील प्रवास.

बसिशी दाखवीत बिचारा बाजूला झाला ! व मी शेजारची व्हाटिकान् हलणजे पोपचा राहण्याचा वाडा, त्यांतील विस्तीर्ण चौक व कारंजी व पाठीमागची बाग यांवर नजर टाकली. ओरेवियन् नाइट्स्-मधील एकाद्या कार्पनिक राजवाड्याचें व बागेचें वर्णन येथें हुबेहुब जुळेल असें मला वाटतें. या बागेत फावल्या वेळीं पापा महाराज फिरत असतात; तेवढेंच काय तें ह्यागे त्यांचें मोकळ्या हवेंत येणें ! शिवाय वर्षांतून कांहीं वेळ पूजा-प्रार्थनेसाठीं व एरुदां दरवाजावरील सज्ज्यांतून (लोजिया) आशीर्वाद देण्यासाठीं ते बाहेर येत असतात. सध्यां त्यांनां पूर्वीप्रमाणें राजकीय महत्त्व नाही, तरी त्यांचें जाडें उत्पन्न व धार्मिक बाबतींत संपूर्ण अधिकार हीं राजासारखींच आहेत. पहिला लेओ व मोठा ग्रेगरी (ज्यानें इंग्लंडांत आपले मिशनरी पाठवून तेथें ख्रिश्चानिटी आणिली तो; सहाव्या शतकाचा शेवट) यांनीं ज्या सत्तेचा पाया घातला, व फ्रांकांचा राजा मोठा कार्ल (Charle Magne) याला अभिषेक करून व त्याजवळून प्रांत उपटून जी तिमन्या लेओने वाढीला लाविली, तिचा पंधरावें शतक व सोळाव्याचा आरंभ या काळांत कळत झाला. निकोलस, सिक्सटस, ज्यूलियस व लीओ दहावा यांच्या भ्रमदानींत धार्मिक, सामाजिक व राजकीय बाबतींतहि पापांनीं ह्या तसा धुमाकूळ घातला. त्यांचेंच फळ पापा-महाराजांनीं काढलेल्या पापमोक्षपत्रिका व त्यांनीं घडवून आणलेली धर्मक्रान्ति होय. तें अमो; पण या पापांच्या वेळांत सान्त पात्रोला हल्लींचा आकार येत गेला. चित्रकार, मूर्तिकार व शिल्पकलाभिज्ञ दूरदूरचे लोक रोमला येऊन राहिले. त्याची साक्ष निरनिराळीं देवळे, पापा व त्यांच्या खालच्या धर्माधिकार्यांचे वाडे, इतर इमारती व नामांकित पुतळे हीं सर्व अद्याप देत आहेत. जगामध्यें सर्वांत मोठा राजवाडा आपला व्हावा या निकोलसच्या इच्छेचें फळ व्हाटिकान् होय; व तो तसाच विस्तीर्ण, सुंदर व सर्व सुखांच्या साधनांनीं पार-

मैक्षा यूरोपांतील प्रवासं.

पूर्ण भरलेला आहे. यापैकी थोड्या भागांत पापा आपल्या लबाजभ्यांसह राहतो; बाकीच्यांत निरनिराळ्या रसिक धर्मगुरूंनी अत्यंत श्रमानें व काळजीनें जमवलेल्या जुम्या म्राकपामून तों नव्या रोमन-पर्यंत मूर्तीचें, उत्तमउत्तम धार्मिक चित्रांचें व अमूल्य ग्रन्थांचें, अशीं संग्रहालये आहेत. मूर्ति-संग्रहाच्या बाबतींत तरी जगांत दुसऱ्या कोठें असें उत्तम व जंगी संग्रहालय नाही ! संग्रहालयांत नौकर पोपचेच आहेत; पण त्यांचा पोषाक साधा असतो.

पापाच्या वाड्यावरील पहारेकऱ्यांचा पोषाक मात्र फार विचित्र असतो. प्रथम मी त्या वाड्यांत जाऊं लागलों तों तांबड्या, पित्रळ्या व काळ्या पट्यांचा पोषाक घातलेले दोन विदूषक मजवर धांवले; व मजाव करूं लागले ! या विदूषकांचें-अगदीं हुबेहुब सर्कशींतीळ विदूषकच ते-येथें काय काम ! असें आश्चर्य करतो तों हे पापा महाराजांचे पहारेकरी होत, असा शोध लागला व किंचित् हंसूं आले. नन्तर मी दुसऱ्या बाजूनें वाड्यांत गेलों. पहिली वाट पवित्र होता !

हा सर्व थाट, सर्व ऐश्वर्य पाहून पूर्वीच्या 'कर्तुमकर्तुम्' समर्थ अशा चबडबी पापांचे दिवस आठवूं लागले. इंग्लंदांतील जॉन् राजाला बहिष्कार घाल, स्पेनच्या फिलिपला दुसऱ्यावर चालून जाण्याचें खोड-साळ 'पवित्र-आज्ञापत्र' दे, सर्व यूरोपांतील शूर तरुणांनां लूहणून जेरुसलेमच्या लढाईवर पाठव, अशा उलाढालीं करणारे ते पापा कोणीकडे व हल्लीं फक्त धार्मिक अधिकार असलेले व तेहि फक्त इताली व स्पेन अशा मागसलेल्या देशांवर, असे 'पिओ पापा*' (सभ्यांचा दहावा पायस.) कोणीकडे ! हा एकंदर प्रकार आठवून व हें ऐश्वर्य, थाटमाट पाहून 'येथेंच धर्मगुरूंनीं केले बहु कारभार, ज्यां धर्मी ! पळहि नसो स्थळ, परि त्यां नव्हता कोणी निवारिता कर्मी ॥' असे उद्गार निघाल्यावांचून राहिले नाहीत.

* दोन बलाढ्य ख्रिश्चन राष्ट्रांत असें घनघोर युद्ध सुरू झाले, याचा धाट्या कोंबळ्या मनाला धक्का असून हे परवांचे खिस्तलोकबासी झाले.

मोक्षा यूरोपांतील प्रवास.

या व्हाटिकानच्या पीटर्स-देवळाला लागलेल्या बाजूला पापा सिक्स्टुस (पंधराव्या शतकाचा शेवट) याने स्वतःकारिता एक खासगी देवघर बांधविले आहे. याच्या छतावरील संबंध चित्रे मिफेल आज्जेलो याने काढिली आहेत. पुतळे व इमारती यांविषयी त्याची जशी प्रसिद्धी आहे तशीच या छतावरील चित्रांविषयीहि आहे. याचे नऊ भाग केले असून जुन्या करारांतील 'सृष्टि मनुष्य यांची उत्पत्ति, जलप्रलय व नोआचे संरक्षण, वगैरे पौराणिक कथा त्यांत रंगविल्या आहेत. हा विषयच अतिउदात्त असून त्याला रंगांनी दृश्य रूप देण्यांत आज्जेलोने आपली सारी कर्तबगारी खर्चिली आहे. असे सांगतात, की, या कामासाठी पोपाने त्याला मुद्दाम बोलावून, खाणेंपिणें व इतर रंगेलपणा याविषयीची त्याला परिपूर्ण मुभा दिली होती. भितीवर खिस्ताच्या चरित्रांतील कथा पेरुजिनो, बोत्तिचेली वगैरे नाणावलेल्या चित्रकारांनी रंगविल्या आहेत.

या देवघराच्या वरच्या मजल्यांत पूर्वीचे कांहीं पापा राहत असत. त्यांच्या खोल्यांतील छतावर पापा ज्यूलियस याने राफाएलकडून पौराणिक चित्रे काढविली आहेत. तीं राफाएलच्या इतर प्रसिद्ध चित्रकलेला अगदी शोभेशीं व तितकीच प्रसिद्ध आहेत हें सांगणेंच नको. हें वरील देवघर व या खोल्या पापांच्या रसिकपणाची व ऐश्वर्याची साक्ष पटवतात. ज्याला ऐहिक डामडौलाचा तिटकारा असे त्याच देशूचे स्वतःला परंपरागत शिष्य व त्याच्या धर्माचे पुरस्कर्ते ह्मणवणारे हे पोप डामडौलांत जणूं लोळत असलेले पाहून त्या साध्या येशूला काय वाटत असेल ! कोणत्याहि धर्माचे असेच आहे. संस्थापकाचे शुद्ध, सरळ व उदात्त विचार बाजूला राहून, त्याचे पुढील अनुयायी त्याच्या नांवाने असेच डामडौली, ऐहिकांत रंगणारे असे होतात. बुद्धाच्या मार्गे भिक्षूंनी तेंच केले; शंकराचार्यांचा अनुयायीवर्गहि संस्थानादि डौलांत रंगला. महमदी धर्महि तीच कदाणी सांगतो !

माझी यूरोपांतील प्रवास.

पीएत्रो देवळाच्या वरच्या बाजूला जानिकुलुम् ह्मणून टेंकडी आहे. तिला जाण्याच्या मेठ्या रस्त्यावर एक शुष्क झालेले ओक झाडाचें खोड आहे. प्रसिद्ध जुना इतालियन् कवि तार्किनुस तास्सो हा यथे बमून आपल्या दुःख व दारिद्र्य यांनीं पीडिलेल्या जीवितावर अश्रु टाळीत असे. हें झाड आतां वाळलें आहे, ह्मणून त्याला भिती रचून आधार केला आहे व तेथें एक लेख लिहून ठेविलेला आहे. यावरून पुढें जावें ह्मणजे माणूस बरेंच वर येऊन खालील व समोरील रोम शहर स्पष्ट दिसतें. येथेंच जुनी रोमन भित आहे; व समोर चौकांत लांबून ठळक दिसणारा वीर गॅरिबार्डो याचा घोडेस्वारी पुतळा आहे; जणूं मेढ्यावरहि या पुतळ्याच्या रूपांनै खालील रोम शहरचें तो डोळ्यांत तेल घालून संरक्षक करीत आहे ! जरा पुढें गेलें ह्मणजे सान्त पीएत्रो इन् मोन्तारियोचे देऊळ लागतें. महत्त्वाचें नाहीं; पण या ठिकाणीं सान्त पीएत्रोला उफराटें सुळीं दिलें तें स्थळ दाखवितात. या पुढील चौकांतूनहि शहर चांगलें दिसतें.

४ सप्टेंबर.

जानिकुलुम् टेंकडीच्या व नदीच्या मध्यें वसलेल्या रोमच्या भागास त्रास्तेव्हेरे ह्मणतात. येथें बहुतेक गरीब लोकांची वस्ती अमून गच्चाळपणा फार आहे. मजल्यामजल्यांनीं खिडक्यांतून वाळत घातलेल्या गोदड्यारकट्यांच्या झिरमिळ्या जिकडेतिकडे दिसतात; रस्त्यांवरील अमंगळपणा तर पुसुंच नये. पण रोम पहायचें ह्मणजे येथेहि यावें लागतें. शिवाय येथे दोन देवळें पहायला जाण्यालायक आहेत. पैकीं एक सान्तामारिया इन त्रास्तेव्हेरेचें. रोमच्या प्रसिद्ध देवळांस जशा दंतकथा आधारभूत आहेत, तशी एक यासही आहे, कीं, ख्रिस्ताच्या जन्माच्या वेळेला या ठिकाणीं एकदम तेलाचा झरा जमिनींतून निघाला ! तेथें मग दोन शतकांनीं देऊळ बांधलें गेलें ! हल्लींचें अर्थात् जीर्णोद्धार

मीमांसा यूरोपांतील प्रवास.

झालेले आहे. यांत दारावर जडावाचें काम चांगलें आहे. दुसरें देऊळ ख्रिस्तधर्माला ऐतिहासिक महत्त्वाचें आहे. या ठिकाणीं इ. स. २१३ शतकांच्या मध्ये एक मोठी धार्मिक, गरावांची कनवाळू अर्शा चेचिलिया नांवाची बाई रहात असे. ख्रिस्तधर्म या वेळीं नवाच असून, त्याला राजाश्रयहि अजून मिळालेला नसल्यामुळें, त्याच्या इतर अनुयायांप्रमाणें इच्या घराण्यासहि फार त्रास झाला. व ही स्वतः आपल्या अर्ब धर्मश्रद्धेमुळें त्या वेळेच्या नानादैवतपूजाकांच्या क्रोधांला बळी पडली. तिजबद्दल चौकशी होऊन तिची मान कापविली गेली ! शत्रास कांहीं धडगत मिळावी ह्मणून तिच्या नातलगानीं त्या वेळच्या थोड्या ख्रिस्तांचें पुरण्याचें गुहेसारखें ठिकाण जें 'कालिस्टुस काताकोम्ब' त्या ठिकाणीं कुजटकोंदट ओलसर दरीत तिला नेऊन टाकलें. त्यानंतर सारखे तीन दिवस तिचा प्राण जात होता ! बिचारी हालचाल होऊन मेळी. पण नंतर तिला सन्तपद मिळालें, व गायनाच्या अधिष्ठात्रांचा मान मिळून नंतर ती 'सान्ता चेचिलिया' नांवानें प्रसिद्ध झाली. तिच्या घराच्या ठिकाणीं नंतर देऊळ बांधलें गेलें. प्रेतही आतां या देवळांतील गाभान्यांत आहे. याच चेचिलियाचें चित्र राफाएलच्या प्रसिद्धापैकीं एक बोलोन्यास असलेलें लिहिलेंच आहे. पीएत्रो, पाओलो वगैरे ख्रिस्तशिष्य व नंतर दोनतीन शतके चेचिलियासारखीं माणसें यांनीं नाना छळ मोसले, पण श्रद्धा ढळूं दिली नाही ! यामुळेंच आज त्यांना मान मिळत आहे व ख्रिस्तधर्म अर्ध्या जगभर नांदत आहे. धर्मसंबंधीं इतर गोष्टी सोडून दिल्या तरी, एकादी गोष्ट चांगली आहे अर्शा मनाची खात्री झाल्यावर प्राण गेला तरी तिजपासून निवृत्त व्हायचें नाही हा दृढनिश्चय, अंगीकृत कार्याशीं एकनिष्ठता ही हिंदुधर्मीयांनीं व सर्व हिंदूलोकांनीं आजच्या काळीं पूर्णपणें आपलींशीं केली पाहिजेत.

याशिवाय 'पाओलो फुओरी, सान्त ज्योव्हानी इन लातरानो' वगैरे प्रसिद्धापैकीं देवळे आहेत. आपल्याकडाल 'सप्तपुरी'प्रमाणें हीं सात

माझा यूरोपातील प्रवास.

पूर्वी नाणावलेलीं असून यात्रेकरूंना रोमला आल्यावर यांत प्रथमतः दर्शनाला जावें लागे. त्यांचें उपाध्यायपण खुद्द पोपकडे असे. या सातांपैकी फक्त एकच काय तें लहान आहे; बाकीचीं मोठीं व श्रोमंत आहेत. हें गांवाबाहेर बरेंचसें दूर व्हिया आपिया नांवाच्या बावीसशें वर्षे जुन्या दगडी रस्त्यावर आहे. सांत पीएत्रो छळाळा भिऊन रोम सोडून चालला असतां येथें विसांवला, तों त्यास स्वतः ख्रिस्त रोमकडे जातांना दिसला. त्यानें 'दोमिने क्रो व्हाडिस' (महाराज कुठें निघालात ?) असें विचारतांच 'पुनः सुळावर चढण्यासाठी' असें क्रिस्तानें उत्तर दिलें. यामुळें लज्जित होऊन पीएत्रो परत रोमला गेला; अशी दंतकथा आहे. या जागीं देऊळ उभारलें जाऊन त्यास 'दोमिने क्रो व्हाडिस्' हेंच नांव दिलें आहे. वारकऱ्यांच्या सात देवळांपैकीं हें एक होय. आपल्याकडे सात चिरंजीव, सप्तपुरी, वगैरे जसें विषम संख्येचें महत्त्व आहे, तसें पूर्वी इकडेहि असे. याप्रमाणें रोमला देवळें पहावीं तितकीं थोडींच. त्याबद्दल लिहूं गेलें तर एखादी एनसायक्लोपेडियाच होईल.

वर काताकोम्बांसंबंधानें उल्लेख आला आहे. हीं पहिल्या ११२।३ शतकांतील ख्रिस्तांची गुप्त कबरस्तानें, व धर्मसंबंधीं सभांचीं स्थानें होत. यांत एकदां गेलों होतो. जमिनीखालीं पांच मजले निरनिराळ्या वाटा करून त्यांच्या बाजूनीं भिंतीत मनुष्याच्या लांबीएवढें कोनाडे केले आहेत. यांत प्रेतें उघडीच टाकीत व पुढून दगडांनीं बंद करीत. कांहींत हाडें वगैरे अजून दिसतात. आंत सर्व अंधार आहे. मेणवत्या हातांत देऊन एका भिक्षु-मशालजी बरोबर येतो, व दाखवितो. पहिलीं चार शतके जे पोप झाले तेहि यथेच प्रथम पुरले गेले. त्या वेळीं त्यांनीं पोप ही पदवी धारण केली नव्हती; तेव्हां ते फक्त विश्रामं ज्ञान असत. आंताळ गारठा, अंधार व कोंदटपणा यांत एरुदोन तास भुतांसारखे मशाली वेऊन फिरलों तेव्हां कसेसेंच वाटलें ! पहिल्या तीनचार ख्रिस्ती शतकांत त्या धर्माचें प्रसार होत होता, पण त्याला राजाश्रय

माझा यूरोपांतील प्रवास.

गृहाच्या मधील छताविरहित कमानी, व बाहेरील मोठमोठ्या विटे बंदी भिती अजून आहेत. आंतून भोंवताली कमानीतून सुंदर पुतळे वगैरे असत. पैकीं कांहीं निरनिराळ्या म्यूसियममध्ये गेले असू. बार्काचे मंदिराबरोबरच रानटी लोकांच्या विध्वंसाला बळी पडले. आंतीनचार स्नानगृहांचे अवशेष निरनिराळ्या ठिकाणी आहेत; यावरून पूर्वी लोकसत्तेच्या व नंतर एकसत्तेच्याहि वेळीं स्नानादि उपभोगाच्या साधनांची येथे फार चहा असे, हे उघड आहे.

याप्रमाणें जुन्या बादशाही व नंतरच्या ख्रिस्ती रोमची कांहीं कल्पना तुम्हाला आतां पावेतो दिली. ख्रिस्ती रोमच्या वेळीं फक्त देवळें बांधांत असत, असें मात्र नाहीं. चवदा, पंधरा, सोळा शतकांत व नव्या चशा पुढे पापापदारूढ झालेल्या कार्डिनेलांनीं व इतर श्रामंत गृहस्थानीं वेळोवेळीं बांधवलेले वाडे अगदीं पहाण्यालायक आहेत. यांपैकी एकदोहोचेच नांव घेतले तरी पुर होईल; पालाझो फारनेसे, कांचे लेरिया, माझ्जा वगैरे. यांची पुढील दरवाजांची भिंत, भव्य दरवाजा नंतर सोप्यांतून गेल्यावर सुंदर व मोठे प्रमाणचा दोन अंगर ती मजला चौक, त्याच्या कमानी व खांब, आंतील खिडक्या वगैरे मांडणी व जिने ही प्रत्येक वाखाणण्यासारखी आहेत. आंत जाऊ चौकांत उभें रहावें ह्मणजे या वाड्यांतील पूर्वीच्या वैभवाची कां कल्पना येते. मला ही चौकाची वगैरे ठेवण फार आवडली; व मला वाटतें कोणीहि हिंदी माणूस ती पाहून संतुष्टच होईल. कांहींकांहीं आतां कम्प्युटर, दुकाने, छापखाने वगैरे झाले आहेत. तरी त्यांचा शोभा गेलेली नाही. एवढें खरें, कीं, अशा दुकानांच्या चौकांत उभें राहिले ह्मणजे जणूं स्वतःच्या सध्यांच्या हीनस्थितांची कहाणीच हे पहाणाराच्या कानांत कुजबुजतात ! जेथें जेथें शक्य दिसलें तेथें तेथें आंत शिरून असले वाडे चौकांत उभे राहून यथेच्छाणें पाहिले. कोणी येऊ मजाव केल्याशिवाय थक्कलों नाहीं. लोचटपणाच नव्हे हा !

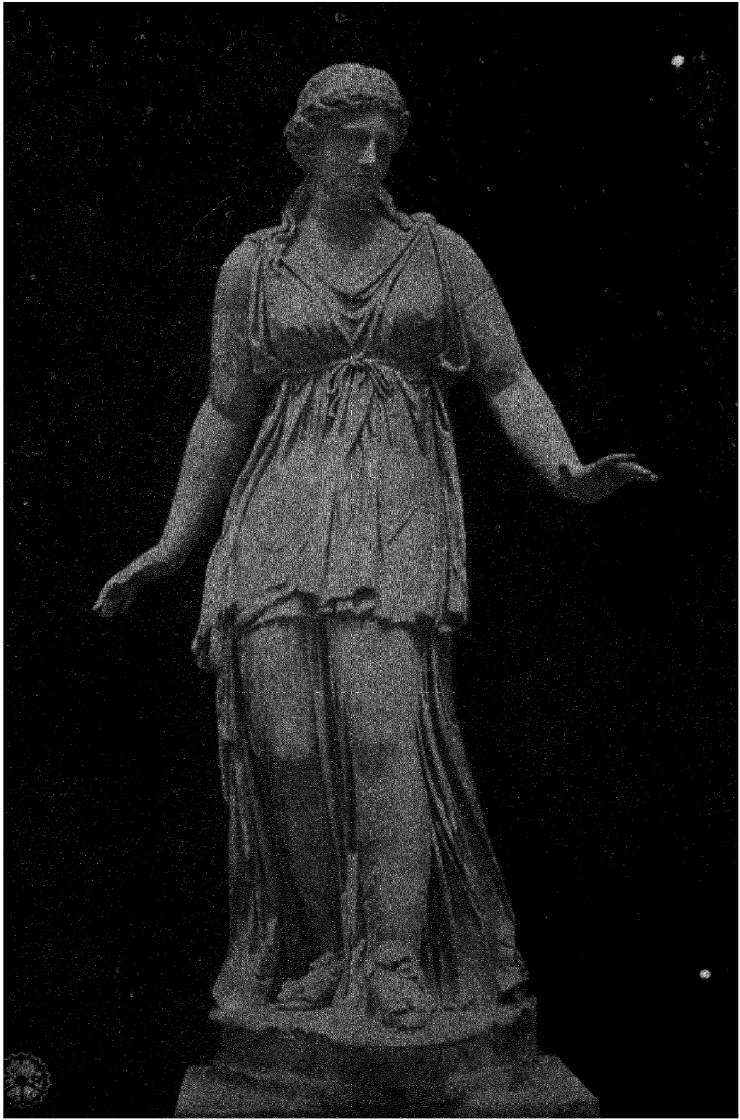
माझा यूरापाताल प्रवास.

यानंतर रोमविषयी सांगायची मुख्य गोष्ट ह्यणजे येथील पुतळे-आदि जुन्या (व नव्याही) प्रेक्षणीय वस्तूंचे अपूर्व संग्रह होत. पैकीं जगप्रसिद्ध व्हाटिकन् म्यूसियम, कापिटोलिउम् म्यूसियम्-व रोमन म्यूसियम् होत. या बहुतकांतील संग्रह पापांनीं स्वतः अगर् त्यांच्या प्रेरणेवरून केले गेले आहेत.

वाटिकानोमधील चित्रसंग्रहांविषयी लिहिलेंच आहे. यांत राफाएलचें येशूचें डोंगरावरील व्याख्यान हें चित्र अप्रतिम आहे. व्याख्यान संपतांनाचा देखावा-येशू शांतपणे आपल्या उदात्त विचाराची जाणीव असलेला टेंकडीवर उभा आहे, शिष्यवर्ग त्याच्या वाणीच्या माधुर्याने व उदात्त विचारसरणीने मोहून गेल्यासारखे तटस्थ बसले आहेत वगैरे व्यक्तिशः भाग चांगले साधले असून ते एतदुपरांत अत्यंत कौशल्याने मिळविले आहेत. दुसरीं पुष्कळ चित्रें बऱ्याच लोकांस आवडणारीं व काहीं नाणावलेलीं, पण मला बरीं वाटलीं नाहींत.

पोपमहाराजांचा प्रथमसंग्रह पाहण्याची तांत्यापंतोजीचा व्यवसाय उचलला असल्यामुळे साहजिकच फार उत्सुकता होती. मी गेलेल्या दोन्हीही वेळीं ती बंद होती. तें पर्यत्र ज्ञानभाण्डार नाना देवतपूजकाच्या (हीदन-खिश्रनलोक आपणां हिंदूस हें नांव देतात, तें तुझाला विदित असेलच.) डोळ्यांनां पाहण्याचें कोणाच्या तरी नशिवांत नव्हतें खरें ! पण सर्वांत उत्कृष्ट व भरपूर ह्यणून नाणावलेल्या पोपांचा जुन्या व नव्या पुतळ्यांचा संग्रह होय. यांत काहीं थोड्या-अगदीं बोटावर मोजण्यासारख्या-जुन्या ग्रीक कारागिरांच्या (इ. स. पूर्वी व थोडें नंतरहि) काहीं मूर्ति आहेत. निओब्रे समूहापैकीं अवशिष्ट राहिलेली एक अर्धा भंगलेली मूर्ति येथेंच आहे; या समूहाची जुनी रोमन प्रतिकृति फ्लॉरेन्सला असल्याचें लिहिलेंच आहे. काहीं ग्रीक काथांचे पुतळे आहेत, त्यावरून पोपाकाची कल्पना येते. शिवाय आपोलो, मिनर्वा, व्हीनस आदि देवतांचे चांगले चांगले पुतळे

‘डायाना’ व्हॅटिकन्-रोम.

माझा यूरोपातील प्रवास.

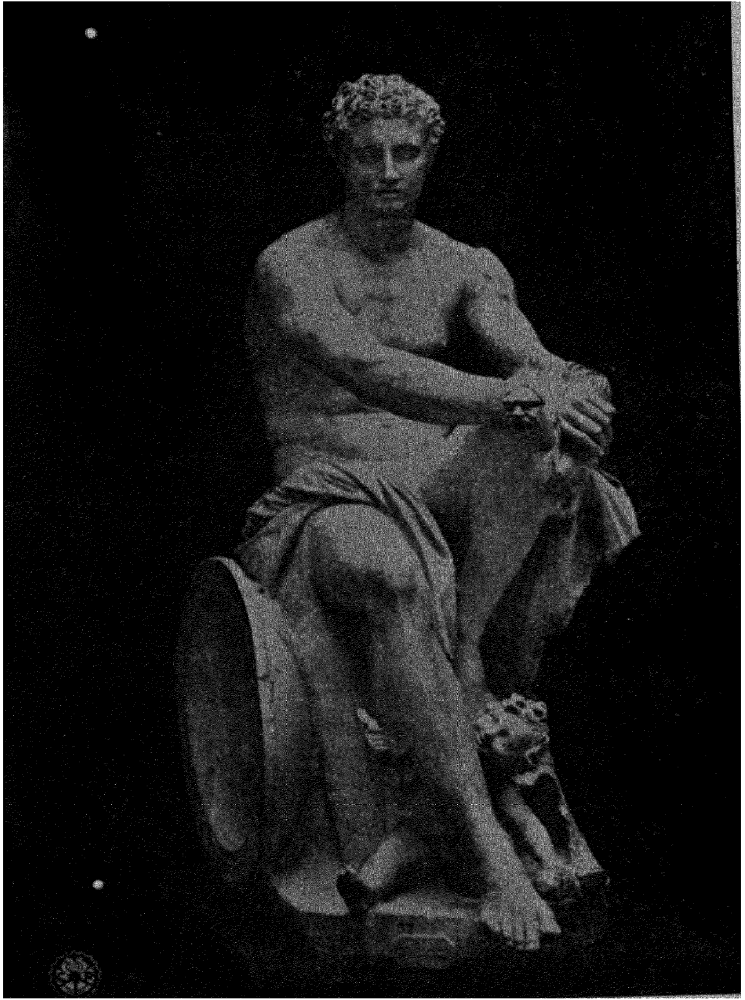
आहेत. पैकीं व्हेनुसचें स्नान, केश वाळवणे, त्यांना धूप देणे वगैरे तीन निरनिराळे मोठे मारू आहेत. व्हेनुसच्या पुतळ्यावरून, केश वाळवून त्यांस सुगंधहि यात्रा झगून धूपविण्याची या लोकांत आपल्यासारखीच चाल असावी असें वाटलें व कविकुलगुरूच्या गौरी-प्रसाधनाची आठवण झाली. (कु. सं. ७ वा सर्ग पहा— ' धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभावं केशान्तमन्तःकुसुमं तदीयम्—वगैरे. मेघ. ३२ वनिता-केशसंस्कारधूपैः इत्यादि. रसिक कालिदासाला वनितांच्या केशाला तेलकट घाण न येतां, धूराचा सुगंध आवडावा यापरतें रसिकपणाचें चिन्ह कोणतें ?) एका खोलींत नऊ म्यूझेसचे पुतळे चांगले आहेत; यांतच त्यांनीं आपापल्या कला देऊन ज्यांना उदयाला आणलें असे डेमोस्थेनेस, पोरॉक्लिस् आदि वक्ते, सोफोक्लीस, एपिक्यूर, प्लेटो वगैरे ग्रीक प्रसिद्धांचे पुतळे आहेत. शर्यतींत पळणाऱ्या ग्रीक स्त्रींचें चित्र दोनतीन गोष्टींनीं महत्त्वाचें आहे; याचें मूळ इ. स. पूर्वी पांचव्या शतकांतलें आहे. प्रसिद्ध ओलिम्पिक खेळांत स्त्रियाहि पडत असत, हें यावरून कळून, त्यांचा खेळाचा आटपसर गुडघ्यापर्यंतचाच पोषाक कसा असे, याची कल्पना येते. शिवाय नव्हा, क्लैडियस, त्राजान आदि रोमन बादशाहांचे संबंध पुतळे आहेत; त्यांस ऐतिहासिक महत्त्व असल्यामुळें ते पहावेसे वाटतात, व अशा रीतीनें काळजीनें आजवर हा पापांनीं वाळगल्याबद्दल त्यांस धन्यवाद देणें अपरिहार्य होतें. यांत ग्रीक कलेचें उत्कृष्टत्व दाखविणारें आणखी एक लाओकून नांवाचें चित्र आहे. आपोलोचा अपमान केल्यामुळें दोन मुलांसह या गृहस्थावर दोन भुजंग चालून येऊन त्यांनीं त्यास वेढिलें; ते सोडवण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, तो तो भुजंग त्यांस अधिक-अधिक आवळून टाकीत आहेत असें दिसतें. तिघांचे भयानें गांगरून गेलेले चेहरे अगदीं हुबेहुब आहेत. हॅहि इ. स. पूर्वीचे काम पाहून आश्चर्यानें थक होण्याशिवाय मार्गच राहत नाहीं. शिवाय ' आपोलो

माझा यूरोपांतील प्रवास.

बैलगेडे भर' हा पुतळाहि वाखाणण्या जोगा आहे. शिवाय अमेझानहि उत्तम आहे; एकांत ती युद्धाला तयार झालेली आहे. प्रमिळाच कीं नाही? व दुसऱ्यांत तिला कमरेवर जखम झालेली आहे. हल्लींच्या स्त्रियांनां विचारांच्याना मताचा पोकळ हक्क मिळवायला किती खिडक्या फोडाव्या लागत आहेत! पण पूर्वीं ह्मणे स्त्रीराज्यें हातीं, स्त्रिया योद्धया होत्या! आज एकादी अमेझान जिवंत पहायला मिळाली अमती तर काय बहार होती!

याप्रमाणें नानावस्तु अप्रतिम आहेत; त्यांचें वर्णन कोठवर करावें! मला आवडलेल्या अगदीं प्रमुख तेवढ्या यथें नमूद केल्या आहेत. हें रत्नभाण्डार नाही असें कोण रसिक ह्मणेल! चांगल्या वस्तूवर कावळ्यासारखा डोळा असण्याबद्दल नेपोलियनची प्रसिद्धि होती. त्यानें इताली जिंकल्यावर पापामहाराजांकडून खंडणादाखल कितीतरी चांगले पुतळे त्यांच्याच खर्चानें पारिस पावेतो नेंऊन पोंचविले. पुतळेचे पुतळे गेले; आणखी त्याला बोळवणी पाठविण्याचा प्रचंड खर्च! इतकें असूनहि हा संग्रह अप्रतिम आहे; व त्याचें जगांतील पहिलें स्थान कायम आहे. दुसरा असाच प्रसिद्ध पुतळ्यांचा म्यूझियम् 'कापिटोळ' वरील; यांत एक स्नानाला सिद्ध झालेल्या व्हेनुसचा पुतळा अप्रतिम आहे.

व्यक्तिगतः भवयवांपेक्षां तिचा उभें राहण्याचा डौल अप्रतिम आहे. केवढी कल्पनाशक्ति व किती सूक्ष्म नजर कर्त्याची असली पाहिजे! इतर दैवतांचे वगैरे चांगले पुतळे यांत आहेत; पण या म्यूझियमचें महत्त्व वेगळ्याच गोष्टीसाठीं आहे. ती ही कीं यथें सीझरपापून पुढील सर्व योद्धे व बादशहा आणि सिसेरोसारखे राजकारणी वक्ते पुरुष यांचे संगमस्वरी मुखवटे, कांहीं अर्ध पुतळे असे आहेत. यांचें मुळाशी सादृश्य जुनीं नाणीं वगैरेवरून मिद्ध झालेले आहे. त्यांवर नंबर असून कोणत्याहि मार्गदर्शकांत कोणता नंबर कोणत्या पुरुषाचा हें दिलें असल्यामुळें सर्वांचीं नावें कळून आश्चर्य वाटतें. पैकीं आपल्या-

‘ मार्ष. ’

माझा यूरोपांतील प्रवास.

सारख्यास सीझर, पहिला बादशहा औगुस्तुस, आन्तोनिओ, आद्रियान्, नेरो, कॉन्स्टन्टाइन वगैरे कांहीं थोडेच ठाऊक असल्यामुळे तेवढेच आकर्षक वाटतात. असें मात्र कधीकधी होतें, कीं, अमुक पुरुष असा असावा असें जें आपलें कल्पनाचित्र ठरलेलें असतें—त्याचें अस्तंतांशीं न पटून निराशा होण्याची पाळी येते. असा कांहीं प्रकार सीझर पाहिल्यावर माझा ज्ञान.

तिमरा जुन्या पुतळ्यांचा संग्रह, स्टेशनजवळ जुनीं स्नानगृहे (थर्म) होतीं तैथें आहे, ह्मणून यास थर्म म्यूझियम् ह्मणतात. यांत न्हाणारी जलदेवता, हर्म, ज्यूनो, मिनर्व्हा वगैरे मोठमोठे जुने पुतळे आहेत. ज्यूनोचा एक भला थोरला मुखवटा आहे, तो पाहून भय व आश्चर्य वाटतें. आणखी एक विश्रान्ति घेतांना विचारांत गुंतलेल्या कुमारस्वामी (मार्स—युद्धाचा देव)चें बैठें चित्र अपूर्व आहे. त्याचे कमलेले पिळदार दंड, भरदार छाती, वळलेल्या मांड्या व नीटसर रगदार पोटाच्या वगैरे पाहून हें शरीर—हें ठाण कार्तिकेयाला, अगर मनुष्यसृष्टींत यायचें असल्यास संभाजी, बाजी देशपांडे अगर पहिले बाजीराव यांस उत्तम साजेल, असें वाटतें. कुमारापेक्षा बाजीरावालाच ज्यास्त शोभावं. कारण या मार्सच्या पायाजवळ तें खोडकर कारटें 'मदन' बसलें असून, त्याची पोटरी हळूच पिसानें डबचित आहे, व त्याचा किंचित् परिणाम त्या योद्ध्यावर होतोसें त्याच्या विचारी चेहऱ्यावरून दिसतें; हें आपल्या मदनद्वेष्या कुमारजींस कसें जुळावें ? इतिहास आपणाला जें सांगतो त्यावरून पाहतां संभाजीला अगर बाजीरावालाच तें योग्य होईल. त्या हंसण्या मदनाला मार्सच्या मनांत एकादी तुळसी अगर मस्तानीं भरवून घायची आहे असें वाटायला लागतें. हा पुतळा मला फार पटला; याचें चित्र घेतलें आहे.

याशिवाय नांव घेण्यासारखे आणखी दोन म्यूझियम रोमला आहेत. पण यांत जुने पुतळे नाहींत, नवे आहेत; व पुनः राफाएलादींचों

माझा यूरोपातील प्रवास.

चित्रें व त्यांच्या प्रतिकृति आहेत. दोहीतहि पुढें पापापदास चढलेल्या कार्डिनालांनीच आरंभ केला, ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. पैकीं बोगेंस ह्मणून म्यूसियम् एका टेंकडीवर आहे. याची वाट एका तरुण सभ्य दिसणाऱ्या चांगल्या पोषाक केलेल्या तरुणाला विचारतां 'जरा वळणाची वाट आहे, मी बरोबर येऊन दाखवितों' असें ह्मणून गृहस्थ मजबरोबर येऊं लागला. तेथें पांचे तों दोघांचें संभाषण झालें. या वेळीं अगदीं एकवचनीच झालों होतों ह्मणायचें ! कारण एक शब्द फार तर दोन बेलून वेळ बचाऊन नेण्याचा मी प्रयत्न करीत होतों, आणि तें जुळलेंही. त्याचें मला समजे, व माझाही आशय त्यास कळे. नवाशिक्या माणसास उत्तेजन देण्याची सभ्यपणाची रीत इकडे आहे, त्याप्रमाणें तो 'पार्लो बुभोनो इतालियानो' (तुझीं बरें बोलतां) वगैरे ह्मणे, हा त्याचा चांगुलपणा; बाकी अन्तरींचें आमचा मनोराम जाणत होताच. तेथें पांचल्यावर त्यानें पुतळ्यांचें व तसचिरींचें एक मार्गदर्शक पुस्तक विकत घेतलें, व दीड तास मला 'सर्व दाखवीत वर्णन करीत बरोबर हिंडला.

या म्यूसियममध्ये बर्नीति नांवाच्या मूर्तिकाराचीं चांगलीं चित्रें आहेत; पैकीं डेव्हिडचें बरें आहे. पौलीना नांवाच्या नेपोलियन्च्या बहिणीचा व्हेनुसच्या वेपांत एक अत्यंत प्रसिद्ध पुतळा आहे. अशीच जर ती खरोखर असेल तर ती लावण्यवती असली पाहिजे. वरच्या मजल्यावर चित्रसंप्रदहि बरा आहे. पण राफाएल वगैरेच्या चित्रांच्या प्रतिकृतीच पुष्कळ आहेत. अमक्या चित्राचें मूळ फ्लॉरेन्सला आहे, असें मी चटकन् सांगतांच त्या गृहस्थाला मौज वाटे व आनंदहि होई. कारण तो स्वतः फ्लॉरेन्टाईन होता. या रीतीनें टीका करीत दोघांनीहि बरेंचसें पाहिल्यावर त्याला काम होतें, ह्मणून तो गेला. जाताना माझे 'प्राक्सिप (आभार झाले)' त्याचें 'नियन्ते, नियन्ते (छेः छेः—कसचें कसचें)' वगैरे सभ्यपणाचे प्रकार झाले,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

शेवटीं बारबेरीनी नांवाच्या राजवाड्यांत (पोप होणाऱ्या एका कार्डिनलचे हे घर होतें; त्याचें नांव यास पडलें आहे) लहानसाच पण चांगल्या चित्रांचा चांगला संग्रह आहे. यांतच राफाएलचें ' फोरनारीना ' नांवाच्या बाईचें चित्र आहे. पिती ग्याळरींतील राफाएलच्या प्रियेचें अप्रतिम चित्र व ही लावण्यवती फोरनारीना यांच्या सौंदर्याचे प्रकार जरा वेगळे; पण दोहींतहि अप्रतिम सौंदर्य भोतलें आहे. त्या प्रियेचा चेहरा वाटोळा तर फोरनारीनाचा उभट, असा फरक कांहीं काढतां येईल. निवडच करायचा असली तर मा फोरनारीनाचे तसबिरीची करीन. दुसरें एक चित्र म्नीडो रेनी याचे ' बीयात्रांचें चेन्चि ' या हतभागी तरुणाचें आहे. तिचा तो कष्टी करुण चेहरा कापडावर उठविण्यांत रेनीने अप्रतिम चातुर्य दाखविलें आहे, यांत शंका नाही. ही चेन्ची तुमच्या ओळखीची असेल. कास्टेल अ. जे-लोमध्ये जिचा पापाच्या न्यायसभेनें छळ करून बध केला ती ही होय.

याप्रमाणें हे चार प्रसिद्ध म्यूझियम् मी चांगले तृप्ति होईतो पाहिले; त्यामुळे त्यांचा विसर पडणें अगर याचें त्याला आणि त्याचें याला अशी यांविषयीच्या कल्पनांची सळमिसळ होणार नाही, असें वाटतें.

याप्रमाणें जुन्या लोकासत्तेतील हल्लीं स्मशानवत् झालेलें रोम, बाद-शहांचें त्याहीपेक्षां नामशेष झालेलें पालाटानवरील रोम व नन्तर आरंभीच्या ख्रिस्तांचे पदोपदीं छळ-फांशी आदि कौर्याच्या प्रकारांनीं गजबजून गेलेलें रोम, हीं पाहून मनावर एक प्रकारचें उदासीनतेचें पटल येत असे. पुढील पापांच्या सद्दींतील रोम, त्यांचें ऐश्वर्य, जल-जलाट, व त्याबरोबरच हेकेखोरपणा, जुलूम वगैरे आठवणींनीं व देव-ळांनीं भरलेलें रोम पाहून " राजांचें ऐहिक ऐश्वर्य लयाला गेलें, पण धर्मगुरूंचें धार्मिक ऐश्वर्य आज ह्यात आहे; त्याबरोबरच बाहेरील भक्ता, विधिविधानें, अंधश्रद्धा आदि ऐहिक प्रकार अस्तित्वांत आहेत. तेव्हां या धार्मिक रोमच्या हृदयांतील हा विनाशक किडा बळावत

माझा युरोपांतील प्रवास.

जाऊन त्यालाहि सीसर-भागस्टसच्या रोमच्या स्थितीला पांचवणार नाही कशावरून ! ” असेहि विचार उद्भवले ! जुन्या रोमला वाण्डाल हूणांदीनीं धुळीस मिळविलें. नव्या धार्मिक रोमला एकोणिसाव्या शतकांतील आधुनिक शास्त्रांच्या रूपाचे वाण्डाल-हूण हलवून सोडीत आहेत. ते त्याला जेर करून सर्वभक्षक काळाच्या स्वाधीन करणार नाहीत कशावरून ? अशीहि विचारसरणी वाहते. पण ती सर्व तुझा-वर न लादतां रोम प्रकरणाची समाप्ति करणें आहे.

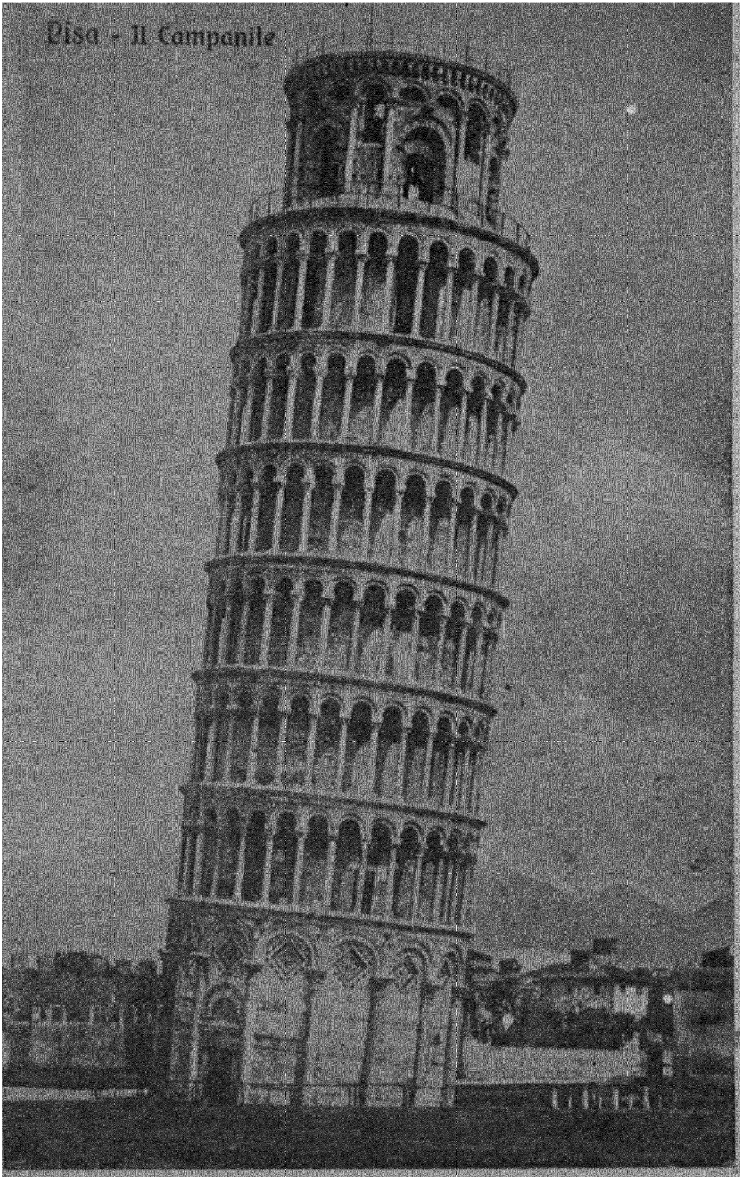
जेनुआ (इ. जिनुआ), ६ सप्टेंबर.

अकरा दिवस सर्व यथेच्छ पाहून बुधवारी सकाळीं रोम सोडलें. शेवटले तीन दिवस माझे मित्र लंडनहून असेच युरोपांत प्रवास करीत रोमला आले, यांच्या सहवासांत फार सुखानें गेले. ते दिवस दोघे अगदीं जसे पायाला पाय बांधून होतो. दोघांसहि एकमेकांच्या भेटीनें अति आनंद झाला हें सांगणें नकोच.

गाडीं निवडण्यांत थोडीशी नजरचूक झाल्यामुळें एका खटार-गाडींत दहातास रखडावें लागलें. प्रथम प्रथम भोंवतील मुख्यविहि शुष्क, रुक्ष असल्यामुळें ज्यास्तच त्रास झाला. दरस्टेशनवर गाडीं थांबे व चढणाऱ्याउतरणाऱ्या मजूर-शेतकरी वगैरे लोकांच्या आरडा-ओरड्यानें कान फुटण्याची पाळी येई ! त्यांतले त्यांत एकाद्यानें ‘व्हीनो तोस्कानो’ (टस्कगांतील दारू) वर ताव मारला असला ह्मणजे तर विचारायलाच नको ! आपलेकडेहि पंढरपूरच्या यात्रेच्या वेळेला अत्यंत गर्दी होते; व दरस्टेशनवर ‘पुंडलील वरदा हारविट्ठल’चा एकच कळोळ होतो; पण तें तेवढ्यापुरतेंच. नन्तर साधारणपणें शान्त असतें ह्मणायला हरकत नाही. पण इतडे सर्वच प्रकार निराळा ! शिवाय लोक अस्वच्छ व अमंगळ किती ! स्टेशनांत स्वच्छ हवेसाठीं खालीं उतरावें कीं वसकून घाण येऊन वांती होण्याची पाळी येई. पाणी

Pisa - Il Campanile

‘ काम्पानीले, ’ पिसा येथील झुकलेला मनोरा.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

लागण्याचें स्वप्नच ! पण कपड्यालाहि वर्षानुवर्षे पाणी मिळत असेल कीं नाहीं, याची शंका वाटते !

दुपार कळून गेल्यावर मात्र भोंवतीं सृष्टिशोभा बदलली. दूरक्षिति-जाशीं त्या ओळखाच्या मेडिटरेनियन्ची निळी कोर दिसूं लागली. वारंवार टेंकड्या, डोंगर येऊनहि प्रदेशाचा कंटाळवाणेपणा मोडीत; व जिकडेतिकडे हिरवेगार व्हायला आरंभ होऊन पाहणाराचें मन रमे. जोंजों संध्याकाळ होऊं लागली, तोंतों मंद व अरुण रंगाचा सूर्य-प्रकाश क्षणक्षण वाढत्या दिसणाऱ्या त्या मेडिटरेनियन् समुद्रावर पडून त्याच्या निळेपणावर किंचित् गुलाबी छटा दाखवूं लागला; व भोंवतीं डोंगरावरील हिरवेपणा विंगप गर्द भामूं लागला; आन्तो-न्यायो नांवाच्या एका लहानशा स्टेशनावर गाडी बरीच थांबून सृष्टि-सौंदर्याच्या अनेक प्रकारांचें हें एकवटलेले रसायन डोळ्याची तृप्ति होईतों प्यायला सांपडलें. तें छेदें स्थळ एकदां पाहिल्यावर विसरणें शक्य नाहीं. नंतर पुढे लोव्हानो येथे अशीच बरीचशी शोभा आहे. यानंतर गाडी थोडी आंत वळून समुद्र व सूर्य बरोबरच दिसेनासे झाले व मी पिसा शहरीं संध्याकाळीं ७। वाजतां उतरलों.

शहर लहानसेंच आर्नो नदीच्या कांठीं आहे. त्या रात्री तरी दुमदार वाटलें नाहीं. प्रकशाची कमतरता हें कारण असूं शकेल. कारण येथील म्युनिसिपालिटीचे ग्यासचे दिवे आमच्या पुण्यानगरच्या राकेलच्या दिव्यास बरे हणवतात. मोठ्या चौकांत तर मला वाटतें हे दिवे दाखविण्यास दुसऱ्या दिव्यांची जरूर भासत होती ! जागजागीं तोट्यांवर बायकामुलें तांब्याच्या चंबूंंत व बकेटांत पाणी भरून नेत असतांना दृष्टीस पडून लहानपणीं नगरच्या तोट्यांवरील देखाव्याची आठवण झाली ! तितका कल्ला व भांडणें मात्र येथें नव्हतीं. घरोघर तोट्यांची सोय येथें नसावीसें दिसतें.

माझ्या यूरोपांतील प्रवास.

दुसऱ्या दिवशी येथील देवालय, बासिस्म्याचे अष्टपैलू देऊळ (बासिस्तेरिउम् फ्लॅरेन्सप्रमाणेच) व प्रसिद्ध झुकता मनोरा ही पाहिली. देवळाचा सभामंडप पांचघई-हणजे मध्ये मुख्य पाखा व बाजूला खांबांनी विभागलेले दोन दोन-असा आहे. यांतील खांबे व दगडहि-अर्थात् सर्व संगमरवरी-पिसाच्या लोकांनी इतर ठिकाणहून लुटून आणले! हे लोक पूर्वी चांचेगणाचा धंदा करीत तेव्हा त्यांस हे योग्यच होते.

‘झुकता मनोरा’ १९०-९५ फूट उंच असून एकंदर तेरावर फूट झुकला आहे, याचे आश्चर्य वाटते. एकदोन मजले बांधल्यावर पाया खचल्यामुळे बाजूला कलले व मग वरचे काम तसेच मुद्दाम कलते बांधले गेले, असे तज्ज्ञ लोकांचे मत आहे! याला एक मुख्य मजला व वर सजाचे सहा मजले असून त्यांवर देवळाच्या घंटा आहेत. इथून-तिथून संबंध संगमरवरी काम आहे. अगदी वरपर्यंत दोनशे चौऱ्या-णव पायऱ्यांचा सोपा जिना आहे; वरून खांबचा देखावा दिसतो. येथूनच प्रसिद्ध ग्यालिलेओने सर्व वस्तूंच्या पतनांच्या नियमांचे प्रयोग करून पाहिले; मजसारखे सामान्यजन फक्त आश्चर्य व्यक्त करून चालते होतात!

नंतर ‘काम्पो सान्तो’ हणून इमारतीत प्रसिद्ध लोकांची थडगी आहेत. इच्या भिंतीवर पौराणिक चित्रे रंगविली आहेत. पैकीं एकांत ऐश्वर्यांत व आनंदांत असलेल्या लोकांस मृत्यू ओढीत नेत असून, मरणासाठी हपापलेल्या गरीब दुबळ्यांस तसेच पडू देत आहे असा देखावा पाहून, “चित्रकाराने वस्तुस्थिती दाखविली, परंतु कवीने मात्र ‘किति सदय शांत अससी मरणा, हीन दीन दुःखी दुबळी ऐशियांसि घेतोसि बळी’ वगैरे अतिकरुण पण वस्तुस्थितीला अगदी साहून वर्णन केले आहे” असे वाटल्यावांचून राहिले नाही.

मासा यूरोपातील प्रवास.

मिलानो, (इ. मिलन) ८ सप्टेंबर, १९१२.

जेनुआहून लिहिलेलें पिसा येथील हकीकतीचें पत्र यापूर्वी मिळेलच. पीसा येथील काप्पो सान्तोमध्ये एका गोष्टीकडे माझे लक्ष्य विशेष वेधलें. ती हणजे गंजलेले लोखंडाचे भले जंगी साखळदंड होत. हे येथें कशाला ? हणून आश्चर्य करीत शोध केला. तेव्हां कळलें कीं तो लंगर पीसा येथील बंदराचा अतिशय जुना साखळदंड होय. पीसाच्या लोकांचें आरमार मध्ययुगांत प्रसिद्ध असे. पण तेराचौवदाव्या शतकांत जेनुआच्या आरमाराची व त्याची चढाओढ आणि द्वेष-सुरू होऊन, १३६२ त जेनुआवाल्यांचा मोठा विजय झाला, तेव्हां त्यांनीं जयाची खूण हणून हा साखळदंड बंदरांतून लांबविला. एका काळीं एकलत्रीं असूनहि नंतर त्याचे तुकडे झाले, व प्रत्येक मोठें शहर हणजे स्वतंत्र राज्य बनलें, ही जी इतालीच्या इतिहासाची परंपरा ती तुमच्या आतां-पवेतों लक्ष्यांत आलीच असेल. पण अगदीं परवां माझिझनि, गारिबाल्डि, काव्हूर, व राजा व्हिक्टोरियो यांच्या भगीरथ प्रयत्नांनीं सर्व इताली देशांत ऐक्य झालें व ऑस्त्रियाची सत्ता झुगारून दिली गेली; तेव्हां १८६० त पीसाला ते साखळदंड परत मिळाले. ही अबोलकी, जड लोखंडाची, मोडकळीला आलेली वस्तू, पण ती केवळ्या इतिहासाची साक्ष देते !

पीसाहून दुपारीं निघून जेनुआला त्याच दिवशीं ७ वाजतां गेलों. वाटेनें शेंकडों बोगदे लागले. पण मध्यंतरीं जो थोडा वेळ देखावा दिसे तो मात्र रमणीय असे. बोगद्यांतील धूर-कोंडमारा-व विशेष भासणारा धडधडाट संपला कीं डब्या बाजूला दोन खडकांच्या मधून मेडिटरेनियनचें जेनुआच्या आखातांतले तें निळें पाणी दृष्टीला पडे. ज्या ठिकाणीं त्याला थोडातरी वाळूचा किनारा असे तेथें किती तरी माणसें पोहताना, आंघोळ करतांना दृष्टीला पडत. कडक उन्हाळ्याचे दिवसांत समुद्रकिनार्याचे गांवीं जाऊन स्नानसुखाचा यथेच्छ उप-

माझा युरोपातील प्रवास.

भोग घेणे हे एकडे सुखवस्तु लोकांचे मोठे करमणुकीचे साधन आहे. मध्येच दूर एकाद्या गलबताची मोठ्या पक्ष्यासारखी आकृति दिसू लागे. उजव्या बाजूला हिरवेगार डोंगर दिसत. यांचा हिरवेपणा फक्त कोठे खेड्यांतील घरांच्या तांबड्या कौलांनी, तर कोठे मोठ्या इमारतींच्या संगमरवरी पांढरेपणाने मोडला जाई. याप्रमाणे पाहून एकडे वळू की तिकडे पाहू अशा गर्दीत एकाद्या लहान मुलाप्रमाणे अस्वस्थपणाच्या गोंधळांत पडावे, तो एकदम किंकाळी ठोकून गाडी बोगद्यांत शिरे व या सर्व स्वप्नवत् देखाव्यावर विरजण पडे !

जेनुआला दिवे लागल्यावर येऊन थोडा टेंकलों व मग शहर पहायला निघालों. डोंगराचे उतरणीवर टेंकड्यांत हे वसले असून पायथ्याशी भले मोठे बंदर आहे. यामुळे बरेचसे उंच जावे तेव्हां समुद्र दृष्टीला पडू लागतो. गांवांतील मोठे रस्ते वळणाचे असून ते एकावर एक असल्यासारखे आहेत; ह्मणजे वळणाने वर जावे की मागला रस्ता आपल्याखातीस मोठ्या थोरल्या राक्षसी पायरीसारखा दिसतो. शिवाय लहानलहान रस्ते अगर गळ्यांनीहि असे मोठे रस्ते जागजागी जाळ्यांप्रमाणे गुंफले आहेत. हे लहान रस्ते तीनपासून चार ठेवणांच्या पायऱ्यांचे असतात. त्यामुळे घरांच्या मजल्यांचीहि रचना अशी मजेची आहे, की, तळमजला व त्यांचे दार खालच्या रस्त्यावर व वरचा मजला व दार दुसऱ्या रस्त्यावर असते ! त्या रात्री बराच दूरवर गेलों पण मला समुद्र दिसला नाही; एवढा बंदरांतील गोदीचा विस्तार आहे. हल्ली जेनुआ हे इतालीचे प्रमुख बंदर आहे, हे तुम्हांला ठाऊक असेल.

दुसरे दिवशी रीतीप्रमाणे देवळे बरचिशी पाहिलीं. पैकीं एकदोन जेसुईट लोकांची आहेत, ती फार संपन्न व भपकेदार आहेत. पैकीं एकाच्या पायऱ्यांवर दोन जुने व दोन नवे सिंह आहेत. जुन्यांच्या आकारांत असा विशेष आहे, की, त्यांच्या कर्णाने कधी तरी चित्रांताहि

माझा यूरोपांतील प्रवास.

चांगलासा सिंह पाहिला होता कीं नाही, याची शंका येते. या देवळाच्या पलीकडे जेनुआ येथील अतिशय दळणवळणाचा चौक आहे; त्यावर सध्यां नवी 'बोर्सा' नांवाची जंगी व्यापारी इमारत होत आहे; मला ती अगदीं कुरूप वाटली; व ब्र.मान्ते, आज्जेझे आदिकांचे वंशज इतक्यांतच ही कला विसरले काय ? असें भामूं लागलें. या पलीकडच्या चौकांत व्हितोरियोचा पुतळा आहे, व वरच्या बाजूला उंचवट्यावर प्रसिद्ध देशभक्त माझिनी यांचा उंचचउंच पुतळा आहे. कपाळ उंच, खोल डोळे, व विचारांत निमग्न असलेला असा हा प्रसिद्ध पुरुष दिसून त्याच्या वेळची आठवण होते व 'माझा देश एक व स्वतंत्र कधीं होईल' अशी विवंचना तो करीत आहे, असा भास होतो. जेनुआचा रहिवासी असल्यामुळें या लोकांनां त्याचा विशेष अभिमान वाटावा यांत आश्चर्य नाही. याचप्रमाणें स्टेशनांत उतरल्याबरोबर समोरील चौकांत क्रिस्तोफोरोकोलोम्बो (कोलम्बस)चा पुतळा पाहूनहि या लोकांचा धाडशीपणा, अचाट कल्पना, व त्या सिद्धीला नेण्यास लागणारा दृढ-निश्चय व चिकाटी यांची उत्तम ओळख पटते. कोलम्बसनें नव्या जगाचा शोध लावला हें तुझांस ठ ऊक आहेच; असल्या धाडशी माणसाला स्वदेशी मदत मिळूं नये, व दारोदार भीक मागतां मागतां स्पेनच्या राणीनें त्याला आश्रय द्यावा हें फक्त जेनुआच्या लोकांच्याच नव्हे, तर सर्व मनुष्यजातीच्या पुराणप्रियतेची, नव्या गोष्टींविषयीं साशकपणाची साक्ष देतें. याच्या मृत्यूनंतर तीनशें वर्षांनीं, ह्यणजे १८०८ सालीं माझिझनी जन्मास आला, त्या वेळीं जुन्या लोकसत्तेची साक्ष देणारे उत्तम वाडे तेवढे अमून जेनुआप्रांत फ्रेंचांच्या व मग सार्डिनियाचे राजाच्या ताब्यांत असे ! जेनुआस बरेचसे पाहण्यासारखे वाडे आहेत ! हे १५ व १६ शतकांतील लोकसत्तेच्या वेळचे आहेत. या सर्वांत पाहण्यासारखी पहिली गोष्ट ह्यणजे संगमरवरी खांब व कमानांचा दर्शनी चौक व त्यांतून वरच्या मजल्यांत जाणारा रुंद

भाक्षा बूरोपातीक प्रवास.

प्रशस्त संगमरवरी पायऱ्यांचा खुला जिना हीं होय. या सर्वांचें सार ह्मणजे येथील युनिव्हर्सिटीतील चौक व जिना होत. हीं एकमेकांस हिऱ्याकॉदणाप्रणें शोभवतात ! आणखी रोस्सो, ब्यांको, पालात्रिहचीनी वगैरे वाडे पाहण्यासारखे आहेत. एकांत व्हानडाईक, रूवेन्स् वगैरेच्या चित्रांची चांगली ग्यालरी आहे, पण मी पहायला गेलों त्या दिवशीं बंद असल्यामुळें मला पहायला मिळाली नाहीं. जागजागीं टेंकड्यावर सज्जे आहेत त्यांवरून खालील पसरलेल्या शहराचा व समुद्राचा देखावा फार नामी दिसतो; कांहींवरून शिवाय शेजारचीं दऱ्याखोरीहि दिसतात.

पण सर्वांत मौज गोदीच्या बाजूनें शहरापासून दूर रात्रीच्या वेळीं जावें ह्मणजे दिसते. हा रात्र काळोखी व ढग आलेले असल्यामुळें वर फक्त काळेंकुट्ट दिसे. पण ढगांस त्रासूनच जणूं काय आकाशाचा एक खंड नक्षत्रें व नक्षत्रमालांसह गांवावर पसरला आहे, असें वाटे. इतकीं अपूर्व शोभा त्या काळ्या टेंकड्यांतून लखाखणाऱ्या हजारां दिव्यांची दिसे. हा स्वित्झरलंडी देख वा जेनुआला पाहून फार समाधान झालें. व अगदीं समुद्रकांठावर लाटांचें संभाषण ऐकत बसायला सांपडलें नाहीं हा खेद कांहीं अंशानें दूर झाला. तास दीड तास तेथें शांतपणें बसून मग परतलों.

जिनेन (जर्मनी) ९ सप्टेंबर, १९१२.

जेनुआविषयीं घडित लिहिलेलें पत्र पोंचेळच. खरें ह्मटलें असतां रोम सोडल्यापासून निवांत वेळ असा मिळालाच नाहीं. रात्र थोडी व सोंगें फार, असा प्रकार होऊन, निवांत वेळ सांपडेनासा झाला; यामुळें पत्र त्रोटक येत गेलीं, त्याला इलाज नाहीं.

कोल्म्बस, माझिझनीचें जेनुआ शहर रविवारीं सोडलें. येथें गांवाची नवीच रचना दृष्टीस पडून मौज वाटली; तसेंच डौलदार चौक, त्यांत

माझा युरोपांतील प्रवास.

विस्तारण जिने हों अक्षय ध्यानांत राहतील अशी पाहिली. एकदोन वाज्यांत चित्रसंग्रह होते; पण रिपेअर वगैरेसाठी बंद असल्यामुळे ते पाहतां आले नाहींत. एकदां गांवांत जाण्यासाठीं ट्राममध्ये शिरलों, तों आणखी तासभर ट्राम अगार बस वगैरे कांहीं चालणार नाहीं वगैरे ट्रामवाल्यानें घाईनें सांगितलें. कारण न लक्षांत येऊन दुसऱ्या ट्रामकडे दूरवर गेलों. तेथील ट्रामवाल्यानें सायकलपणें टिकिट देऊन दहा चेंत्सेसिमी (एक आण) खिशांत टाकल्या व नंतर सांगितलें, कीं, येथील एका प्रसिद्ध माणसाचें आज 'फुनेराले (फ्यूनरल्-अंत्यविधि)' आहे, हणून ट्राम येथेंच थांबेल; तर आतां तुम्ही उतरून पायीं जा ! त्याच्या या चमत्कारिक वर्तनाची मजसारखीच इतरांसही मौज वाटली.

जेनुआ सोडल्यानंतरचा प्रवास लॅम्बार्डी प्रांतांतून झाला. टोस्कानाची जशी दारूविषयी प्रसिद्धि, तशी याची भात-भाज्या वगैरेविषयी रुग्णता आहे. कोणी जास्त दारू पिऊन बेहोष झाल्यास 'व्हानो टोस्कानो' स्वस्त झाली वाटते? असें तिकडे हणतात ! तसें भाताविषयी कांहीं नसावें. भाताची शेतेंच्या शेतें, बरीचशी मका, वांगी, टोमाटो भोपळा (पोमोदोरे), कोबी आदि भाज्या व द्रक्षादि फळेहि वाटेनें खूब दिसलीं. भाताच्या शेतांत पिकाच्या लांब चिंचोळ्या पत्र्यापत्र्या अगून त्यामधून पाण्यानें भरलेले पाट वाहतांना दिसतात. आपल्यासारखेच प्रथम गाऱ्यांत लावणी करतात कीं काय, हें कळलें नाहीं. तसेंच आपलेकडील तांबडा कण्हेर फार दिसला; याला कास्तानियेता हणतात. हा सर्व शेतीचा देखावा बरा वाटला; बरेच दिवस अश्वीस नेहमीं जाणेंयेणें पडून शेतीशी थोडा संबंध आल्याकारणानें या गोष्टींत लक्ष घालावेंसें वाटतें. कांहीं वेळानें पो नदी परत ओलांडून पाविह्या मार्गे टाकलें व तेथून सातआठ मैलांवर ' चरटोसा ' नांवाच्या ठिकाणीं ख्रिस्तभिक्षूंनीं पंधराव्या शतकांत स्थापलेला मठ पहायला गेलों. स्टेशनपासून मैला

माझा यूरोपांतील प्रवास.

वर हा मठ आहे. जातांना ऑम्निबसमधून तेथवर गेलों. भोंवतीं उत्तम रीतीनें राखलेली बाग असून तीं अप्रतिम कारागिरीचें देऊळ आहे. यांत पेरुजिनो, बर्गोन्यानो वगैरे चिताऱ्यांचीं प्रसिद्ध चित्रें आहेत. नक्षीकाम सुबक आहे. एका पवित्र-उपकरणादीच्या खोर्लीत (साग्निसिट्या) हस्तिदंताच्या अप्रतिम नक्षी कामाचें तक्रट आहे, त्यावरील काम अति चतुराईचें आहे. अशा तऱ्हेचें उत्तम देऊळ पाहून त्याला खेटून असलेल्या मठांत गेलों. हा दोनचौकी असून, चौकाचे कमानांनी-खांबाचें भाजलेल्या मातीचें (तेरा कोत्ता) गॉथिक नक्षीकाम स्वतः भिक्षूंनीं केलें आहे. दुसऱ्या चौकांभोंवतीं २४ भिक्षूंच्या राहण्याच्या २४ खोल्या आहेत; तेथें अजूनही भिक्षू अगूर तापसी राहत असल्यामुळे थेटपर्यंत जातां आलें नाहीं. त्यांची काम करण्याची, रोजच्या जेवणाची एक खोली मासल्यासाठीं दाखवितात. तेथील टापटीप व्यवस्था पाहून आश्चर्य वाटतें; अन्न ठेवण्याचें कपाट असतें, त्याचें दारच टेबलासारखें आडवें मांडतां येतें; त्यावर दोन भिक्षु रोजचें जेवण उरकतात; पण आठवड्यांतून एक दिवस सर्वजण पहिल्या चौकांतील एका मोठ्या दालनांत आठ टेबलांभोंवतीं जेवतात. मुख्य भिक्षु मधल्या टेबलाशीं बसून गोविंद ह्याणतो. या भिक्षूंना रात्रंदिवस जपमाळ धरून बायबल जपत बसावें लागत असेल असे प्रथम वाटतें, पण तसें नाहीं; नित्यनेम ठराविक वेळांत सारून कोणी चित्रें रंगवणें, कोणी इमारतीचें काम करणें, कोणा नक्षीकाम, कोणी बागेची मशागत वगैरे कामे रात्रंदिवस चाललीं असतात. असल्यापैकीं कांहीं तसबिरी मोठ्या दालनांत जेवणाच्या ठिकाणीं टांगलेल्या वाईट नाहींत. शिवाय पूर्वीं द्रक्षांचे बाग लावून दाख करणें हें एक भिक्षूंना जबरदस्त मेहनतीचें पण तितक्याच भरपूर पैदाशीचें काम असे. अशा मठांतील (क्योस्त्रो) दाखूची प्रसिद्धि चोंहीकडे असे. शिवाय धार्मिक गायनाच्या नोटेशनचीं पुस्तके हे भिक्षु स्वतः

माझा यूरोपांतील प्रवास.

नक्षी वगैरे भरून लिहीत. छापण्याची कला त्या वेळीं ठाऊक नसल्यामुळे व पुढें बरेच दिवस धार्मिक ग्रंथांना तिचा विटाळ न होऊं दिल्यामुळे ग्रंथलेखनाचें काम या भिक्षूंनां जबर असे. यावरून भिक्षूंच्या उद्योगाची कल्पना येईल. इकडील तापसलोकहि देह वाळवीत न बसतां मेहनतीचीं उपयुक्त कामें करीत असत. आति उपयुक्त ह्मणजे दारूचें ! त्यांच्या धर्मप्रणेत्यानेच दारू पिण्याचा कित्ता घालून दिल्यावर मग हे कां कमी करतात ? क्लॉइस्टरमधील अन्नकारी खात्याच्या भिक्षू इन्स्पेक्टराच्या उदरविस्ताराचीं वगैरे जुनीं वर्णनें हंसवून सोडण्यासारखीं आहेत. असो. पण खुद्द मधील इमारतीपेक्षां आश्रमाभोंवतीचा भाग फार मनोहर आहे. पुढून एक स्वच्छ पाण्याची नदी बडबड करीत वाहते. तिचेच अनेक पाट भातांच्या शेतांतून व इतरत्र नेलेले झुळझुळ वाहतात. एकीकडे पक्क होत आलेलीं भातें, दुसरीकडे भाज्या, त्यांतल्यात्यांत काठीवर चढलेल्या वेळाला लागलेलीं लाल टोमाटो फळे, तिसरीकडे मकादि धान्य, भोंवतीं व सगळीकडे शीतल छायेचीं झाडे—वगैरे आश्रमाच्या व त्याच्या आश्रितांच्या शान्त उद्योगाची मनोहर साक्ष पटवतात.

आश्रमांतील इमारती पाहून झाल्यावर थोडा वेळ नदीकांठीं फिरलों. दोन्ही तीरांवर शेतांतून शेतकरी बायकामुलांसह काम करीत होते; बायका व मुली उघड्या पायांनीच काम करीत होत्या. गंवत पुहणांनीं कापात्रें व बायकांनी जमवात्रें असें चाललें होतें. जशी इतर पिकांची तशीच मेहनत इकडील लोक जनावरांच्या चाऱ्याची घेतात; त्यांच्या गंवतासाठीं जमीन राखून ठेवून, तें वाळवण्याची विशेष काळजी घेतात व नंतर व्यवस्थित कापून वायां न जाऊ देतां उपयोगांत आणतात. यामुळे वैरणीच्या अभावाने त्यांचीं गुरें मरण्याचा हिंदुस्तानी प्रसंग त्यांवर सहसा येत नाही. एकंदरीत हें आश्रमपद पाहून माळिनी तीरावरील कण्वाच्या आश्रमाच्या सुरस काळिदासी वर्णनाची आठवण

माझा यूरोपांतील प्रवास.

हालां; व आपण कालिदास असतो तर तसेंच वर्णन केले असते असे वाटले ! तटस्थ पहात असतांना ' पवनचपल पाटाचे पाणी—झुळझुळ आहे तरमूलांतुनि ' हें पद गुंगत होतो. शेवटी एक वाजल्यावर परत टेशनकडे येऊन, दुपारी मिलानोला उतरलो.

मिलानो येथे उतरण्यांत मुख्य हेतु, तेथील पिनाकोथेका (चित्र-संग्रालय=शाळा-पाहिजे ते ह्मणा !) मध्ये पुनः राफाएलादि उत्तमांची उत्तमचित्रे पहायला मिळावीं, हा होता. शनिवारी उशिरा मिलानोला गोंजल्यामुळे चित्रशाळा बंद, ह्मणून देवळे, वाडे व शहर पहाण्यास निघालो पेशील दुभोमा जगांतील मोठ्या देवळापैकी एक आहे. शिवाय आश्चर्याची गोष्ट अशी, कीं, ते जुन्या अगार नव्या रोमन पद्धतीवर बांधले नसून, त्याची रचना गोंथिक आहे ! ९ व्या व ६ व्या शतकांत गोंथिक लोकांचे उत्तरइतालीवर राज्य होतें, व पुढे १२ व्यांत पुनः उत्तरेकडून जर्मन बादशहांनी इतालियन मुळख बरेच दिवस आपल्या ताब्यांत ठेविला होता. पैकीं ' फ्रेडरिक बार्बरोजा ' यानें एकदां मिलानो लुटवून तेथील इतर अमूल्य वस्तूंवरोंवरच संगमरवरी खांब जर्मनीकडे पळवले. यांपैकींच कांहीं ' नाउम्बुर्गच्या डोम'ला लावले असल्याचें पेशील गुरव प्रौढीने सांगत होता. असो. यामुळे उंच कमानी दरवाजे, तीन अर्धवर्तुलाकृति भागाचे खांब, त्यांवरील उंच कमानीकमानीचें छत्र, त्याला बाहेरून लहानमोठे अनंत कळसवजा मनोरे, व नक्षीच्या दिपमाळीसारखा एक उंचच उंच मध्यमनोरा असें हें मोठें मजेदार दिसतें. सबंध संगमरवरांत बांधले आहे. आंत प्रकाश सान्द्र पांएत्रो-इतका नाही. गोंथिक देवळांत बाजूचे लहान देव्हारे (Chapels) वगैरे अलंकार, फारसे नसतात; तसे यांतहि नाहीत. आंतून सर्व पाहून वर गेलो. याची वरची बाजूहि कौला-पत्र्यांच्या एवजी संगमरवर.नेच सबंध आच्छादलेली असून तीवर हवें तिकडे फिरतां येतें. त्यानंतर वर मनोरा चढून गेलें ह्मणजे त्याच्या उंचीची कल्पना

मीक्षा युरोपांतिल प्रवास.

चांगली येते; सभोवार लांब पल्खावर पाहतां येते. मी देवळांत गेलों तेव्हां गायन वगैरे ऐकूं येऊं लागले. मोठ्या थोरल्या मंदिरांत औरगेलचा तो आवाज मोठा शान्त व गोड वाटतो. जरा पुढें जातो तों मुख्य देव्हान्यापुढें वेदीवर झालरी, बालक वगैरे लावून आरास केली होती, व काळ्या झग्यावर पांढरी, हिरवी, तांबडी व निळी छाटी पांवरलेले उपाध्याय भोवती बसले असून मंत्रोच्चार करीत होते. आपल्याकडल्याप्रमाणें परधर्मीयांस पावित्र स्थळीं मज्जाव येथें नसल्यामुळें मी वर चढून अगदीं गाभ्याऱ्याच्या कठड्यापर्यंत गेलों. तों मिलानोच्या आर्चबिशपमहाराजांची स्वारी संस्थानी पोषाक करून देव्हान्याच्या डाव्या बाजूला मऊ भासनावर विराजमान झालेली दिसली. यांची वरील छाटी पुढून व मागून पायांपर्यंत लोंबत होती; ती रेशमी असून तीवर जरीची वेलबुटी होती. डोक्यावरील अर्ध्याबदामाच्या आकृतीची टोपी (इं. मायटर) ही त्याच कागडाची, रंगाची व नक्षीची असून, तिला मागें रुंद पट्टा लावलेला पाठीवर लोंबत होता. त्यांचें अधिकारचिन्ह जें धर्मदंड, तें एका सेवकानें हातीं धरलें होतें. देव्हान्यापुढें जाऊन गुडघे टेकण्याची वेळ आली, कीं, सेवक तो दंड त्याच्या हातांत देई; दुसरा एक येऊन बदामी टोपी काढून घेई, व गुडघे टेकून झाले ह्मणजे तिसरा एक बायबल-पोथीचें पान व ओंवी बरोबर काढून वाचण्यासाठीं त्याच्या पुढें धरी; अशी कवाईत बराच वेळ चालली होती. इतर उपाध्याय कोणीहि या बाजूकडून त्या बाजूकडे जाऊं लागला, कीं, शूलापुढें गुडघा व आर्चबिशप महाराजापुढें मान वांकवून बाजूला जाई; मध्येच एकदां वेदीच्या कोपऱ्यावरील उंच व्यासपीठावरून एका उपाध्यायानें ल्याटिन बायबल वाचलें. तेथें उजेड होता तरी पूर्वापार वहिवाटीमुळें गुरवबोवा त्याच्या पोथीपुढें मेणबत्ती धरून हजर होते. वाचणें, मंत्र ह्मणणें—प्रार्थना करणें सर्व एक प्रकारच्या गळ्यावर होत असे; बरेच उपाध्याय मिळून मंत्र ह्मणूं लागले ह्मणजे आपण मंत्र-

मीक्षां यूरीपांतील प्रवास.

जोगरकरतो तसा भास होई. हें बराच वेळ पाहून व ऐकून बराच वेळ कठड्याशीं भालदारांच्या मार्गे उभा असलेलीं परत खालीं आलीं व हळूच एका गृहस्थाला आजच्या समारंभाचें कारण विचारलें. 'उद्यां एका सप्ताचा जन्मोत्सव आहे त्यासाठी,' असें उत्तर मिळतांच हा 'पूर्वरंग' अगर तालीम आहे हें लक्षांत आलें व इतर गोष्टी पाहण्यास चालता झालीं. आणखी दोनचार देवळें पाहिलीं. त्यांत ऐन चौथ्या-पांचव्या शतकांतलें जुनें विटाचें सान्त आम्बोजिआचें निवडून पडण्यासारखें होतें. यांतील विशेष ह्मणजे मुख्य दरवाजापुढे, एका वाड्याप्रमाणें चौसोपी चौक होता, हा होय. शिवाय याचा दरवाजा जाडा लांकडी आहे, त्यावरील नक्षीकाम सुबक आहे. यांतील वेदीच्या मागील कमानीला सोन्याचें अप्रतिम छन आहे, पण तें पहायला गुरवाच्या हातावर ९ फ्रांक (तीन रुपये दोन आणे) ठेवावे लागतात. तें मला नको होतें. दोन फ्रान्सिस्कन भिक्षूंना मात्र मोफत पहायला मिळालें, ह्मणून जरा हेवा वाटला. अशा भिक्षूंनां प्रथम पाहिलें तेव्हां मौज वाटली, पण मग प्रत्यहीं ते भेटत ह्मणून त्यांच्या तपकिरी पायघोळ झग्याचें, पारशाप्रमाणें कमरेला बांधलेल्या व गुडध्यापर्यंत लोंबणाऱ्या जाड तिपेडी पांढऱ्या सुती दोरीचें, उघड्या पावलांवरील वहाणांचें (अगदीं हुबेहूब वहाणा!) व कंवटी झांकावी ह्मणून मुंबईला घरीं व दुकानांत पारशी लोक टकल-टोपी घालतात, तसल्या टोपीचें मुळींच आश्चर्य वाटेनासें झालें. शिवाय एकदोन वेळां विशेष संघट्टनाचा प्रसंग आला होता त्या वेळीं यांच्या सभ्य, मनमिळाऊ वर्तनानें मन्मथर चांगला परिणाम झालेला होता.

संध्याकाळीं जेवल्यावर पुनः दुओमो चौकांत फिरलीं व बसलीं, त्या वेळीं बरीच करमणूक झाली. सर्व व्यवहाराचें, ट्रामचे वगैरे गर्दीचें हें ठिकाण असल्यामुळें, नानाप्रकारचीं माणसें जातायेतांना दिसलीं; त्यांचें बरेंच निरीक्षण करायला सांपडलें.

मीक्षा यूरोपांतील प्रवास.

जैनुआप्रमाणेच येथेहि दोन मोठ्या रस्त्यांच्यामध्ये एक गालेरियो आहे, व तिजवर दोन्ही ब्राजूनी चहाकॉफीची, चित्रांची व अलंकारादि चैनीच्या वस्तूंची मोठमोठी दुकाने आहेत. अशी ग्यालरी ह्यणजे एक रस्ताच, पण तो वरून तावदानी कमानींनी आच्छादिलेला, फक्त पादचारी लोकासाठी असलेला रस्ता होय. यावर संध्याकाळी उपाहारगृहांत गायनवादनादि चालतें व चैनी मंडळी सर्व ग्यालरीभर खुर्च्या टाकून एकाद्या फटाकड्या मैत्रिणाबरोबर कॉफी-आइसक्रीम वगैरे घेत, गप्पा मारीत, हंसत, थट्टा करीत बसलेली असते. जैनुआच्या ग्यालेरिआला माइझीनीचे नांव दिलें आहे व मिलानोचीला वि्हितोरिओ मानुएलेचे नांव ठेवले आहे. अशा या स्वच्छ, चैनीच्या ग्यालेरिआ फक्त या दोन शहरीं दिसल्या.

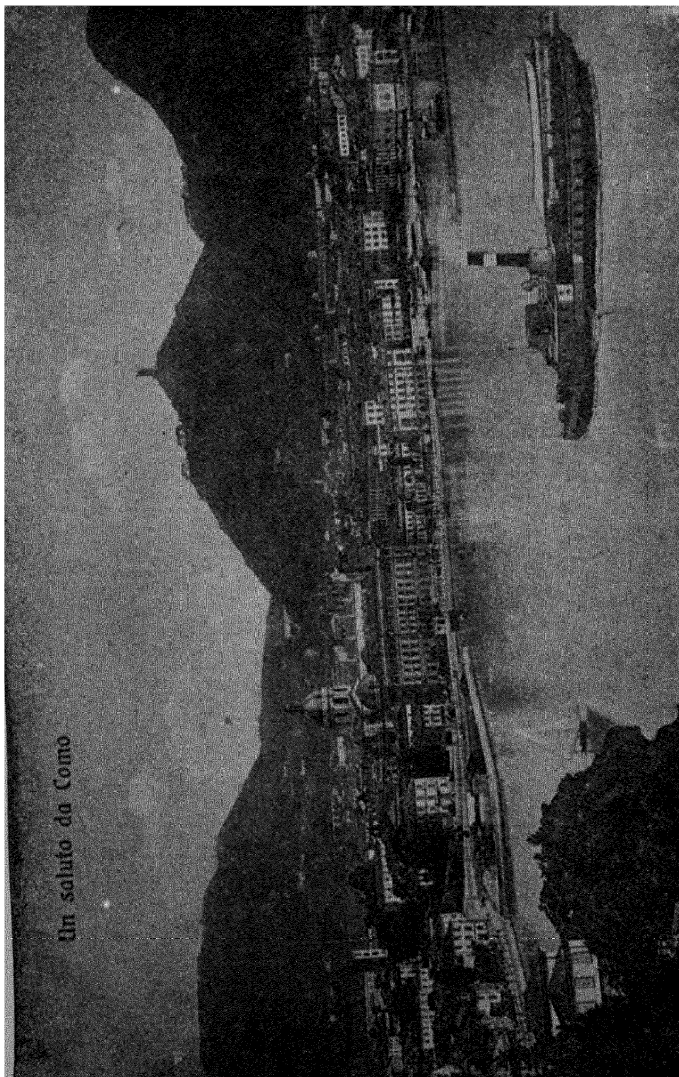
रविवारी सकाळीं उठून पिनाकोथेक्लाऊडे निघालों. एका गृहस्थाला वाट विचारतां तो दाखविण्यासाठी बरोबर आला. वाटेंत त्याचेंमाझे कांहीं कांहीं बोलणें झालें. मजकडून उत्तर जायला अर्थात् वेळ लागे ! शेवटीं पिनाकोथेक्लाऊडे शिरलों. पुढील भला मोठा चौक, त्यांत बरोबर मध्यभागीं नेपोलियनचा रोमन बादशहासारखा उभा धातूचा पुतळा, इतर दगडी पुतळे, जिने वगैरे पाहून उल्हासानें वर चढतो, तो, चित्रशाळा ज्या दालनांतून आहे त्यांच्या दाराशीं 'ओजी क्यूसो (आज बंद) हे शब्द पाहून एकदम दचल्यासारखे झालें व अत्यंत निराशा झाली ! चौकशी करितां कांहीं डागडुजासाठीं बंद असल्याचें समजलें. मजप्रमाणेच कितीतरी प्रवाशांची निराशा झाली हें तर राहोच ! पण खुद्द मिलानोच्या लोकांनां हि आमच्यासारखेंच नवल वाटलें ! लांबलांबून उत्सुकतेनें देवदर्शनाला जावें व दुष्ट पुजाऱ्यांनीं अगर बडव्यांनीं मज्जा करवावा ह्यणजे यात्रकरूंंची जशी स्थिति होते, तशीच आमची सर्वांची झाली. लोकांचे समुदाय आशेनें जमून येत व आकाशवाणीसारखे हे दोन शब्द कानांवर आदळले ह्यणजे अर्धे निराशेंत, अर्धे रागांत परत

माझा यूरोपातील प्रवास.

जगत ! मारिया देला प्रॉक्सिए नांवाच्या देवळांत प्रसिद्ध चित्तारी लेआ-
नार्दो दाविंची यानें 'येशूचें आपल्या शिष्याबरोबरचें शेवटचें जेवण,' हें
चित्र काढिलें आहे, तेथेंहि असेंच झालें. मिलानला जायचें तें दुओमो,
राफएलचा मेरीविवाह व विंचीचें शेवटचें जेवण हीं मुख्य पाहण्यासाठीं;
पण दोन्ही ठिकाणीं नकार मिळाल्यामुळें त्रासून मिलानोहून रविवारी
दोन वाजतां पाय काढला !

वाटेंत इटली व स्वित्जरलंड यांच्या सरहद्दीवर कोमो, लुगानो,
माज्योरे अशीं तीन सरोवरे आहेत. त्यांपैकीं एकदोन तरी पाहून गेल्या
वर्षींची लेमन्-टुन्-ब्रीएन्झ-चारजिल्हे सरोवरादींची आठवण नवी
करावी असें वाटून वाटेंत कोमो सरोवरावर त्याच नांवाच्या गांवीं
दीड तास थांबलों. आल्पसमधील सरोवर तें! त्याची शोभा तुझांठा ऐकून
ठाऊक झाली असेलच. स्वच्छ निळें पाणी, भोंवतींच्या वृक्षांनीं
आच्छादिलेल्या हिरव्यागार डोंगरांचें त्यांत स्वरूप बिंबलेलें,
थंड व टवटवी भाणणारी हवा वगैरे काय काय वर्णार्थी ? बराच
वेळ फिरून व्होल्टा चौकांत एका उपाहारगृहांत कॉफी घेत बसलों.
अजून स्वित्जरलंड लागलें नव्हतें; पण त्याची लाया येथवर पडली होती
खास; कारण कॉफीला मिळणाऱ्या दुधाविषयीं इतालियन कंजुषपणा
जाऊन भलें थोरलें खापरीपात्र भरून दूध पुढें आलें. दुपारची कॉफी
घेण्यासाठींच उतरलों होतो ह्मणायचा ! प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ-विशेषतः विजे-
विषयीं शोध लावणारा व्होल्टा (Volta) कोमोचा रहिवासी ह्मणून
ह्या नांवाचा चौक येथें आहे. व्होल्टामेटर ह्मणून कांहीं यंत्राचें नांव
इंटरमीजिएटमध्ये असतांना कानांवरून गेलें होतें, पण तें वालवल
कमी झाल्यामुळें आतां त्याचा गंधहि मनावर नाही, हें प्रांजलपणें
कबूल करतो.

कोमोहून पांच वाजल्यावर निघून इतालीची सरहद्द क्यासोला ओलां-
डली, व एक तासांत लुगानो नांवाच्या सरोवराचे कांठीं त्याच नांवाचे

Un solido da Como

‘कोमो’ सरोवर.

माझा यूरोपातील प्रवास.

गांवी रात्री मुक्काम केला. या सरोवराचेहि तसेच-नीलमण्याचा जणू रस ओतावा, तसे झळकणारे त्याचे पाणी; भोंवताळी डोंगरावर पाय-थ्याशीं दाट झाडी; तिजवरील गर्दपणाने काळसर भासणारा हिरवेपणा, आजूबाजूनीं दऱ्यांतून व खोचाडांतून लहानमोठीं गांवे-जणू काय मानवी कृतीच्या कृत्रिमपणाला सृष्टि दडवून ठेवू पहात आहे !-डोंगरावरून धांवत उड्या मारतांना श्रमाने फेंसाळलेले लहानमोठे निक्षर सरोवराला प्रेमाने भेटून त्याशीं ऐक्य पावत आहेत, जसे कोणी अत्यंत सुखांत आपल्याशींच प्रेमाने गुणगुणावे तसा त्या दरींतून उत्पन्न होऊन कानांत भरणारा प्रवाहाचा मंजुळ ध्वनि, वगैरेनीं मनांत एक तऱ्हेचा सात्त्विक भाव उत्पन्न होई. वृक्षलतादीनीं वेळबुडी काढलेल्या पर्वतचौकटींत बसवलेला हा पाणीदार भव्य बिलोरी आरसा सृष्टीनें आपले रमणीय स्वरूप त्यांत पहावे ह्मणून तर येथे अक्षय ठेवला नसेलना ? त्या वेळीं मनाला कल्पनांच्या भराऱ्या माराव्याशा वाटत. आच्छाद सरोवराचे रसभरित वर्णन करतांना आल्पसमधील सरोवरे बाणाच्या मनांत घोळत नव्हतीना? असेहि क्षणैक वाटे. किंवा मीं न पाहिलेल्या मानस सरोवराचे तर हे मासले नसावेत! असे एक ना दोन-हजारों तरंग मनांत येत. सृष्टिशोभेच्या या नंदनवनांत मनाला वेडावून सोडणारे देखावे पावलोपावळीं दिमून धन्य वाटते. या सरोवरांवर वाफेच्या बोटींचा इतका सुळसुळाट व गोंगाट नसता, तर त्यांचा शांतपणा अतिशयितच भासला असता. पण ऐहिक सुखाला ह्मपापलेले यूरोपीय लोक येथे चैन करण्यासाठीं येऊन सृष्टीच्या या शांततेचा भंग करतात, हा नाइलाजाचा गोष्ट आहे! यामुळे चन्द्रा-पंडाचा घोडा वाट चुकून आडरानांतून फिरतांफिरतां एकदम सृष्टीचे जणू जीवन अशा सरोवराच्या कांठीं आश्रयाने थन्नकण्याचे आतां कादंबऱ्यांतहि दिवस राहिले नाहीत लुगानोला सेझो असल्यामुळे चार घरीं हिंडून सुद्धां जागा मिळण्याची मुश्किल पडली. टूरिस्ट होटेल गच्च भरलेले.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

बहिवाट सोडून एका ग्रांड्होटेलान्त उतरलों. तेथें काय, सर्वच ग्रांड्होटेलान्त पाहुण्याच्या पिशवीला चढाहि ग्रांड्होटेलान्त पडतो ! दर क्षुल्लक कामासाठीं दक्षिणेची लालसा धरणाऱ्या सेवकांची (Waiters) येथें फालतू गर्दी असते; संध्याकाळीं पुढून कापटेले दोन शेंपटाचे कोट घालून, डोक्याचे केंस भांगपावडरीनें तक्रतकीत करून सलोनमध्ये रिकाम-टेकडा सुळसुळाट करायला हे स्वतः तयार असतात, व पाहुण्याच्या जायच्या वेळीं दुष्टासारखे पिशवीकडे टंवकारीत दुतर्फा उभे असतात. जितक्या डिप्रींनीं हात गरम होईल तितकें वांकून सुखकर प्रवासादि मंत्रोच्चर जसे यांचे घटलेले असतात. वरेंसें सेकंडक्लास होटेल गांठळें तर ग्रांड्होटेलसारख्या सर्व सोयी मिळून वरील गृत्रांचा त्रास कमी होतो, व तेथील लोक ज्यास्त सभ्य, मनमिळाऊ असे असतात. त्यांच्यांत औपचारिकपणा—ताठपणा किंचित् कमी असतो.

सकाळीं फराळ करून होटेलास रामराम ठोकला व हातपाकीट स्टेशनांत ठेवायला देऊन सरोवरावर टेंकड्याटेंकड्यांनीं भटकलों. हें सकाळच्या प्रहरचें शुद्ध व हुशारी आणणाऱ्या हवेंतील भटकणें फार मानवलें. कोणीकडेहि वळलों तरी पुनः तळ्यावर रोंख ठेवण्याचा निश्चय केला. एकदां भटकतांना नीट लक्ष न राहून सरोवर दिसेनासें झालें, ह्मणून कोणाला तरी विचारण्याचें ठरविलें. इतक्यांत एका तरुण अलुड टवटवीत गालांची छोकरा (आपल्या समजुतीप्रमाणें हिला बाईच ह्मणात्रे लागेल; कारण ही वीन वर्षांची असावी) पाठीशीं धुतलेल्या कपड्यांची टोपली घेऊन वर येतांना दृष्टी पडली. तिचें शरीर व एकंदर दृश्य मोकळ्या हवेंत—शहर व त्यांतील चोंचले यांहम अलिप्त राहण्याची साक्ष पटवीत होती. मी तिजकडे वळून 'ज्योर्नो सिजोरीना (कुमारिके नमस्कार, अथवा शब्दशः शुभ दिवस) ह्मणतांच ती नखशिखांत तांबडी झाली. अशी लाज वाटण्याचें कारण काय असावें? असें कोणो प्रवाशानें ममस्कार करण्याची संवय नसेल.

माझी यूरोपातील प्रवास.

अंगर हा प्रवासी अदृष्टपूर्व लहणून ? कसेही असो पण तिने फक्त मझ्या प्रश्नाला 'सि, सिजेरे' (होय महाराज) असे त्रेटक उत्तर दिले व गेली. तिचा तो गरिबीचा पण स्वच्छ पोषाख व काबाडकष्टांचे जीवन सुचविणारी पाठीवरील करंडी, एकंदर शरीर-बोलणे चालणे वगैरंत नीटसपणा, व प्रश्न विचारल्याबरोबर आलेला गुळाबीपणा ही एवाद्या कवीच्या वर्णन करण्याजोगी किंवा चिंताऱ्यास रंगविण्यासारखी होती. सृष्टीच्या निकट व अक्षय सहवासाचे मूर्तिमंत स्वरूप मला त्यावेळीं दिसले.

मग लुगानोहून स्वित्झरलंडांत आतां मध्ये कोठे थांबावयाचे नाही या निश्चयाने निघालो. तासाभराने बेल्जिओनाला आलो. येथून पुढे गोटा नांवाच्या आल्प्सच्या खिंडींतून नेलेला आगगाडीचा घाट लागतो. या स्थळाचा गोडपणा पाहून येथेहि एक दीड तास उतरून भटकलो. 'न निश्चय कधी ढळो' अशी प्रार्थना रोज करायची, पण ती अशा एकाद्या वेळेस बाजूला राहते! या ठिकाणी गवतावरून भटकत आपल्या विचारांत गुंगलो असतां, 'इल वोम्स' असे शब्द बालपणाच्या गोड आवाजांत व वृद्धपणाच्या घोराऱ्या स्वरांत एकदम उच्चारलेले कानावर पडून थक्कलो. त्याच रस्याने एक ह्यातारीबाई आपल्या नातवाला कडेवर (हणण्यापेक्षां 'हातांवर' लहणणे जास्त शोभेल) घेऊन चालली होती; ते मूल प्रथमच बोलायला शिकत असावे व ह्यातारी त्याचे कौतुक करीत असावी ! त्याने मजकडे पाहून 'तो बुवा (माणूस)-इल वोम्स' ह्याटले; त्यामुळे मलाहि बरे वाटले व हंसलो. मला वाटते या हंसण्याने त्या वृद्धेचे सौख्य शतपट दुणावले असावे ! नंतर दुसऱ्या गाडींत बसून त्या खिंडीचा रमणीय शोभा पाहू लागलो. दोन्ही बाजूंनी उंच डोंगर, व घटकेंत या बाजूला तर घटकेंत दुसरीकडे दिसणाऱ्या तेंसार व ब्रेनो नद्यांच्या तीरातीराने हा प्रवास झाला. वाटेने शंभर तरी छोटेछोटे धबधबे लागले असतील ! गिरिकंदरांतून झंझार करीत जाणाऱ्या गोदावरीचे, निळसर काळ्या पर्वतांचे, सापासारख्या सूं सूं करीत

माझा यूरोपातील प्रवास.

ठळक घेत गेलेल्या शुभ्र निर्झरांचे भवभूतीने केलेले अप्रतिम वर्णन येथे कसे तंतोतंत जुळते, असे वाटे. त्या देखाव्याच्या सौंदर्याचे, त्या वर्णसमृद्धीचे, कानाला आनंद देणाऱ्या त्या दुमदुमगाऱ्या नादाचे, डोळ्यांना रमवणाऱ्या व बद्ध करून टाकणाऱ्या त्या गिरिकंदराचे यथार्थ वर्णन करण्यास त्यांचा चहाता व भोक्ता भवभूतीच पाहिजे ! माझी अल्पमति येथे कुण्ठित होते !

हा गोटा खिंडीचा रस्ता संपतासंपता पाऊस सुरू होऊन हवेंत एकदम थंडपणा आला; मजजवळ कपडे इतालीतील उष्ण्याच्या धोर-
पाने बेतापुरतेच असल्यामुळे थंडी वाजे. पण मग चारजिल्हेसरोवर, झुपार-सरोवर, झ्यूरिचचे सरोवर वगैरे गेल्या वर्षाचे भोळखीचे देखावे दिसू लागून तिकडे मन वेधले, व थंडी भासेनाशी झाली. संध्याकाळी पांचला पावसामुळे हिवाळ्यासारख्या गार झालेल्या झ्यूरि-
चला उतरलो; पण लगेच तासाने दुसऱ्या गाडीत बसून 'शाफहौसेन' वरून जर्मनीचे अगदी दक्षिणेकडील छोटे शहर अगर मोठे खेडे जिगेन येथे रात्री ८ नंतर आलो.

लाइपझिक्, १३ सप्टेंबर, १९१२.

* स्टुटगार्टहून लिहिलेले व हे पत्र बरोबरच मिळतील. स्टुटगार्ट येथे उतरलो तो पावसाळी हवा, गारठा यांनी त्रासून सोडले. इतालीतील अगदी आपल्यासारखी हवा व इकडील मिळमिळीत सूर्यप्रकाश, पाऊस व थंडी यांचा विरोधाने, अगदी प्रथम यूरोपांत पायठेवतांना जसे वाटले तसेच थोडेसे आताहि वाटले. त्यामुळे स्टुटगार्टला फक्त एकदोन राजवाडे पाहून तेथून पळ काढला व वाटेत पाहिल्या बेताप्रमाणे कुठेहि न उतरतां सारखा अकरा ताप प्रत्राम करून परवा रात्री घरी आलो.

* हे पत्र उपलब्ध झाले नाही. त्यांत जिगेन येथील होअरद्वील नांवाच्या पुराणप्रसिद्ध किण्व्याची हकीकत होती.

माझा यूरोपांतिक प्रवास.

येथेहि तेंच ! सणवणीत मेघांनीं एकाद्या जनानख न्यावरील कंचुनी-प्रमाणें झगडूं पाहणारा सूर्यप्रकाश, व थंडा ठाळेअंच. लक्ष्मिकृष्ण ह्यगजे ही हवा अश्रुनपूर्व अगर मला नवी अशांतला प्रहार नव्हता. पण इतालीचें तें बारा तास सूर्यप्रकाशाचे ढळढळीत सौभाग्य व दिवसांतून दोन वेळ सूर्य डोकावला तर भाग्याचा ! असें येथील भिळमिळीत मांभाग्य यांचा विरोध ताजेपणामुळें मनावर फार ठसला, इतकेंच काय तें !

स्टुटगार्टला राजवाडे, बाग, त्यांतील पुतळे पाहून सुंदर मुळाच्या वाईट तर्जुम्यानें वाटवें तसें वाटलें. मेदांची गाभाऱ्यांतील रात्रदिवसांच्या पुतळ्यांची कल्पना चोरायचा प्रयत्न मला तरी विदान आवडला नाही. व्हाटिकान्तर्तील व्हीनस, अराओ, मिनवर्दा वगैरेच्या प्रतिष्ठातींचें अर्थेंच. असल सोनेरी घडावाचा दागिना व गिरेगाचा नग यांतील अंतर पाहून पारख्याला जसें वाटत असेल तसें वाग्यला लागतें. एका राजवाड्यांत मात्र शंभर वर्षांपूर्वीच्या इतिहासाची आठवण करून देणाऱ्या गोष्टी पाहिल्या. त्यांतील एका पारखान नेपोलियन आपल्या जर्मनयुद्धाच्या वेळीं बरेच वेळा राहिले असे. प्रशया संस्थान आपलें स्वातंत्र्य व अस्तित्व यांसाठीं झगडत हनें; पण त्याचेच दक्षिणजर्मनींतील जातभाई नेपोलियनशीं मर्या करून त्याला पाहुणचार देत होते ! या व्युत्पुर्ग संस्थानांतील राजाची मृत्गा नेपोलियननें आपल्या भावाला बायको करून देऊन त्याला वेस्टफालिया (पश्चिमप्रशिया, नाईन कांठ) चा राजा बनविलें होतें. तो निरन अने त्या खोलीत त्याच्या तमबिरी, अर्धपुतळे वगैरे टांगून ठेविले अहोत. नेपोलियनच्या भावजशीं वीहि मोठी तसवीर दाखवितात. मोठ्याशा संबंध झाल्यामुळें त्या वेळीं संस्थानाला धन्यता वाटली; भातांहे वाटत अंसल्यास न कळ!

✕

✕

✕

माझा यूरोपातील प्रवास.

सन. १८१२ सप्टेंबर १२ या दिवशी मॉस्को शहर जाळले जाऊन त्यांतून पळ काढणाऱ्या नेपोलियनला रशियन लोकांनी हवा असा चोप दिला. त्याचा शतवार्षिक उत्सव सध्यां तेंथे चाळू आहे. त्या-विषयी लिहितांना येथील दैनिकपत्र त्याचें श्रेय जर्मनीला देतें, तेव्हां मात्र हंसूं आल्यावांचून राहवत नाही. नेपोलियनला अखेरीला खालीं आणल्याचें बहुतेक श्रेय प्रशियाला आहे हें अगदीं खरें; पण त्याला आरंभ मास्को येथेंच झाला होता; व तो रक्ती पांघणाऱ्या, अर्धगोटी काम करणाऱ्या मजूर-शेतकरी-मेंढके आदि लोकांनीं केला ! लळ, अन्याय यांसहि कांहीं मर्यादा आहे; व ती भरली ह्मणजे गवतालांहि बळ येऊन, तें त्याविरुद्ध उठतें. याचें उदाहरण आपल्या यादवी घराण्यांतील पौराणिक कथेत आहेच. तसेंच नेपोलियनचें झालें !

याच गोष्टीचें दुसरें ध्यानांत ठेवण्याजोगें तात्पर्य काढतां येतें. प्रशियन लोक नेपोलियनविरुद्ध लढतात, पण त्यांचेच सगेलोयरे दक्षिण जर्मनीचे लोक त्याला मदत करतात ! एकच रक्त, एकच भाषा, एकच धर्म (प्रॉटेस्टंट, क्याथोलिक हा भेद पंथाचा काहे, धर्मतत्त्वांचा नाही.) असें असूनहि हे लोक एकमेकांचे गळे कापूं पाहत होते ! त्यांनां एकराष्ट्रीय कसें ह्मणावें ! एकच ध्येय, त्याच आकांक्षा, तेच हितसंबंध हीं असल्याशिवाय, नुसत्या धर्म-भाषा-रक्तादि ऐक्यानें एकराष्ट्रीयत्व येत नाही. एकराष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेविषयी आपल्या देशांत (व त्यासंबंधानें इतरांत) जो वाद कधीं कधीं माजतो, त्यांत बरेच वेळेला अशा गोष्टी विसरल्या जातात. उत्तर व मध्य हीं जर्मन रक्ताचीं व जर्मन भाषा बोलणारीं, पश्चिमेस फ्रेंच, दक्षिणेस इतालियन—अशा तऱ्हेची स्वतंत्रराज्यांची स्थिति आहे; पण तें आज एकराष्ट्रीय ह्मणवणारांत योग्य रीतीनें गणलें जात आहे. पण हें प्रासंगिक पुरे !

याप्रमाणें यदांच्या माझ्या प्रवासांत सृष्टिसौंदर्याचें अवलोकन करणें व अत्युत्कृष्ट मनुष्य कृतीचें यथेच्छ सेंधन करणें—असें दोन्हीहि साधलें.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

टिरोलचे व इतालियन लोक पहायला सांपडले. टिरोलियनाविषयी त्या त्या वेळी लिहिलेलेच आहे. डोंगरांत राहणाऱ्या लोकांचा साधपणा व राकटपणा यांच्यांत आहे. मोठ्या शहरी, व श्रीमंत यूरोपियन, अमेरिकन पाहुणे जेथेजेथे हवा खाण्यास प्रतिवर्षी चारपांच महिने जाऊन राहतात तेथेतेथे मात्र लुच्चेगिरी, प्रवाशाला धुवून खाण्याची शिताफी, पैशांनी मापतां येण्यासारखा सभ्यपणा वगैरे शिरळी आहेत. या टिरोल प्रांताचेहि असेच आहे. उत्तर व मध्यभाग जर्मनभाषा बोलणारा, जर्मन रीतिरिवाज बाळगणारा असा असून, दक्षिणभाग इतालियन भाषा बोलतो; आचारही इतालियनच आहेत. हा प्रांत हल्लीं ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांत आहे. ऑस्ट्रियन व जर्मन लोकांचा चुलतसंबंध असल्यामुळे भाषा, आचारविचार साधारणतः सारखे आहेत.

इताली देश सुपीक असल्यामुळे तेथे शेतकी फार चालते. उ० टोस्कानोप्रांतांत उत्तम फळे व द्राक्षांची वगैरे दारू होते; लोम्बार्डी-प्रांतांत भात-भाज्या वगैरे ब्राह्मणांचे भक्ष्य यथेच्छ होतें. येथील शेतीत यंत्रांचा शिरकाव उत्तमयुगोपइतका झाला नाही; तरी इतर रीतीच्या सुधारणा फार झाल्या आहेत. या शेतकऱ्यांचा व प्रवाशांचा संबंध केव्हां येणार? पण प्रवासी थोडा पायाचा खंबीर, चौकस, व केवळ शरीरस्वास्थाकडेच न पाहणारा असा असला ह्मणजे त्याला या शेतकरी लोकांच्या अगदीं साध्या, कष्टाळू जीवनाचा थोडा मासला पहायला मिळतो. बायकामुलासुद्धां हे शेतावर सारखे खपत असतात. अनबाणी, उबड्या पायांनी शेतें तुडवणाऱ्या बायका मीं येथेच प्रथम पाहिल्या. ह्यानारीकातारीं सुद्धां कष्ट करीत असतात. स्टुटगार्टपासून मद्र्या उड्यांत बसलेल्या, सकुटुंब, अमेरिकन गृहधाला यांचे मोठे आश्चर्य वाटे! त्यांच्या सांगण्यावरून अमेरिकेंत असा ह्मणजे अगदीं वांकलेल्यांनीं श्रम अरण्याचा प्रकार कायद्यानें बंद केला आहे; अशांच्या मुळांस त्यांचे पोषक कर्णे कायद्यानें भाग पाडिले आहे.

माझा यूरोपातील प्रवास.

पण इतालीमध्ये होटेलादि सोडली तरी केवळ प्रवाशांवर उपजीविका करणारा असा मोठा गृध्रार्ग आहे; व तो सिसरो-सीझर (इतालियन 'चिचेरो, केझर) माझिग्ननी-गाग्निवाल्दी यांच्या देशाला काळिमा आणण्यासारखा आहे. याची चर्चटपंजरी, लफंगेगेरी, फन-वेगिरी, लुचेगणा, लूलूकरण वगैरे गुण अगर देश इतके ठळक आहेत की ते एअंग्लेनमधून घाईने सफर करणाऱ्यांच्या सुत्रां सहजपणे लक्ष्यांत येतील. याविषयीहि वरंवर लिहिलेच आहे. जुने, न चाळते, परकी, खटे नाणे भाळणारे प्रवाशांचे पात्रप्रांत तर ह लोकांचे काय, पण चागली नाणावलेली हाटेलेमुद्रां पटाईत आहेत, असा सार्वत्रिक समज आहे. अगदीं डोळ्यांत तेल घालून जपावे तरी एकादे वेळेला लहानमोठा चटका बसतोच. एकदां एका ग्रांड हाटेलांत व एकदां पोस्टांचीं तिकिटें विकणाऱ्या तंब खूशाल्याच्या दुकानांत (इतालींत पोस्ट तिकिटें बहुतेक अशा, चित्राच्या कार्डीच्या-वगैरे दुकानां मिळतात, पोस्टांत मिळत नाहीत !) मला तांब्याचें थोडें खोट नाणें दिलेले इतर ठिकाणी चालेना लागून मागाहून लक्ष्यांत आले! शिवाय जागजागी घेतलेल्या चित्राच्या कार्डीत अलब्रम् घेण्यामध्ये वगैरे किती फसलों असेन, हें सांगतां येत नाहीं! तरी मी फेरीवाल्यांजवळ सहसा कांहीं घेतले नाही. मिलानोला दान्ते कर्वाची ' दिविहना कोमेदिया (Divine Comedy)' विकत घेतली, तिची तरी खरी किंमत काय असेल, राम जाणे !

तरी या लोकांवरून सरसहा इताली देशालाच लबाड, अर्थसाधू, दारिद्री व पैशाला हापापलला-अमा ठरवणारांपैकी मी नाहीं. उच्च प्रतीचें बौद्धिक व नैतिक शिक्षण मिळालेला, सुखी स्थितीतला, सभ्य व माणुसकी अंगांत असणारा एक वर्ग जसा इतर ठिकाणी तसाच येथेहि आहे. यांचे निखिरालय पंथाचे उपध्यायहि मोडताना लोदप पहात असतांना एका दोषधनेकून मिथुने मला मदत करायचे

मला यूरोपातील प्रवास.

लिहिलेच आहे. तसेच तेथे अगदी संध्याकाळी बासिलिका उगळ्या-पुढील तिबेरोची कमान काणती? असे मी एका फ्रांसिस्कन् भिक्षूचा विचाराता शेजारची संबंध उभी असलेली सेव्हेर्सची कमान दाखवून हीच तिबेरोची, असे त्याने सांगितले. मला ते पटले नाही, पण दावेहि मिरनिराळ्या दिशेने पुढे गेलो. नंतर सात वाजता पाहण्याची वेळ संपून, तेथील रक्षकांनी 'उशाता उशाता' (बाहेर निघा)ची सारखी घई लावताच चोहोकडून दाराशी गर्दी जमली, त्यांतच तो भिक्षु होता. त्याने मुद्दाम मजजवळ येऊन क्षमा मागितली, व मी चुकलो होतो, मी दाखविलेली कमान तिबेरोची नव्हे बगैरे सांगू लागला! मला याचे आश्चर्य व धन्यता वाटली! पुनः एकदा व्हाटिकान्मधील जुन्या पोपांच्या राहण्याच्या खेऱ्यातील राफ एडने काढलेली छान-वरील व भितीवरील चित्रे (इता० 'स्तान्झ,' इंप० फ्रेस्को) पहात असतांना, कांहीं ममजले नाही ह्मणून कोणाला विचारण्यासाठी वळतो तो, तोच भिक्षु दृष्टीला पडला; व त्वश्वामाने मी त्याजकडे वळलो. त्यानेहि शोध करून मला सर्व नीट सांगितले. अशी माणसे मला अनेक वेळां भेटली पादुआ स्टेशनवर तिफाट काढतांना एका गृहस्थाने मदत केली. बॉर्गेस म्यूझियमची वाट विचारात असतांना एक गृहस्थ थेट बरोबर आला व त्याने मजबरोबर दोन तासभर फिरून चित्रे दाखविल्याचे इतर ठिकाणी लिहिले आहेच. मिलानो येथेहि 'ब्रेरा' म्यूझियमची वाट एका गृहस्थाने मुद्दाम बरोबर येऊन दाखविली, व दुपरा एक चांगला म्यूझियम पाहिल्याखेरीज जाऊं नका, अशा शिफारस केली. हे सर्व मुद्दाम लिहिण्याचे कारण की, इतार्लीत लबाडी फार आहे, ह्मणजे तथे प्रामाणिक सभ्य माणसे अगर त्यांचा वर्ग नाही अशी कल्पना हे ऊं नये. एवढेच, की, तो एक विशिष्ट पाजी वर्ग मात्र इतर यूरोपीय देशांत न आढळण्यासारखा इतार्लीत आहे. मुद्दाम शाधून काळ्या डोंगरी लोकांचा फोटो वर्तमानपत्रांत

भाषा यूरोपीय प्रमाण.

द्वैज हे आमचे हिंदी साम्राज्यबंधू हणून लिहिणारांचा, तसेंच काळी मल्याळी एक हिजडेवजा बाई तुळशीसमोर बसला वर करून काढून पूजा करणारी नमुनेदार हिंदी स्त्री असें वर्णन करणारांचा मला अत्यंत तिटकारा येतो, व हणूनच या लोकांविषयी असा तुमचा चुकूनहि गौरसमज केला जाऊं नये, या हेतूनें हें इतकें लिहिणें भाग पडलें. यूरोपीय पद्धतीप्रमाणें याची कांहीं जरूरी नव्हती.

याच विषयांत आणखी एक गंमतीचें उदाहरण सांगून हें लांबलेलें प्रवासाचें चन्हाट बंद करणें आहे. एका संध्याकाळीं पिचिओ टेंकडी-वर मित्रासह गंगा मारांत बसलों असतां रक्षकानें 'उशीता' हणून लग्नटाळां वाजविली. आह्मी तेथून उठून खालच्या रस्त्यावर सज्जांत गणांचें सत्र मांडलें. बागेचें दार याच्याहि खालीं असून त्याला केव्हांच टाळें पडलें असेल, याची कल्पना कोणाला! शेवटीं सत्रेसातचे सुमारास किल्ल्यांच्या जुडग्यांच्या गडबडीनें व रक्षकांच्या अर्धें घाईत अर्धें त्रासांत बोटण्यानें गणांच्या ब्रह्मानंदांतून एकदम दचकून उठलों. 'तें तिकडे दार आहे, तिकडे झळा,' असें बडबडून तो पुढें कोणी गणांचे आंबट शोकी बसले असल्यास हांकून काढण्यासाठीं गेला; व आह्मी दाराशीं गेलों. तो फाटकाळा कुलूप! जरा गोंधळसासारखेंच झालें! थोड्या वेळानें रक्षक येऊन त्यानें दिंडी उघडी केली. या वेळीं त्याच्या हातावर चवळी ठेवण्याचें मला कांहीं वाटलें नाहीं. उलट 'नको नको, कशाला कशाला?' असें हणतहणत त्यानें हात पुढें केल्याची मौजच वाटली. असो. याप्रमाणें प्रवासाविषयीं वेळींवेळीं लिहिलें आहे. आतां मात्र महिना दीड महिना विश्रांति घेणें आहे.

लाइपझिग, १ आक्टोबर, १९१२.

प्रवासांत असतांना झालें नाहीं हणून व येथें आल्यावर दर शुक्र-वारी पत्रांचा डोंगर उठवायचा असें हणून मागें पडलेलें काम वेळींच

माझा यूरोपातील प्रवास.

भारंभाषे, यासाठी आजच मंगळवारी हे लिहिण्यास आरंभ केला आहे. सवडीप्रमाणे शुक्रवारी खास पुरे होईल. परीक्षेची वगैरे कांहीं गडबड एवढीच नाही; पण अभ्यासाची मात्र सदांच आहे. सुटी असतांही होभर वाचण्यांत बराच वेळ जातो; पण तें महाभारती वर्णन वाचून मीज वाटते. आखिलेसचा अपमान करण्याबद्दल आखायाच्या लोकांस काय शासन करावें, याविषयी खलबत करून शेवटीं झेउसनें आगामेनें न वाकडे भ्रांति उत्पन्न करणाऱ्या स्वप्नाची योजना केली. तें आख्यान वाचतांवाचतां गम्मत वाटते.

तिरोल, इताली वर्गेंत फिरत असतां रा. × × × यांस पाठविलेलीं पत्रें तुझाला पहाण्याला मिळालींच असतील. हा प्रवास घडला, विशेषतः व्हेनिस-रोम पहायला मिळालीं, याबद्दल खरोखरीच धन्य वाटते. इकडील सर्व देशांतील प्रसिद्ध कवींची जन्माला येऊन एकदंतरी व्हेनिस पाहण्याविषयी अत्यंत उत्कंठा असे. बायरनचें Childe Herold तुमच्या वाचण्यांत आलेच असेल. त्याच्या ४ ध्या भागांत भारंभीच व्हेनिसविषयी पद्ये आहेत. बायरनसारखा कवि य व्हेनिससारखा विषय ! मग काय विचारायचें आहे ?

I loved her from my boyhood—she to me

Was as a fairy city of the heart,

Rising like water columns of the sea

Of joy the sojourn and of wealth the mart
वगैरे. काल गोंटची इतालीतील प्रवासाची पत्र उघडून वाचूं लागलों, त्यांतहि तेंच व्हेनिसच्या पहिल्या पत्रांत तो क्षणता, ' बरे झालें, कीं, शेवटीं ज्या व्हेनिसचें मी वारंवार चिन्तन करीत असें, तें व्हेनिस आतां नुसता पोकळ शब्द-रिकामें नांव असें मग राहिलें नाही. ' आपले मानसिक वाढीचें सुसंस्काराचें श्रेय तो नेहमी इतालीतील प्रवासाला देत असे व तें बऱ्याच अंशी खरें आहे. पावलोपावली शेंकडें

माझा यूरोपातील प्रवास.

षष्ठीपूर्वाच्या जुन्या स्मृतींनीं भगलेला तो देश, त्याच्या जुन्या वैभवाचीं जीर्ण झालेलीं स्मारके, संबंध यूरोपाला नवी संस्कृति लावून देणारी त्याची भाषा, त्यांतील मोठ मोठे राजवाडे-देवळे-तट-बुरूज आदि शिल्पाचीं भव्य, सुंदर व अननुकरणीय कामे, व विशेषतः पंधरासोळा शतकांत भरभराटीला येऊन शिखरीं गेलेली चित्रकला व मूर्तिकला या सर्वांनीं एकवटून ज्याच्या मनाला नवा संस्कार दिला नाही, तो मनुष्यच नव्हे ! व या सर्वांत इटालीच्या सृष्टिशोभेची, धान्ये, फुले, फळे आदींच्या समृद्धीची व त्यांनां सदा प्रफुल्लित ठेवणाऱ्या अखंड सूर्य-प्रभेची भर पडने. इटालीतून परत जमनींत अद्यावर गोंटे हसगत असे, कीं “ येथील सृष्टीत तेज नाही-वर्णवैचित्र्य नाही. ” मां येथे परत आलों तेव्हां तर थंडीमिश्रित पावसळ्याचा आव आला असल्यामुळे मला तो विरोध फार जाणवत; व आपण त्या अखंड प्रकाशित दक्षिणेतच कां नाही रडिलों, असे वारंवार वाटूं लागलें !

या प्रवासाचा कार्यक्रम अर्थात्च मला अपेक्षी सवड व जवळची पुंजी यांच्या समप्रमाणांत ठरवावा लागला; त्यामुळे व्हेनिसच्या वायव्यला ५, फ्लोरन्सला ५, रोमला १ ' असे दिवस आले. या प्रत्येक ठिकाणी खरं खरं झटलें असतां मनिनामहिना राहिलें पाहिजे. पण मजसारखा प्रवाशाला ' आंबट आहेत हसून राहूं या ' असाच प्रकार करणें प्राप्त आहे. रोम हे जग आहे असे गोंटे हसगतो, ते अक्षरगः खरें आहे. नव्हे, इटालीच्या जगांत जें दुर्मिळ तें रोम येथे आहे. रोमच्या रस्यांतील मातीचा प्रत्येक कण जुना इतिहास बडबडतो झटलें तर अतिशयोक्ति मानायला नको. इ. स. च्या मार्गे काही व पुढें पाचसहा शतके सर्व पाश्चिमात्य जगाची राजधानी रोम असे, व इतर रानटी (रोमन-बाबरी जो रोमन नसे तो बाबरी गणला जाई !) लोकांनीं रोमन बाद घाहीची धूळधाण उडविली-रोमन शहरांची स्मशानभूमि बनविली, तरीहि त्यास स्वतःला रोमन बादशाहा हसवून घेण्याचा व खुद्द रोम

माझा यूरोपांतील प्रवास.

शहरां राउगाभिषेक करवून घेण्याची हौस अमे ! पुढे लौकरच राजकीय सत्तेच्या वैभवाच्या राखेनून धर्मिक सत्तेची व ऐश्वर्याची जीव धरून राहिलेलीं फुणगी कांहीं पापाच्या (पापा ह्मणजे पोप) कर्तबगारीच्या व वरील बाबाराच्या रोमला आभिषेक करून घेण्याविषयी आभमानाच्या वन्यानें फुट्टें लागली व दहा याप सून सांळाव्याशतका पर्यंत तिनें आपलें ज उत्रल तेज सर्व यूरोपभर फांकलें ! तिच्यापुढे निरनिराळ्या राजकीय सत्तां फिक्या मशालीसारख्या वाटत. त्या वेळेच्या पापांनी जी राशद उडविली तिचें वर्णन कसें करावें ? पण पुढे कमी धूर्त, वर्तुंवहनि, हेवखोर पापांनी धुमाकूळ माजवून आपल्या सत्तानाशाची (व सत्यानाशाची !) वीजे पारिली. रंफरमेशन् हें त्यांचेंच गोड व कडू फल होय.

‘धर्माच्या बाह्य कुणा घालिति, बहु मांक्षपत्रिका विकिती ।

लढवीती राजांते अन्योन्यांशीं, कळां वदावि किती ! ॥

अशा अनेकविध त्यांच्या कळां !

‘पूर्वीच्या प्रेरोरिओ, लेओ, वगैरेंची सत्ता कोणीकडे, व आज आपला फक्त देवळापुरता गुरवी अधिकार कोणाकडे!’ असे विचार येऊन सध्यांच्या पिआं पापाला (Pope Pius) * काय वाटत असेल !

‘रोम हें जग आहे, व त्यांत स्वतःच्या अस्तित्वाचें भान येण्यालाच माणसाला किती तरी वेळ लागतो ! जे नुस्तें पाहतात व चालते होतात ते प्रवासी किती सुखी, असें मला वाटतें.’ या येथील कविराजाच्या दोन शब्दांनीं माझ्या ग्रन्थाभेक्षांहि, मी काय ह्मणतो याची उत्तम कल्पना तुंहांला सदज यईत.

या प्रवासाने, चित्र-मूर्ति-व शिल्पकला यांचें रमणीय, व उदात्त स्वरूप पहायला सांपडून, मनुष्यप्राण्यानें यांत किती पूर्णता संपादिली आहे, त्याची कर्तबगारी अत्मविश्वासाच्या जोरानें किती वाढूं

* हे महायुद्ध सुरू झाल्यावर थोड्या वादवसानां वारले हें वाचकांस ठाऊक आहेच.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

शकते, याची चांगली कल्पना आली. यांच्या नुसत्या काळजापूर्वीक निरीक्षणाने केवढा श्रेष्ठ संस्कार मनावर घडतो, हे सांगणे कठीण आहे. चित्रकाराचे—तसेच मूर्तिकाराचे सर्व विचार व मनोविकार त्यांच्याच कृतीच्या ठिकाणी एकत्रून, तिच्याच द्वारा जेव्हा सूक्ष्म पहाणाराला दिसून येतात तेव्हाच त्याला आनंद होतो. त्या कृतीचे हृदय ह्याच तिच्या कार्याचे हृदय जाणतां येणे ह्याच ती खरेखर पहातां येणे होय. नाही तर औटोच्या (मोटर) धुरांत व गोंगाटांत वाऱ्याची फेरी घेऊन इमारती पाहणारे, व मार्गदर्शकाच्या मुक्ताफळांकडे कान व त्याच्या बोटाकडे डोळे लावून त्याच्या मार्गे धावणारे करीत ग्याळरीतून (चित्रसंग्रह) फिरणारे, शोकी लोक काय थोडे आहेत ?

बुधवार, ता. १.

यूरोपांतील पर्वतराजाची नवी दोनतीन सरोवरे या खेपेला पहायला सांपडली. तीं गार्डा, कोमो आणि लुगानो हीं होत. आल्प्सच्या सर्व सरोवरांचे पाणी निळसर दिसते व त्यांच्या शांत गंभीरपणाचा ठसा मनावर उमटतो. भोंवतालीं कांठशी व दूगहे असलेल्या गिरिशिखरांचे त्यांत प्रतिबिंब पडून दोहोचीटि स्वभाविक शोभा दुणावते. रागनाचे अक्षरशः चुम्बन घण्याची जणू त्या शिखराची. एकमेकांशी स्पर्धाच चालली असते व जीं अति उंच उंच गेलेलीं दिसतात तीं जणू जवळपणामुळे सूर्यप्रकाशाचा ताप अधिक होऊं नये म्हणून रक्तिकासारख्या दैदीप्यमान बर्फाचा मुकुट धारण करतात ! विशालपणांत मार्गे पडलेली शिखरे लज्जेने क्षिरक्षिरीत निळसर मेघांचे आवरण आपल्या तोंडावर घेतात व त्याहून कमी उंचीचीं विचारी देवदारुवनांचे दाट जाळे शिरावर वाटू देऊन आपले तोंड अक्षय लपवतात. या सर्व रमणीय व वेडावून सोडणाऱ्या देखाव्यांचे सृष्टीच्या त्या खऱ्या

मीक्षा यूरोपातील प्रवास.

खर्चीत आरशांमध्ये प्रतिबिम्ब पडून, सृष्टिसुंदरीच्या श्यामवणे चमकण्याच्या गालांवर रिमताचे तरंग उठतात, तेव्हां तर सृष्टिशोभेच्या या नन्दनवनांत मन व हृदय हीं गुंग होऊन जातात !

या अप्रतिम स्वर्गमुखाचा लाभ निरामय घेतां यावा अशी उत्कृष्ट इच्छा होते; पण या नन्दनवनाच्या गुणांच्याच दंपामुळे ही गोष्ट आज कष्टशक्य होऊन बसली आहे. कारण 'कूभरसेझोंसाठीं आलेल्या पाहुण्यांची व मजसारख्या प्रवाशांची सर्वां ऋतूंत या ठिकाणीं यात्रेसारखी गर्दी जमत असते. त्यामुळे सर्व इन्द्रियांचें ध्यान सृष्टिसुंदरीकडे लावून तिचें एकांतांत निरामय चिंतन क्षणभर तरी करीत बसणें जरा दूरपास्त होतें ! बायरननें ह्मटल्याप्रमाणें 'There is too much of man here' असें पदोपदीं भासूं लागते; तरी पण अगदीं अपरिचित, नाना भाषा बोलणारा, सहस्रशीर्ष जनसमूह भोंवतीं अगूनहि मजसारख्या वेषभाषारुचिमनांनीं त्यासून अगदीं भिन्न माणसाला गर्दीतहि एकान्तवासाचा लाभ क्षणभर होऊं शकतो.

ही पाहून झाल्यावर मात्र उभे वारे सुटले व परत घरीं जाऊन या प्रवासांत आलेले अनुभव नीट पचवावे, अशी उत्कंठा झाली. वाटेंत भित्तरलंद ओलांडायचें होतें; तेथील घाटांताल अपूर्व देखावा वर्णन करणें शक्य नाही. जर दुपारीं पाऊस सुरू होऊन हवा खराब झाली नसती, तर कोठें तरी उतरून पडण्याचा मोह झाला असता ! वाटेंत चार जिल्हेसरोवर, झ्यूरिच सरोवर वगैरे गेल्या वर्षांची ओळखांची मंडळी पावसाचे तुपार, धुकें व दग यांच्या काहुरांत धुरकटल्यासारखी उदास दिसत होती; कांहीं कांहीं वेळ तर त्यांचें रम्य स्वरूप पार झांकून जाऊन तुपार व धुकें यांच्या जाळ्यानें त्यांचा आकाशाशीं एकजीव करून टाकल्याचा भास होई ! आपला एक चहाता दुर्दिनाला भिऊन असा घाईनें आपणाला न भेटतां चालला, यामुळे तर तीं दुर्मुखलेलीं नसतील ना !

भाशा यूरोपातील प्रवास.

९ व्या सप्टेंबरला इतली सोडून ११ वीला रात्री घरी येऊन दाखळ झालें; यावरून परत येतांनाच्या लग्नघाईची कल्पना येईल. स्टुटगार्टला एकदां उतरलों; पण तिथें पहायचें काय ? राजवाडे ? इतालीतील राजवाडे पाहिल्यावर यांच्याकडे डोळ्याच्या एका कोपऱ्यानें सुद्धां पाहवत नाही ! बरे, सृष्टिशोभा हणाल, तर उत्तरइताली-खिन्न-लँड नुकतेंच पाहून आलेल्याला, अमृत प्याल्यावर ताक पिण्याची पाळी यात्री तद्वत् प्रकार ! शिवाय हवा कांण थंड झालेली ! आणि पात्रसाच्या झिमझिमोमुळें दिवनाहि किती खराब उदासवाणा ! हीं सगळीं आधीं होतीच; त्यांत पडशाची फोडणी बसून, येथवर येतां-येतां त्राणून गेलें.

गुरुवार, ता. ३.

येथें थोडी विश्रान्ति घेतली व मग एका आयरिश प्रोफेसरांबरोबर होमरचे ईलियड मूळ ग्रीक भाषेंतून वाचायला आरंभ केला. यापलीकडे सध्यां कांही होत नाही व करण्याचा विचारहि नाही. युनिव्हर्सिटी-व्याख्यानं येत्या २५ वी नंतर सुरू होतील.

× ×

सध्यां येथें शरदृतूचा उत्तरार्ध आहे. झाडांचीं पानें तांबूस, पिवळट अशी होऊं लागल्यामुळें वनांत जिकडेतिकडे तिरंगीपणा दिसून पक्षपणाचा भास होतो, व मुरलेला गोड वास येतो. मधुनमधून पाऊसहि पडतो. शरदःकृतूच्या शेवटीं शेवटीं इकडे पश्चिमेकडील वारे जोरानें वाहूं लागतात. त्यांनां दळूहळू सुरुवात झाली आहे, यामुळें झाडांच्या पक्ष पानांचा वनांत जणूं सडा पडतो. गांवांत व जवळील उपवनांत (Park) तीं लगेच काढली जातात. पण वनांत त्यांचा खच तसाच कायम असतो. वनांत फिरायला जातांना त्यांतून तुडवीत जाण्याची मोठी मीज वाटते. हुटखाली तीं चळचळ वाजतात तेव्हां कानांला बरें वाटतें ! आपलें वय,

माझा यूरोपांतील प्रवास.

दर्जा सर्व विसरून माणसाच्या आंगां जणू बाळपणा येतो; व बाळपणांतील या निष्पदत्री खेळाची पुनरावृत्ति होऊन मनुष्य क्षणभर लहानपणच्या गोड आठवणीत रंगून जाते. अशांत पश्चिमेकडील सांसाठ्याचा वारा सुटला ह्मणजे निराळीच गम्मत वाटते. ती अर्धी हिरवी, तांबडी, पिवळी, पांढुरकी-अशी नाना रंगांची पाने वाऱ्यापुढे जणू भीताने धांवत सुटतात. इकडील शरदः ऋतूचे रसभरित वर्णन शेंडे कवीने केलेले तुम्हां पाहिले असेल; त्याचें नांव 'Ode to the West-Wind' असे आहे. त्यांत अशा वाऱ्यापुढे पळणाऱ्या पानांस त्याने मान्त्रिकाच्या भतीने सैरावैरा धांवत सुटलेल्या भुतांखेतांची उपमा दिली आहे. या वाऱ्याच्या दिवसांत इकडे समुद्र खवळतात व होऱ्यांचे व लहानसहान नावांचे बळी घेतात. हे भय इंग्लिश चॅनेलमध्ये फार असते; कारण तेथे व ग्रेटब्रिटनच्या सर्व किनाऱ्याभोंवती खवळल्या समुद्राला काळेंकुड धुकें मदत करते. त्यामुळे कितीहि ह्मण अनुभवलेला नावाडी असल्या तरी त्याची मति खुंटते.

शुक्रवार, ता. ४.

आज दिवस उत्तम सूर्यप्रकाशाचा आहे; पण थंडी बरीच आहे. या महिन्याच्या तोंडांच एवढी थंडी नेहमी नसते. पण अलीकडे सर्व चमत्कारिक होत असते ह्मणतात, त्यांत हवेने कां भर घालूं नये ?

नऊच्या सुमाराला फराळासाठी गेलों व वर्तमानपत्र हानी घेतले. ती राजकीय वातावरणांतहि अशीच चलबिचल. सर्बिया, मॅटेनीप्रो, बल्गेरिया यांनी आज महिनाभर तुर्कस्थानाच्या मार्गे 'टुटुटु टरोंटरो' लावली होती, की, मासिडोनियाला स्वातंत्र्य द्या, नाही तर युद्धाल तयार व्हा ! सगळी मिळून आपल्याकडील एका तालुक्याचीहि भरती होणार नाही एवढी ही छोटेखानी संस्थाने व यांना स्वातंत्र्य तरी नुतें गेल्या शतकाच्या शेवटी मोठ्या राष्ट्रांनी तुर्कांस धाकदपटशा दाखवून

माझा यूरोपातील प्रवास.

मिळवून दिलेले ! पण त्यांना वाटते, की, आपण सर्व मिळून मासे-डोनिया तुर्कीच्या घशांतून काढू. त्यांनी तुर्कीला एक खलिता पाठविला आहे व त्याचे उत्तर काल अखेर समाधानकारक गेले नसेल, तर आज ह्याने लढाई सुरू होणार ! गुळाच्या टेपीचा लचका तोडण्यासाठी मुंगळ्यांनी कमरा बांधल्या आहेत, तुटून अर्धी घडे टेपीला चिकटून बसण्याची पाळी न येतो ह्याजे ज्ञान ! 'चहादाणीतले वादळ' अशी इकडे ह्या आहे. पैकींच हा प्रकार होणार की काय, असे वाटते

लाइपझिक, १५।१५।१२.

बरेच दिवसांत तुझाला लिहिले नाही; पण तशी 'नोटीस' अर्धीच दिली होती, तेव्हां तक्रारीला फारशी जागा नसेल. मुदत जराशी लांब बावी लागली, इतकेच काय तें !

थोडीशी विश्रांति घेतों, न घेतों तों एका आयरिश प्रोफेसराबरोबर होमरचे ईलियड वाचण्याची संधि मिळाली; त्यामुळे विश्रांताला थोडासा फांटा द्यावा लागला. याविषयी पूर्वीच्या पत्रांत उल्लेख केला आहे; नंतर एक पंजाबी हिंदी गृहस्थ येथे शिकण्यासाठी आले त्याची सोय लावण्यांत वेळ गेला, व पुढे युनिव्हर्सिटीचे काम सुरू जाले.

तितक्यांतच पुढे जमणार नाही ह्यापून येथील एक प्रसिद्ध मुलींच शाला पांचसात दिवस जाऊन पाहून घेतली. त्या शालेचा डिरेक्टर नांवाजलेला शिक्षणपट्टु 'पेडागॉग' असल्यामुळे नेहमी जर्मनीतील इतर देशचे मास्तरमास्तरिणी ही नमुनेदार शाला पाहण्याला येत असतात. तसा मीहि गेलों. पद्धति उत्तम आहे. मुलांमुलींना स्वतः सिद्धपणे शिक्षण घेतां यावे, हा विशेष कटाक्ष असल्यामुळे कोणत्या विषयांत त्यांना स्वतंत्रपणे ज्ञान मिळवण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न करणे एवढे शिक्षकाचे काम रहाते. ते कसे काय चालते हे या शालेत पहा

माझा यूरोपातील प्रवास.

बयाला मिळाले. मला त्यामुळे आश्चर्य वाटले; पण ती रीत लिहीत बसले असतां तुझाला कंटाळा येण्याचा संभव असल्यामुळे लिहीत नाही. मला एकदोन दोष वाटले ते मी डिरेक्टराला विचारितां त्यानें माहिती दिली. त्याच्या व क्लासमास्तरच्या वितंतीवरून बरील मास्तरिणी तयार करण्याच्या क्लासांत हिंदुस्तानविषयी चार शब्द सांगवणे लागले; त्यांतच पाऊण तास गेला. असो.

माझे मित्र डॉ. मॅकग्ल्युकर्ट यांचे नांव तुझाला आतां पत्रांवरून ठाऊक झाले आहेच. ज्यांच्या येथें गेल्या उन्हाळ्यांत एकदां जाऊन अवचित मंगळवार केला तेच हे गृहस्थ. हे या सहामाहीपासून वेथील युनिव्हर्सिटींत शिक्षक झाले आहेत. तेवढ्यासाठीं त्यांनीं लिहिलेला ग्रन्थ युनिव्हर्सिटीला पसंत पडून त्यांनां लेक्चरें देण्याची परवानगी मिळाली. हणजे हे आतां प्रिन्हाटडोल्सेट् झाले. यांच्यावरील पायरी एक्स्ट्राऑर्डिनरी प्रोफेसर व नंतर ऑर्डिनरी प्रोफेसर अशी इकडे पद्धत आहे. इकडे प्रोफेसर होणे आपल्याकडीलप्रमाणें सोपें नाही. त्याचें पहिलें लेक्चर काहीं प्रोफेसर व विद्यार्थी यांच्यासमोर झालें, त्याला मी गेलों होतों; चांगलें झालें. त्याबद्दल रीतीप्रमाणें मी त्यांचें अभिनंदन केलें, व त्यांनीं उलट एका संध्याकाळीं जेवणाला बोलाविलें. त्यांचे आणखी एक मित्र जेवणाला होते. साडेसातला गेलों तों साडेबाराला घरीं परत आलों. त्यांनीं पाहुणचार चांगला केला. भातानें भरलेलीं टोमाटो व त्यावर कांदाची फोडणी हा पदार्थ मजसाठीं होता. जेवून खूब गप्पा मारल्या. त्यांत युनिव्हर्सिटी, प्रोफेसर, लेक्चरें वगैरेविषयी किती तरी गोष्टी कळल्या. मौजेत व थट्टामस्करीत वेळ घालविला. असो.

याशिवाय फारसें आज लिहिण्यासारखें नाही. प्रकृति बरी आहे. आतां मला काम फार आहे; सर्व उरकून पुढील सत्रेवरांत वेधून पावे काढणें आहे. तरी पत्रांनां उत्तर—पुढेंमाणें होण्याचा संभव फार,

भास्त्रा यूरोपांतील प्रवास.

१७ जानेवारी, १९१३.

× × × × ×

क्रिस्तमसचे दिवस व नव्या वर्षाचा एकदीड आठवडा मला बरा गेला नाही. इन्फ्ल्युएन्झा वगैरे झाला होता; पण आतां प्रकृति साफ आहे. सुटीनंतर आजच पुनः युनिव्हर्सिटींत तासभर गेलों होतो. हवेचा हा सगळा खेळ. आतां मात्र बर्फ पडून हवा स्वच्छ व निरोगी झाली आहे. उषा ऋतूमध्ये वातावरणांत जे बदल व्हायला पाहिजेत ते न झाले, ह्यागजे असेच व्हायचें. जसा पावसाचाचून आपल्याकडे पावसाळा—तसाच इकडे बर्फाचाचून हिवाळा होय.

मेरान (टिरोल-ऑस्ट्रिया), २१ फेब्रुवारी, १९१३.

मी या कामाच्या दिवसांत येथें आलों याचें तुझाला आश्चर्य वाटे. पण कारणहि तसेच झालें. क्रिस्तमसमध्ये जबरपडसें आलें, तें चांगलें निघालें नाही. पुढें जानेवारीच्या आरंभी इन्फ्ल्युएन्झा होऊन आंथरूप धरावें लागलें डाक्टरचें औषध चालू होतेंच. पण तो सर्व महिना अती खराब हवा पडल्यानें औषधांचें चालेना; व घशांत (Catarrh) कफ झाला, त्यानें त्रास दिला. पुढें जानेवारीअखेर जेव्हां कफानें उजवें फुफ्फुस कार्बज केलें, तेव्हां डॉक्टरनें सल्ला दिला, कीं, येथें आतां राहून उपयोग नाही, दक्षिणेकडे डोंगरांत उत्तम हवेंत सूर्य-प्रकाशांत जाऊन चांगले उपचार करावे. त्या गोष्टीला एकदम कबूल होण्यापलीकडे दुसरा मार्गच नव्हता; फुफ्फुसापर्यंत भिडल्यावर ह्या-गय करून सोय नव्हती. डॉक्टरनें लगेच मेरानला प्रसिद्ध डॉ. हिप्ट् यानां माझी स्थिति कळवून 'हातीं घेऊन, राहण्याची वगैरे सोय कराळ काय?' ह्यापून विचरलें. त्यांचें ता. २ रविवारी 'होय' ह्यापून उत्तर आलें, व मी लगेच तयारी करून रात्रीच्या गाडीनें निघालों व सोमवारी दुपारीं पांचनंतर येथें पोचलों.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

दुसरे दिवशी डॉक्टरांना भेटून प्रकृति दाखविली. त्यांनी उत्तम रीतीने तपासले व सकाळी २०" थंड पाण्यात ओल्या केलेल्या वस्त्रांना भांग गुंडाळून चांगले चोळवणे व नंतर थंड पाण्याची दोन वक्रेटें आंगावर आंतविणे; आणि दुपारी सोडा हुंगणे (एका लहानशा खोलांत खुर्चीवर बसून, शेजारी सोडामिश्रित पाण्याचे फवारे उडतात ते हुंगणे—सर्व खोलीच सोड्याने भरून जाते!) असे उपचार सांगितले. आणखी तीन दिवसांनी रात्री निजायच्या वेळला पाणीमिश्रित स्पिरिट आंगाला चोळवण हा उपाय सुरू झाला. त्यांनी बरे वाटते. कफ सुटतो. प्रथम फार थंडा सुट, आतां चांगला पडतो. लाइपक्षिके येथे असतांना छातीत दुखे ते आतां बिलकूल नाही. सकाळच्या थंड उपचारानंतर प्रतिक्रियेन आग गरम होते; व ते तसें राखण्यासाठी अर्धापाउण तास फिरायला जावे लागते. आतां त्या फिरण्याने उल्हास वाटतो.

गेल्या अठराड्यांत या तिन्ही उचरांत आणखी एक भर पडली. रात्री स्पिरिट चोळणे झाल्यावर जाड्या भोड्या रेशमाचे लांबसे फडके गार पाण्यांत भिजवून छातीभोवती गुंडाळावे व त्यावर जाडी क्लानेल गुंडाळून व गरम कपडे घालून निजावे. थोड्या वेळाने उत्तम ऊब येते. यामुळेहि छातीला हलके वाटते व बेडके लवकर सुटतात.

× × × × ×

मी येथे नदीकाठी लोकांच्या सहल करण्याच्या रस्त्या (Promenade) वर राहतो. माझा खोलीला दक्षिणेकडे सजा असल्यामुळे त्यावर व खोलीतहि उत्तम ऊन पडते. सकाळी दहापासून दुपारी चार पर्यंत सज्जवर आराम खुर्ची टाकून उन्हांत पडण्यांत अती आनंद वाटतो, प्रकृतीला आराम होतो व विकाराची पीछेहाट होते. हे ठिकाण चौहीकडून डोंगरांनी सुरक्षित असल्यामुळे येथील हवा फारच उत्तम आहे. मात्र यामुळेच ऊन्ह फक्त नऊनंतर व चारपर्यंतच असते.

मध्य युरोपातील प्रवास.

मशी प्रकृति आतां पुष्कळ सुधारत आहे. बिलकूल काळीज कसण्यासारखें नाहीं. इरुडे येण्यांत हयगय केली असती, तर मात्र जरा कठीण झालें असतें. लाइपशिक्झा दर आठवडा वजन कमी होत होतें तें आतां व.टत आहे. ही सुधारणेची पहिली खूण होय. आणखी तीनएक आठवडे येथें राहून परत जायला होईल असें वाटतें. तोंवर लाइपशिक्ची हवाहि बरी होईल.

× × × ×

उत्तम हवेंत, उत्तम वैद्यच्या शुश्रूषेखालीं मी आहे. त्याचा सुपरिणाम मला प्रत्यर्ही भासतो व प्रत्यक्ष दिसतो. दोनतीन आठवड्यांचा प्रश्न आहे. तोंवर प्रकृति साफ बरी होईल, असा रंग व आशा आहे.

पासर नदीची दरी,

(मेरानच्या उत्तरेस तीन मैल), १३ मार्च १९१३.

तुमचीं सर्व पत्रें पावलीं. माझीहि येथील दोन्ही पोंचलींच असतील. मी आतां बहुतेक बरा होऊन नदीकांठीं, डोंगरावर वगैरे चांगला फिरूं लागलों आहे. याचें निदर्शन मध्यव्यावृत्त पत्र लिहिण्याची जगमाच देईल.

माझा आजाराविषयीं तुहांला माहिती दिलीच आहे. पुनः तेंच लिहित बसणें दोघांनांहि कंटाळवाणें होईल. एवढें लिहिलें असतां पुरे, कीं, तो फुफ्फुसाचा आजार आतां बहुतेक नाहीसा झाला. आतां आठवडा दिवसांत परत जर्मनीकडे जाण्याचा विचार आहे. प्रथम व्हाइन कांठांनीं बोनला जाऊन मित्रांनां भेटून मग पुढें जाईन.

येथें संबंध फेब्रुवारी महिना तर इस्पितळ व घर यांतच गेला, या महिन्याच्या आरंभीं गांव व नदी यामधील पाहुण्यासाठीं केलेल्या राज-दरबारावर उन्हांत बसूं लागलों. तेथें प्रथम बरेच मन रमलें. कांहीं आजारी झणून व कांहीं सहज हवा खाण्यासाठीं सगून आलेल्या ६३-

महान् यूसुपातील प्रवास.

६४ हजार पाहुण्यांपैकी बहुतेक या राजरस्यावर उन्हाच्या वेळीं इकडून-तिकडे फिरत असतात. अकरा ते साडेबारा व दुपारीं तीन ते साडेचार रात्यावर बांधलेल्या पडशाळांत रोज वादनाचे जलसे होतात; तें ह्यातारेकीतारे व कांहीं तरी आजारांनीं आपंगलेल्यास चांगलें करमणुकीचें साधन असतें. बाकी तरुण-तरुणी पाहुणे स्वतःचा पोषाक, शोक व दिमाख दाखविण्यासाठीं व दुसऱ्याचा पाहून त्यावर टीका करण्यासाठीं संगीत ऐकण्याच्या मिषानें इकडूनतिकडे हातांत हात घालून, एकामेकांची थडामस्करी करीत, गुलगुल गोष्टी बोलत फिरत असतात. वयस्क पुरुष व बाया यांच्या गप्पा नेहमीं 'तुम्हांला काय होतें? काय औषध घेतां? डॉक्टर कोण?' वगैरे असायच्या, तर तरुणांच्या गप्पा नेहमीं कोणी कसा पोषाक केला आहे, कोण कसा अगर कशी चालते, औटोमोबील (मोटरकार) मधून सुखाच्या सहली, वनभोजन (पिकनिक), नाच (बॉल) वगैरेंच्या. कूअर प्रोमोनाड (पाहुण्यांच्या सहलीसाठीं राजरस्ता)--वर बाक अगर खुर्चावर बसायें; झणजे शेजारी ज्या वयाची माणसें बसलेलीं असतात, तशा गप्पा ऐकूं येतात. वृद्ध बायांच्या तोंडचीं 'माझे हें दुखतें, त्याला मी अमकें टॉनिक घेतें' वगैरेंसारखीं गाणीं, व 'होटेळांत सेंपाक करतांना मीठच जास्त घालतात,' अगर 'आमटीला वासच कसासाच येतो' अशा तऱ्हेचे माहितीपूर्ण चुटके असायचे. एकदां मी अशाच दोन बायांशेजारी बसलों असतां त्याच्या या गप्पांनीं डोकें उठून गेलें व मीहि उठलों ! आणखी एकदां एक खोकणारी बाई 'मला कफ आहे, त्याला काव करायें,' झगून विचारूं लागली, 'मजपेक्षां डॉक्टरला विचारलें असतां जास्त श्रेयस्कर होईल' असें प्रथम त्रोटक उत्तर दिलेलें तिच्या बरें वाटलें नाहीं, असें पाहून मग 'सोब्याचें इन्हे-लेशन घ्यायें; तें कूअरमिटेल्होस मध्ये स्वऱ्हांत मिळनें;' वगैरे सांगूंच तिचें समाधान केलें !

माझा यूरोपातील प्रवास.

मेरान, ता. १२ ... १९१३.

हे कूभर-ओर्ट (रोग्यांसाठी उत्तम हवेचे ठिकाण) असल्यामुळे नानातऱ्हेचे व्याधिप्रसून लोक येथे येतात. त्यामुळे एवढ्याशा खंड्यांत पन्नासांवर डॉक्टर आहेत. त्यांचा फी सातसत आठआठ रुपये असल्यामुळे फुकट औषध वगैरेचा माहिती मिळवू पहाणारे लोक असतातच. पैकींच वरील बाई होय. रात्री माझ्या आंगाला स्फिरिट् चाळण्यास येणारा माणूस येथील बड्या दवाखान्यांत नोकर असतो; तोही अशीच मौज सांगत होता. एकदा हंगारीतून ददा ज्यूचोक औषधाला साठी आले; व एकाळा डाक्टरकडून उत्तम तपासवून घेऊन, डॉक्टरने त्याला सांगितलेले उपचार इतर सर्वांनी केले ! आठ रुपयांत नऊ जणांचे काम करून घेणाऱ्या या ज्यू मारवाड्यांची गोष्ट ऐकून मला हंसू आले. ज्याला डाक्टरने तपासले तो दुर्दैवाने मला, तेव्हां इतरांची पांचावर धारण बसली, हे सांगणे नकोच ! मला हंसू तर खूब आलेच; पण फारसे आश्चर्य वाटले नाही. ज्यू लोक पैशाच्या कामांत किती कंजुष आहेत व त्यासाठी ते वाटेक ते करण्यास कसे तयार होतात, हे प्रसिद्ध आहे.

ज्यू लोकांचा इकडील चांगले चांगळे क्रिश्चन लोक तिढकारा करतात, याचे मला प्रथम प्रथम आश्चर्य वाटे. पण बरेच पाहिले- ऐकिले-अनुभवले, यामुळे मला त्यांतहि आतां कांहीं गैरवाजवी वाटत नाही.

उदाहरणार्थ, मोठ्या इस्पितळांत (मी जेथे जातो त्या कूभर मिटेल हौसमध्ये) एक गॅलिशियन ज्यू (ग्यालिशिया हा आल्बिया-हंगारीचा एक प्रांत आहे.) सकाळीं स्नानाला येत असतो. स्नान करून कपडे घातल्यावर त्याने खोलीच्या पांढऱ्या पडद्याला आपले मळके बूट पुसण्यास आरंभ केला ! हॉटेलमध्ये बूट पुसण्यासाठी चाकर असतात,

माझा यूरोपातील प्रवास.

पण त्यांना चिरीमिरी थावी लागते. ती कोणी थावी ? कंजुषपणाळा भमंगळपणाची जोडी !

एकदां मी ओलें वस्त्र व 'इजिप्शियन ममी' प्रमाणें सर्वांगालां क्लानेळ गुंडाळून खाटेवर पडलों असतां बर्लिनचे तिघे श्रीमंत ज्यू एक प्रकारचें स्नान (बाथ) करण्यासाठीं आले. कपडे खोळीत काढून, तेथें ठेवलेलें लांबरुंद बटुवस्त्रासारखें वस्त्र आंगावर घऊन स्नानाच्या सोप्यांत यायचें असतें. तेथें येतांना व आल्यावर त्या तिघांचें निळाजरेपणाचें वर्तन अंगदीं किळसवागें होतें ! तरी तिघेहि शिकून D. Ph. वगैरे झालेले ! असो. कूअरविषयी लिहितांनां सहज घसरलों.

या ठिकाणाची गेल्या वर्षी ऑगस्टमध्ये दिलेली माहिती तुमच्या वाचनांत असेल. तेव्हां त्याच्या नैसर्गिक शोभेविषयी पुनः लिहिणें नकाच. मात्र यंदां जास्त मुक्काम झाला व या आठ दिवसांत काहीं फारच रमणीय ठिकाणें पाहून झाल्यामुळे 'टिरोलचे मोती' हें नांव या गांवाला अंगदीं योग्य आहे असें वाटते.

काल जेथून पेन्सिल्वेनिये पत्र लिहिलें, ती 'पासर' नदीची दरी रम्य आहे. इयंत्रेश्वराच्या वरती गोदावरीच्या दरींत होणारे व भवभूतीनें आपल्या गंभिर वाणीनें वर्णिलेले झांकार जरी हुचेहुचे येथें ऐकूं न आले, तरी खडकां-दगडांतून वळणें घेन जाणाऱ्या लांब्या नदीच्या पाण्याच्या घो घो आवाजानें भोंवतालचे लहानमोठे डोंगर व पर्वत गंभिर वाणीनें बोलतात, असा भास झाल्याखेरीज राहत नाही. पांढरे, काळे, निळे-नव्या उगवूं लागलेल्या राक्तानें हिरवे डोंगर, त्यांतच त्रिखुल्याप्रमाणें जागजागी पसरलेलीं तांबड्या कौळांचीं खेडवळ घरे वगैरेनीं - भोंवार देखावा त्रिचित्र दिवतो. अजून द्राक्ष्या वेलींनीं पल्लव धारण न केल्यामुळे, त्या शोभेत जी अप्रतिम भर पडायला हवी, व जिची परिपूर्णता मळा गेल्या वर्षी पहायला मिळाली-ती भर अद्याप पडायची

माझा यूरोपातील प्रवास.

आहे. आज्ञास्त्री एकादश पाऊस पडला पाहिजे. मधल्या रात्रीच्या वाक-
सानें ओलावा मिळाला व मार्च महिन्यांतील सूर्यकिरणांनी उष्णता
मिळाल्यामुळे गवतें व झुडपे हिरवींगार होऊन, इतर झाडे फुलायला
लागली आहेत. त्यामुळे सकाळच्या प्रहरी कूबर-पाहुण्यांची गर्बा
हौण्यापूर्वी-गिरेफ नावाच्या दुतर्फी झाडेझुडपे असलेल्या रस्यावर अगर
इतर ठिकाणी डोंगरांत फिरण्याला गेले असतां सकाळची ती थंड,
स्वच्छ व आरोग्यदायक हवा व गवतां-फुलांचा मंद सुगंध यांनी मन
शांत, प्रसन्न व तल्लीन होऊन जातें. वसंतारंभ असल्यामुळे दक्षिणे
कडून परत येऊं लागलेल्या पक्षांचें सकाळच्या ताजेपणाच्या रंगांत
मंजुळ चिवचिवणें कानावर पडून, दूधसाखरेच्याहि जोडीला मार्गे
टाकणारी गोड जोड सृष्टीच्या पहांटाच्या कोंवळ्या सौंदर्याला मिळते;
व तो सर्व सभोंवारचा देखावा, तो प्रसंग आपल्या अपूर्व माधुर्यानें
मजसाराह्वांस गुंग करून सोडतात यांत नवल नाही ! पण आश्र-
यांची गोष्ट ही, की, अशा प्रसन्न शांत-मधुर सकाळच्या प्रहरी पाहुणे-
मंडळ घोरत पडलेले अगर शरीर-भूषणादि प्रातःकर्मांत गुंतलेले
असतें. त्यांची जेव्हां या रस्यावर मुंग्यांप्रमाणें गर्दी करण्याची वेळ
येते, त्या वेळेला सूर्य प्रखर होऊन व पक्षी भक्ष्य शोधण्यांत गुंतले
जाऊन सकाळच्या प्रेमळ देखाव्याचा अनुभव येणें त्यांनां दूरोपास्त
होतें. अभाग्याच्या घरीं कामधेनु आल्याप्रमाणें त्यांची गति होते !

कूबर-ओर्ट् हणजे काय असतें, त्याचा होखसेसो (हाय सीझन्
=मौसम) हणजे काय याची पुसट कल्पना गेल्या वर्षीच
आली होती. पण यंदां कूबर (इ. क्युबर) साठीं स्वतःच धावें
लागल्यामुळे त्याचें खरें स्वरूप कळलें. पर्वत व नद्या, पर्वत व सरोवरे,
पर्वत आणि समुद्र अशा सृष्टिसौंदर्याच्या ठिकाणीं आधींच हवा उत्तम
असतों; तशीं असतें ठिकाण दक्षिणेकडे निवाऱ्यांत, सूर्यानें सदा
प्रकाशित असले हणजे अर्थांत रोग्यांनां निरोगी करणें व निरोग्वांनां

अक्षा यूरोपांतोळ प्रवास.

टॅब्लेट्री आणणे ही कामे वेळाकांचूनच अर्धाअधिक होतात. मग अशाहि ठिकाणी उत्तम वैद्य, व सर्व नव्या साधनांनी परिपूर्ण दवा-खामे यांची जोड मिळाल्यावर लोक कां न धांवतील ? मेरान हें खेडें दहापंधरा हजारांचीहि मूळ वस्ती नसेल; पण वसंत ऋतूंत-की, ज्या वेळीं हवा, मृष्टिशोभा व सूर्यप्रकाश अप्रतिम असतात त्या वेळीं येथें आस्त्रिया हंगारी, जर्मनी, रशिया (पोलंडसहित) वगैरे देशोदेशचे ३३६४ हजार पाहुणे जमा होतात ! साधारणपणें फेब्रुवारी पंधरा तारखेपासून अर्धा मे पावेतो येथील मुख्य मोसम असतो.

या पाहुण्यांस-अर्थात् जे रोगी अशक्त असतात त्यांस-उत्तम औषधोपचाराची तर सोय आहेच, पण ज्यावांचून सर्व यूरोपियनांनां सर्व जांबित शुष्क वाटतें अशीं-नाच, जलसे, तमाशे, नाटकें, कॉफीगृहे, कार्सीनो आदि करमणुकीचीं साधनें, हीं गांवच्या कूअरपंचाइतीनें अगणीत करून ठेविलीं आहेत. नाच, गायन, शिळोपा, वर्तमानपत्र-वाचन, पत्ते खेळणें (पैसे लावून बहुतेक-जुगार !) वगैरेसाठीं कूअर-साल हणून चांगलीशी इमारत असते. तिचा उपयोग करा अमर न करा, रोजी अर्धा क्रौन् (पांच आणे) कर प्रत्येक पाहुण्यानें दिलाच पाहिजे ! शिवाय मिलिटरी-कॉन्सर्ट झाला तरी दक्षिणा द्यावाच लागते. पण तीहि लोक हौसेनें देतात. सगळेच गायनप्रिय असतात असें नव्हे. माझ्या ओळखाच्या एका ऑस्ट्रियन माणसानें छटव्या-प्रमाणें पुष्कळांनां (तरुण स्त्रिया, पुरुषहि थोडे) स्वतःचें व स्वतःच्या ऐश्वर्याचें प्रदर्शन करायचें असतें. कॉन्सर्टमध्ये कुजबुजणें चालूच असतें; कारण गाणें काय, रोजचें आहेच. पण कोणी कसा पोषाक केला हें नीठ पाहून त्यावर टीका मग केव्हां करायची ? जसें आपल्याकडे विधवांनां पुराण हगजे मग्याष्टतांचा व वाती कसण्याचा एक अड्डा असतो, तसाच हाहि प्रकार आहे.

माझा यूरोपांतील प्रवास.

असा. आणखी लिहावे; पण जेवायची घंटा होऊन गेली, व वाढ-गारी दासीहि मुद्दाम घर येऊन बर्दी देऊन गेली, तव्हां पुरे.

लाइपझिक्, ४ एप्रिल, १९१३.

प्रकृति बरी असल्याचें मी तुम्हांला मेरानहून ता. १४ मार्च रोजी लिहिलेंच आहे. त्यानंतर आठ दिवसच तेथें होतों. नंतर ता. २१ ला डॉक्टरकडून प्रकृति पुनः नीट तपासवून 'फुफ्फुम निर्दोष झाला' असें त्यांनीं ह्मटल्यावर किती बरें वाटलें, याची कल्पना करावी ! चार समुद्रांपलीकडे आसस्त्रकीयांच्या इच्छेविरुद्ध येऊन पडावें व तेथेहि अमाचमत्कारिक व अत्यंत काळजी वाटण्यासारखा आजार जडावा ! प्रथमप्रथम हा विचार आला ह्मणजे मनाचें पाणी होऊन जाई. पण पुढेंपुढें बरें वाटूं लागल्यावर धीर आला. शेवटीं डॉक्टरनें परत जर्मनीला जाण्यास परवानगी दिली व मी मित्राला भेटण्यास बॉनकडे निघालों.

वाटेंत ईस्टरच्या रविवारी 'म्युन्शेन्' (इ. Munich) ला होतों. क्याथोलिक लोकांचें शहर; ज्या देवळाकडे जावें तेथें आंत व बाहेर हा गर्दी ! सणाचा दिवस असल्यामुळें नीटनेटके कपडे घालून बायका, मुलें, पुरुष सर्व रस्त्यांवरून जातांना दृष्टीला पडत होती. सर्वांच्या चेहऱ्यावर सणाचा आनंद पाहून मलाहि उल्हास वाटला. शेवटीं एका ह्युंडीबरोबर तेथील राटडाउस् ('टाउन हॉल' जवळ-जवळ-अथवा म्युनिसिपल बिल्डिंगज) समोरील चौकांत गेलों, तो तेथें फार मोठा समुदाय दिसला. हे लोक येथें अळशासारखे कां उभे, ह्मणून शोध करतां, राटडाउसच्या घड्याळाखालीं राजाराणी, सरदार व त्यांचीं द्वंद्वयुद्धें, खेडवळ लोकांचा नाच वगैरेंचीं चित्रें अकरांच्या ठोक्याबरोबर फिरायला लागून खेळ करून दाखवतात, तो पाहण्यास

माझा यूरोपातील प्रवास.

हा गदा जमला, असे कळले. मीही थोडा वेळ ती मौज व तो चित्र-विचित्र आनंदी जनसमुदाय पाहत उभा राहिलों.

नंतर उरुम येथील 'म्युन्स्टर' देऊळ पाहण्यासाठी दोन तास उतरलों. निमुळत्या कमानी, उंच सुळकदार टोंकाचे मनोरे—दर टोंकावर सूळाची (Cross) आकृति—असे हे गोथिक थाटाचे देऊळ बाहेरून भव्य दिसते. आंत जावें तों गोटेस्-डीन्स्ट्र (देवपूजा) चाळली असल्यामुळे अर्धा तास थांबावें लागले. नंतर आंत गेलों. आंतील तिघई काम व समोरील आडवा गाभारा वगैरे साध्या थाटाची होती. तेथे आंत बसून जरा विसांवा घेतला; व पाऊस पडत असल्यामुळे शहरांत चक्कर मारण्याचे राहित करून भिजत भिजत स्टेशनवर आलों. उरुमच्या देवळाचा मनोरा जगांतील अशा तऱ्हेच्या सर्व इमारतींत अति उंच ह्मणजे १६१ मीटर (५३६ वर फूट) आहे.

तेथून हायडल् बर्गपर्यंत प्रवास पांचएक तासांचा होता. वाटेंत डव्यांत स्टेशनांस्टेशनांनै निरनिराळीं माणसे येत; त्यांच्यशी बोलण्यांत, त्याच्या बोलण्याचालण्याची तऱ्हा पाहण्यांत बराच वेळ मजेंत जाई. मी ज्या प्रांतांतून चाललों होतो त्याचे नांव बाडेन. याची राजधानी स्टुटगार्ट तिच्याविषयीं मार्गे लिहिलेच आहे. या प्रांताच्या दक्षिणेस एक मंठें अरण्य आहे, त्यास श्वार्सगारड ह्मणतात. इंप्रिजी पुस्तकांतून ब्लॅक फॉरेस्टचे नांव तुम्ही वाचलेच असल. पूर्वी उत्तरेकडील यात्रेकरूनां रोमकडे जाण्याला या निर्जन जंगलांतून वाट असे. या प्रांताच्या लोकांस श्वाब (इ. श्वेबियन) ह्मणतात. हे लोक तोंडशूर ह्मणून प्रख्यात आहेत. अशाच एका श्वाबशीं माझे बोलणें झालें. त्यानें अमेरिका, फ्रान्स, स्पेन; इटली वगैरेंत प्रवास केला असल्यामुळे त्याला बऱ्याच गप्पागोष्टी करता येत. पण त्या मध्ये न थांबता व इतरांचें ऐकून न घेता चन्हाटासारखा वळीत बसण्याची त्याला खोड असल्यामुळे पुढे पुढे कंटाळ येई. शिवाय या प्रांतात प्रत्येक शहराच्या तेथडी

माझा यूरोपातील प्रवास.

व्यंजनं गाळण्याची रीत असल्यामुळे तो काय बोले तें काही वेळ तर्कानें समजून ध्यावें लागे. उदाहरणार्थ 'इश् कान् ईनेन निष् सोगेन्' हें वाक्य तो 'ई का ईन नी साग' असें ह्मणे। (अर्थः--मला तें तुझांला सांगतां येत नाही.) एकदां डब्यांत एक नर्स आली. तिनें मला वाटेनें लागण्याच्या शहरांची व एकंदर त्या प्रांताची बरीच माहिती सांगितली. तिच्या धंद्यासंबंधानें बोलत असतां नर्स होण्यास प्रथम एक वर्ष तें काम नर्सशाळेंत शिकावें लागतें व नंतर तीन वर्षे कोठें तरी इस्पितळांत प्रत्यक्ष काम शिकावें लागतें. नंतर नर्सचा दाखला मिळून स्वतंत्र धंदा अगर नोकरी करतां येते, असें सांगितलें. असो.

हायड्लबर्गला जाऊन, फ्राउ प्रो. शेरर व तिच्या नवऱ्याला भेटून मित्राविषयी माहिती विचारली. त्यांचा अभ्यास-वर्तन बगैरेविषयीं ह्यातारा ह्यातारी संतुष्ट दिसलीं. एकंदरीनें हिंदी विद्यार्थ्यांचा अभ्यास, मेहनतीपणा, वर्तन बगैरेविषयीं दोघांचेहि फार चांगले मत आहे.

हायड्लबर्गहून व्हाइन नदीच्या डाव्या कांठानें बोनकडे निघालों. प्रथम मान्हाइम् थोडेसे व माइन्स हीं शहरें पाहिलीं. व्हाइनकांठचीं हीं शहरें अति स्वच्छ दिसलीं. नदी कांठी वसलेले शहर अनायासेंच गोड दिसत; त्यांतच उत्तम, स्वच्छ, रुंद रस्ते; व तांबड्या दगडाचीं उंचउंच भव्य घरे यांची भर येथें पडलेली! मग मनावर चांगला परिणाम कां होऊं नये? नदीच्या कांठीं दगडी तट बांधले असून, वरच्या बाजूला हवा खाणारांसाठीं दुनर्फा झाडां व स्वच्छ रुंद रस्ते आहेत. यांना व्हाइन्प्रोमेनाड ह्मणतात. माइन्स येथें नदी कांठीं फिरत असतां मालानें लंदलेल्या होडग्यांच्या माळाचे माळा दृष्टीला पडल्या. एका बोटीच्यामगे पांचसहापावेतो अशीं होडगीं लोखंडी दोरांनीं एकामागे एक बांधलेलीं असतात; यांस श्लेपर (इं. टग्) ह्मणतात. जर्मनीच्या परदेशांशीं होणाऱ्या व्यापाराचा बराच मोठा भागव्हाइन् नदीच्या द्वारे होतो. अम्स्टरडामहून माल श्लेपरवर भरून माइन्सला येतो; व

माझा यूरोपातील प्रवास.

उलट माइन्सहून आमस्टरडामला रवाना होतो. यामुळे माइन्सचे व्यापारी महत्त्व फार मोठे आहे. येथील मोठमोठे पूलहि पाहण्यासारखे आहेत. पुलाची मधली मोठी कमान दोही बाजूंनी बांधलेल्या दगडी मनोऱ्यांनी सांवरली असून, मधील रस्ता कमानीने तोळून धरला आहे. हे एंजिनियरी कौशल्यतर अपूर्वच; पण करड्या विंथळसर दगडाचे मनोरे बांधून, त्यांस तांबड्या कौलांनी सुशोभित करणाऱ्या कारागिराची अभिरुचीहि वाखाणण्याजोगी होय. त्यायोगे पुलाला वैचित्र्य व सौंदर्य आले आहे. असो.

माइन्सहून पुढला प्रवास फारच गोड—हणजे नदीच्या अगदी काठाने झाला. डोंगरांतून वळणे घेत जाणारी, पाण्याने तुडुंब भरलेली रूंद व्हाइन् नदी सर्व वेळ डोळ्यांसमोर राहून अति समाधान झाले. डव्यांत एक बोलका व्यापाऱ्याचा मुनीम होता, त्याने निरनिराळ्या ठिकाणांचीं नांवे सांगलीं. वाटेने समोरच्या टॅकडीवर गरमानिया (Germania) नांवाचे प्रसिद्ध राष्ट्रीय स्मारक स्थापने दिसले; त्या स्त्रीच्या चेहऱ्याचे बरोबर अनुकरण जर्मन पोस्टाच्या टिकिटावर आहे. नंतर नेपोलियनला अखेर चीत करण्यांत अर्धा वाटेकरी झालेला व्ह्यूशर फ्रेंच हेरांना चुकवून ज्या दरीतून निघून व्हाइन्ला उतरला व वेल्सिंग्टनच्या कुमकेला गेला, ते ठिकाणहि दुरून क्षणभर पहायला सांगडले; येथे अगदी नदीकाठी त्या वीराचा पुतळा आहे. त्यानंतर लोरेलाय नांवाचा कूडा त्या गृहस्थाने दाखविला. याविषयी पौराणिक दंतकथा अशी सांगतात, की, तेथे सोन्याच्या केसाची सुंदर अप्सरा असून, ती आपल्या गाय नाने नदीवरून जाणाऱ्यायेणाऱ्या नावाड्यांना भुरळ पडवी व यामुळे त्यांचे सुकाणूचे लक्ष सुटून, त्यांच्या होड्या नदीमधील खडकावर आपटून फुटत ! नंतर पुढे क्रॉन्चेन्सवरून रात्री बोनला गेलो, व मित्राकडे ४१६ दिवस उळ दिला.

माझा यूरोपातील प्रवास.

फारा दिवसांनी 'मन्हाटें' गोड बोलणें कानावर पडून, मुनेला जसा 'माहेरचा बहायला आला' असतां आनंद व्हावा, तसा मला व त्यांसहि झाला, यांत नवल काय ?

म्हाइन्प्रोमेनाडवर सहल करणें, जवळचीं म्हाइन्पलीकडचीं ड्राखेन्फेल्स वगैरे स्थळें पाहणें, व रात्रीं दोन दोन बाजपर्यंत विविध विषयांवर गप्प मारीत बसणें यांत वेळ कसा क्षणासारखा जात असे. हवाहि फारच उत्तम होती. याप्रमाणें ९ दिवस काढून गेल्या शनिवारी रात्रीं यथे दाखल झालों.

प्रकृति आतां चांगली आहे, वाचन तीन महिने नव्हतेंच; अजूनहि फारसें सुरू केलें नाहीं. तेव्हां त्या बाबतींतली तुमची सूचना आधींच अमलांत आली होती.

लाइपझिक्, १६ मे, १९१३.

दिवसांतून दोनतीन वेळ मोकळ्या हवेंत फिरायला जाणें, खिडक्या नेहमीं मोकळ्या ठेवून मोकळी हवा खोलींत खेळूं देणें, रोज सकाळीं गार पाण्याचें स्पंज्-स्नान वगैरे सर्व प्रकार मेरानच्या डॉक्टरनें सांगितल्याप्रमाणें आज दीड महिना चालू आहेत. शिवाय महिन्यांतून दोन तीन वेळ डॉक्टरकडून प्रकृति तयामून घेत असतां. त्यामुळें सर्व सुरळीत चाललें आहे. मागल्या दूखण्याची उगीच थोडीशी चुणुक लक्षणून पडसें अजूनहि कर्धें येणें; त्याची काळजी घ्यावी लागते. यापलीकड त्रासदायक काहीं राहिलें नाहीं. तरी यासंबंधी काळजी बाटूं देऊं नये.

याप्रमाणें बेतानें राहून प्रकृति तांब्यांत ठेवून त्रास न होईल असें वाचन, लिहिणें वगैरे चालूच आहे. येत्या आगस्टांत सर्व संपवून ससें न्यांत घराची वाट धरण आहे. अठराव्यामागे आठवडा जाऊन येथील

माझा यूरोपांतील प्रवास.

मुकाम आतां संपत आला; तरी फार दिवस ब पाहिलेल्या घराचें दर्शन घेण्याची उत्कंठा इतकी जबर आहे, कीं, राहिलेले दिवस आतां केव्हां संपतात असें झाले आहे; त्यामुळे नित्यक्रमांत मात्र बिलकूल व्यत्यय येऊं देत नाहीं.

शिवाय लाइपझिक्च्या कुंद, जड हवेंतून पळ काढण्याची संधि लहानसहान सुट्यांनून साधतां येते, हें एक बरें आहे. उदाहरणार्थ, मे १ लीला स्वर्गारोहणाची सुट्टी होती. त्या दिवशीं चौघेपांच जण मिळून एका खेड्याकडे सकाळीं आठ वाजतां फिरायला गेलों व दुपारीं दीडला जेवायला परत आलों. वाटेंत कुकुक् (इं. ककू-आपल्या कांकिळाहून भिन्न. याची आरोळी थेट अशी असते, ह्मणून हें नांव.) च्या आनंदाच्या आरोळ्या ऐकून आह्मांलाहि आनंद झाला. उग्रा खेड्यांत आह्मी गेलों तेथील बड्या जमीनदाराच्या बागेंत नाखिंगाल् (इं. नायटिंगेल-बुलबुल)चे मधुर तानांसारखे आलाप ऐकिले. हा अनुभव मला यूरोपांत आल्यापासून अगदीं प्रथमच असल्यामुळे तल्लीन होऊन उत्सुकतेनें ऐकत उभें रहावेसे वाटे. नंतर परवां रविवारपासून फिंग्टेन् (इं० व्हिटमन्डाइड्) ची दहा दिवस सुट्टी मिळाली; तिच्या पहिल्याच दिवशीं आगगाडीनें नाउम्बुर्गला गेलो, व तेथून साल नदीच्या तीरांनें डोंगरी झाडींतून कोजेनवरून रूडेल्सबुर्ग नांवाच्या जुन्या गढीकडे. चालत गेलों. प्रत्यक्ष सूर्यप्रकाश नसल्यामुळे उन्हाचा ताप न होतां ही पायीं सफर फार चांगली झाली; सोळा किलोमिटर (दहा मैल) चालत गेलों तरी कांहीं थरहर्यासारखे वाटलें नाहीं. गढीवर एक जुना बुरूज, व त्रिद्यार्थिदर्शेतील तेजस्वी पण उग्र दिसणारा बिस्मार्कचा पुतळा हीं पाहिलीं. या सुट्टींतच तरुण बिस्मार्कचें दर्शन घेण्यासाठीं द्वंद्वयुद्ध खेळणाऱ्या त्रिद्यार्थि मंडळ्यांतील (' कोअर ' किंवा ' फरत्रि-डुग ,) त्रिद्यार्थी येत असतात; पण ते आह्मांला मुळींच दिसले नाहीत. त्याचा येण्याचा दिवस दुसरा असावा.

माशा यूरोपांतील प्रवास.

गदोवरून पुनः चार कि. मी. मीटर परत येऊन, कोजेनला गाडीत घसली व संध्याकाळी साडेसहाला घरी आली.

अशा सीताने मोकळी हवा, व्यायाम, सृष्टिशोभा पाहणे, व करमणूक ही या सफरीनी साधतात; निराळा प्रदेश, निराळे लोक पहायला मिळतात. ही सुटी अजून आहेच; त्या निमित्ताने x x येथे येणार आहे. मग कदाचित् ड्रेसडेन्ला जाऊं.

